

**POLITECHNIKA WROCLAWSKA
WYDZIAŁ ARCHITEKTURY
INSTYTUT HISTORII ARCHITEKTURY, SZTUKI I TECHNIKI**

**Teoria i praktyka
w konserwacji starożytnych zespołów zabytkowych w Tebach**

Praca doktorska pod kierunkiem
Dr hab. inż. arch. Stanisława Medekszy, Profesora Politechniki Wrocławskiej

Mgr inż. arch.
Teresa Kaczor

Wrocław 2006

SPIS TREŚCI

I.	Wstęp i założenia	1
	1. Temat pracy	1
	2. Cel i metoda pracy	2
	3. Stan badań	3
II.	Środki i metody działań	15
	1. Etyczne zasady w ochronie zabytków	15
	2. Prace badawcze i projektowe	16
	3. Realizacje	17
III.	Analiza	17
IV.	Katalog prac badawczych i konserwatorskich	34
	1. Deir el – Bahari. Polsko – Egipska Misja Archeologiczno – Konserwatorska świątyni Hatszepsut	34
	2. Karnak. (IFAO) Institut Français D’Archéologie Orientale Le Centre Franco – Égyptien D’Étude Des Temples de Karnak	56
	3. Luksor. The Oriental Institut University of Chicago	70
	4. Medinet Habu. The Oriental Institut University of Chicago	72
	5. Ramesseum. Mission Archeologique Franco – Égyptienne	75
	6. Qurna – świątynia Setiego I. German Archeological Institute	80
	7. Qurna – świątynia Merenptah’a Schweizerische Institut für Ägyptische Bauforschung und Altertumskunde	84
V.	Katalog obiektów	89
	1. Deir el – Bahari	89
	1.1. Świątynia Mentuhotepa II Nebhepetre	90
	1.2. Świątynia Totmesa III	91
	1.3. Świątynia Hatszepsut	92
	2. Karnak	102
	2.1. Okręg Amona	103
	2.2. Okręg Montu	115
	2.3. Okręg Mut	116
	3. Luksor	117
	4. Medinet Habu	126
	4.1. Świątynia Ramzesa III	127
	4.2. Świątynia kultu Amona	135
	4.3. Kaplica Boskich Adoraterek	136
	5. Ramesseum	137
	6. Qurna – świątynia Setiego I	145
	7. Qurna – świątynia Merenptaha	153
	8. Rys historyczny	160
	9. Techniki budowlane	178
VI.	Podsumowanie	217
VII.	Aneks	220
	1. Karty i konwencje	220
	2. Dokumentacja rysunkowa i fotograficzna	362
VIII.	Bibliografia	304

I. Wstęp

1. Temat pracy

Tematem pracy doktorskiej jest *Teoria i praktyka w konserwacji wybranych starożytnych zespołów zabytkowych w Tebach*

Działalności konserwatorskiej – praktyce zawsze towarzyszą różne poglądy i tendencje składające się na teoretyczną podbudowę. Znaczne rozpiętości wielu tendencji konserwatorskich, od nieingerowania w obiekt po rekonstrukcję, stworzyły miejsce dla różnych poglądów i metod, a specyfika miejsca dostarcza odpowiednich argumentów. W działalności konserwatorskiej często występuje chęć pokazania „stanu pierwotnego”, czy też lepszego wydobycia wartości estetycznych obiektu. Działania takie mogą doprowadzić do przekształcenia formy architektonicznej – niszczenia dzieł poprzedników, co świadczy o ignorancji ze strony projektantów i lekceważenia zasad etyki zawodowej.

Obszar działań został wybrany nieprzypadkowo. Teby zostały wpisane do inwentarza światowego dziedzictwa w 1972 roku.

Wybrane obiekty to: Okręg Amona w Karnaku, świątynia luksorska, świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari, świątynia Seti I, świątynia Merenptaha w Gurna, Ramesseum i Medinet Habu.

Określając obszar opracowania, posługuję się nazwami współczesnymi.

W wybranych do opracowania w dysertacji zespołach prace prowadzone są przez najliczniejsze misje archeologiczno - konserwatorskie, mające duży wkład w rozwój nauki i praktyki konserwatorskiej, a także wielu innych pokrewnych dziedzin. Wyżej przedstawione zespoły są najczęściej i najliczniej odwiedzane przez turystów z całego świata. W takich zespołach jak: Okręg Montu i Okręg Mut w Karnaku, świątynia Mentuhotepe II Nephpetre i świątynia Totmesa III w Deir el-Bahari również prowadzone były prace badawcze i konserwatorskie, jednak w zespołach tych działania badawcze i konserwatorskie nie są zakończone oraz obiekty te nie są dostępne dla zwiedzających.

Od autora

W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować Panu Profesorowi Stanisławowi Medekszy – promotorowi tej pracy, który przede wszystkim zachęcił mnie do jej napisania, a następnie służył pomocą i wsparciem w trakcie jej powstawania.

Bardzo dziękuję Panu Zbigniewowi Szafrzańskiemu – wicedyrektorowi Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego oraz dyrektorowi Polsko–Egipskiej Misji Archeologiczno – Konserwatorskiej świątyni Hatszepsut w Deir el–Bahari za możliwość współpracy w świątyni Hatszepsut, że zechciał podzielić się ze mną licznymi uwagami oraz za okazaną pomoc w zdobywaniu materiałów.

Winna jestem podziękowania Państwu: Jean i Helen Jacquet – z Le Centre Franco – Égyptien D’Étude Des Temples de Karnak, Raymond Johnson z The Oriental Institut University of Chicago oraz Horst Jaritz z Schweizerischen Institut für Ägyptische Bauforschung und Altertumskunde Kairo za wskazówki i okazaną życzliwość.

2. Cel i metoda pracy

Celem prezentowanej dysertacji jest prześledzenie prowadzonych naukowych badań i rozważań teoretycznych, a także analiza metod prowadzonych prac konserwatorskich w wybranych obiektach.

Dobrano i przyjęto analizę wybranych zespołów oraz poszczególnych elementów architektonicznych na podstawie licznych materiałów pisanych i ikonograficznych. Podstawowy materiał badawczy wykorzystany w pracy stanowiły archiwalne raporty, opracowania i projekty konserwatorskie elementów zespołów, znajdujące się w archiwach poszczególnych instytutów: Institut Français D’Archéologie Orientale, American Oriental Institut w Kairze, Deutsche Archäologische Institut w Kairze i Berlinie oraz Oriental Institut University of Chicago *Chicago House* w Luksorze, Polska Stacja Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego w Warszawie i Kairze, a także Zakład Archeologii Śródziemnomorskiej Polskiej Akademii Nauk.

Zachowaną dokumentację fotograficzną zaczerpnięto z wyżej wymienionych instytutów, a także z archiwum Griffith Institute University of Oxford. Zdjęcia dokumentacyjne (w większości) autorka wykonała samodzielnie podczas własnych badań terenowych.

Badania terenowe obejmowały oględziny, pomiary oraz analizę istniejących struktur i wykonanych prac. W przypadku Polsko–Egipskiej Misji Archeologiczno–Konserwatorskiej świątyni Hatszepsut w Deir el–Bahari autorka od roku 2001 jest architektem misji. Uczestniczy w badaniach architektonicznych i projektach restauratorskich oraz prowadzi nadzór nad realizowanymi pracami konserwatorskimi.

Układ pracy

Niniejsza dysertacja składa się z ośmiu rozdziałów, podzielonych na podrozdziały. Rozdział pierwszy „Wstęp” wprowadza w tematykę pracy. Określa się w nim stan badań, cel i metodę pracy oraz uzasadnia wybór problematyki. Ponadto „Wstęp” zawiera także omówienie istotnych zagadnień i pojęć oraz przedstawia układ pracy. Rozdział drugi zawiera omówienie środków i metod działań w dziedzinie ochrony zabytkowych zespołów. W tym rozdziale przedstawiono etyczne zasady w ochronie zabytków, określa zakres prac badawczych i konserwatorskich, a także podjęte realizacje. Rozdział trzeci „Analiza” zawiera krytykę wybranych prac badawczych i konserwatorskich. Prace te szczegółowo przedstawiono w rozdziale czwartym „Katalog prac badawczych i konserwatorskich”. W rozdziale piątym zaprezentowano omawiane w dysertacji zespoły zabytkowe w Tebach. W podrozdziale „Rys historyczny” przedstawiono chronologię obiektów i zaprezentowano sylwetki fundatorów. Natomiast podrozdział „Techniki budowlane” stanowi istotne uzupełnienie wiedzy dotyczącej prezentowanych obiektów. Znajomość technik budowlanych jest niezbędnym elementem dogłębnego poznania danego zabytku. Rozdział szósty zawiera podsumowanie i zakończenie dysertacji. W „Aneksie” – rozdział siódmym – przedstawiono pełne teksty kart i konwencji dotyczących ochrony zabytków, a także zamieszczono dokumentację rysunkową i fotograficzną. Aneks stanowi uzupełnienie do badań i analiz we wcześniejszych rozdziałach. W końcowej części dysertacji zamieszczono spis wykorzystanych źródeł i dokumentacji rysunkowo – fotograficznej.

3. Stan badań

W niniejszej pracy wykorzystano opracowania w przeróżnej formie wydawniczej mieszczące się w kilku podgrupach tematycznych.

W zamieszczonej bibliografii znajdują się: zwarte publikacje, materiały o charakterze ikonograficznym, artykuły z periodyków naukowych i czasopism specjalistycznych, materiały z konferencji, opracowania niepublikowane – wykonane w ramach badań problemowych, raporty z prac naukowo-badawczych i konserwatorskich oraz dokumenty regulujące problematykę rewaloryzacji i konserwacji.

Źródła archiwalne pisane i ikonograficzne

Archiwalne źródła pisane to publikacje S. Clarke'a, R. Engelbach (*Ancient Egyptian Masonry. The building craft*, 1930), F. Petrie (*Six temples at Thebes*, 1897; *Egyptian architecture*, 1938), M.A. Murray (*Egyptian Temples*, 1931), które pozwalają poznać świątynie tebańskie z czasów pierwszych badaczy. Ówczesny stan zachowania zespołów, liczne elementy architektoniczne i detale niejednokrotnie niezachowały się, a są niezbędne do uzupełnienia wiedzy o układzie funkcjonalno – przestrzennym obiektów. Natomiast raporty prac badawczych i konserwatorskich z przełomu XIX i XX wieku oraz początku XX wieku przedstawiają: U. Hölscher (*The architectural survey of the great temple and palace of Medinet Habu season 1927/28* [w]: *Medinet Habu 1924/28, The architectural survey 1929/30* [w]: *Medinet Habu Reports*), E. Naville i S. Clarke (*The Temple of Deir el-Bahari, Part VI – Architectural Description*, 1908), M. Webrouck (*Le temple d' Hatshepsut a Deir el-Bahari*, 1949), M. Pillet (*Thèbes. Karnak et Louxor*, 1928). Raporty z prac pozwalają poznać lepiej obiekt, ale są przede wszystkim niezbędną dokumentacją badawczą i konserwatorską dla współczesnych specjalistów. Dają możliwość polemiki z przedstawionymi hipotezami, a udokumentowane prace restauracyjne i konserwatorskie prezentują ówczesne metody konserwatorskie. Publikacje te zawierają liczną dokumentację fotograficzną i rysunkową. W pracy wykorzystano dokumentację fotograficzną z archiwum Griffith Institute University of Oxford.

Literatura współczesna – syntezy i monografie

Publikacje z dziedziny historii architektury i sztuki to przede wszystkim pozycje D. Arnolda (*Building in Egypt. Pharaonic stone masonry, Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*), N. Grimala (*Dzieje starożytnego Egiptu*), J. Lipińskiej (*Historia architektury starożytnego Egiptu, Sztuka egipska*) J. Lipińska i W. Koźmiński (*Cywilizacja miedzi i kamienia. Technika starożytnego Egiptu*), B.E. Shafera (*Temples of Ancient Egypt*). Wśród wielu opracowań tego tematu, wyżej wymienione zdecydowanie się wybijają. Są to pozycje podstawowe, stanowiące pewnego rodzaju encyklopedię wiedzy na temat architektury, sztuki i technik budowlanych starożytnego Egiptu.

Istotne dla podejmowanego tematu zagadnienia związane z wartościowaniem obiektów zabytkowych opracowane zostały przez K. Piwockiego (*Pierwsza nowoczesna teoria sztuki. Poglądy Aloisa Riegla*), W. Tatarkiewicza (*Historia estetyki, Dzieje sześciu pojęć*), O. Czernerera (*Wartość autentyzmu w zabytkach*), A. Barbacci (*Konserwacja zabytków we Włoszech*).

Należy wymienić podstawowe dokumenty międzynarodowe i krajowe regulujące problemy konserwacji. Międzynarodowe konferencje to: w Atenach w 1931 r. – Ateńska Karta Konserwacji Zabytków, w Wenecji w 1964 r. Karta Wenecka, w Amsterdamie w 1975 r. – Europejska Karta Dziedzictwa Architektonicznego, w Granadzie w 1985 r. – konferencja o Ochronie Dziedzictwa Architektonicznego Europy, w Waszyngtonie w 1987 r. – Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych, w Victoria Falls w Zimbabwie w 2003 r. – karta Konserwacji i Restauracji Dziedzictwa Architektonicznego. Spośród wielu najważniejszych dokumentów ratyfikowanych przez rządy poszczególnych krajów należy wymienić: Konferencję Haską z 1954 r. o *ochronie dóbr kultury na wypadek wojny*, zalecenia UNESCO z 1968 r. w sprawie *ochrony zabytków zagrożonych przez wielkie roboty* lub konferencja w sprawie *ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego*, uchwaloną na konferencji generalnej UNESCO w Paryżu w 1972 r. (ratyfikowaną przez rząd polski w 1976r.).

Bardzo wszechstronnie i szczegółowo zagadnienia związane kształtowaniem przestrzeni środowiska kulturowego, jego ochrona powiązana z aktywną działalnością konserwatorską i rewaloryzacją omówiona została przez Edmunda Małachowicza w pracach *Ochrona środowiska kulturowego* i *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie*.

Cennym uzupełnieniem pozycji książkowych są liczne artykuły zamieszczone w *Ochronie zabytków*, a także materiały pokonferencyjne A. Kadłuczki (Konferencja konserwatorska. Kraków 2000) i B. Rouby (*Etyka a estetyka w pracy konserwatorskiej. I Forum Konserwatorów Etyka i estetyka. Toruń 25–27 lutego 1998 r.*) oraz artykuły zamieszczone na oficjalnych stronach internetowych Oriental Institut University of Chicago i Institut Français D'Archéologie Orientale (<http://oi.chicago.edu/OI/AR>), Le Centre Franco – Égyptien D'Étude Des Temples de Karnak (<http://www.cfeetk.cnrs.fr>) oraz ICOMOS – International Council of Monuments and Sites (<http://international.icomos.org>)

Na szczególne podkreślenie zasługują publikacje i raporty prac badawczych i konserwatorskich. Materiały zaczerpnięte z raportów możemy podzielić na dwie części. Pierwsza to analiza rozwoju układu przestrzennego oparta na badaniu reliktyw architektury odkrywanych podczas badań. Druga to dokumentacja prac konserwatorskich i restauracyjnych, bezcennych dla podjętego w dysertacji tematu. Bibliografia tych materiałów jest obszerna i w niniejszej pracy pominięto raporty z prac skupiających się na badaniach epigraficznych i wyłącznie dokumentujących dekorację reliefową obiektów.

Ewolucja poglądów na konserwację i restaurację zabytków architektury

Rozwój pojęcia ochrony zabytków odbywał się wielotorowo na przestrzeni wielu wieków. Ta dziedzina ma bardzo dawne tradycje, a jej formy i zakres przechodziły ewolucję w różnych okresach. W starożytności i średniowieczu były to sporadyczne próby ochrony monumentalnych budowli ze względów prestiżowych lub utylitarnych. W okresie renesansu i baroku było to przede wszystkim zainteresowanie detalem i rzeźbą antyczną w celach kolekcjonerskich. W drugiej poł. XVIII i na początku XIX w. zostało zapoczątkowane romantyczne zainteresowanie zabytkami architektury, z którego wywodzą się początki konserwatorstwa. ([102] s. 26 – 27)

Druga połowa XIX w. i początek XX w. to czas rozwoju podstaw współczesnej myśli konserwatorskiej. Restauracja zabytków słusznie bywa nazywana dzieckiem dziewiętnastowiecznego historyzmu, chociaż jest oczywiste, że i historyzm czerpał obficie z badań i kultu zabytków, które były wtedy szkołą architektów.

We Francji, spośród wielu architektów – konserwatorów Eugène Emmanuel Viollet le Duc (1814–1879) dokonał ogromnej pracy w dziedzinie restauracji zabytków, w zakresie badań naukowych i teorii konserwacji. W praktyce konserwatorskiej wypowiedział się on zdecydowanie za zasadą restauracji, uważając konserwatorskie (ograniczone) działania za niewystarczające do uzyskania wartości artystycznej zabytku. Zwracał też uwagę na zagadnienie funkcjonalności restaurowanych obiektów, które muszą być włączone do użytkowania. Ponad to w myśl swych zasad twierdził: *restaurować budynek to nie znaczy go utrzymać, naprawić lub przerobić, to znaczy doprowadzić go do stanu kompletnego, który być może nawet nigdy nie istniał w określonym czasie*. Podczas restauracji usuwał więc fragmenty powstałe

w czasach późniejszych, przywracając zabytkom postać pierwotną i jednolitą stylowo. Zapoczątkował w ten sposób niebezpieczną metodę czystości stylowej, tzw. *puryzm*. ([102] s. 36, 37)

Radykalnie odmienną niż Viollet le Duc teorię przedstawiał John Ruskin: *Ani społeczeństwo, ani ci w których pieczy znajdują się starożytne zabytki nie zdają sobie sprawy z prawdziwego znaczenia słowa rekonstrukcja. Oznacza ono najbardziej totalne zniszczenie jakiemu może ulec budowla, zniszczenie po którym nie zachowują się nawet resztki, zniszczenie połączone z fałszywym opisem tego co zniszczone. Nie pozwólmy oszukiwać się w tej ważnej sprawie: jest niemożliwe odrestaurowanie czegokolwiek co było wielkie lub piękne w architekturze. J. Ruskin oceniał architekturę według kryteriów moralnych i stąd uważał, że nie jest kwestią upodobań lub gustu, czy mamy chronić budowle przeszłości czy nie. Nie mamy w ogóle prawa ich dotykać. Nie są one nasze. Należą w części do tych co je zbudowali, w części do wszystkich pokoleń które nastąpią po nas. Będąc zdecydowanym przeciwnikiem restauracji zabytków, J. Ruskin dopuszczał jedynie możliwość konserwacji mającej na celu zabezpieczenie.*

W roku 1883 na Kongresie Inżynierów i Architektów Włoskich Camillo Boito, architekt, historyk sztuki, konserwator, teoretyk nie zgodził się z teorią Viollet le Duc'a, a także z teorią J. Ruskin'a. Odnosząc się do teorii Viollet le Duc'a stwierdził, że dowolność jest fałszem i kłamstwem dla potomności, a także dla współczesności. W przyjętych na kongresie zaleceniach podstawowym założeniem było konserwowanie, a nie restaurowanie zabytków. W przypadku gdy niezbędne są uzupełnienia fragmentów, które nigdy nie istniały albo już nie istnieją i których pierwotna forma nie jest z pewnością znana, dodatki i renowacje winny być wykonane w innym charakterze niż zabytek, a w przypadku odtwarzania elementów o znanej formie – należy je wykonać z innego materiału i wyraźnie oznaczyć, najlepiej datą. ([84]s. 10 – 11)

Gustavo Giovannani zwracał uwagę, aby konserwacji zabytków nie traktować jako okazji do rozwinięcia działalności architektonicznej i zdobniczej, ale aby zachować zabytek przy życiu. Jednak nie odrzucał rekonstrukcji, twierdząc, iż lepsza jest rekonstrukcja naukowo niedoskonała niż całkowita z niej rezygnacja. Zwolennikiem eksponowania wartości kultowej i użytkowej był angielski architekt i teoretyk Augustus Welby Pugin, dla którego problem rekonstrukcji kościołów przede wszystkim był kwestią religijną. Ponadto Pugin wskazywał na konieczność

zachowania i przebadania stylów lokalnych i narodowych oraz zachowania tradycyjnych form w architekturze. W roku 1841 ukazało się opracowanie Pugina składające się z dwóch części. W pierwszej autor postulował nawrót do gotyku w sztukach dekoracyjnych i architekturze – jako chrześcijański obowiązek. Druga część zawierała zasady projektowania. Zwolennikami poglądów Pugina byli G. Gilbert Scott oraz jego uczeń G. Edmund Street. Jego zdaniem funkcją budowli kościelnych powinno być przede wszystkim służyć wiernym. G. Gilbert Scott postulował spisanie kodeksu praw i zasad postępowania konserwatorskiego.

Po okresie kiedy traktowano zabytki jako dzieła sztuki, w coraz szerszym zakresie dostrzeżono ich wartość jako dokumentu historycznego, aż do poglądu, że celem zabytku powinno być utrzymanie dla innych w czystości źródeł historycznych. Wszechstronną analizę wartości zabytku i wpływu tych wartości na opiekę nad zabytkami przeprowadził Alois Riegl w opublikowanej w 1903 r. pracy *Der moderne Denkmalkult.* ([124]s. 48) Jedną z istotnych jego zasług było wprowadzenie pojęcia wartości starożytniczej – działającej emocjonalnie przez wyobrażenie sobie czasu, jaki upłynął na podstawie śladów niszczonej działalności natury. *Biorąc pod uwagę wartość starożytniczą, można tak sformułować nowe prawo estetyczne naszych czasów: od człowieka żądamy tworzenia dzieł zamkniętych (wykończonych) jako symboli koniecznego i prawidłowego bytu, natomiast od działającej w czasie natury domagamy się rozkładu rzeczy jako symbolu również koniecznego i prawidłowego przemijania.* ([124]s. 51) Mimo że dla A. Riegla wartość starożytnicza była jedną z wielu analizowanych wartości (z wartością nowości włącznie), wywarła ona na początku XX w. największy wpływ i była jednym z czynników utrwalenia się w teorii konserwatorskiej zasad zachowania istniejącego stanu zabytku.

Twórczość Aloisa Riegla miała duży wpływ na przedstawiciela szkoły wiedeńskiej Maxa Dvořáka. Odwracając się od puryzmu i rekonstrukcji, podkreślali oni znaczenie i wartość estetyczną nawarstwień stylowych, stanowiących o oryginalności zabytków. To oni zrehabilitowali barok i klasycyzm.

Popularna teoria o zachowaniu istniejącego stanu zabytku nie odrzucała metod rekonstrukcji. Dopuszczalność rekonstrukcji w niektórych przypadkach rozważał Charles Buls w opublikowanej w 1903 r. próbie klasyfikacji zabytków, między innymi według stanu ich zachowania. Za uzasadnioną uznał Buls rekonstrukcję, gdy zabytku ze względów technicznych w inny sposób nie można uratować. Odtworzono zawałoną

w 1902 r. dzwonnice na placu św. Marka w Wenecji, wprowadzając zmiany konstrukcyjne i rekonstrukcja ta spotkała się z pełną aprobatą. ([84]s. 11 – 12)
Również w Polsce indywidualny stosunek do zabytku, sposób jego odbioru, miał duże znaczenie w sporze o możliwość rekonstrukcji. Wydana w 1850 r. Odezwa Towarzystwa Naukowego Krakowskiego wypowiadała się przeciw uzupełnieniom – dotyczyła jednak rzeźby, a nie architektury.

Choć bezpośredni wpływ Viollet-le-Duc'a na realizację prac konserwatorskich w Polsce był niewielki, znane były jego dzieła, a poglądy jego wypowiadało wielu polskich konserwatorów. Władysław Łuszczkiewicz domagał się przywrócenia gotyckiego wystroju prezbiterium kościoła Mariackiego. ([84]s. 13)
Dla Łuszczkiewicza charakterystyczne jest łączenie fideizmu z pozytywistycznym utylitaryzmem. Także kult gotyku jako wyrazu sztuki chrześcijańskiej występuje u niego w połączeniu z estetyką pozytywistyczną, akceptującą znaczenie materiału, techniki, konstrukcji oraz funkcji architektury. Łuszczkiewicz ściśle powtarza poglądy Viollet-le-Duc'a, do których dodaje tylko postulat nastroju poetyckiego. ([41]s. 137, 141) Bardzo krytyczne stanowisko wobec teorii le-Duc'a zajmował P. Popiel, gdyż uważał, że próba odtwarzania starożytnej budowli jest niemożliwa ze względu na brak dostatecznej wiedzy, a buduje się nie to co było, ale to, co widzi artysta.

Momentem przełomowym w kształtowaniu świadomości konserwatorskiej była ogłoszona w 1901 r. przez Ludwika Pusza krytyka restauracji zabytków. Po raz pierwszy został sformułowany nowy program: *restauracja powinna być jedynie konserwacją, żadnej stylowości nie wprowadzać, a w tym, co dodaje nowego, być szczerze modernistyczną*. L. Puszet występuje w obronie patyny, przeciw zdzieraniu tynków, przemalowaniom i złoceniom. Jego sformułowany postulat konserwacji zabytków w stanie *status quo*, argumentowany był zarówno względami estetycznego oddziaływania patyny, jak i wartością zabytku jako źródła naukowego. ([41]s. 207 – 208)

Na początku XX w. ukształtowały się w ogólnych zarysach współczesne poglądy konserwatorskie, powstałe na podstawie dorobku całego okresu ich rozwoju historycznego. Nie akceptują one skrajnego nieinterwencjonizmu i dopuszczają większą ingerencję w stan zabytku. Uwzględniają też wiele innych problemów związanych z konserwacją zabytków, które pojawiły się z czasem, jak np. modernizacja i adaptacja. Zasadą generalną, chociaż każdy obiekt wymaga podejścia indywidualnego, jest poszanowanie wszystkich etapów rozwoju i przemian obiektu,

maksymalny autentyzm jego materii i formy oraz podejmowanie prac na podstawie wyczerpujących badań naukowych. ([102]s. 41)

W roku 1957 na Kongresie Architektów – Konserwatorów w Paryżu członkowie licznych delegacji przedstawili szereg referatów w różnych sekcjach oraz nowe materiały dotyczące konserwacji zabytków.

W 1964 r. odbył się w Wenecji II Międzynarodowy Kongres Architektów – Konserwatorów. Kongres uchwalił nową kartę ochrony zabytków – *Kartę Wenecką*, oraz powołano nową międzynarodową organizację ICOMOS (International Council of Monuments and Sites). Pierwsze walne zebranie tej rady odbyło się w Warszawie w 1965 r.

W 1954 r. delegaci z wielu krajów wzięli udział w międzypaństwowej konferencji, zorganizowanej przez UNESCO w Hadze dla przygotowania konwencji o ochronie dóbr kultury w wypadku konfliktu zbrojnego. Przedstawiciele pracowali nad tekstem konwencji, walcząc o priorytet dóbr kultury nad „koniecznościami wojennymi”. Pomimo że te „konieczności” utrzymane zostały w wielu artykułach konwencji, została ona podpisana, a następnie ratyfikowana przez rządy wielu krajów. Konwencja przyjęła między innymi znak międzynarodowej ochrony dóbr kultury według projektu Jana Zachwatowicza. ([179]s. 139 – 144)

Spoleczna postawa i początki ustawodawstwa

Równolegle z rozwojem myśli i praktyki konserwatorskiej w XIX w. szło ustawodawstwo państwowe. W Szwecji już w 1630 r. stworzono urząd Państwowego Antykwariusza (konserwatora generalnego), dopiero jednak w 1828 r. zarządzenie królewskie stanęło na straży pamiątek prehistorycznych. We Francji w 1823 r. powołano Generalnego Inspektora pomników historycznych, utworzono komisję ochrony zabytków, a w budżecie centralnym konserwacja ich stała się osobną pozycją. ([115]s. 32) Jednak ustawa o ochronie zabytków została ogłoszona dopiero w 1887 r., a opracowana w 1878 r. pod kierunkiem Viollet le Duc’a. W Grecji rozporządzenie o ochronie zabytków wydano w 1834 r., a we Włoszech, pierwszą po zjednoczeniu państwa ustawę o ochronie zabytków wydano dopiero w 1902 r., pomimo że organizacja ochrony w postaci sieci odpowiednich urzędów istniała już od dawna. W Anglii odpowiednia ustawa o ochronie zabytków ukazała się w 1882 r. ([102]s. 43)

Na ziemiach polskich, we wszystkich trzech zaborach, sprawa poznania i zachowania pomników przeszłości narodowej stała się sprawą honoru narodowego i zadaniem patriotycznym. W tym celu wykorzystywano każdy margines autonomii, jaki pozostał pod panowaniem zaborców.

Współczesne zasady i postępowania prawne – karty i akty prawne

Ochrona zabytków stała się przedmiotem międzynarodowych przepisów, ustalanych na międzynarodowych konferencjach w postaci zaleceń – kart (nie obowiązujących prawnie) lub konwencji ratyfikowanych przez rządy poszczególnych państw.

Wybrane karty i ustawy¹ (według dat powstania i uchwalenia)

- **Karta Ateńska 1931.** Postanowienia Konferencji w Atenach w 1931 r. [w]: *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury 1996*. Biuletyn ICOMOS – Polskiego Komitetu Narodowego, Warszawa 1996. Postanowienia końcowe konferencji ateńskiej zostały zawarte w siedmiu podstawowych punktach. Przedstawiono podstawowe doktryny, zalecono analizę porównawczą ustawodawstwa obowiązującego w poszczególnych krajach, a w dalszej części karty zawarto zalecenia dotyczące technik konserwatorskich i materiałów stosowanych do restauracji. Zwrócono również uwagę na występujące zagrożenia zabytków, a także uznano za właściwą szeroką współpracę międzynarodową.
- **Konferencja Haska 1954** o ochronie dóbr kultury na wypadek wojny. Najważniejszy dokument międzynarodowy regulujący sprawy dóbr kultury na wypadek konfliktu zbrojnego – zabrania prowadzenia jakichkolwiek prac badawczych na terenach okupowanych.
- **Karta Wenecka 1964.** Postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964 r., [w]: *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury 1996 r.* Biuletyn ICOMOS – Polskiego Komitetu Narodowego, Warszawa 1996. Wynikiem kongresu było zdefiniowanie i określenie celu konserwacji i restauracji

¹ W pracy wykorzystano teksty kart i konwencji w języku polskim i angielskim.

zabytków architektury oraz miejsc o wartości zabytkowej. W dokumentach karty przedstawione zostały uchwały dotyczące utworzenia międzynarodowej organizacji pozarządowej dla spraw zabytków oraz potrzebie nauczania w zakresie konserwacji i restauracji. W dokumentach karty zawarto również wnioski dotyczące ustawodawstwa, potrzebie uczestnictwa w międzynarodowym ośrodku badań i publikacji odkryć przy pracach restauracyjnych. Końcowe dokumenty dotyczą polityki finansowej i fiskalnej działającej na rzecz obiektów zabytkowych.

- **Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage.** Paris 17 October – 21 November 1972. http://unesco.org/world_he.html

Konwencja zauważyła, że kulturalne i naturalne dziedzictwo ulega zniszczeniu i destrukcji m. in. przez zmiany socjologiczne i ekonomiczne. Zniszczenia te dotyczą dziedzictwa wszystkich narodów świata.

Uznano, iż ochrona dziedzictwa na poziomie państwowym jest niekompletna z powodów różnic ekonomicznych i naturalnych. Rozpowszechnienie międzynarodowych norm w konserwacji światowego dziedzictwa będzie zawarte w konstytucji organizacji. W dalszej części tekstu konwencji przedstawiono definicję kulturalnego i naturalnego dziedzictwa światowego, a także zalecono, aby każde państwo należące do tej konwencji w taki sam sposób identyfikowało owo dziedzictwo. Zwrócono również uwagę na współpracę międzynarodową: finansową, naukową i techniczną. Zalecono rozwinąć prace naukowe, studia techniczne i badawcze oraz metody przeciwdziałania niszczeniu tego dziedzictwa.

- **European Charter of the Architectural Heritage.** Adopted by the Council of Europe, Amsterdam October 1975. http://www.icomos.org/docs/euroch_e.html

Karta zwraca szczególną uwagę na wspólne europejskie dziedzictwo architektoniczne. Problem konserwacji nie stanowi indywidualnego zagadnienia poszczególnych krajów. Rządy państw członkowskich powinny promować politykę ochrony architektury opartą na pryncypiach zintegrowanej konserwacji. W dziewięciu punktach zawarto zalecenia, obowiązki i nakazy dla konserwacji zespołów architektonicznych. Karta mówi o obowiązkach wobec dziedzictwa architektonicznego pełniącego ważną rolę w edukacji i uświadomieniu społeczeństwa, jaką to dziedzictwo odgrywa rolę również dla przyszłych pokoleń.

- **Konwencja o ochronie dziedzictwa architektonicznego Europy. Granada 1985.** [w]: *Vademecum konserwatora zabytków. Międzynarodowe normy ochrony dziedzictwa kultury 1996*. Biuletyn ICOMOS – Polskiego Komitetu Narodowego, Warszawa 1996.

Konwencja w preambule uznała dziedzictwo architektoniczne jako niezastąpione odzwierciedlenie bogactwa i zróżnicowania dziedzictwa kulturalnego Europy. Stanowi ono bezcenne świadectwo naszej przeszłości i pozostaje wspólnym dziedzictwem wszystkich Europejczyków. Konwencja definiuje dziedzictwo architektoniczne, identyfikuje dobra podlegające ochronie, a także określa zobowiązania systemu ochrony prawnej. W tekście konwencji zawarte są słowa dotyczące środków pomocniczych, przyjęcie odpowiedniej polityki ochrony zabytków i udziału w tym procesie społeczeństwa, a także rozpowszechnianie informacji i szkoleń.

- **ICOMOS Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage.** (1990) http://www.icomos.org/archaeological_charter.html

- **Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego** (poprawiona), sporządzona w La Valetcie na Malcie dnia 16 stycznia 1992 r. (Dz. U. z dnia 9 października 1996 r).

W preambule zauważono m. in., iż celem Rady Europy jest osiągnięcie większej jedności między jej członkami w celu ochrony i realizacji idei oraz zasad, które są ich wspólnym dziedzictwem. Przypomniano, że dziedzictwo archeologiczne należy nie tylko do bezpośrednio zainteresowanego państwa, ale również do wszystkich państw Europy. W ustawie zdefiniowano i zidentyfikowano dziedzictwo archeologiczne, przedstawiono zakres prac i finansowania badań i konserwacji. Zwrócono uwagę na kształtowanie świadomości publicznej, jak również na wzajemną pomoc techniczną i naukową.

- **European Confederation of Conservator – Restorers' Organisations** (Brussels, 11 June 1993). <http://palimpsest.stanford.edu/byorg/ecco/library/ethics.html>.

Karta przyjęta przez Zgromadzenie Generalne w Brukseli w 1993 r. Dokument w zawartych artykułach przedstawia rolę konserwatora – restauratora, nakreśla sposób prowadzenia badań, określa jego kompetencje, a także przedstawia kodeks etyczny konserwatora – restauratora.

- **Karta Krakowska 2000.** <http://riad.usk.pk.edu.pl/~naszapol/archiwum>
W Karcie Krakowskiej mowa jest o budowie „Nowej Europy”, charakteryzującej się różnorodnością kulturową i pluralizmem wartości, uznającej za fundament przyszłego rozwoju dziedzictwo materialne i intelektualne przeszłości. Karta określa kryteria, na podstawie których identyfikowane jest dziedzictwo związane z wydarzeniami historycznymi i kontekstem społeczno–kulturowym. Ochrona może być realizowana poprzez wiele rodzajów interwencji. Każda interwencja wiąże się z decyzjami, wyborem i odpowiedzialnością związaną z całością dziedzictwa. Ochrona dziedzictwa architektoniczno–urbanistycznego realizowana jest przez projekt konserwatorski, określający długoterminową strategię. Karta określa również zakres rekonstrukcji, uznając ją tylko ze względu na społeczne czy kulturowe motywacje. Podkreśla znaczenie ochrony krajobrazu jako dziedzictwa kulturowego. W karcie zawarto wytyczne dotyczące technik konserwatorskich, popartych interdyscyplinarnymi badaniami naukowymi. Szkolenia i edukacja konserwatorów, a także restauratorów powinna mieć szeroki charakter, wraz z doświadczeniem i zdolnościami artystycznymi stanowią o jego kwalifikacjach i umiejętnościach. Zachowanie i ochrona dziedzictwa architektoniczno–urbanistycznego wymaga stworzenia lepszych warunków poprzez podejmowanie skutecznych działań prawnych i administracyjnych.
- **Ethical Commitment Statement for ICOMOS Members** (Revision, November 2002, Madrid). http://international.icomos.org/ethical_e.htm
Tematem konferencji było dostarczenie narzędzi do rozwoju i wyjaśnienie etycznych konserwatorskich praktyk i przepisów występujących pomiędzy członkami, stowarzyszeniami, niezrzeszonymi i miejscowymi wspólnotami, które działają w konserwacji. Konserwacja jest przywilejem i obowiązkiem tej generacji. W 15 artykułach zostały zawarte obowiązki, nakazy i zalecenia wobec członków i wszystkich, którzy zajmują się konserwacją zabytków i opieką nad światowym dziedzictwem.
- **ICOMOS Charter principles for the analysis, conservation and structural restoration of architectural heritage.** Final draft for submission to the 14th General Assembly of ICOMOS in Victoria Falls. Zimbabwe 2003.
http://www.international.icomos.org/victoriafalls2003/struct1_eng.htm

Dziedzictwo architektoniczne poprzez swój naturalny i historyczny materiał, a także złożoność wymaga licznych diagnostyk i analiz. Rekomendacje są pożądane i konieczne dla racjonalnych metod analiz oraz działań naprawczych stosowanych do konkretnego kontekstu kulturowego.

Rekomendacje te prezentowane są w kompleksowych dokumentach podzielonych na dwie sekcje:

- *pryncypia*, gdzie prezentowana jest podstawowa koncepcja konserwatorska,
- *wytyczne*, gdzie dyskutowane są reguły i metodologia postępowania architekta – projektanta. Tylko *pryncypia* mają status ratyfikowanego dokumentu ICOMOS-u, natomiast *wytyczne* mają formę osobnego dokumentu i prezentowane są jako zalecenia.

II. Środki i metody pracy

Skuteczne działania w dziedzinie ochrony środowiska kulturowego wymagają głównie czterech niezbędnych warunków (wg Ostrowskiego):

- fachowców potrzebnych przede wszystkim do badań naukowych oraz opracowania planów i projektów a także realizacji i nadzoru,
- podstaw prawnych w formie ustawodawstwa oraz aparatu nadzoru i ochrony
- środków materialnych,
- atmosfery moralnej w społeczeństwie.

Praktyczna działalność w dziedzinie ochrony środowiska kulturowego jest złożona i wymaga wszechstronnego współdziałania. Pomijając bowiem zagadnienia ekonomiczne, najważniejsza jest koordynacja działań rozproszonych w licznych instytucjach i u różnych osób na znacznej nieraz przestrzeni, a także realizowanych w dużych nieraz okresach. ([102]s. 69, 73)

1. Etyczne zasady w ochronie zabytków

Zasady postępowania etycznego w konserwacji wynikają z ogólnych norm moralnych, w tym zwłaszcza z obowiązku szacunku dla dziedzictwa przekazanego nam przez przodków.

Pierwszym i najważniejszym zobowiązaniem jest świadomość, że nikomu, kto użytkuje zabytek, konserwuje go, restauruje lub organizuje te procesy, nie wolno łamać podstawowej zasady – **przede wszystkim nie szkodzić**.

Dziedzictwo architektoniczne poprzez swój naturalny i historyczny materiał, a także złożoność wymaga licznych diagnostyk i analiz. Rekomendacje są pożądane i konieczne dla racjonalnych metod analiz oraz działań naprawczych stosowanych do konkretnego kontekstu kulturowego.

Rekomendacje te prezentowane są w kompleksowych dokumentach podzielonych na dwie sekcje:

- *pryncypia*, gdzie prezentowana jest podstawowa koncepcja konserwatorska,
- *wytyczne*, gdzie dyskutowane są reguły i metodologia postępowania architekta – projektanta. Tylko *pryncypia* mają status ratyfikowanego dokumentu ICOMOS-u, natomiast *wytyczne* mają formę osobnego dokumentu i prezentowane są jako zalecenia.

II. Środki i metody pracy

Skuteczne działania w dziedzinie ochrony środowiska kulturowego wymagają głównie czterech niezbędnych warunków (wg Ostrowskiego):

- fachowców potrzebnych przede wszystkim do badań naukowych oraz opracowania planów i projektów a także realizacji i nadzoru,
- podstaw prawnych w formie ustawodawstwa oraz aparatu nadzoru i ochrony
- środków materialnych,
- atmosfery moralnej w społeczeństwie.

Praktyczna działalność w dziedzinie ochrony środowiska kulturowego jest złożona i wymaga wszechstronnego współdziałania. Pomijając bowiem zagadnienia ekonomiczne, najważniejsza jest koordynacja działań rozproszonych w licznych instytucjach i u różnych osób na znacznej nieraz przestrzeni, a także realizowanych w dużych nieraz okresach. ([102]s. 69, 73)

1. Etyczne zasady w ochronie zabytków

Zasady postępowania etycznego w konserwacji wynikają z ogólnych norm moralnych, w tym zwłaszcza z obowiązku szacunku dla dziedzictwa przekazanego nam przez przodków.

Pierwszym i najważniejszym zobowiązaniem jest świadomość, że nikomu, kto użytkuje zabytek, konserwuje go, restauruje lub organizuje te procesy, nie wolno łamać podstawowej zasady – **przede wszystkim nie szkodzić**.

Zasady etyki obrony dóbr kultury są pomocą w porządkowaniu problemów, z którymi borykają się konserwatorzy. Pozwalają prostować niejasności, eliminować niewiedzę i nieuczciwość. Zasady powinności odnoszą się nie tylko do konserwatora – badacza i wykonawcy, ale również do pracowników służb ochrony zabytków oraz do właściciela.

O zasadach, którymi powinien kierować się konserwator – badacz i wykonawca mówi m.in. Bohdan Rymaszewski w artykule *Między teorią a praktyką. Uwagi o naszym konserwatorstwie* ([131]s. 4 – 11).

2. Prace badawcze i projektowe

Podobnie jak naturalne (przyrodnicze), tak i środowisko kulturowe wymaga wielu badań i studiów w celu pełniejszego poznania poszczególnych dziedzin nauk składających się na nie oraz dokładniejszego sprecyzowania pojęcia całości tego zagadnienia i możliwości ochrony. Celowi temu służą liczne instytucje naukowo–badawcze, zwłaszcza wyższe uczelnie i instytuty. ([102]s. 69) Wszechstronne poznanie zabytku jest punktem wyjścia, określenia prawidłowej problematyki konserwatorskiej, gdyż w znacznej mierze uzależniona jest ona od samego zabytku. Wynika z jego historii ogólnej i budowlanej, z jego formy i układu przestrzennego, z autentycznej substancji, z indywidualnego charakteru rozwiązań i ich poziomu, czyli tzw. standardu, a przede wszystkim z wartości zabytku i wreszcie z jego kondycji fizycznej, w jakiej przetrwał do naszych czasów.

W prezentowanych w dysertacji pracach misji: polskiej, amerykańskiej, niemieckiej, szwajcarskiej i francuskich prowadzone są badania historyczno–konserwatorskie, archeologiczne oraz architektoniczne. Dzięki tym badaniom zaproponowano wizję architektoniczno – przestrzenną danej budowli, a także strukturę funkcjonalną na poszczególnych etapach rozwoju bądź przekształceń. Badania te pozwoliły również na opracowanie wniosków i postulatów konserwatorskich. Wnioski i postulaty prezentują zaś ogólną koncepcję konserwatorską dla danego obiektu. We wszystkich prezentowanych obiektach wykonano projekty konserwatorskie.

Alfredo Barbacci w *Konserwacja zabytków we Włoszech* ([14]s. 324) pisze o projekcie konserwatorskim: *Projekt konserwacji nie powinien nigdy przewidywać wprowadzenia jakichkolwiek zmian w kształtach pierwotnych, nawet jeśli te wykazują pewne nieregularności robót powstałe w trakcie budowy, niezgodności materiału czy*

konstrukcji, lub też błędy prawdziwe czy mniemane. Wszystko to charakterystyczne jest dla dawnych technik, dla dawnych metod organizacji pracy, dla osobowości i zamięłowania rzemieślników, możliwości materiałowych i innych jeszcze czynników. Krótko mówiąc jest częścią historii zabytku i nie może ulec zmianie bez umniejszania jego wartości.

3. Realizacja

Sukces realizacji konserwatorskiej zabytku architektury zależy od poprawnego prowadzenia prac, zgodnie z projektem.

Jednak w wielu przypadkach, jak również w prezentowanych w pracy poszczególnych obiektach, przeprowadzenie konserwacji i restauracji zgodnie z projektem jest niemożliwe.

Wynika to bowiem z licznych odkryć i nowych faktów, jakie mają miejsce już podczas prowadzonych prac. Przykładem tego może być: odsłonięcie dwóch nisz w Sanktuarium Amona w świątyni Hatszepsut, czy wydobywanie ponownie użytych bloków podczas prac restauratorskich przy III i IX pylonie w świątyni Amona w Karnaku.

III. Analiza²

Prace badawcze i konserwatorskie prowadzone w tebańskich zespołach zabytkowych można podzielić na trzy części³:

– Prace prowadzone przez badaczy i odkrywców w XIX w. i na początku XX w. – G. Belzoni (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1817, Karnak – 1816–1819), J.F. Champollion (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1829, Karnak – 1828, Ramesseum – 1829, świątynia Setiego I – 1829), J.J. Rifaud (Karnak – 1813–1823), R. Hay (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1832, świątynia Setiego I – 1832), R. Lepsius (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1845, świątynia Setiego I – 1844, Ramesseum – 1844), J. Green (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1855), F.A. Mariette (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1855, Karnak – 1858), G. Legrain (Karnak – 1895-1917, świątynia luksorska – 1916-1917),

² Analiza obejmuje wybrane prace badawcze i konserwatorskie

³ Wszelkie podziały w tym rozdziale zostały zaproponowane dla potrzeb tej pracy.

konstrukcji, lub też błędy prawdziwe czy mniemane. Wszystko to charakterystyczne jest dla dawnych technik, dla dawnych metod organizacji pracy, dla osobowości i zamięłowania rzemieślników, możliwości materiałowych i innych jeszcze czynników. Krótko mówiąc jest częścią historii zabytku i nie może ulec zmianie bez umniejszania jego wartości.

3. Realizacja

Sukces realizacji konserwatorskiej zabytku architektury zależy od poprawnego prowadzenia prac, zgodnie z projektem.

Jednak w wielu przypadkach, jak również w prezentowanych w pracy poszczególnych obiektach, przeprowadzenie konserwacji i restauracji zgodnie z projektem jest niemożliwe.

Wynika to bowiem z licznych odkryć i nowych faktów, jakie mają miejsce już podczas prowadzonych prac. Przykładem tego może być: odsłonięcie dwóch nisz w Sanktuarium Amona w świątyni Hatszepsut, czy wydobywanie ponownie użytych bloków podczas prac restauratorskich przy III i IX pylonie w świątyni Amona w Karnaku.

III. Analiza²

Prace badawcze i konserwatorskie prowadzone w tebańskich zespołach zabytkowych można podzielić na trzy części³:

– Prace prowadzone przez badaczy i odkrywców w XIX w. i na początku XX w. – G. Belzoni (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1817, Karnak – 1816–1819), J.F. Champollion (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1829, Karnak – 1828, Ramesseum – 1829, świątynia Setiego I – 1829), J.J. Rifaud (Karnak – 1813–1823), R. Hay (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1832, świątynia Setiego I – 1832), R. Lepsius (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1845, świątynia Setiego I – 1844, Ramesseum – 1844), J. Green (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1855), F.A. Mariette (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1855, Karnak – 1858), G. Legrain (Karnak – 1895-1917, świątynia luksorska – 1916-1917),

² Analiza obejmuje wybrane prace badawcze i konserwatorskie

³ Wszelkie podziały w tym rozdziale zostały zaproponowane dla potrzeb tej pracy.

E.M. Brune (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1855), E. Naville (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1893 – 1899), H. Carter (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1893 – 1899, Ramesseum – 1900-1908), J.E. Newberry (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1893-1899), S. Clarke (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1893-1899), H. Burton (Medinet Habu – 1912), J.G. Wilkinson (świątynia luksorska – 1859, świątynia Setiego I – 1831), M.E. Grebaut (świątynia luksorska – 1889), W.E. Petrie (świątynia Setiego I – 1908-1909, świątynia Merenptaha – 1896), A. Barsanti (świątynia Setiego I – 1910-1913)

– lata trzydzieste i czterdzieste – H.E. Winlock (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1911-1931), E. Baraize (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1925-1944, Ramesseum – 1900-1908), A. Lansing (świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari – 1934), M. Pillet i H. Chevrier (Karnak – 1926-1954), J.H. Breasted (Medinet Habu – 1924, świątynia luksorska – 1924), U. Hölscher (Medinet Habu – 1924-1930, Ramesseum – 1931, świątynia Merenptaha – 1931), I.A. Christophe i R. Caminos (świątynia Setiego I – okres międzywojenny)

– okres powojenny do współczesności. W różnych ośrodkach okres ten podzielony jest na krótsze etapy.

W świątyni Hatszepsut w okresie powojennym pracowały:

- w latach 1961–1967 misja Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego, kierowana przez L. Dąbrowskiego
- od roku 1968 do 1989 misja PP Pracowni Konserwacji Zabytków, pod kierunkiem Z. Wysockiego
- od 1993 r. wznowiono ponownie działalność misji Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego.

W Karnaku w 1967 r. zakończył swą działalność Francuski Instytut Archeologii Wschodu, a rozpoczęło swą działalność Francusko–Egipskie Centrum Badań w Karnaku (CFEETK). Również Ramesseum przeszło z rąk Centrum Dokumentacji i Badań Starożytnego Egiptu, pracujące w zespole od 1969 r. pod opiekę Francusko–Egipskiej Misji Archeologicznej w roku 1989.

Podział ten został przedstawiony nie tylko przez różnice organizacyjne, jakie dzielą te poszczególne struktury, ale przede wszystkim przez odmienną prowadzonych badań i prac konserwatorskich, a także różnice sposobu finansowania.

W wieku XIX prowadzono przede wszystkim prace oczyszczające i wykopaliskowe, dla lepszego poznania obiektów, rozczytania układów przestrzennych i funkcjonalnych. Wtedy też usunięto liczne cenne nawarstwienia z epok późniejszych traktując je jako elementy niszczące czystość układu przestrzennego tych obiektów. Koncepcja ta była zgodna z ówczesnymi trendami konserwatorskimi. Usunięto wtedy m. in. ruiny koptyjskiego klasztoru z Górnego Tarasu świątyni Hatszepsut i pozostałości kościoła św. Menesa w Medinet Habu⁴.

Początek XX w. przyniósł pierwsze działania restauracyjne. Prowadzone były według ówczesnych założeń konserwatorskich – czystości stylowej.

W latach 30–tych liczne restauracje przeprowadzono w świątyni Hatszepsut, w Karnaku i świątyni Setiego I. W Deir el-Bahari, Baraize i Winlock prowadzili swą działalność (KO, DeB, s. 99 – 100) bez dokładnych studiów i analiz, stąd liczne błędy w lokalizacji bloków. Wykorzystali do prac restauracyjnych takie materiały, tj. żelbet, cement i farbę olejną. Karta Ateńska w pkt. IV aprobuje użycie nowych materiałów dla wzmocnienia struktury budowli, jednak zaprawa cementowa, farba olejna czy żelbet nieumiejętnie zastosowane spowodowały niejednokrotnie trwałe uszkodzenie oryginalnej struktury zabytku. Ponadto Baraize nie pozostawił jakichkolwiek opracowań i raportów z przeprowadzonych prac. Podobna sytuacja miała miejsce w przypadku świątyni Setiego I, gdzie Barsanti zlecił przeprowadzenie prac restauracyjnych (KO, S, s. 152–153). Zniszczeniu uległy wówczas całe partie ścian świątyni poprzez użycie zaprawy cementowej. Poza złym użyciem materiałów i błędną lokalizacją bloków w świątyni Hatszepsut, zaproponowano także nieodpowiedni sposób konserwacji elementów dekorowanych. W północnym dolnym portyku Winlock m.in. rekonstruował brakujące bloki kolumn z zamiarem pokazania procesu powstawania tych elementów. Prezentacja ta nie spełnia wartości naukowej, historycznej i estetycznej, może wręcz wprowadzić w błąd zwiedzających. ([Aneks] rys. 66, 67, s.263) Dodatkowo przy restauracji tej partii świątyni popełniono błąd przy rekonstrukcji figury ozyriackiej flankującej portyk, gdzie błędnie określono wysokości staty oraz przyjęto zły kąt nachylenia ściany wieńczącej. ([Aneks] rys. 64, s. 263)

⁴ Liczne detale architektoniczne z tego kościoła porzucono w południowej części kompleksu, gdzie aktualnie znajdują się nie zabezpieczone.

Błędy te świadczą o braku badań i analiz umożliwiających prawidłowe rozwiązanie problemu. Wcześniejsza rekonstrukcja południowego Dolnego Portyku wykonana przez Clarke również nie spełnia wartości historycznych. Wykorzystano do tych prac cegłę mułową, materiał obcy w tym obiekcie oraz wykonano przekrycie portyku sklepieniem⁵, również z cegły mułowej. ([Aneks] rys. 62, 63, s. 262) Jednak dokładna lokalizacja kolumn i filarów oraz prawidłowe określenie kąta nachylenia ściany szczytowej i wyeksponowanie oryginalnych narysów świadczą o prowadzonych licznych badaniach architektonicznych. Jedynie w Karnaku, w pracach kierowanych przez Chevrier'a dokonano kilku spektakularnych przedsięwzięć. Wspomnieć tu należy o wydobyciu z wnętrza trzeciego pylonu elementów białej kaplicy Sezostrisa I oraz powtórny montaż tej kaplicy i alabastrowej kaplicy Amenhotepa I.

W Ramesseum Baraize miał do rozwiązania poważny problem – wzmocnienie sklepień magazynów w sektorze północnym. Wzmocnienie wykonał za pomocą łuków metalowych. ([Aneks] rys. 225, s. 293) Propozycja ta nie jest zgodna ze współczesnymi teoriami konserwatorskimi. System ten jednak pozostaje skuteczny bez szkody dla estetyki i jest wykorzystany przez innych konserwatorów, ponieważ nie znaleziono alternatywnego rozwiązania dla tego problemu.

Obok prac konserwatorskich i restauracyjnych prowadzono w dolinie tebańskiej liczne prace badawcze. Wszystkie wyniki tych badań stanowią cenną dokumentację i są ważne dla analiz i wniosków współczesnych badaczy.

Polsko–Egipska Misja rozpoczynając swą działalność w 1961r. w świątyni Hatszepsut, skoncentrowała prace na Górnym Tarasie świątyni. Przeprowadzono liczne badania naukowe i pomiary. Sporządzono dokumentację prac badawczych i konserwatorskich. Ważnym zadaniem była reintegracja Portyku Ptolemejskiego, przeprowadzona przez W. Kołłątaj. Przedsięwzięcie to nie zatarło autentyczności zabytku, ukazało jego wartość historyczną, jego spójność z dziedzińcem i dało możliwość oddziaływania estetycznego na oglądających. Przeprowadzając reintegrację portyku, W. Kołłątaj nie tylko spełnił zalecenia Karty Ateńskiej, ale również Karty Weneckiej⁶. Mimo niewielkich nakładów finansowych, jakie posiadała misja w latach

⁵ Sklepienie jest całkowicie wykluczone jako pierwotny sposób przekrycia tej partii świątyni.

⁶ Karta Wenecka art. 11 i 12 ([Aneks] s. 224)

60–tych, finansowana w większości przez rząd egipski, prace prowadzono z dużym zaangażowaniem, precyzją i determinacją.

W tym samym czasie (lata sześćdziesiąte) w Karnaku prowadzono badania naukowe, zabezpieczające i niewielkim stopniu restauracyjne. Skupiono się na interdyscyplinarnych badaniach, prowadzonych na wielką skalę, m. in. ustalenie planu całościowego świątyni z określeniem siatki dzielącej obiekt na sektory oraz poszczególnych elementów Okręgu Amona: pierwszy dziedziniec, drugi pylon i sala hypostylowa, Ach-menu, a także rozpoczęto wieloletnie przedsięwzięcie badania architektonicznego i egiptologicznego IX pylonu.

Dzięki znacznym możliwościom finansowym, jakie posiada Francusko–Egipskie Centrum Badań w Karnaku (finansowane przede wszystkim przez rząd francuski oraz liczne organizacje wspierające francuskie badania w Egipcie), misje tam pracujące mogły już wtedy mieć możliwość korzystania z interdyscyplinarnej grupy badaczy z całego świata: egiptologów, archeologów, architektów, konserwatorów, chemików, hydrologów, geodetów i geometrów, co pozwoliło stworzyć laboratoria i szerokie zaplecze techniczne. Należy zauważyć, że badania rozpoczęte i przeprowadzone w tym czasie stanowią doskonałą dokumentację obiektu. Umożliwiają dokładniejsze rozpoznanie zespołu i sporządzenie w późniejszym terminie odpowiedniego programu konserwatorskiego. Sposób prowadzenia badań w Karnaku jest zgodny z zaleceniami Karty Weneckiej⁷, a o działalności interdyscyplinarnej mówią współczesne karty i konwencje⁸.

Prace restauracyjne prowadzone w Okręgu Amona to rozpoczęte długoterminowe przedsięwzięcia. Brak jest tak spektakularnej reintegracji elementu świątyni, jaka miała miejsce w Deir el–Bahari z Portykiem Ptolemejskim.

W Luksorze i Medinet Habu pracują grupy epigrafików i archeologów z „Chicago House”. Na początku lat 50–tych sporządzono całościowy plan świątyni luksorskiej, uzupełniony o nowo odkryte budowle w kolejnych latach. W Luksorze i Medinet Habu obok nielicznych prac badawczych i konserwatorskich sporządzono dokumentację epigraficzną. Skupienie uwagi na dokumentowaniu wynikało z założeń programowych „Chicago House” i specyfiki tej grupy.

⁷ Karta Wenecka art. 9, 15 i 16 ([Aneks] s. 223–224)

⁸ Europejska Konwencja 1991 art. 12 ([Aneks] s. 251) i Karta ICOMOS 2003 pkt. 2.1 ([Aneks] s. 259)

Założenia programowe o skoncentrowaniu się na dokumentacji wynikało z dobrego stanu technicznego i zachowania obiektów. Dzięki dużym funduszom, jakimi dysponuje amerykański uniwersytet z Chicago, badacze mają możliwość prowadzenia długoterminowych badań epigraficznych i dokumentacyjnych.

W latach 70-tych i 80-tych rozpoczęło się duże zainteresowanie pracami badawczymi i konserwatorskimi w dolinie tebańskiej. Wtedy to wznowiono lub rozpoczęto prace w: Ramesseum, świątyni Setiego I i świątyni Merenptaha. We wszystkich tych obiektach prowadzono prace badawcze: archeologiczne, egiptologiczne i architektoniczne. Tak jak we wszystkich tego typu obiektach najważniejszym zadaniem jest wszechstronne poznanie zabytku, które jest punktem wyjścia do określenia prawidłowej problematyki konserwatorskiej.

W świątyni Hatszepsut, misja PP PKZ pod kierunkiem Z. Wysockiego prowadziła badania i analizy dziedzińca górnego tarasu (KPBK, DeB, s. 34–35), korzystając z wniosków Clarke'a i Dąbrowskiego. Opracowano program konserwatorski dla dziedzińca, który z biegiem lat i pod wpływem nowych wniosków ulegał modyfikacji. Trzęsienie ziemi, jakie miało miejsce w 1969 r., spowodowało wiele szkód. Zmobilizowało to jednak grupę do przebadania terenu bezpośrednio nad świątynią. Pozwoliło to odkryć półkę skalną. (KPBK, DeB, s. 42–43). Wnioski z badań zmieniły program przewidziany dla zachodniej ściany dziedzińca, zaproponowany jeszcze przez misję kierowaną przez Dąbrowskiego. Zawarta we wnioskach idea przywrócenia walorów kompozycyjno-krajobrazowych, poprzez rekonstrukcję ściany osłonowej okazała się przedsięwzięciem na dużą skalę. Był to zabieg nie tylko spełniający wartości estetyczne, ale co najważniejsze, stanowił zabezpieczenie świątyni przed ewentualnymi, spadającymi z urwiska odłamkami skalnymi. Duża powierzchnia zrekonstruowanej ściany osłonowej budziła kontrowersje, gdyż swoją skalą dominuje nad świątynią. Jednak z dalszej perspektywy zrekonstruowana ściana przedstawia się jako element tła dla zabytku, wydobywając świątynię z „ukrycia” i stanowi element przejściowy między budowlą a skałą naturalną. ([Aneks] rys. 73, 74, 75, s. 264) Podczas rekonstrukcji ściany osłonowej wykonano zabezpieczenie sklepienia sanktuarium Amona przez przekrycie całego sanktuarium żelbetową kolebą, pozwalającą odciążyć nadwężone przez wieki oryginalne sklepienie.

Dzięki takiemu przedsięwzięciu współcześni badacze mają możliwość ciągłego monitorowania sklepienia. Ten sposób rozwiązywania wyprzedza opracowaną w 2003 r. Kartę ICOMOS 2003⁹.

Zgodnie z programem konserwatorskim przeprowadzono reintegrację dziedzińca festiwalowego (KPBK, DeB, s. 35). Dzięki nowym wnioskom z badań egiptologicznych podjęto próbę przeprowadzenia poprawek zgodności układu bloków zaproponowanych przez Baraize oraz uzupełnienie ścian dziedzińca do pełnej wysokości. Prace rozpoczęto od wprowadzenia w miejsce brakujących oryginalnych elementów, nowych – płyty ze sztucznego kamienia, stylizowanych na kamień naturalny. Ubytki autentycznych bloków wypełniono tynkiem w kolorze naturalnego kamienia. Konstrukcja ściany została wykonana z cegły palonej. Koncepcja uzupełnień ze sztucznego kamienia, czyli bloków wykonanych w 10 różnych rozmiarach, nie zawsze zgodnych z wysokością danej warstwy nie odpowiada zaleceniom Karty Weneckiej¹⁰ o *harmonijnym włączeniu uzupełnień w autentyczną całość*. Dodatkowo wstawione elementy – płyty licujące – drastycznie wyróżniały się na powierzchni ściany i zakłócały czytelność autentycznej dekoracji. Płyty wysunięte przed lico o kilka milimetrów tworzyły cień, który zaburzał rytm kompozycji ściany oraz był bardziej widoczny niż delikatne, wypukłe reliefy na autentycznych blokach. Podobny – niefortunny zabieg wykonano przy restauracji kolumnady dziedzińca (KPBK, DeB, s. 35–41). W tym przypadku nie wykorzystano elementów ze sztucznego kamienia a nowo odkute w wapieniu bloki, jednak i tu były one źle wkomponowane. W przyszłości koncepcja ta zostanie zarzucona i zastąpiona nową. Podobnej koncepcji, wykorzystania płyt licujących z sztucznego kamienia, nie powtórzono w żadnym innym obiekcie¹¹.

W tym czasie w Karnaku prowadzono dalsze szczegółowe badania m. in. antycznego nabrzeża, III pylonu, dziedzińca świątecznego Totmesa IV, centralnej części świątyni, Ach-menu i IX pylonu oraz badania detali architektonicznych w lapidariach.

⁹ Karta ICOMOS 2003 pkt. 3.21, ([Aneks] s. 261)

¹⁰ Karta Wenecka art. 12, ([Aneks] s. 224)

¹¹ Mowa tu o obiektach prezentowanych w dysertacji.

Wszelkiego rodzaju badania naukowe i sondáže dały nowe spojrzenie na obiekt i pozwoliły ustalić program prac konserwatorskich.

Program przewidywał restaurację dromosu na nabrzeżu (KPBK, K, s. 57), z uwzględnieniem archeologicznej dokładności, problemu dydaktycznego, środków ostrożności koniecznych do zastosowania, aby ograniczyć degradację kamienia, jak również konieczność eksploatacji turystycznej zabytku.

Wieloletnie prace badawcze prowadzone przy III pylonie (KPBK, K, s. 59-60) pozwoliły na ustalenie wielu przebudów i wtórnego użycia bloków. Jednak skutkiem tych prac jakimi było wydobycie tych bloków, ekspozycja zachowanych elementów i uczytelnienie nawarstwień spowodowała potrzebę zabezpieczenia trzonów wież pylonu. Nowe zabezpieczenia oraz liczne ubytki i nawarstwienia spowodowały brak czytelności obiektu dla turystów. Na wniosek Dyrektora Departamentu Starożytności przygotowano projekt estetyzacji przejścia przez bramę pylonu. Estetyzacja przejścia, bez szkody dla wartości historycznej pozwoliła zwiedzającym odczuć moment przekroczenia przejścia elewacji pylonowej, a dzięki temu zrozumieć lepiej zabytek.

Ważnym zadaniem przeprowadzonym na terenie Okręgu Amona były prace badawcze i konserwatorskie centralnej części świątyni (KPBK, K, s. 62–63). Badania archeologiczne i epigraficzne pozwoliły na uporządkowanie tej najstarszej części zespołu. Podjęte prace miały zapobiec długotrwałemu kontaktowaniu się ścian z wilgotną ziemią (podwyższenie się wód gruntowych). Wykopany kanał, wypełniony żwirem spełnił to zadanie nie tylko technicznie, ale również estetycznie. Ochronna warstwa żwiru postrzegana jest jako powierzchnia horyzontalna, na której stoją autentyczne mury z piaskowca. Kontrasty form i kolorów sprawiają wrażenie efektu zabytkowej całości. Mury zostały ze sobą powiązane, aby nie zniekształcały miejsca, aby stały się zrozumiałe i czytelne. Pozostawienie ich nieregularnymi pozwoliło uzyskać efekt na płaszczyźnie estetycznej.

Konserwacja tego obszaru jest bardzo istotna, gdyż jest to strefa najbardziej uczęszczana przez turystów, a więc i najbardziej eksploatowana, a także stanowi ważny element na płaszczyźnie historycznej i religijnej.

Również w Ach-menu (KPBK, K, s. 63–65), podniesienie poziomu wód gruntowych zmusiło restauratorów do interwencji w sektorze magazynów. Zachwiana została konstrukcja obiektu i aby temu zapobiec podjęto prace ratunkowe.

Obok tych prac prowadzono badania archeologiczne, egiptologiczne i architektoniczne. Dzięki nim obalono wiele błędnych hipotez, które rodziły się nawet podczas prac. Efekty tych badań pozwoliły na stworzenie hipotetycznej rekonstrukcji formy świątyni w różnych epokach. Oprócz prac ratunkowych rozpoczęto restaurację magazynów. Braki materiałowe nie pozwoliły na kontynuację zadania. Swoje zainteresowanie francuscy badacze zwrócili na sektor północno-wschodni świątyni Jubileuszowej. Zainteresowanie pojawiło się także ze względu na zły stan filarów, które groziły zawaleniem. Przeprowadzono reintegrację tego sektora, popartą wcześniejszymi badaniami. Całkowite prace zabezpieczające i konserwatorskie w Ach-menu zostały zakończone w 1999 r. ([Aneks] rys. 136, 137, 138, 139, 140, 141, 142, s. 277-278)

Najdłużej trwającym przedsięwzięciem jakiego podjęło się Centrum Badań w Karnaku, był demontaż, przebadanie i odbudowa IX pylonu (KPBK, K, s. 66–68). Prowadzone badania stanowiły okazję do podsumowania, określenia stanu miejsca i bilansu wielu lat pracy w tej strefie. Badania prowadzone były równoległe z pracami remontowymi. ([Aneks] rys. 149, 150, 151, 152, 153, 154, s. 280-281) Wszystkie prace konserwatorskie i restauracyjne przeprowadzono używając nowych materiałów i technologii¹².

W Karnaku zaproponowano utworzenie muzeum w plenerze i lapidarium dla lepszej ekspozycji jeszcze nie zlokalizowanych bloków oraz obiektów odtworzonych, których miejsce na terenie świątyni zajęły zabytki z epoki późniejszej. W lapidarium północnym i południowym na platformach ułożono bloki przebadane i zakonserwowane, zgodnie z zaleceniami Europejskiej Konwencji z 1991¹³.

Niewątpliwie doskonały sposób przechowywania i ekspozycji bloków dekorowanych i różnego rodzaju zabytków zaprezentowano w świątyni Merenptaha na zachodnim brzegu Nilu. Badacze ze szwajcarskiego instytutu, kierowanego przez H. Jaritz'a zaproponowali zadaszone lapidarium, gdzie przechowywane są liczne rzeźby z świątyni. Poza tym w wieżach pylonów wybudowano podziemne komory

¹² Zgodnie z Kartą Ateńską pkt. IV ([Aneks] s. 221), Kartą Wenecką art. 10, 11, 12 ([Aneks] s. 223–224), Konwencją Europejską z 1991 r. art. 5 ([Aneks] s. 249) oraz Kartą ICOMOS 2003 pkt. 3.2, 3.7, 3.12, 3.13, ([Aneks] s. 260–261)

¹³ Europejskiej Konwencji z 1991, art. 4, pkt. 3 ([Aneks] s. 249)

i tam eksponowane są i przechowywane wielkoformatowe bloki z zachowaną polichromią. Mniejsze elementy, cenne rzeźby i inne drobne znaleziska mają swą ekspozycję w niewielkiej sali muzealnej, wybudowanej obok świątyni specjalnie dla tego obiektu. ([Aneks] rys. 265, 266, 267, 270, 271, 272, s. 302-303) Takie niewielkie muzeum przy zespole, z ciekawą formą ekspozycji, nowoczesnym wyposażeniem technicznym, przystosowane dla osób niepełnosprawnych oraz prezentujące prace badawcze i konserwatorskie prowadzone przy obiekcie, jest jedynym tego rodzaju obiektem w dolinie tebańskiej.

Prace badawcze w świątyni Merenptaha rozpoczęły się w 1971 r. i przez kilka pierwszych sezonów skoncentrowano się na szczegółowych badaniach. (KPBK, M, s. 84-88). Podczas tych prac uzupełniono dokumentację świątyni zaproponowaną przez Petriego pod koniec XIX w. Określono fazy przebudowy i rozbudowy obiektu. Wyselekcjonowano bloki ponownie użyte ze świątyni Amenhotepa III. Wszystkie te zabiegi pozwoliły na poznanie obiektu i zaproponowanie odpowiedniej ekspozycji. Świątynia Merenptaha w większości zbudowana z cegły mułowej zachowała się bardzo słabo. Elementy architektoniczne z kamienia również były w złym stanie technicznym. Koncepcja reintegracji świątyni miała na celu uczytelnienie planu funkcjonalno–przestrzennego dla lepszego zrozumienia obiektu. Niektóre ściany świątyni zrekonstruowano do zadanej wysokości, inne zaznaczone zostały w formie negatywu muru. Ściana oddzielająca świątynię od sektora magazynów północnych, eksponowana jako negatyw, ma swą kontynuację na ścianie wieży pylonu, gdzie wykonano „strzępia” pokazujące miejsce i sposób łączenia ścian. Część muru wieży pylonu od strony świątyni otynkowano zaprawą wapienno–mułową, a fragment od strony magazynów pozostawiono bez tynku. Ten zabieg w prosty sposób, jasno i czytelnie pokazuje formę, konstrukcję i rozróżnia funkcję poszczególnych obiektów w zespole. ([Aneks] rys. 269, s. 302) W podobny sposób zaprezentowano kolumny czy filary. Dzięki takiej ekspozycji plan świątyni stał się czytelny i zrozumiały. Na terenie obiektu wykonano ekspozycję zachowanych elementów ściennych, architratów i monumentalnych rzeźb. Zachowane bloki, ułożone w koneksjach ustawione zostały na specjalnych postumentach z cegły klinkierowej. Dodatkowo na każdej prezentacji zamieszczona została tabliczka z rysunkiem rekonstrukcji teoretycznej tego elementu architektonicznego. Idea ekspozycji zaprezentowana tutaj jest czytelna i zrozumiała dla odbiorcy. Jednak wykorzystanie cegły klinkierowej staje się zupełnie obce dla tego miejsca. Forma piedestałów jest rozrzeźbiona i pełna

uskoków, schodków i przesunięć. Tworzy w ten sposób własną, współczesną formę, nie pasującą do eksponowanych elementów z piaskowca. ([Aneks] rys. 254, 255, 257, s. 300)

Restauracja sektora magazynów i pałacu faraona została wykonana przez ekspozycję murów o zróżnicowanej wysokości. Dzięki temu plan magazynów i pałacu jest lepiej widoczny i łatwiej zrozumiały. Do prac rekonstrukcyjnych wykorzystano cegłę mułową – współczesną, z wyeksponowanym zróżnicowaniem z autentyczną¹⁴.

W ten sam sposób została przeprowadzona restauracja kompleksu gospodarczego w Ramesseum. (KPBK, R, s. 78–79). Różnica polega jednak na technicznym rozwiązaniu problemu kruchości tego materiału, jakim jest cegła mułowa.

W Ramesseum pokryto antyczne mury kilkoma warstwami z nowoczesnej cegły, wyprodukowanej z tego samego materiału, lecz w inny sposób, aby wykluczyć jakiegokolwiek pomyłki i aby jej właściwości techniczne były lepsze.

Zanim przystąpiono do prac restauracyjnych, przeprowadzono badania. Pozwoliły one dokładnie określić plan kompleksu gospodarczego, ustalić funkcję poszczególnych pomieszczeń oraz prześledzić zmiany na tym obszarze w epokach późniejszych.

Program konserwatorski m. in. przewidywał restaurację kompleksu gospodarczego i utworzenie muzeum w terenie, prezentując tam dekorowane bloki z kuchni i piekarni. Stworzone muzeum nie jest tak zorganizowane, jak w świątyni Merenptaha, gdyż nie jest zadaszone, a bloki wyeksponowane są na posadzkach. Zasadniczy cel egipsko–francuskiej misji to taka praca naukowców, aby mogli oni odkryć klucz do funkcjonowania oraz etapy historii Ramesseum, a także aby uwydatnić piękno monumentu. W przypadku pierwszego pylonu (KPBK, R, s. 75–76) przedstawiono dwa projekty. Przyjęto i zaakceptowano projekt przewidujący demontaż i ponowny montaż pylonu w celu zabezpieczenia go przed wodami gruntowymi. Aby przedsięwzięcie mogło dojść do realizacji, specjaliści nawiązali współpracę z misją z Karnaku¹⁵, co pozwoliło uzupełnić wiedzę o rezultatach ekspertyz technicznych. Jeżeli wszelkie analizy i badania zakończą się na ustanowieniu niezbędnej

¹⁴ Karty ICOMOS 2003 r. pkt. 3.12 *o niezastępowaniu i poszanowaniu materiałów historycznych*, ([Aneks] s. 261)

¹⁵ Doświadczenia z pracy przy IX pylonie.

dokumentacji, pozostanie jedynie znalezienie środków pozwalających na konkretyzację tego projektu.

Kolejne wnioski z badań dotyczyły kolosalnej figury Ramzesa II z pierwszego dziedzińca świątyni. Badania i analizy pozwoliły prześledzić historię monumentu.

Przedstawiono projekt konserwacji, który nie wykluczał rekonstrukcji.

Koncepcja ta została określona jako możliwa, jednak zrezygnowano z tych działań, gdyż to aktualne położenie zapisane jest w historii Ramesseum. ([Aneks] rys. 215, 216, s. 292) Szczegółowymi badaniami została objęta również sala hypostylowa, sanktuarium i aleja procesyjna oraz świątynia Montu i Nefertari¹⁶.

Podobnie jak w świątyni Merenptaha i Ramesseum, zespół świątynny Setiego I posiada kompleks ekonomiczny i pałac władcy, wybudowany z cegły mułowej.

Specjaliści z niemieckiego instytutu w latach osiemdziesiątych również musieli podjąć trud restauracji obiektów wybudowanych z tego materiału.

Przy restauracji pałacu, magazynów, domu rzymskiego i późnoromańskiego kościoła (KPBK, S, s. 82–83) wykorzystano nowe cegły mułowe. Koncepcja restauracji tych obiektów przewidywała różnorodne ich wyeksponowanie. Mury domu rzymskiego i kościoła zaprezentowano jako warstwowe, gdzie lico wykonano z cegły otynkowanej zaprawą wapienno–mułową, zaś środek ścian wypełniono żwirem. Zewnętrzne ściany budowli mają cokół z cegły palonej. W przypadku pałacu Setiego I również zastosowano warstwową konstrukcję ścian, jednak środek wypełniono ceglami mułowymi z wąskim pasem żwiru. Żwir wykorzystano również po zewnętrznym obrysie pałacu. Mury zostały otynkowane jaśniejszym odcieniem tynku. ([Aneks] rys. 242, 244, s. 297) W pałacu zaproponowano dwojaki sposób ekspozycji kolumn. Pierwszy to wyeksponowanie miejsc posadowienia kolumn–negatyw lub świadek. Drugi–nie trafiony – odtworzenie baz z fragmentami trzonów kolumn w zaprawie cementowo–wapiennej. W rekonstrukcji tej umieszczone zostały drobne fragmenty autentyczne. ([Aneks] rys. 243, s. 297) Taka propozycja nie tylko nie odpowiada zapisom Karty ICOMOS 2003¹⁷ o poszanowaniu materiałów historycznych, ale również

¹⁶ ICOMOS 2003 pkt. 2.1 o współpracy interdyscyplinarnych zespołów dla przygotowania terenu działań i programu badawczego, ([Aneks] s. 259)

¹⁷ ICOMOS 2003 pkt. 3.12, ([Aneks] s. 261)

ze starożytnymi technikami budowlanymi, a także wyrządziła dużą szkodę wartości estetycznej obiektu.

Istotny problem miała misja przy pracach konserwatorskich i restauracyjnych przy pierwszym pylonie (KPBK, S, s. 80). Po przeprowadzeniu szczegółowych badań archeologicznych i architektonicznych podjęto prace konserwatorskie. Fundamenty pylonu i jego przejścia zostały zniszczone przez wody gruntowe. Również ściany wież pylonu uległy znacznej destrukcji, a ciągła ingerencja wód gruntowych i bliskość domostw z zagrodami powoduje dalszą degradację tego zabytku. ([Aneks] rys. 246, 247, 248, 249, s. 297-298)

Dodatkowo w 1994 r. miała miejsce ulewa, która częściowo zniszczyła efekt prac restauracyjnych. W ostatnich latach przeprowadzono kilka prac naprawczych, we współpracy z egipskimi pracownikami technicznymi, jednak brak systemu drenaży i odwodnień powoduje ciągle podmakanie terenu, a co za tym idzie dalsze niszczenie obiektu.

Podobny kłopot z działaniem wód gruntowych ma wiele zabytkowych obiektów doliny tebańskiej, tj. Karnak, Ramesseum i świątynia luksorska. Misja z „Chicago House” (KPBK, L, s. 71-72) podjęła się rozwiązania tego problemu. Została zaproszona do współpracy grupa szwedzkich inżynierów. Poproszono ich o szczegółowe przebadanie terenu świątyni luksorskiej pod względem hydrologicznym, a także wydanie oceny wzrostu zasolenia poszczególnych jej elementów. Poza tym zostały przeprowadzone specjalistyczne badania sprawdzające strukturę i kondycję techniczną części składowych obiektu. Prace te zostały zlecone specjalistom z USA. Prześledzono również archiwum fotograficzne, które pozwoliło zapoznać się ze stanem świątyni od końca XIX w. Wykryto poważne problemy z pylonem Ramzesa II, który od tego czasu będzie monitorowany. Główne prace konserwatorskie skupione zostały na stworzeniu miejsc przechowywania, badania i poddania zabiegom konserwatorskim dekorowanych bloków ze świątyni. Bloki te są w dalszym ciągu poddawane badaniom egiptologicznym i architektonicznym w celu określenia prawidłowej ich lokalizacji i datowania ewentualnych zmian w dekoracji. Równoległe z tymi badaniami prowadzone są prace badawcze i dokumentacyjne poszczególnych partii świątyni.

Specjaliści z „Chicago House” pracują również w Medinet Habu i formalny sposób prowadzenia prac jest taki, jak w świątyni luksorskiej.

Aktualnie w Medinet Habu prace skoncentrowane są w świątyni Amona z czasów Hatszepsut i Totmesa III (KPBK, MH, s. 72–75).

Badania epigraficzne i architektoniczne oraz dokumentacyjne pozwoliły na poznanie chronologii obiektu, ustaleniu nawarstwień oraz lepsze poznanie zastanych tam rzeźb. W roku 2005 ma ukazać się publikacja podsumowująca całość prac badawczych. Prace konserwatorskie i restauracyjne skupione zostały w sanktuarium i pomieszczeniach przylegających oraz na dachu świątyni.

Wewnątrz obiektu prowadzone są prace konserwatorskie i nieliczne restauracyjne. Konserwacji zostały poddane rzeźby, natomiast interwencja restauratorska przeprowadzona była w ograniczonym stopniu. Uzupełnienia w obejściu sali na barwę wykonano z wapienia, lecz użyte bloki są inne pod względem wymiarów w stosunku do autentycznych warstw. Poza tym wycofanie w stosunku do lica jest zbyt duże, powoduje to wrażenie istnienia wnęki. Zakłóca to rytm istniejących warstw i jednolitość powierzchni ściany. Zachowane dekoracje ściany poprzez tak przeprowadzoną restaurację stają się nieczytelne, a uzupełnienie przykuwa uwagę zwiedzających. ([Aneks] rys. 201, s. 289)

Na dachu świątyni przeprowadzono uzupełnienia brakujących płyt i elementów odprowadzających wodę deszczową. Brakujące płyty wykonano z piaskowca, a dla lepszego uszczelnienia łączenie płyt wypełniono zaprawą z domieszką żywic. Odtworzono również starożytny system odprowadzania wody. Niestety, brakujące elementy rzygaczy, odtworzonych na podstawie badań i analogi, wykonano ze sztucznego kamienia, czyli kamienia mielonego połączonego z żywicami syntetycznymi¹⁸, co jest niezgodne z Kartą ICOMOS 2003. Elementy te nadto wyróżniają się od autentycznych oraz sprawiają wrażenie elementów zrobionych z plastiku. ([Aneks] rys. 203, 204, s. 290) Inne prace konserwatorskie w tym obiekcie polegają na działalności prewencyjnej.

Wcześniej misja z „Chicago House” prowadziła prace konserwatorskie i restauracyjne w świątyni Ramzesa III. Prace konserwatorskie polegały na

¹⁸ Karta ICOMOS 2003 pkt. 3.12, 3.14, 3.15, ([Aneks] s. 261)

zabezpieczeniu poszczególnych elementów świątyni. Koncepcja restauratorska przewidywała uzupełnienie ścian w celu lepszego pokazania wnętrza i uczynienia podziału funkcjonalno–przestrzennego. Działania te zostały wykonane zgodnie z poszanowaniem nie tylko materiału jakim jest kamień, ale również starożytnych technik budowlanych. Zrekonstruowane elementy ścian wykonano z bloków wapiennych z zachowaniem zgodności układu warstw. Wycofanie o kilka milimetrów lica nie pozwala wątpić w różnice między antykiem a nowym uzupełnieniem. Jednak odbudowana część ściany doskonale wkomponowuje się w całość powierzchni. Fragmenty ścian ukazujące łączenie się murów i eksponujące konstrukcję ściany, spełniają wartość historyczną, dydaktyczną i estetyczną. ([Aneks] rys. 206, 207, 208, s. 290) Restauracja ta pozostaje w zgodności z zaleceniem Karty Weneckiej, mówiącym o *harmonijnym włączeniu uzupełnień w autentyczną całość*.

Kontynuując analizę prowadzonych współczesnych prac badawczych i konserwatorskich, należy powrócić do świątyni w Deir el–Bahari. W latach 90–tych do świątyni Hatszepsut powrócili badacze i restauratorzy z Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego. Zmiana struktur organizacyjnych zmieniła także pewne założenia programowe oraz koncepcje konserwatorskie. Niezmiennym natomiast był fakt ścisłej współpracy z Egipską Służbą Starożytności.

Kontynuowano prace na górnym tarasie świątyni. Przyjęty program konserwatorski obejmował reintegrację dziedzińca festiwalowego z sanktuarium Amona, kompleksu słonecznego, a także zakończenie prac w portyku koronacyjnym z przygotowaniem ekspozycji figur ozyriackich. Poza tym planowano konserwację małej kaplicy Anubisa i północnej i południowej kaplicy Amona. Wszystkie te działania zostały poprzedzone badaniami i analizami porównawczymi.

Nowy program konserwatorski dla dziedzińca obejmował uzupełnienie dekoracji ściennej oraz wyprowadzenie ścian do pełnej wysokości z zaznaczeniem gniazd na architrawy. Zmieniona została koncepcja uzupełnień ścian. W puste pola wypełnione wcześniej płytami licującymi ze sztucznego kamienia, wprowadzono tynk utrzymany w kolorystyce naturalnego kamienia. W niektórych fragmentach przedstawień, dla uczynienia scen, zastosowano rysunek w tynku.

Dla kolumn i architravów przewidziano stworzenie ekspozycji przedstawiającej dwie osie świątyni – głównej i królewskiej¹⁹, poprzez wyciągnięcie kolumn do pełnej wysokości, inne kolumny zostały wyeksponowane do zadanej wysokości a niektóre zaznaczone w formie usytuowania bazy. Dla architravów przewidziano lokalizację na przygotowanych podestach w miejscach, do których przynależały. Program ten został w pełni zrealizowany.

Nie przewidziano rekonstrukcji posadzki. Zaproponowano zachowanie nielicznych świadków i wyrównanie poziomu drobnym żwirkiem. Koncepcja ta nie została zaakceptowana przez stronę egipską, która podczas nieobecności misji (koniec 2000r.) wykonała nową posadzkę z nieregularnych płyt wapiennych. Działanie to ułatwiło poruszanie się po dziedzińcu, co jest niewątpliwie wygodne dla turystów, jednak ukryło bezpowrotnie autentyczne fragmenty posadzki, a co za tym idzie została zniszczona wartość historyczna obiektu.

W sanktuarium Amona podczas badań odkryto w sali na barcę nowe nisze. Poddane zostały wraz z pozostałymi działaniom konserwatorów, podobnie jak całe sanktuarium. Wprowadzenie do wnętrza oświetlenia lepiej pokazuje głębię całego sanktuarium i wprowadza nastrój tajemniczości dla oglądających z zewnątrz (turyści nie mają wstępu do środka).

Dzięki badaniom figur ozyriackich wykonano niepełną rekonstrukcję tych rzeźb, zarówno w niszach dziedzińca jak i w sali na barcę.

Analizy porównawcze i studia nad ozyriakami flankującymi portyk koronacyjny pozwoliły wyciągnąć wnioski, które określiły program konserwatorski dla tej części świątyni. Po wielu próbach wybrano koncepcję rekonstrukcji figur ozyriackich metodą narzutową z wykorzystaniem autentycznych fragmentów. Przyjęta koncepcja dla portyku nie przewidywała pełnej rekonstrukcji wszystkich 26 figur, a tylko niektóre dla pokazania idei. Dlatego też postanowiono stworzyć ekspozycję zachowanych fragmentów – głowy na odpowiednio do tego przygotowanych postumentach. Tego typu ekspozycja pozwala odwiedzającym na poznanie założenia oraz podziwiania rzeźby świątynnej. Zaleceniem Karty Weneckiej mówią *o nie przemieszczaniu rzeźb w miarę możliwości z otoczenia dla którego zostały stworzone*²⁰.

¹⁹ Wg J. Karkowskiego ([161]s. 125)

²⁰ Karta Wenecka art. 8, ([Aneks] s. 223).

W kompleksie słonecznym przeprowadzono prace restauracyjne w westybulu Re–Horachte według koncepcji przyjętej na dziedzińcu z wykorzystaniem uzupełnień w tynku.

W ostatnich latach przeprowadzono reintegrację dziedzińca słonecznego. Praca obejmowała zabezpieczenie i konserwację kaplicy Anubisa, konserwację i ekspozycję etapów przebudów ołtarza słonecznego. Zrekonstruowanie północnej ściany, wymianę okładziny ze ściany południowej, czyli wymiana płyt ze sztucznego kamienia na okładzinę z płyt wapiennych oraz ekspozycję przejścia z westybulu na dziedziniec.

Program prac konserwatorskich przewidywał użycie na dziedzińcu tylko naturalnego kamienia²¹, wykonanie żelbetowej konstrukcji zabezpieczającej kaplicę Anubisa. Konstrukcje ukryto za północną ścianą z możliwością ciągłego monitorowania autentycznego sklepienia. Ekspozycja przejścia z westybulu na dziedziniec była kompromisem dwóch koncepcji: wykorzystania tylko materiału naturalnego i oryginalnych bloków oraz koncepcją z westybulu Re–Horachte z użyciem tynku w kolorystyce wapienia. Przeprowadzona reintegracja pozwoliła ukazać prawdziwe oblicze kompleksu słonecznego. Stanowi on teraz zamkniętą całość, pełną formę przestrzenną, gdzie oglądający mogą podziwiać układ przestrzenny i odczuwać harmonię tej kompozycji. ([Aneks] rys. 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, s. 269–271)

Aktualnie misja prowadzi badania naukowe, prace dokumentacyjne i prace zabezpieczające w kompleksie królewskim świątyni.

Podobnie jak w przypadku poprzedników, misja będąca polsko–egipską, w większym stopniu finansowana przez rząd egipski, zobowiązana jest do ścisłej współpracy z jego służbami. Egipska Służba Starożytności udostępnia materiały, siłę roboczą oraz finansuje pracę specjalistów. Zależność ta daje między innymi możliwość wywierania nacisków i egzekwowania szybkości wykonywanych prac dla szybszego wprowadzenia turystów, co przeszkadza w dokładności i precyzji prowadzonych prac.

²¹ ICOMOS 2003 pkt. 3.12 *o nie zastępowaniu i poszanowaniu materiałów historycznych*, ([Aneks] s. 261)

Mimo zaangażowania wielu specjalistów niedostatki finansowe uniemożliwiają zastosowanie nowoczesnych technologii, sprzętu, stworzenia wysokiej jakości zaplecza technicznego czy laboratoriów tak, jak w przypadku wszystkich innych prezentowanych tu misji.

IV. Katalog prac badawczych i konserwatorskich²²

1. Deir el-Bahari. Polsko-Egipska Misja Archeologiczno-Konserwatorska świątyni Hatszepsut

Prace badawcze	Prace konserwatorskie
GÓRNY TARAS	
1. Dziedziniec trzeciego tarasu	
<p>• 1961–1963 Odnaleziono na dziedzińcu ułożone w formie posadzki reliefowane bloki, fragmenty baz, kolumn, gzymsów, architrawy, a także dużą ilość odłamków ścian. Eksplorowane były przez dwa lata, a następnie poddane badaniom architektonicznym. Odsłonięta posadzka ukazała szereg baz, na których stały kiedyś kolumny (stąd jedna z hipotez o wielkiej sali hypostylowej) Napotkano również portyk ptolemejski, stojący przed wejściem do sanktuarium Amona. Do budowy tego portyku użyto niewątpliwie materiałów ze zniszczonej części świątyni. ([26] s. 42 – 44)</p>	<p>• 1961–1963 Reintegrację portyku Ptolemejskiego prowadził architekt Wojciech Kołłątaj. • 1968 / 1969 Prace rekonstrukcyjne polegały przede wszystkim na wmontowaniu w ściany szeregu oryginalnych bloków z inskrypcjami. W miejscu ubytków wprowadzono nowe elementy z kamienia naturalnego, wykonane w ich pierwotnym kształcie architektonicznym, lecz bez rekonstrukcji reliefu. Ustalono, jeżeli elementy wprowadzone przez Baraize'a utrudniają przeprowadzenie rekonstrukcji, te zostaną usunięte i zastąpione blokami oryginalnymi lub nowymi. Nie usiłowano również wpłynąć na nierówności ściany, wywołane uprzednimi kataklizmami, doprowadzając jedynie koronę murów do równego ustawienia, umożliwiającego przekrycie całości gzymsem wieńczącym. W dniu 31.03. 1969 roku o godz. 9.22 na terenie Egiptu miało miejsce trzęsienie ziemi. Skutkiem czego było urwanie się gzymsów, które spadając pociągnęły za sobą lawinę kamieni i zwietrzałej skały. Według obliczeń runęło około 35 ton kamienia, który częściowo zniszczył skończoną już ścianę. Po katastrofie nie można było podjąć dalszych prac bez odgruzowania stoku</p>

²² W niektórych pracach badawczych i konserwatorskich nie zdołano ustalić nazwisk osób prowadzących dane prace.

Mimo zaangażowania wielu specjalistów niedostatki finansowe uniemożliwiają zastosowanie nowoczesnych technologii, sprzętu, stworzenia wysokiej jakości zaplecza technicznego czy laboratoriów tak, jak w przypadku wszystkich innych prezentowanych tu misji.

IV. Katalog prac badawczych i konserwatorskich²²

1. Deir el-Bahari. Polsko-Egipska Misja Archeologiczno-Konserwatorska świątyni Hatszepsut

Prace badawcze	Prace konserwatorskie
GÓRNY TARAS	
1. Dziedziniec trzeciego tarasu	
<p>• 1961–1963 Odnaleziono na dziedzińcu ułożone w formie posadzki reliefowane bloki, fragmenty baz, kolumn, gzymsów, architrawy, a także dużą ilość odłamków ścian. Eksplorowane były przez dwa lata, a następnie poddane badaniom architektonicznym. Odsłonięta posadzka ukazała szereg baz, na których stały kiedyś kolumny (stąd jedna z hipotez o wielkiej sali hypostylowej) Napotkano również portyk ptolemejski, stojący przed wejściem do sanktuarium Amona. Do budowy tego portyku użyto niewątpliwie materiałów ze zniszczonej części świątyni. ([26] s. 42 – 44)</p>	<p>• 1961–1963 Reintegrację portyku Ptolemejskiego prowadził architekt Wojciech Kołłątaj. • 1968 / 1969 Prace rekonstrukcyjne polegały przede wszystkim na wmontowaniu w ściany szeregu oryginalnych bloków z inskrypcjami. W miejscu ubytków wprowadzono nowe elementy z kamienia naturalnego, wykonane w ich pierwotnym kształcie architektonicznym, lecz bez rekonstrukcji reliefu. Ustalono, jeżeli elementy wprowadzone przez Baraize'a utrudniają przeprowadzenie rekonstrukcji, te zostaną usunięte i zastąpione blokami oryginalnymi lub nowymi. Nie usiłowano również wpłynąć na nierówności ściany, wywołane uprzednimi kataklizmami, doprowadzając jedynie koronę murów do równego ustawienia, umożliwiającego przekrycie całości gzymsem wieńczącym. W dniu 31.03. 1969 roku o godz. 9.22 na terenie Egiptu miało miejsce trzęsienie ziemi. Skutkiem czego było urwanie się gzymsów, które spadając pociągnęły za sobą lawinę kamieni i zwietrzałej skały. Według obliczeń runęło około 35 ton kamienia, który częściowo zniszczył skończoną już ścianę. Po katastrofie nie można było podjąć dalszych prac bez odgruzowania stoku</p>

²² W niektórych pracach badawczych i konserwatorskich nie zdołano ustalić nazwisk osób prowadzących dane prace.

<p>• 1972 Analiza elementów zachowanych: bloki baz i posadzki. Bazy z zachowanymi na powierzchni narysami, w formie koła wpisanego w kwadrat o boku około 80 cm. Rozlokowanie tych bloków na dziedzińcu wskazywało na dwa rzędy od strony wschodniej, oraz cztery rzędy przy pozostałych. Środek dziedzińca całkowicie wolny – nawiązanie do wniosków Somers Clarke’a i Leszka Dąbrowskiego. W pierwszej kolejności badań podjęto zagadnienie różnic w wysokości kolumn w poszczególnych rzędach. Sporządzone pomiary wykazały:</p> <ul style="list-style-type: none"> – istnienie pewnych przedziałów, które świadczą, że podział trzonów kolumn na poszczególne bębny jest zbliżony we wszystkich kolumnach, jednocześnie istnieją spoiny o przypadkowym rozłożeniu na całej wysokości trzonu. Badania prowadzone przez arch. Przemysława Gartkiewicza dostarczają informacji o odgięciu krawędzi bębnowej ku zewnętrznej stronie. Fakt ten znajduje uzasadnienie w sposobie obróbki kolumn przez starożytnych, jaki opisuje Somers Clarke. Mając ustaloną najniższą część trzonu, jak też wszystkie elementy składające się na całość inskrybowanej deski oraz głowicę, została przeprowadzona rekonstrukcja wysokości kolumny z uzyskaniem wymiaru 4,95 m. Wysokość ta jest zgodna z wymiarem, jak można stwierdzić w naturze pomiędzy wierzchem zachowanej bazy, a dołem gniazda architrawy, zachowanego na zachodniej ścianie dziedzińca. Jeżeli kolumny otaczające dziedziniec posiadały poziom swych głowic zgodny z poziomem spodu architrawów, to pozostałe rzędy nie mogły być niższe. Znalezione fragmenty 	<p>z zalegających bloków skalnych. Prace przy rekonstrukcji kolumn ograniczyły się do wykonania w sztucznym kamieniu baz i dolnego trzonu kolumny w południowym skrzydle wschodniego rzędu. Planowane rozpoczęcie rekonstrukcji następnych kolumn w tym rzędzie nie doszło do skutku ze względu na brak kamienia. ([171] s. 1 – 4)</p> <p>• 1972 Program konserwatorski:</p> <ul style="list-style-type: none"> – dziedziniec ma podlegać procesom reintegracyjnym o ograniczonym zasięgu. Ich zakres ma doprowadzić do stanu uporządkowanej ruiny, przy jednoczesnym wbudowaniu możliwie największej ilości oryginalnych fragmentów. – według programu, pełnej reintegracji podlegnie zachodnia ściana – ściana z niszami (wg projektu L. Dąbrowskiego) – ściana wschodnia, południowa i północna podlegają pracy badawczej – kolumnada dziedzińca będzie częściowo reintegrowana po zakończeniu badań – architrawy podlegać będą tylko pracy badawczej, zrezygnowano z anastylozy – ustalono, że nie ma potrzeby odtwarzania posadzki dziedzińca. ([172]s. 1–15)
---	--

niższej kolumny, posiadające identyczne inskrypcje oraz przedstawienia figuralne nie pochodzą z dziedzińca.

– badania nad ilością rzędów zabudowy kolumnowej dziedzińca rozpoczęto od zebrania spostrzeżeń Somers'a Clarke'a i Leszka Dąbrowskiego, a następnie przeprowadzone zostały dodatkowe badania na fragmentach baz, które posiadały ślady narysu koła wpisanego w kwadrat. Z badań wynika, że nie było większej ilości rzędów niż dwa z każdej strony. Tak więc wniosek ten bliższy był stwierdzeniu Naville'a i Somers'a Clarke'a niż Leszka Dąbrowskiego.

– kolejne badania przeprowadzone zostały na fragmentach desek kolumnowych.

Wyniki tych badań zostały oparte zarówno na studiach koneksji, tekstu, reliefu i spoin, a także badaniu profilu przekroju. Wynika z nich, że musiała istnieć kompozycja wewnętrzna dziedzińca umożliwiająca wprowadzenie podwójnych imion królewskich (Totmes I, Totmes II, Hatszepsut i Totmes III). Janusz Karkowski dokonał studiów tego zagadnienia od strony egiptologicznej, część architektoniczną opracował W. Połoczanin. ([172]s. 1 – 15)

• **1982/1983**

Pracami został objęty zachodni odcinek północnej ściany dziedzińca wraz z portalem kaplicy Amona przyległym bezpośrednio do północnego skrzydła ściany z niszami.

Wykonano inwentaryzację stanu obecnego ściany oraz projekt umieszczenia oryginalnych koneksji w oparciu o badania egiptologiczne i architektoniczne.

Przewidywał on również sprostowanie błędów, jakie zaistniały przy rekonstrukcji portalu kaplicy Amona, prowadzonej przez poprzedników, jak też i w samym ciągu pracy.

W trakcie sezonu prowadzono w ramach badań wykopy sondażowe, mające na celu odnalezienie depozytu fundacyjnego na terenie górnego tarasu świątyni i w otaczających go skałach. Wszystkie te sondáže nie dały żadnego rezultatu.

Wykonano wykop sondażowy przy

• **1982/1983**

W trakcie prowadzonych prac realizacyjnych, przemieszczono 20 oryginalnych bloków

z ich błędnej pozycji we właściwą.

Osadzono również w tym odcinku ściany 45 fragmentów odnalezionych w lapidarium.

Stosowano przy tym zasadę, że miejsca gdzie istniały braki oryginalnych bloków były wypełnione cegłą na zaprawie cementowej. W przyszłości cegła ma być przesłonięta prefabrykowanymi płytami z sztucznego kamienia. ([174]s. 14)

wschodniej zewnętrznej ścianie północnej kolumnady środkowego tarasu, za północnym murem ogrodzeniowym, w miejscu jego dobiecia do ściany. Stwierdzono, że mur dostawiony jest na styk bez wiązania kamieniarskiego ze ścianą, która niegdyś stanowiła zakończenie architektury tego portyku, była wykonana w sposób przysłaniający spoiny przez pokrycie całego lica cienką pobiałą. Wykop ten pozwolił stwierdzić, że północny portyk środkowego tarasu był kolejnym elementem rozbudowy świątyni ku wschodowi i niejednorodnym z późniejszym murem ogrodzeniowym, który należy do ostatniej fazy budowy. Rezultaty zrealizowanego wykopu zostały zinwentaryzowane. ([174]s. 13 – 19)

- **1983/1984**

Prowadzone są ciągłe poszukiwania i badania nad lokalizacją kolejnych oryginalnych bloków do ściany północnej i wschodniej.

Szereg wyselekcjonowanych bloków dało się przydzielić do poszczególnych ścian, lecz wiele pozostało nie zlokalizowanych, mimo że kryteria reliefu lub inskrypcji wskazują na ich przynależność do tych samych elementów budowli.

Dzieje się tak, dlatego że nie wszystkie sceny występujące w obiekcie są w pełni znane, jak też nie zawsze odpowiadające analogicznym występującym w innych obiektach. ([176]s. 17)

- **1984/1985**

W związku z trudnościami z umiejscowieniem oryginalnych bloków w północnym skrzydle wschodniej ściany dziedzińca, postanowiono poddać materiał dodatkowym badaniom i poszukiwaniu dodatkowych koneksji, mogących bliżej sprecyzować umiejscowienie rozpoznanych już fragmentów. ([177]s. 11)

- **1983/1984**

Zachodnia część północnej ściany górnego dziedzińca została przebudowana i uzupełniona o należące do niej koneksje oryginalnych, reliefowanych bloków. Zastosowano tu, tak jak w ścianie dzielącej górny portyk od dziedzińca, ceglana konstrukcję ściany, w której osadzono następnie oryginały. Podjęto działania zmierzające do poprawy estetyki wykonanych prac poprzez pokrycie rapówką ceglanego muru, stanowiącego konstrukcję ściany. Jednak w tych warunkach klimatycznych nie zdało to egzaminu. Płaszczyzny ścian eksponowane są na silne działanie słońca oraz wysokie temperatury. Powodowało to szybkie wyschnięcie narzucanych tynków i osypywanie. W tej sytuacji podjęto decyzję o wykorzystywaniu tylko płyt ze sztucznego kamienia do licowania ścian. Twórcą tej koncepcji był W. Połoczanin. ([176]s. 15 – 16)

- **1984/1985**

Wynikiem działalności badawczej i realizacyjnej stało się wbudowanie do północnej ściany dziedzińca 5 oryginalnych bloków i 12 fragmentów. Uzupełniono również ceglana konstrukcję, która została wylicowana. ([177]s. 9)

- **1986/1987**

Przeprowadzono badania architektoniczne, inwentaryzację stanu istniejącego oraz rozpoczęto opracowanie projektu restauracji ściany południowej dziedzińca.

W ramach badań architektonicznych wykonano wykop sondażowy pod południową ścianą, w przejściu do pomieszczenia z oknem pojawień (rzeźnia), dochodząc do skały iłowej, a więc poziomu posadowienia na głębokości około 3,8 m. Badania prowadził dr Zbigniew Szafranski. Dalsze dwa wykopy sondażowe wykonano w okolicach środka długości ściany południowej. ([177] s. 17 – 20)

- **1987/1988**

a. wykonano dwa wykopy sondażowe w pomieszczeniu z oknem pojawień. Jeden przy południowej jego ścianie, a drugi – przy zachodniej;
b. wykonano badawczy wykop sondażowy przy południowej ścianie górnego tarasu, od strony świątyni Totmesa III. ([176]s.12)

- **1988/1989**

Kontynuowano prace nad projektem restauracji ściany południowej. Egipcjolodzy udało się wyselekcjonować około 90 reliefowanych bloków i 130 oryginalnych fragmentów oraz przydzielić je do konkretnych scen w ścianie. W ten sposób udało się dokonać reintegracji dużego fragmentu ściany i określić położenie gniazd architratów w zachodniej części świątyni. Osie architratów wyznaczają jednocześnie osie dwóch rzędów kolumn protodoryckich wzdłuż ściany zachodniej. Trzeci rząd musiał być dostawiony później poprzez wcięcie w istniejące już architrawy i dlatego nie ma śladu po osadzeniu architrawu tego

- **1986/1987**

Rozpoczęto prace przy restauracji dziedzińca. W pierwszym rzędzie, dla uczynienia jego rzutu poziomego, uzupełniono brakujące bazy, wykuwając 7 sztuk w pracowni kamieniarskiej, a następnie ustawiając je na terenie dziedzińca. Przygotowano 7 bębnow kolumnowych do restauracji trzonów kolumn. ([177]s.19–20)

Przeprowadzono restaurację północnego skrzydła wschodniej ściany dziedzińca, wmontowując do niej 65 fragmentów oraz 25 oryginalnych dekorowanych bloków. Ceglana konstrukcja ściany w miejscach, do których nie znaleziono oryginałów, wylicowana została prefabrykowanymi płytami ze sztucznego kamienia, naśladującymi układ bloków ściennych. Ubytki oryginałów uzupełniono zaprawą o licu cofniętym o 1 cm.

- **1987/1988**

Kontynuowano prace restauracyjne kolumnady górnego dziedzińca. Restaurowano dziewiętnaście trzonów kolumnowych, ustawiając je na bazach. Wykorzystano przy tym 5 oryginalnych, pełnych baz i 3 oryginalne połówki. Wykonano i postawiono 13 nowych baz i 3 połówki. Wzniesiono trzony kolumnowe złożone z dziewięciu pełnych oryginalnych elementów kolumnowych i pięciu połowicznych z zachowanym licem. ([176]s.12)

- **1988/1989**

Prowadzone były prace rekonstrukcyjne kolumnady zewnętrznej otaczającej dziedziniec. Osadzone zostały cztery bazy w południowo – zachodnim narożniku dziedzińca, do czego użyto 3,5 nowo odkutych elementów i dwóch fragmentów oryginalnych. Odkuto 12 nowych elementów trzonów kolumn, jednakże nie osadzono ich na bazach. ([100]s.9)

rzędu w ścianie południowej. ([100]s. 9)

• **1993**

Badania architektoniczne i epigraficzne pozwoliły zidentyfikować i przypisać do różnych ścian świątyni ponad 200 bloków. Głównym celem tej pracy była jednak rekonstrukcja południowej ściany górnego dziedzińca, będąca wstępem do anastylozy tej ściany. W trakcie sezonu udało się zidentyfikować wiele fragmentów architratów, a niektóre z nich zostały przypisane poszczególnym lokacjom. Łączna długość zrekonstruowanych tekstów pochodzących z architratów osiągnęła 40 m. ([116] s. 103)

• **1993/1994**

Prowadzono badania architektoniczne i epigraficzne w celu ostatecznego opracowania projektu rekonstrukcji górnego dziedzińca. Badania wykazały szereg nieścisłości we wcześniejszych fazach prac reintegracyjnych, wykluczających dalszą rekonstrukcję górnego rejestru bez uprzedniego demontażu i skorygowania błędów. ([117]s. 56)

Prace dokumentacyjne misji epigraficznej dotyczyły ściany z niszami, będącej monumentalną fasadą sanktuarium Amona. Nie ulega wątpliwości, że nisze służyły jako kaplice kultu królewskiego. Ten motyw widoczny jest w dekoracji. W wyższych niszach umieszczono posągi ozyriackie Hatszepsut, które wyobrażały królową jako wieczną władczynię.

Architekci misji kontynuowali pomiary i studia południowej części górnego tarasu. ([80]s. 50 – 53)

Badania egiptologiczne i architektoniczne ściany południowej dziedzińca wykazały wiele nieścisłości we wcześniejszych dwóch fazach prac reintegracyjnych, wykluczających dalszą rekonstrukcję górnego rejestru. ([117]s. 56)

• **1993/1994**

Zakres prac wykonawczych obejmował:

- konserwację wapienia ścian górnego dziedzińca,
- odbudowę zachodniego odcinka południowej ściany.

Podstawowym zadaniem rekonstrukcyjnym była odbudowa zachodniego sektora ściany południowej, obejmującego jej najdłuższy odcinek od zachodniego odcinka po wejście do zespołu kultu królewskiego.

W skutek odkształcenia się północno–zachodniego narożnika górnego dziedzińca zarówno nadproże, jak i węgary wejścia do południowej kaplicy ofiar uległy przesunięciu, powodując dyslokację pozostałych bloków ściany południowej.

W wyniku naporu reintegrowanego rumoszu skalnego i ziemnego zasypu, wypełniającego zaplecze ściany, lico jej centralnej części zostało zdeformowane.

W pierwszym etapie prac całkowicie rozebrano zachodni odcinek ściany, usuwając z jej zaplecza zerodowany rumosz skalny, który zastąpiono cegłami wzmacniającymi. Skorygowano ustawienia nadproża i węgarów wejścia do południowej kaplicy ofiar oraz pozostałych bloków z dalszego rejestru dekoracji.

Wmontowano ponad 100 oryginalnych bloków bądź ich fragmentów, odtwarzając ścianę do jej pełnej wysokości i lokalizując gniazda architratów. Rekonstrukcję ściany poprzedziły kompleksowe prace

<ul style="list-style-type: none"> • 1996/1997 Badania egiptologiczne i architektoniczne nisz ściany zachodniej. Badania epigraficzne ściany północnej dziedzińca oraz w sanktuarium. Przygotowanie programu konserwatorskiego dla sali na barcę (wraz z restauracją figur ozyriackich). ([119]s. 54, 55, 59) 	<p>zabezpieczające i konserwatorskie. Ubytki kamiennej substancji wypełniono spoiwami z poliocianu winylu, sproszkowanego wapienia i białego cementu. Przestrzegano zasad, by nowe tynki były cofnięte w stosunku do antycznego lica kamienia. Zmodyfikowano też technologię płyt licujących konstrukcję ściany. Cementowe płyty jednolicie pokryto kolorystyczną warstwą tynku zunifikowanego barwą z kitami wypełniającymi ubytki w oryginalnych blokach. Uniknięto w ten sposób agresywnego rytmu płyt markujących układ nie zachowanych bloków i warstw. ([117]s. 55 – 60)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1994/1995 Jednym z głównych zadań sezonu była rekonstrukcja wschodniego odcinka południowej ściany górnego dziedzińca a wraz z nim odbudowa przejścia do zespołu kompleksu królewskiego. Dolne warstwy, zestawione przez E. Baraize'a, uległy deformacji, powodując liczne pęknięcia na krawędziach. Przystępując do rekonstrukcji należało najpierw rozebrać reformowaną część ściany i usunąć rumosz skalny, wypełniający wnętrze konstrukcji. Niektóre, całkowicie zwiertzałe bloki fundamentowe zastąpiono nowymi ciosami wapienia. Do wypełnienia spoin użyto zaprawy cementowo-wapiennej. Skorygowano ustawienia elementów i odtworzono cały dolny rejestr dekoracji, umieszczając dodatkowo 25 oryginalnych bloków. Rekonstrukcja wschodniego odcinka ściany obejmowała także odbudowę wejścia do niedekorowanego pomieszczenia, okno wraz ze schodami (tzw. okno pojawień), przejście do zespołu kaplic królewskich. Rekonstrukcja nadproża nad tzw. oknem pojawień (z przedstawieniem rzeźników) pozwala na interpretację pomieszczenia jako rzeźni bądź miejsca, gdzie przechowywano ofiary składane podczas uroczystości. Brakujące nadproże znad przejścia do zespołu kaplic królewskich wykonano z nowego ciosu. ([118]s. 34 – 40)
---	---

<ul style="list-style-type: none"> • 1997/1998 Podczas prac badawczych w sanktuarium Amona, zidentyfikowano 40 bloków i fragmentów należących do ściany północnej i zachodniej, a także do sześciu nisz sali na barcę. W sanktuarium prowadzono badania egiptologiczne pod kierunkiem F. Pawlickiego. ([120]s.121) • 1999/2000 Badania archeologiczne prowadzone w północnej kaplicy Amona pod kierunkiem Z. Szafrąńskiego. ([147a]s. 196) 	<ul style="list-style-type: none"> • 1997/1998 Prace konserwatorskie w sanktuarium Amona. Zamontowano 20 dekorowanych bloków w niszach. Została uzupełniona posadzka w sali na barcę, gdyż oryginalne bloki znajdowały się tylko w północno-zachodnim narożniku. W sanktuarium przeprowadzono ogólne prace konserwatorskie i oczyszczające (M. Lulkiewicz, A. Wiaderny, R. Gazda). ([120]s. 121 – 122) Do południowej ściany dziedzińca festiwalowego zamontowano 40 dekorowanych bloków uzupełniających sceny ze święta Opet-podróży Amona z Karnaku do Luksoru. ([120]s. 128) • 1999/2000 Prowadzono prace oczyszczające i konserwatorskie ścian dziedzińca (A. Kann, J. Lis, M. Ujma, I. Uchman) oraz granitowego portalu prowadzącego do sanktuarium (M. Lulkiewicz). Restaurację figur ozyriackich w niszach ściany zachodniej wykonał R. Gazda. Wykonano aranżację dziedzińca wg projektu A. Kwaśnicy. ([147a]s. 187 – 189) • 2001 Prace konserwatorskie i oczyszczające ściany dziedzińca (M. Lulkiewicz, M. Czerniec, R. Gazda). ([15]s. 195)
2. Zespół kultu królewskiego	
<ul style="list-style-type: none"> • 1993/1994 Badania bloków zgromadzonych w lapidarium przyniosły postęp w rozpoznaniu dekoracji i aranżacji westybulu zespołu kaplic. W dolnym rejestrze ściany południowej westybulu do kaplicy Hatszepsut zlokalizowano niszę. Sporządzono dokumentację rysunkową dekoracji fasady kaplicy Hatszepsut. Wstępna analiza zrekonstruowanego poprzednio wejścia wykazała szereg nieścisłości i błęd wymiarowy posadowienia nadproża portalu. ([117]s. 60,62) • 2001 Prowadzono prace badawcze epigraficzne i architektoniczne pod kierunkiem M. Barwika. ([15]s. 192) 	

<ul style="list-style-type: none"> • 2001/2002 Prace egiptologiczne – M. Barwik. ([16]s. 207) 	
3. Północna kaplica Amona	
	<ul style="list-style-type: none"> • 1986/1987 W związku z wyraźnym wybrzuszeniem ku wnętrzu wschodniej ściany kaplicy zdecydowano wykonać tymczasowe zabezpieczenie. Przesunięcie bloków w ścianie wschodniej nastąpiło prawdopodobnie na skutek wstrząsów sejsmicznych, osypanie się ku dołowi jej zasypowego wypełnienia oraz nacisk drugiego, pochylego, zachodniego jej lica od strony dziedzińca ołtarza słonecznego. Stan ten musiał już istnieć w trakcie prac rekonstrukcyjnych Baraize'a, który położył na niej strop z belek stalowych. Gdyby wybrzuszenie nastąpiło później, musiałyby wystąpić spękania stropu. Aby przystąpić do zabezpieczenia kaplicy należało wykonać przerys dekoracji figuralnej i hieroglificznej wszystkich ścian w skali 1 : 1, niezbędnej do prowadzenia badań egiptologicznych. ([174] s. 20 – 21)
4. Ściana osłonowa	
<ul style="list-style-type: none"> • 1962/1963 Przebadano ścianę skalną – nad dziedzińcem. W dolnej warstwie jest łupek gliniasty, bardzo kruchy. Część górna, z twardego wapienia. Podjęte studia miały na celu opracowanie projektu zabezpieczenia ściany. Projekt taki wykonał prof. J. Teliga. ([26]s. 42) • 1969/1970 Badania zostały rozpoczęte przez architekta Andrzeja Misiorowskiego. W celu przeprowadzenia badań terenowych postanowiono oczyścić z zalegającego gruzu kamiennego stok skalny na przypuszczalnym poziomie zwieńczenia ściany osłonowej. Odnaleziono i odsłonięto półkę, która stanowiła szeroki pas skalny o szerokości 4,5 m. Stwierdzono ponad wszelką wątpliwość historyczne pochodzenie tego tarasu przez odnalezienie 	<ul style="list-style-type: none"> • 1962/1963 Oczyszczono mur przylegający do ściany skalnej oraz podmurowano wszystkie nadwieszane części skały. Kruchą skałę wzmocniono za pomocą rzadkiego gipsu. ([26]s. 42,43) • 1968/1969 Przygotowano prefabrykaty do ściany w 10 typach, jako że kamienie użyte w oryginalnej ścianie wykazywały różne wymiary. ([166]s. 5) • 1969/1970 Wnioski konserwatorskie sporządzone przez J. Gontarczyka. Zasadniczą ideą prac konserwatorskich jest restauracja obiektu i przywrócenie mu walorów kompozycyjno-krajobrazowych, dlatego wydaje się celowe zrekonstruowanie ściany w jej zasadniczym kształcie. Tego typu rekonstrukcja będzie zabiegiem zabezpieczającym cały trzeci taras. Istnienie tarasu skalnego o szerokości 9,5

<p>drewnianej figurki wysokości 70 cm (owiniętej w tkaninę i obłożonej słomą) oraz naczyń ceramicznych. Znajdź zostało wydatowane na okres późny lub popitolomejski:</p> <ul style="list-style-type: none"> – dokonane pomiary pozwoliły stwierdzić, że pierwotny poziom muru ściany osłonowej był nie niższy niż 8,14 m ponad gzymsem ściany z niszami oraz że uzyskany taras będzie miał 9,5 m szerokości; – przebadanie wzajemnego położenia w poziomie warstw kamienia w zachowanych fragmentach ściany wykazało, że mimo niezgodności warstw zachowane fragmenty wykazują regularność i prawidłowość; – zbadano elementy kamienne pod kątem ich pochodzenia, że ściany czołowej sanktuarium, elementy kamienne pod kątem ich pochodzenia ze ściany osłonowej; – przebadano przebieg w planie ściany osłonowej w stosunku do elementów portalu i ściany czołowej sanktuarium; – skierowano do badań laboratoryjnych próbki pobrane z różnych faktur skały powyżej tarasu skalnego; – zinwentaryzowano odkrywki w pobliżu portalu i rozrysowano je w skali 1 : 1. ([107]s.1 – 7) 	<p>m na drodze prawdopodobnych obrywów skalnych stworzy przeszkodę, na której mniejsze odłamki zatrzymają się, większe zaś albo rozbiją na drobniejsze, albo wytrącą znaczną część energii spadania. Z punktu widzenia walorów plastycznych przywrócenie formy koronującej całość założenia pozwoli na uzyskanie wrażeń wizualnych. Ściana osłonowa będzie elementem eksponowanym, a dzięki swej masie optycznej – dominującym nad całością świątyni. Szczególnie w dalszej perspektywie stanowić będzie element pośredni między budowlą a skałą naturalną. W oparciu o dotychczasowe doświadczenia przyjęto koncepcję rekonstrukcji ściany z bloków betonowych z licem ze sztucznego kamienia. Warstwy bloków mają odpowiadać warstwom kamiennym, istniejącym, szerokość – zróżnicowana w analogii do kamieni istniejących. Odrębnym zagadnieniem jest wypełnienie pustki między ścianą osłonową a obrywem skalnym. Istnieją 2 koncepcje:</p> <ul style="list-style-type: none"> – oczyścić stok ze zwietrzelin, wykształcając rodzaj stopni w zdrowej skale i pustkę wypełnić murem z kamienia na zaprawie, równoległe z wznoszeniem ściany, – oprzeć ścianę osłonową o żelbetową konstrukcję oporową, a pustkę wypełnić gruzem kamiennym ([107]s. 1 – 7) <p>• 1982/1983 Zakończenie prac konserwatorskich przy tym elemencie obiektu. Do końca roku 1982 zdołano usypać na powierzchni najwyższej płyty półki, poduszkę piaskową, mającą amortyzować uderzenia obrywów skalnych. Udało się również doprowadzić oświetlenie elektryczne do sklepionej części środkowej partii półki oraz wykonać zamknięcie wjazdu, prowadzącego pod to sklepienie. Górna powierzchnia piaskowej poduszki zabezpieczona została przed wywiewaniem piasku, warstwą grubego żwiru. ([170]s. 9)</p>
---	---

5. Portyk górnego tarasu

• 1969 – 1972

– Stan zachowany:

Rekonstrukcja tej części świątyni była już zaawansowana. Wykonano już stropy nad niższymi portykami (Puntu i Narodzin). Stropy te stanowią platformę przed górnym portykiem. Rozpoczęto rekonstrukcję wszystkich 24 frontalnych filarów, w tym istniało już 8 do pełnej wysokości. Filary posiadały zrekonstruowane do połowy ozyriaki. Ściana zachodnia portyku istniała po obu stronach granitowego portalu w różnych wysokościach. Ściana północna portyku istniała do pełnej wysokości, częściowo zrekonstruowana. Ściana południowa również zrekonstruowana do pełnej wysokości posiadała znikomą ilość elementów oryginalnych. Przy wschodnim licu ściany południowej zrekonstruowano ozyriaka do pełnej wysokości. Całkowite proporcje budzą duże wątpliwości. Opisane prace wykonane były w okresie działalności Baraize'a – badania prowadzone przez arch. W. Połoczanina. Dzięki zachowanym fragmentom dolnych partii kolumn protodoryckich pomiędzy figurami ozyriackimi a ścianą zachodnią, można było określić pierwotny wygląd kolumn górnego portyku. Przeprowadzono szczegółowe badania narysów i charakterystycznych śladów stosowanych przy wykonywaniu elementów poziomych i pionowych na posadzce.

Badania nad prawidłowym rozstawem filarów frontalnych wykazały, że osiowy ich rozstaw z wyjątkiem partii środkowej zamyka się w granicach około 2,4 m. Jest to składowa szerokości filara i przestrzeni między nimi. Teoretycznie dawało to wymiary około 80 cm (1½ łokcia królewskiego) szerokość każdego filara i 1,6 m (3 łokcie królewskie) prześwit między nimi. Wpisanie portyku w siatkę o wymiarach 80 cm x 80 cm ukazuje, że wszystkie elementy pionowe zakomponowane są w tych gabarytach. Teoretyczne rozważania zostały potwierdzone odnalezieniem na zachodniej ścianie portyku znaków kamieniarskich

• 1968/1969

W związku z tym, że południowe skrzydło portyku wymaga dokonania zmian w zrekonstruowanych przez Baraize'a filarach, na skutek niewłaściwego doboru koneksji, co wymaga dodatkowych studiów, zdecydowano się na rekonstrukcję filarów północnego skrzydła portyku.

Przy rekonstrukcji podjęto ogólną zasadę, iż nie powtórzono pierwotnej konstrukcji filarów, które w pierwotnej swej formie były wznoszone łącznie z figurami ozyriackimi, stojącymi na ich froncie i przez to wiązane pomiędzy sobą warstwami. Odstępstwo od tego rodzaju konstrukcji podyktowane było m.in. zbyt małą ilością elementów oryginalnych. Nie przewidziano również rekonstrukcji wszystkich figur do pełnej ich wysokości. Poza tym byłyby trudności z wydobywaniem bloków kamiennych o zadanej kubaturze. ([166] s. 3)

• 1972

Górny Portyk stanowi wieńczący element w ogólnej bryle świątyni i jest wyeksponowany. Dążenie do jego odtworzenia, a tym samym odtworzenie bryły architektonicznej świątyni, było już ukierunkowane przez poprzedników. Dotychczasowy stan zachowania portyku wymaga zakończenia prac. Planowana jest reintegracja górnego portyku w celu uzyskania pierwotnego wyglądu świątyni. Zakres tej pracy sprowadzony zostanie do reintegracji frontalnych filarów (w pierwszej fazie samych filarów bez figur, a w następnej fazie reintegracja ozyriaków do częściowej lub pełnej wysokości) i architrawów – w pierwszym rzędzie oraz anastylozy gzymsów i balustrad. Uzupełnienie ściany portyku oryginalnymi blokami, mającymi zgodność dekoracji z istniejącymi blokami w tych ścianach to kolejny etap prac. Przewidziano również przekrycie portyku stropem w celu uzyskania światłocienia, który w widoku ogólnym świątyni ma zasadnicze znaczenie. ([126] s. 8 – 18)

Reintegrację portyku wykonano pod

w postaci klinowego wcięcia.

Kolejne badania dotyczące wysokości kolumn portyku, oparte zostały na wyżej opisanej siatce modularnej. ([126] s. 8 – 29)

• **1982/1983**

Praca badawcza egiptologów i architektów skupiona była m.in. na wydzieleniu i zlokalizowaniu miejsca dla oryginalnych fragmentów, przynależących do ściany zachodniej portyku.

nadzorem W. Połoczanina. ([168]s. 76)

• **1982/1983**

W wykonaniu prac restauratorskich dużą przeszkodę stanowił brak wielkowymiarowych bloków wapienia, potrzebnych na trzony kolumn. Ustawiono cztery trzony kolumn w skrzydle północnym portyku. W restaurowane trzony kolumn protodoryckich i baz osadzono oryginalne fragmenty zgodnie z uprzednio wykonanym projektem. Prowadzono również prace restauracyjne wewnętrznego rzędu architrawów oraz rekonstrukcję stropów. Jednak na skutek braków materiałowych prace zostały przerwane. Przystąpiono natomiast do montażu bloków gzymsowych, ustawiając na zewnętrznych architrawach 24,7 mb gzymsu. Kontynuując prace reintegracyjne zachodniej ściany portyku, osadzono 15 fragmentów. Zrezygnowano z licowania ceglanej konstrukcji, gdyż w przyszłości wiązałoby się to z demontażem w miejscu gdzie odnalazłyby się oryginalne bloki. ([170]s. 11 – 13)

• **1983/1984**

W północnym skrzydle portyku odrestaurowano dwie kolumny, wykorzystując oryginalne bloki. Wykonano cztery przęsła architrawy środkowego rzędu portyku, w tym jedno składające się z oryginalnych fragmentów. Architraw ten rekonstruowany był poprzednio przez Baraize'a, a badania dowiodły że elementy tego architrawu pochodzą co najmniej z trzech odrębnych architrawów.

Architraw rekonstruowany przez Baraize'a wykonany był z cegły dziurawki na belkach stalowych. Nowo restaurowany architraw swą konstrukcję opartą ma na żelbetowej płycie grubości 10–12 cm, na której wymurowano ceglane ścianki, tworząc wewnętrzne i zewnętrzne lico architrawu.

W tak wykonane ścianki wmontowano oryginalne, reliefowane fragmenty. Wałek

(torus) profilujący górę architrawu wykonano w żelbetowej płycie. Strop górnego portyku wykonano z cienkościennych koryt prefabrykowanych, z wyprawą widocznej płaszczyzny w sztucznym kamieniu. Ułożono 17 koryt stropowych. Stropy leżą już nad całym południowym skrzydłem portyku oraz nad jego środkowym, wejściowym przęsłem. W południowym skrzydle zachodniej ściany portyku osadzono 18 oryginalnych, reliefowanych bloków, jednak nie zakończono licowania ceglanej konstrukcji ściany. ([171]s. 12 – 15)

• **1984/1985**

Zgodnie z planem wzniesiono wszystkie trzony protodoryckich kolumn wewnętrznego rzędu, kończąc tym samym zasadnicze prace kamieniarskie i montażowe z tym związane. W trakcie tych prac wmontowano do nich 20 oryginalnych fragmentów. Pełne ukończenie reintegracji kolumnady górnego portyku wymaga jeszcze kosmetycznego docięcia trzonów, osadzenia w nich maksymalnej ilości fragmentów jakie uda się ustalić oraz spatynowanie kolumnady, wraz z pozostałymi elementami górnego portyku, przy użyciu naturalnych barwników ziemnych, celem zniwelowania zbyt drastycznych różnic kolorystycznych, pomiędzy nowymi elementami a oryginalnymi. Na protodoryckich kolumnach zamontowano 12 przęseł architrawu, do którego wmontowano łącznie 5 oryginalnych bloków architrawowych w północnym skrzydle górnego portyku. Na północnym skrzydle zamontowano 10 przęseł koryt stropowych. Prawie wszystkie koryta zostały przykryte górnymi płytami żelbetowymi, które zaspoinowano po ułożeniu. Wykonano 15 mb gzymsu montując jego elementy na architrawach zewnętrznych rzędu filarów z jednoczesnym ich wiązaniem do konstrukcji stropowej. W wykonanej części gzymsu zamontowano 9 oryginalnych fragmentów.

W południowym skrzydle zachodniej ściany portyku wbudowano do ceglanej konstrukcji 54 oryginalne fragmenty oraz oblicowano ją w zakresie 50% przy zastosowaniu prefabrykowanych płytek ze sztucznego kamienia. Północne skrzydło zachodniej ściany górnego portyku zostało oblicowane w pełni płytami okładzinowymi oraz wstawiono 22 oryginalne bloki. ([172]s. 8, 9)

• **1985/ 1986**

Zakończenie prac konserwatorskich bez rekonstrukcji figur ozyriackich.

Przystąpiono do prac z produkcją prefabrykatów potrzebnych na przekrycie północnej części portyku. Pięć elementów stropowych zostało ułożonych wraz z płytami przykrywającymi od góry otwarte koryta stropowe. Równocześnie ułożono i zamontowano na zewnętrznych architrawach portyku 15 mb gzymsu.

Na ścianie północnej zakończono osadzanie oryginalnych, reliefowanych bloków licowych ścian w ich pierwotnej pozycji. Ściana ta, posiadając rekonstrukcję Baraize'a, musiała być częściowo zdemontowana ze względu na mylnie osadzenie oryginalnych bloków, a także na odnalezienie licznych fragmentów należących do tej ściany. W pozostałych miejscach zamontowano prefabrykowane płyty, imitujące podział bloków ściennych. Południowa ściana portyku została poddana podobnym zabiegom, gdyż odnaleziono 22 reliefowane bloki, pochodzące ze scen tej ściany. Po przeprowadzeniu badań egiptologicznych okazało się, że 20 bloków umieszczonych tam przez Baraize'a, zostało mylnie w nią wmontowanych. W pracach konserwatorskich nie można było działać zgodnie z niekwestionowanymi prawami, jakie powinny rządzić wszelkimi tego typu pracami. Mianowicie zanim zaistnieją możliwości prowadzenia prac realizacyjnych, każda część obiektu powinna mieć uprzednio zakończone badania, studia i opracowania dokumentacji projektowej. Po kilkuletnich, nieskończonych pracach badawczych, które nie mogły być podstawą do podjęcia

<ul style="list-style-type: none"> • 1988/1989 Rozpoznane i posegregowane zostały elementy figur ozyriackich znajdujących się w lapidarium. Na podstawie materiałów ikonograficznych opracowanych przez Winlocka, który podsumował wcześniejsze 	<p>prac rekonstrukcyjnych, władze egipskie oczekiwały szybkich realizacji. Efektem tego stało się, że prace badawcze prowadzone były równocześnie z pracami konserwatorskimi, a także z pracami polegającymi na poprawianiu poprzedników (przede wszystkim Baraize'a). ([173]s. 10 – 18)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1986/1987 Restauracja ściany flankującej portyk od północy, która uległa zawaleniu latem 1986 r. Po dokładnym rozpoznaniu przyczyn oraz opracowaniu inwentaryzacji, jak też omówieniu z geologami sposobu przeprowadzenia prac, przygotowano projekt konstrukcyjny, zgodnie z którym przeprowadzono następnie prace zabezpieczające i restauracyjne. Przyczyną zawalenia środkowego fragmentu ściany było parcie powodowane tak spęcznieniem zerodowanych skał ilowych, jak też pozostałym z nich luźnym zasypem. Ściana wzniesiona jako licowa, a nie jako konstrukcja oporowa, słabo powiązana zaprawą, kilkakrotnie restaurowana przez poprzedników, musiała ulec parciu wietrzących skał, niczym nie osłoniętych przed wpływem atmosferycznym. Przed wykonaniem prac restauracyjnych wykuto i usunięto zwietrzałe partie skały, kując jednocześnie rodzaj stopni, na których oprze się wypełnienie zaplecza ściany. Następnie zaizolowano oczyszczone ily, stosując płynny bitum, po czym murowano z łamanego kamienia wapiennego na zaprawie cementowej wypełnienie wykutej przestrzeni, pozostawiając szczelinę między murem licującym a wypełnieniem, w którą wprowadzono obustronne krzyżowe zbrojenie. W ten sposób murowano kolejne warstwy ściany. Dodatkowo w połowie wysokości ściany dodano żelbetową przeponę wzmacniającą całość.([174]s. 16-17) • 1987/1988 Zgodnie z projektem konstrukcyjnym, konsultowanym z geologiem prowadzono prace wzmacniające i restauracyjne na ścianie flankującej górny portyk od północy.
---	--

próby rekonstrukcji wszystkich rzeźb z odnalezionych elementów na terenie Deir el-Bahari oraz obserwacji *in situ* można wysnuć następujące wnioski:

- odkopanych elementów nie poddano żadnym zabiegom konserwatorskim, nie próbowano wzmocnić struktury kamienia (metody wówczas nieznanne);
- w wykonywanych rekonstrukcjach nie uwzględniono ważnych czynników przyspieszających proces niszczenia kamienia. Do zbrojenia użyto stali węglowej, która pomimo niskiej wilgotności powietrza ulega korozji. Nie uwzględniono różnicy stopnia rozszerzalności kamienia i metalu w czasie silnego nagrzewania dziennego i szybkiego ochładzania nocą oraz przyspieszonego procesu utleniania się stali w połączeniu z gipsem;
- nie zabezpieczono warstwy malarskiej np. werniksem;
- nie wykonano badań zaprawy użytej do łączenia elementów na wytrzymałość, stopień kurczliwości, rozszerzalności, odporności na ściskanie, długotrwałe nagrzewanie itp.

Skutki tak przeprowadzonych rekonstrukcji są widoczne na obiektach – beton i zaprawy są popękane, łuszczą się i odpadają.

Z publikacji Winlocka wynika, że wcześniej odnaleziono kilkanaście głów posągów ozyriackich z górnego portyku i dziedzińca, jednakże do chwili obecnej w lapidarium zachowało się ich 7 w bardzo złym stanie – destrukcja strukturalna spowodowana przez rosnące kryształy soli. Przetrwało również około 25% fragmentów torsów.

W trakcie misji poprawiono wcześniejsze konserwacje na dwu figurach ozyriackich górnego portyku. ([100]s. 10 – 11)

- **1996/1997**

Badania fragmentów figur ozyriackich. ([119]s. 53)

- **1997/1998**

W ramach prac badawczych wyselekcjonowano 30 nowych fragmentów figur ozyriackich, należących do frontalnych figur portyku.

Zidentyfikowano również 20 dużych

Oczyszczoną z łupków skalnych powierzchnię zaimpregnowano płynnym bitumem. Główna część restaurowanej ściany została uzupełniona i wyrównana przy zastosowaniu prefabrykowanych płytek okładzinowych, wykonanych w sztucznym kamieniu. Zakończona też została górna płyta żelbetowa przekrywająca wypełnienie wykonane za ścianą. ([171]s.9)

- **1994/1995**

Kontynuowano prace nad rekonstrukcją posągów ozyriackich. Do dwóch nowo zrekonstruowanych posągów zamontowano 80 oryginalnych fragmentów, w tym: głowy, korony i królewskie insygnia. Dolne partie (nogi i stopy) odkuto w nowym materiale. ([118]s. 40)

- **1996/1997**

Prace restauracyjne rampy – północnej balustrady. Prace restauracyjne figur ozyriackich. ([119]s.52,53)

- **1997/1998**

Odtwarzanie figur ozyriackich odbywa się techniką narzutową z zaprawy składającej się ze sproszkowanego wapienia, piasku i białego cementu. Duże oryginalne

<p>fragmentów należących do mniejszych ozyriaków przedstawiających królową, a zlokalizowanych w niszach ściany zachodniej dziedzińca festiwalowego. ([120] s. 120- 121)</p> <p>• 1999/2000 Badania archeologiczne i architektoniczne rampy – Z. Szafrąński, M. Boruta. Sporządzenie projektu restauracji – M. Boruta. ([147a]s.200,203)</p>	<p>fragmenty łączone są stalowymi klamrami. Kolorystyka nowych elementów zbliżona jest do oryginałów. ([120]s. 120 – 121)</p> <p>• 1999/2000 Prace restauracyjne figur ozyriackich prowadził W. Myjak. ([147a]s. 200)</p>
<p>6. Zespół kultu słonecznego</p>	
<p>• 1983/1984 Wynikiem badań architektonicznych było ustalenie, że ściana dzieląca westybul ołtarza słonecznego od jego dziedzińca dostawiona została do już rozpoczętej albo też istniejącej budowli. Prawdopodobnie plan świątyni Hatszepsut uległ zmianom. ([171]s. 17 – 18)</p> <p>• 1984/1985 Badania obejmowały trzy podstawowe zagadnienia:</p> <ol style="list-style-type: none"> 1. struktura i geneza ściany pomiędzy westybulem a dziedzińcem, 2. odkrywki posadzki i fundamentów, 3. narysy na blokach fundamentowych, służące do wytyczania stawianych ścian. <p>ad 1. Ściana poprzeczna, wykonana z bloków wapiennych, zachowana w pierwszej warstwie o wysokości 43 cm. Badania wykazały, że ściana została dostawiona w kolejnym etapie do południowej ściany zespołu, poprzez co wyodrębniony został westybul. Badania polegały na przebadaniu posadowienia ściany oraz procesu powstawania.</p> <p>ad 2. Badania posadzki wykonano w kilku dowolnie wybranych, charakterystycznych miejscach. Stwierdzono w nich, że bloki fundamentowe ścian posadowione są bezpośrednio na zniwelowanej powierzchni skały i zaspojone zaprawą wapienną.</p> <p>ad 3. Sposób wytyczania i posadowienia ścian oraz ewentualne etapowanie powstających poszczególnych elementów świątyni. Przebadano i zadokumentowano rysunkowo i fotograficznie 23 wybrane charakterystyczne miejsca styku dolnej warstwy ścian z powierzchnią fundamentów w postaci narysów. Ponadto</p>	<p>• 1988/1989 Zgodnie z projektem konsultowanym z geologiem prowadzono prace oczyszczające zaplecze ściany północnej dziedzińca. Zza zagrożonej ściany wybrano drobne produkty wietrzenia, dochodząc w miarę możliwości do litej skały (calca). Powierzchnię skały zaizolowano przy pomocy płynnego bitumenu i wyłożenia na dnie folii PCV. Przestrzeń pomiędzy ścianą a skałą wypełniono łamanym wapieniem zalewanym warstwami zaprawą cementową na wysokość około 1,5 m od poziomu posadzki. Równocześnie z pracami zabezpieczającymi ścianę północną usunięto spękania poprzeczne w sklepieniu i ścianach kaplicy Anubisa, likwidując szczeliny pomiędzy przemieszczonymi od parcia blokami. Bloki dosunięto, a brakujące kamienie (w rejonie wejścia do kaplicy) odkuto na nowo i osadzono, doprowadzając całość</p>

<p>zadokumentowano zmianę obróbki oraz fakturę wystających części bloków fundamentowych. Badania prowadził A. Stefanowicz. ([145] s. 1 – 3)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1994/1995 Misja konserwatorska przygotowała projekt techniczny rekonstrukcji ołtarza słonecznego. Jego konserwacja zakładała konsolidację uszkodzonych bloków i wymianę tych, które uległy całkowitej dezintegracji. W celu uczynienia formy architektonicznej projekt przewiduje rekonstrukcję jednego z narożników ołtarza. Jednocześnie przygotowano projekt rekonstrukcji północnej ściany dziedzińca słonecznego. Przygotowano projekt odprowadzenia wody ze stoku leżącego na północ od kompleksu słonecznego. ([118]s.39 – 40) • 1996/1997 Badania egiptologiczne ściany zachodniej westybulu Re – Horachte. ([119]s. 57) • 2001/2002 W ramach prac badawczych została sporządzona inwentaryzacja kompleksu na podstawie istniejących planów i aktualnych pomiarów. Sporządzono projekt restauracji kompleksu poprzez zabezpieczenie małej kaplicy Anubisa (projekt konstrukcyjny wykonał inż. Mieczysław Michiewicz), odtworzenie ściany północnej dziedzińca, restauracji węgarów i przejścia z westybulu Re – Horachte na dziedziniec, a także zaprojektowano przeszklone drzwi (projekt wykonała autorka pracy) do kaplicy Anubisa. Ponadto projekt restauracji kompleksu przewidywał ułożenie zachowanych oryginalnych gzymsów wieńczących. (opracowanie własne) 	<p>do zwartego monolitu. Wykonana została prowizoryczna konstrukcja drewniana zabezpieczająca sklepienie kaplicy. ([100]s. 7)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1994/1995 Rozpoczęto prace rekonstrukcyjne, wstawiając 12 bloków w południową ścianę westybulu Re – Horachte. Dolna część ściany, wokół węgarów przejścia zachowała się <i>in situ</i>. ([118]s. 40) • 1996/1997 Prace oczyszczające i konserwatorskie ścian północnej i południowej westybulu Re – Horachte. ([119]s. 58) • 2001/2002 Zgodnie z projektem wykonano zabezpieczenie małej kaplicy Anubisa, odtworzenie północnej ściany dziedzińca (z kamienia naturalnego – wapień), a także wykonano restaurację przejścia z westybulu Re – Horachte na dziedziniec. Projekt drzwi ze względu na braki materiałowe i sprzętowe Egipcjan w najbliższym czasie nie zostanie zrealizowany. Do południowej ściany westybulu zamontowano trzy dekorowane bloki, które wcześniej zostały dopasowane do istniejącej koneksji. (opracowanie własne) • 2004 Po stwierdzeniu, że płyty okładzinowe ze sztucznego kamienia zamontowane (prace wykonane przez misję kierowaną przez inż. arch. Zygmunta Wysockiego) na ścianie południowej dziedzińca odspajają się i grożą odpadnięciem, podjęto decyzję o zdjęciu ich i zamontowaniu okładziny z kamienia naturalnego – wapienia. Przyczyną odspajania się starej okładziny było złe zamontowanie płyt, niezgodne z techniką budowlaną oraz złe
---	---

	<p>wyprowadzenie ściany z cegły (zaczynającej się od piątej warstwy od dołu). Błędne wyprowadzenie ściany polegało na niedokładnym określeniu kąta nachylenia lica ściany. Nową okładzinę z bloków kamiennych można było zamontować po uprzednim poprawieniu (w miarę możliwości) kąta nachylenia ściany. Do montażu wykorzystano stalowe kotwy (w każdej warstwie) i zaprawę cementowo-wapienną. (opracowanie własne)</p>
ŚRODKOWY TARAS	
1. Środkowy portyk	
<ul style="list-style-type: none"> • 1986/1987 Podjęte badania portyku wykazały, iż wypaczenie powstało przed rokiem 1911, tak więc przed działalnością Winlocka na tym terenie, a najprawdopodobniej jeszcze w starożytności. Wychylenie ściany było ustabilizowane gruzowym zasypem, jaki od starożytności pokrywał omawiany element obiektu, aż do momentu jego odsłonięcia przez Naville'a. Wówczas to ściana poddana została siłom wypierającym. Podjęto decyzję przeprowadzenia prac zabezpieczających. W związku z badaniami geologicznymi, dotyczącymi zachowania się skał iłowych pod wpływem wilgoci w przyszłości będą prowadzone badania na zapleczu ściany. ([174]s. 21 – 22) 	<ul style="list-style-type: none"> • 1976/1977 Inż. arch. Leszek Dąbrowski zauważył wychylenie ściany portyku ku jego wnętrzu, co skłoniło go do założenia plomb kontrolnych. ([174] s. 21) • 1985/1986 Prace konserwatorskie związane były z rekonstrukcją gzymsu północnego skrzydła portyku i jego balustrady. Rekonstrukcja Baraize'a pozostawiła w tym miejscu widoczną blachownicę, będącą podporą stropu, opartą na całym ciągu zewnętrznego architrawu. Po przeprowadzeniu selekcji oryginalnych bloków gzymsowych i przygotowaniu przez kamieniarzy nowych zamontowano cały gzyms, którego poszczególne bloki mocowano do czoła blachownicy. Odkuto i zamontowano 26,75 mb balustrady. Całość została spatynowana barwnikiem naturalnym. ([173] s. 19 – 20) • 1986/1987 Prace związane z zabezpieczeniem rozpoczęto od odgruzowania zaplecza wychylonej ściany na całej jej długości, skąd wydobyto duże ilości zwietrzałej skały iłowej, powodującej jej wychylenie. Po usunięciu zwietrzelin wykuto skałę aż do zdrowego mięszu, formując przy tym rodzaj stopni jako łożę do przyszłego wypełnienia. Wykonano je z łamanego kamienia wapiennego na zaprawie cementowej. ([174] s. 21 – 22)

<ul style="list-style-type: none"> • 1987/1988 Ściana zaplecza północnego portyku o długości 35,65 m i wysokości 5,3 m od poziomu posadzki, wykonana z bloków wapiennych nie posiadała nigdy dekoracji reliefowej. Leszek Dąbrowski założył tu plomby, celem obserwacji czy ściana nie ulega jakimś dalszym ruchom. Plomby te sprawdzane m.in. w sezonie 1974/1975 uległy pęknięciu. Oznaczało to, że ściana podlega ponownie ruchom i odkształceniom. ([176]s. 9 – 10) 	<ul style="list-style-type: none"> • 1987/1988 Podjęte zostały prace zabezpieczające ścianę zaplecza północnego portyku, polegające na odsłonięciu z zasypu jej zaplecza, oczyszczając je możliwie najgłębiej. Następnie odkuto zwietrzałe partie skał łupkowych, formując w nich „łoże” dla nowego wypełnienia. Wykonano je z warstw łamanego wapienia, zalewanego zaprawą cementową. Tak zabezpieczona ściana nie wykazywała następnie jakiegoś postępu w jej deformacji. Jednak badania geologiczne wykazały znaczne zagrożenie, jakie niosą łupki przyległe do ścian świątyni. Dlatego postanowiono przekonstruować zrealizowane zabezpieczenie przy jednoczesnym odkuciu dużych partii skał łupkowych, zachowując ścianę w jej oryginalnym stanie. Bloki ścienne zakotwiono od tyłu oraz ułożono ruszt stalowy, który stanowił zbrojenie betonu wypełniającego przestrzeń między ścianą a skałą. ([176]s. 10) • 1988/1989 Na południowej balustradzie rampy prowadzone były prace uzupełniające. 3 bloki (około 3 m długości) odkuto na nowo i zamontowano w górnej części balustrady. ([100]s. 9)
2. Kaplica Hathor	
<ul style="list-style-type: none"> • 1993 Badania architektoniczne skupiły się w przejściu do kaplicy Hathor. Wykonano nowe pomiary południowej, zachowanej ściany i zadokumentowano wszystkie zaznaczone czerwoną farbą linie wytyczające przebieg ewentualnych ramp. Wyniki tych prac różnią się od tych zawartych we wcześniejszej publikacji E. Naville’a i Z. Wysockiego. Jedynie rampy: najstarsza i najmłodsza zostały potwierdzone archeologicznie, chociaż nie jest możliwe ustalenie, czy starsza została kiedykolwiek ukończona. W związku z badaniami architektonicznymi wykonany został sondaż pomiędzy południową, zachowaną ścianą i murem Mentuhotepa wyznaczającym południowy zasięg świątyni 	

<p>Hatszepsut. Celem sondażu było ustalenie umieszczenia zachodniego depozytu fundacyjnego otwartego przez E. Naville'a, H. Winlocka'a i Z. Wysockiego.</p> <p>Inny sondaż został otwarty we wschodniej części sali na barcę w celu wychwycenia ewentualnych pozostałości oryginalnej posadzki, która powinna znajdować się pod warstwą gruzowiska. Wzdłuż południowej i północnej ściany zostało usunięte około 0,3 m gruzu, a ponieważ nie pojawiły się żadne ślady posadzki, ani też podłoża skalnego, sondaże zostały zasypane. Cała posadzka z czasów Hatszepsut musiała zostać stąd usunięta.</p> <p>([85]Wysocki, s. 93 – 99)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1994/1995 <p>Prace misji epigraficznej dotyczyły kaplicy Hathor. Dokonano selekcji fragmentów ścian i filarów kolumnady w magazynach świątyni, a także w rekonstrukcji wykonanej przez E. Baraize'a. Wykonano dokumentację rysunkową dekoracji ścian i filarów kolumnady oraz architrawów. Dokumentacja architektoniczna została zmodyfikowana. Misja przygotowała projekt wschodniej ściany kaplicy słonecznej. ([81]s. 26 – 31)</p>	
3. Północna ściana portyku	
	<ul style="list-style-type: none"> • 1988/1989 <p>Prace zabezpieczające prowadzone w oparciu o projekt konstrukcyjny wykonany przez inż. B. Hoffmanna, skonsultowany z geologiem doc. A. Drągowskim. Wykonano szyb poza najbardziej wysuniętą na wschód kaplicą na przedłużeniu wykonanych już zabezpieczeń. Po odkuciu zwietrzałej skały łupkowej i wybraniu zalegającego poza ścianą zasypu oraz wykonaniu izolacji poprzez 3-krotny natrysk masą bitumiczną w powstałą przestrzeń wprowadzono konstrukcję w postaci poziomych i pionowych przepon żelbetowych, stanowiących usztywniające tarcze. Pola między tarczami wypełniono blokami wapiennymi. Prace zabezpieczające na tym odcinku zostały wykonane w 70% do założeń projektu. Specjalne zabezpieczenia wykonano nad sklepieniem kaplicy.</p>

<p>• 1993/1994 Przeprowadzona ekspertyza geologiczno–inżynierska ściany kolumnady nie wykazała żadnych istotnych zmian w jej stanie zachowania. ([117]s. 60)</p>	<p>([100]s. 8) • 1993/1994 Oczyszczono zaplecze częściowo zdeformowanej ściany północnej kaplicy Anubisa, usuwając luźny zasyp. Oczyszczono zaplecze ściany wzmocniono konstrukcyjnie poprzez wmurowanie kamiennej przypory. ([117]s. 60)</p>
DODATKOWE BADANIA ELEMENTÓW ARCHITEKTONICZNYCH	
<p>• 1982/1983 Badania dotyczące: – gzymsu wklęsłego ułożonego na architravach lub ścianach, – balustrady. Badania wykonano wg następujących kryteriów: – pochodzenia elementów, – profilu i jego wysokości, – rytmu kolorów i palmet, – narysu na górnej płaszczyźnie gzymsu, – jakości obróbki kamieniarskiej, – wyjątkowe cechy charakterystyczne ([27]s.1 – 5)</p> <p>• 1993/1994 Badania egiptologiczne bloków zgromadzonych w lapidariach przyniosły postęp w rozpoznaniu dekoracji i aranżacji m.in. westybulu zespołu kaplic królewskich. ([113]s. 60)</p> <p>• 2001/2002 Autorka pracy wykonała pomiar i analizę elementów balustrad świątyni. Balustrady zostały podzielone wg miejsca: – górny taras – portyk, – kompleks słoneczny – ołtarz słoneczny, – kompleks słoneczny – taras nad północną kaplicą Amona, – lapidarium.</p> <p>• 2004 Badania architektoniczne figur ozyriackich dolnego portyku. Ściana północna i kolos ozyriacki, wieńczący portyk polowań został zrekonstruowany błędnie przez Baraize’a. Badania polegały na sprawdzeniu skali błędu i odszukaniu istniejących śladów – narysów. Dzięki zachowanym śladom na ścianie i posadzce południowego portyku obelisków (fragment ściany zachowany <i>in situ</i>) można odczytać miejsce posadowienia i usytuowania kolosa królowej Hatszepsut. W ramach badań wykonano dokumentację rysunkową i fotograficzną, a także prześledzono wcześniejsze wyniki badań i archiwalne zdjęcia dotyczące tematu. Dalsze badania figur ozyriackich autorka prowadzić będzie w kolejnych sezonach prac misji.</p>	

**2. Karnak. (IFAO) Institut Français D'Archéologie Orientale. Le Centre Franco
– Égyptien D'Étude Des Temples de Karnak**

Prace badawcze	Prace konserwatorskie
<p>• 1967/1968</p> <p>– Ustalenie planu całościowego świątyni. Zadanie to powierzono Narodowemu Instytutowi Geograficznemu. Triangulacje wykonane na ziemi pozwoliły wykonać pionowe zdjęcia lotnicze. Naniesienie siatki na całe założenie zakładając główne punkty na osi świątyni Amona. Kratownica wynosi 100 m na 100 m i zostanie naniesiona na ziemi przez płyty betonowe. Wielkość strefy kratowania 4 km². Badania archeologiczne będą prowadzone w każdym z tych kwadratów równocześnie z przeprowadzonymi zmianami. W ten sposób będą wypełnione luki, zostawione przez specjalistów, którzy badali tylko niektóre części, odnosząc się do poszukiwań. Notatki opisowe, fotografie, rysunki elewacji i rzuty będą załączone do planu kwadratu. ([87]s. 114 – 119)</p> <p>Przeprowadzono badania poszczególnych budowli oraz ograniczonych stref, które będą eksplorowane i będą stanowiły obiekt odrębnych publikacji. Charakter i przebieg wód podziemnych w Karnaku był początkiem osiadania fundamentów a, co za tym idzie, powstanie szczelin i pęknięcie nadproży. Aby temu zapobiec, należy wzmocnić fundamenty lub całkowicie je zdemontować i wznieść na nowo. Wskutek nasycenia fundamentów wodami podziemnymi występuje jeszcze aspekt fizyczno–chemiczny. Po konsultacjach z Wydziałem Hydrologii Uniwersytetu w Kairze, wykonano trzydzieści sondaży w siedmiu równoległych rzędach. Próbkę ziemi zebrane w sondażach wysłano do laboratoriów w Kairze. Będą one analizowane w celu określenia cech fizycznych i chemicznych podłoża. Począwszy od 1968 r. w skład personelu pracującego w Karnaku wszedł chemik. Będzie on czuwał nad eksperymentami i praktycznym użyciem sugerowanych technik, poprzez rezultaty badań teoretycznych. ([87]s. 121 – 124)</p>	

OKRĘG AMONA – OŚ WSCHÓD-ZACHÓD	
1. Pierwszy pylon i strefa wejściowa	
<ul style="list-style-type: none"> • 1968/1969 Rozpoczęcie badań nad przejściem z pierwszego pylonu wniosło nowe fakty, które pozwolą na zmodyfikowanie badań Legrain'a. Znaleziony próg (wielki kamień) z zapisanym imieniem Augusta okazał się być nadprożem. Badania tej części świątyni prowadzi J. Lauffray. ([87]s. 71) • 1970/1972 Cl. Traunecker przeprowadził prace badawcze dotyczące schodów północnej wieży pylonu. ([88]s. 11) • 1982/1985 Sondaże wykonane na platformie trybuny na antycznym nabrzeżu pozwoliły odkryć rodzaj fundamentów z elementów reużytych. Odkryto również liczne elementy architektoniczne i posągi z czarnego granitu (Średnie Państwo – Mentuhotep) oraz wapienne filary. Badania wykazały, że fundamenty przecięły wcześniejszą konstrukcję z cegły mułowej. Najstarsze warstwy tej konstrukcji zawierały ułamki ceramiczne datowane na okres Nowego Państwa. Fundamenty trybuny datowane zostały dzięki dekorowanym blokom na XXII dynastię. Na południe od osi północ – południe, między rampami portowymi, nową szosą i kaplicą Akoris, odsłonięto ruiny rzymskie i bizantyjskie. Prace kierowane przez Cl. Traunecker. ([88]s. 3) Badania zachodniego dromosu pozwoliły wykazać, że z trudnością mogła ona służyć jako nabrzeże do cumowania okrętu z barką procesyjną. Wynikało to z budowy okrętu (drzwi do kabiny znajdowały się naprzeciw dziobu statku). 30 osób niosących barkę musiało wykonać z barką różne manewry, jak choćby operacje odpowiedniego ułożenia. ([88]s. 3) 	<ul style="list-style-type: none"> • 1970/1972 Przeprowadzono prace konserwatorskie i naprawcze fundamentów sfinksów w szeregu północnym. Piedestały odkryto z warstwy szarego cementu i uporządkowano nieprawidłowe zestawienie bloków. Wypełnienia zostały wykonane ze sproszkowanego piaskowca. Znaleziony w rzymskiej cysternie posąg królewski został umieszczony pomiędzy łapami piętnastego sfinksa. ([88]s. 11) • 1982/1985 Prace oczyszczające i rekonstrukcyjne prowadzone przed pylonem mają na celu przywrócenie dawnej drogi dostępu do świątyni. Program restauracji dromosu musiał uwzględnić jednocześnie archeologiczną dokładność, problemy dydaktyczne, środki ostrożności konieczne do zastosowania, aby ograniczyć postępowanie degradacji kamienia, jak również konieczność eksploatacji turystycznej zabytku. Program prac zawiera 4 założenia: <ul style="list-style-type: none"> – zniesienie dostępu osiowego w celu uwidocznienia roli trybuny, która jest punktem końcowym alei, a nie wejściem; – przywrócenie na pomoście dromosu całości roślinności, której istnienie potwierdziły prace wykopaliskowe; – utrzymanie na miejscu struktury dromosu, zmniejszenie kapilarności kamieni poprzez odpowiednią konserwację kamienia. Prace prowadzone pod kierownictwem J. Lauffray'a, prace restauracyjne – J. Larronde. ([88]s. 8-9)

2. Wielki dziedziniec

- **1968/1969**

Znalezienie ważnych elementów w pawilonie Taharki pozwoliło nieco zmienić interpretację zabytku. Prace badawcze prowadzone przez J. Lauffray'a. Odkrycie wcześniejszych śladów kiosku, nowego kolosa oraz ponowne użycie nazw Ramzesa II, Ramzesa III i Pinodzema nakłoniło do rozszerzenia i wprowadzenia zmian na całej powierzchni, zajmowanej przez pawilon i jego okolice, tzn. rampę przed wejściem do świątyni Seti II. ([87]s. 72)

- **1970/1972**

Prace badawcze prowadzone przez J. Lauffray'a w portyku bubastydzkim poprzedzone były wcześniejszymi badaniami H. Chevrier'a, niestety, nie przeprowadzono wówczas sondaży w całym przejściu. Badania pozwoliły ukazać pomiędzy poziomem 73,2 i 71,81 cm liczne elementy architektoniczne, przede wszystkim części kolumn, z których wiele jest ciosanych charakterystycznie dla XVIII dynastii. ([88]s. 13)

- **1992/1994**

F. Larché, A. el – Hamid Maarauf, S. Marchand, L. Colon i F. Leclère przeprowadzili badania archeologiczne i architektoniczne posadzki kiosku Taharki. Badania wydobyły na światło dzienne liczne zabytki od czasów Nowego Państwa do epoki rzymskiej. ([49]s. XV)
Przeprowadzono badania laboratoryjne sposobu wzmocnienia zerodowanych płyt granitowych na posadzce. ([53] s. VIII–IX)

- **1992/1994**

Przeprowadzono prace oczyszczające i restauratorskie kolumnady kiosku Taharki. Odrestaurowano nadbudowę kolumnady (kolumny i ściany interkolumnium), a następnie oczyszczono grunt. Uzupełniono brakujące płyty posadzki, a zerodowane płyty granitowe poddano konserwacji. Zapadnięte płyty umieszczono na ich pierwotnym poziomie za pomocą kleszczy i piasku wprowadzonego w złączenia. Złączenia od dołu wypełniono zaprawą, a od góry żwirem. Pracami kierowali F. Larché i D. Le Fur. ([53]s. VIII–IX)
Poszerzenie się pęknięcia płyty stropowej w świątyni Ramzesa III nastąpiło po trzęsieniu ziemi 12 października 1992 r. Zdecydowano się na połączenie wykonane poprzez 6 gwintowanych prętów połączonych z podwójną metalową belką. Podjęto prace restauracyjne tego obiektu, którymi kierowali F. Larché i D. Le Fur oraz F. Abol. ([53]s. IX)

3. Drugi pylon	
<ul style="list-style-type: none"> • 1968/1969 Stopnice zanotowane przez niektórych starożytnych autorów, znajdujące się przed przejściem nie zostały odnalezione. Bez wątplenia, chodziło o późniejsze zagospodarowanie powierzchni. Znalezione odłamki z różowego granitu pochodzą z posadzki kiosku Taharki. Posadzka ta zrobiona była z elementów bramy z nazwą Ramzesa II. Można przypuszczać, że drzwi te były z sali hypostylowej. Ptolemeusz II Filadelfos i Ptolemeusz III Euregetes zdemontowali je, aby zastąpić je tymi, które się zachowały. Prace badawcze prowadzone przez J. Lauffray'a. ([88]s. 72 – 73) 	
4. Wielka sala hypostylowa	
<ul style="list-style-type: none"> • 1968/1969 Wykonano wykop sondażowy na całej długości jej centralnego przęsła. Aby uniknąć narażenia na niebezpieczeństwo stabilności kolumn, głębokość wykopu zredukowano do 70 cm. Pod aktualną posadzką odkryto posadzkę na dawnym brukowaniu. Posadzka ta nie nosi śladów zmian i odpowiada dawnemu realnemu poziomowi sali hypostylowej. Prace kierowane przez S. Sauneron. ([87]s. 73) • 1982/1985 Badania konstrukcji i dekoracji kolumn z okresu ramessydzkiego. ([46]s. 191) • 1992/1994 Amerykański zespół pod kierownictwem W. Murnane prowadził badania epigraficzne kolumnady. ([53]s. XIX) 	<ul style="list-style-type: none"> • 1978/1981 Zabezpieczono i wzmocniono jeden ze skrajnych gzymsów, otynkowano ścianę wschodnią części północnej sali. Działania prowadzone były przez J. Larronde, J.L. Bichet, P. Pacault i A. Bertin. ([45]s. 5) • 1992/1994 Szeroko otwarte łączenia i zwietrzenie piaskowca ścian sali, uniemożliwiający odczytywanie dekoracji, zmusiło specjalistów do przeprowadzenia prac restauratorskich. Prace nadzorowane były przez F. Larché i D. Le Fur. ([53]s. IX)
5. Trzeci pylon	
<ul style="list-style-type: none"> • 1968/1969 Wykopy sondażowe pozwoliły odnaleźć i naszkicować fundamenty obelisków i posadzki z płyt kamiennych. Dało to możliwość zrozumienia planu i konstrukcji bocznych murów. ([87]s. 127) Wykopaliska w sektorze trzeciego pylonu były ograniczone przez sąsiedztwo murów, w których należało zachować stabilność. 	<ul style="list-style-type: none"> • 1968/1969 Północna, zewnętrzna część przedsionka, zdobiona reliefami Setiego I została zdemontowana w czasie prac reintegracyjnych. Podczas koniecznych rekonstrukcji muru Setiego I pojawił się problem zachowania reliefu na odnalezionej ścianie. ([87]s.75)

<p>Przedśionek otoczony był trzema fragmentami obelisków z różowego granitu wydobytego jeszcze przez Legrain'a i Chevrier'a ze strefy oddzielającej trzeci i czwarty pylon. Należało przemieścić te fragmenty. Prowadząc prace oczyszczające wydobyto zabytki z epoki koptyjskiej, a także zabytki z okresu Średniego Państwa i ramesydzkie. Prace prowadzone pod kierownictwem J. Larronde. ([88]s. 75)</p> <p>• 1982/1985 Przeprowadzono badania architektoniczne, dotyczące chronologii budowy pylonu. Pylon w różnych etapach został wybudowany przez Amenhotepa III, a dekoracje ścienne zostały wykonane m. in. przez Amenhotepa IV. Wreszcie boczne mury przedśionka pylonu są dostawione, co świadczy o tym, iż są one późniejsze. ([46]s. 190)</p>	<p>• 1978/1981 Na prośbę Dyrektora Departamentu Starożytności przygotowano projekt estetyzacji przejścia w pylonie. Zabytek ten, przebadany przez H. Chevrier'a, jest mało zrozumiały przez zwiedzających. A. Bertin zaproponował wzniesienie bocznych murów w przejściu centralnym na taką wysokość, aby maskowała zwiedzającym wnętrze pylonu, tworząc w ten sposób wrażenie pełnego przejścia, zakrywając nieestetyczne betonowe przypory. ([45]s. 6)</p> <p>• 1982/1985 Przeprowadzono prace uszlachetniające przejście na osi pylonu. Chodziło o rozmieszczenie z jednej i drugiej strony bocznych murów, maskujących wnętrze obydwu wież pylonu. Operacja ta pozwoliła wykorzystać wieżę północną jako magazyn, gdzie złożono fragmenty obelisków. ([45]s. 189) Skonstruowanie murów maskujących wykonano, aby zwiedzający mieli wrażenie przekraczania granic pylonu. Wykonanie ich poprzedzone było badaniami, a wygląd węgarów ustalono hipotetycznie. ([46]s. 195)</p>
<p>6. Dziedziniec świąteczny Totmesa IV</p>	
<p>• 1970/1972 Prace badawcze prowadzone przy obelisku Totmesa I pozwoliły sprawdzić nachylenie obelisku. Nachylenie to skierowane na zachód zostało zasygnalizowane już dawno. Legrain wspominał już o nim od 1906 r. W 1969 r. obawiano się jego upadku ze względu na liczne wstrząsy sejsmiczne. Należało sprawdzić, czy pochylenie granitowej iglicy pogłębiło się od początku wieku i czy należałoby ją wyprostować, aby uniknąć niebezpieczeństwa. W tym celu geometra wykonał sieć mikrotriangulacyjną. Przeprowadzone obliczenia pokazały, że sytuacja nie pogorszyła się od 70 lat i jest prawdopodobne, iż to odchylenie datuje się już od starożytności. Mimo to ryzyko upadku pozostaje realne w przypadku wstrząsów sejsmicznych bądź podczas przelotu samolotu ponaddzwiękowego. To ryzyko powiększa się z powodu</p>	

pęknięć granitowego obelisku na płaszczyźnie ukośnej. Sporządzenie projektu wyprostowania obelisku mogło zostać wykonane tylko przy współpracy z ekspertami z Eksperymentalnego Centrum Badań i Studiów Budownictwa i Prac Publicznych. Badania prowadził Kurtz. Przeprowadzono badania pęknięć obelisku za pomocą ultradźwięków, a z okolic fundamentów pobrano próbki. Zbyt wysokie koszty prowadzonych badań i wprowadzenia w życie projektu skłoniło misję do zaprzestania dalszych działań. ([83]s. 32-33)

- **1989/1992**

Badania rozpoczęte jeszcze w 1969 r. nie przyniosły żadnej jednoznacznej hipotezy. 944 bloki złożone w trójkącie północno-wschodnim okręgu Amona, zapomniane od dwudziestu lat zostały okryte przez wegetację roślin. J. Goyon i J. Golvin złożyli w lutym 1988 r. projekt rekonstrukcji „dziedzińca”. Większość bloków z piaskowca, ze zdemontowanego zabytku Totmesa IV, została odkryta w dwóch wieżach III pylonu. Dekorowane bloki ponownie użyto w fundamentach pylonu. Pierwszym, który przedstawił interpretację budowli, był P. Barguet. Dla zasady każdy zabytek powinien być zrekonstruowany na swoim oryginalnym miejscu. Jednak zniszczenie dziedzińca pochodziło bezpośrednio z powodu postawienia III pylonu na jego miejscu, a także części Sali Hypostylowej. Aby nie burzyć pejzażu archeologicznego świątyni Amona, najlepszym rozwiązaniem byłoby zrekonstruowanie zabytku na zewnątrz ogrodzenia. Przykryte muzeum byłoby odpowiednim miejscem dla ochrony kolorów elementów z polichromią, lecz duże rozmiary budynku (70 x 25 x 6 m) wymagałyby bardzo kosztownej konstrukcji. ([49]s. VII – X)

- **1992/1994**

Badania archeologiczne i egiptologiczne prowadzone były przez B. Letellier, a badania architektoniczne nadzorował F. Larché. Dzięki badaniom ustalono stopień odchylenia ściany A od osi symetrii, a także odchylenie pozostałych

<p>ścian wobec siebie. ([50]s. VII)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1999 <p>Po przedstawieniu rekonstrukcji dziedzińca B. Letellier podjęła się opracowania kolejnych rozdziałów:</p> <ul style="list-style-type: none"> – Elementy dziedzińca: bloki wyciągnięte z fundamentów III pylonu, ruiny <i>in situ</i> przed IV pylonem, bloki wydobyte z III pylonu. – Fundamenty dziedzińca Totmesa II i Totmesa IV: badania i wykopaliska. – Badania architektoniczne (we współpracy z F. Larché). – Badania kaplic. – Dekoracje dziedzińca. – Funkcje rytualne budowli. – Dziedziniec po demontażu. ([46]s. 7) 	
7. Czwarty, piąty i szósty pylon	
<ul style="list-style-type: none"> • 1980/1981 <p>Badania archeologiczne przy piątym pylonie prowadzone przez M. Azim, G. Charpentier, C. Simonet. ([46]s. 19)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1992/1994 <p>Prace oczyszczające i konserwujące pozwoliły L. Gabolde na przeprowadzenie badań dotyczących reżycia obelisku Totmesa II na płyty stropowe sanktuarium. ([53]s. X)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1998 – 1999 <p>J.F. Carlotti i L. Gabolde przedsięwzięli badania architektoniczne sali (kolumnady) pomiędzy IV i V pylonem – w fasadzie IV pylonu. W niszach umieścili posągi ozyriackie Totmesa I, złożone w rezerwach muzeum w Luksorze, a znalezione w 1947 r. Statuy te dostarczają sześć nowych portretów Totmesa I, którego rzeźby były do tej pory mało znane. Zrekonstruowali późniejszą fazę konstrukcji, zawdzięczanej temu samemu królowi. ([46]s. 5)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • 1978/1981 <p>Wykonano prace wzmacniające granitowe drzwi VI pylonu. Polegały one na zlikwidowaniu kompletnie zniszczonych części ściany, która kruszyła się i odpadała. ([45]s. 6)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1992/1994 <p>Przeprowadzono prace oczyszczające i konserwatorskie sanktuarium Filipa Arridajosa. Polichromia z powierzchni zewnętrznej i wewnętrznej została oczyszczona przez mikrościeranie. Przeprowadzono restaurację filarów reraldycznych Totmesa III. Pracę nadzorował D. Le Fur. ([53]s. X)</p>
8. Część centralna świątyni	
<ul style="list-style-type: none"> • 1980 – 1981 <p>Prace polegające na uwolnieniu przestrzeni z zalegających bloków i uratowaniu wszystkich elementów niezbędnych w poszukiwaniach naukowych. Prace</p>	

<p>prorowadzone przez M. Azim'a, G. Charpentier'a i C. Simonet. ([46]s. 16-18)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1981 – 1983 Prace prowadzone przez M. Azim'a, O. Balay'a, F. Bjarnason'a i Ph. Henault'a od V pylonu, Ach-menu do południowej części centralnej świątyni (z okresu Średniego Państwa), sektor zawierający wszystkie aneksy znajdujące się pomiędzy ogrodzeniem Totmesa III i Totmesa I. ([46]s. 16 - 18) • 1983 – 1984 Badania strefy dziedzińca z okresu Średniego Państwa i magazynów Totmesa I, wejście do Ach-menu i pomieszczeń znajdujących się na południe i wschód od „kaplicy przodków”. Prace prowadzone przez M. Azim'a, Ph. Henault'a, E. Desroches'a, a także przez Th. Zimmer'a. ([46]s. 16 – 18) • 1989 – 1992 Przedstawiono program badania strefy, znajdującej się na zachód od dziedzińca (z okresu Średniego Państwa). Całość zostanie odrestaurowana, ochroniona i zbadana. Waga tej operacji jest miara na płaszczyźnie konserwacji miejsca, strefy będącej najbardziej uczęszczaną, a więc najbardziej eksponowaną, jak też na płaszczyźnie historycznej i religijnej. Można osiągnąć, poprzez te dwa programy, interpretację całości świątyni, takiej, którą Totmes III zdecydował się zamknąć. ([52]s. XI) • 1998 – 1999 Dokumentację archeologiczną i epigraficzną muru prowadzono od 1997 r. do 1999 r. Praca nad dokumentacją bloków „rozproszonych” pozwoliła na zadokumentowanie około 1000 bloków z piaskowca, jednak jeszcze około 3000 czeka na udokumentowanie. ([54]s. 3) 	<ul style="list-style-type: none"> • 1982 – 1985 Większość szkód spowodowanych było przedłużonym kontaktem ścian z wilgotną ziemią (centralna część świątyni od strony IV pylonu). Aby temu zapobiec wykopano przed murem pylonu aż do poziomu warstwy preantycznej kanał o szerokości 1m i wypełniono go żwirem. Ochronna warstwa żwiru postrzegana jest przede wszystkim jako piękna powierzchnia horyzontalna, na której stoją dawne mury z piaskowca. Kontrasty form i kolorów tak otrzymanych sprawiają wrażenie efektu zabytkowej całości. Mury powiązane zostały ze sobą tak aby nie zniekształcały miejsca, lecz aby uczynić je zrozumiałymi i czytelnymi. Ustawiono je na miejscu autentycznych, lecz pozostawienie murów nieregularnymi pozwoliło uzyskać efekt na płaszczyźnie estetycznej. ([46]s. 17 – 18) • 1989 – 1992 Mur ogrodzenia Totmesa III, skonstruowany z piaskowca i wapienia, na średnią wysokość 5m, wymagał pilnej interwencji konserwatorskiej. Łączenia pomiędzy blokami są często otwarte i rozwija się tam roślinność. Liczne degradacje piaskowca i wapienia były widoczne. Zastosowano technikę wzmocnienia piaskowca poprzez rozpylenie krzemianu etylowego, natomiast wapień wzmocniono żywicą. Łączenia wypełniono zaprawą i położono kolorowy tynk. ([52]s. XIII – XIV)
9. Ach-menu. Świątynia Jubileuszowa Totmesa III	
<ul style="list-style-type: none"> • 1967/1968 Wstępne oczyszczenie murów i podłoża pozwoliło na poprawienie dawnych planów i sprecyzowanie ich w różnych miejscach. ([87]s. 128) Analizę architektoniczną przedstawił P. Barguet. 	<ul style="list-style-type: none"> • 1967/1968 Na skutek podniesienia się poziomu wody w Karnaku, co miało miejsce w październiku, nastąpiło zachwianie konstrukcji magazynów. Aby uniknąć zawalenia się budowli, zostały podjęte

Aby uniknąć utrwalenia prowizorycznych rozwiązań, założono, że na badanym obszarze powstanie galeria techniczna, gdzie znajdą swoje miejsce przewody (woda, sprężone powietrze, elektryczność). Projekt ten będzie łączył się z przyszłym zakładaniem oświetlenia nocnego w wielu miejscach świątyni (Światło i Dźwięk). ([87]s. 131 – 134) Badania architektoniczne prowadzone były w pierwszym przedsionku kaplicy Aleksandra, „ogrodzie botanicznym” oraz w „sali wysokiej” na tarasie. W „ogrodzie botanicznym” przebadano posadzkę oraz posadowienie czterech kolumn lotosowych. Przeprowadzono badania Sanktuarium Amona, gdzie zlokalizowano naos. Przebadano również częściowo zachowaną niszę. Badania prowadził P. Barguet, wysuwając wiele hipotez, jednak wiele z nich było błędnych, o czym świadczą prowadzone prace archeologiczne. Problem przekrycia sanktuarium nie został jeszcze rozwiązany. Możliwe, że pomieszczenie przekryte było sklepieniem. Badania architektoniczno-egiptologiczne prowadzone były również w sektorze północno-wschodnim muru zewnętrznego Achmenu. ([87]s. 196 – 209)

- **1982 – 1985**

Prace badawcze w sali „ogrodu botanicznego” i przyległego sanktuarium prowadzone były przez N. Beaux. Prace te były początkiem określenia systematycznej zmiany zdobienia ścian tego kompleksu. ([46]s. 20)

prace ratunkowe. Po podparciu architratów tarasu płyty podłogowe piętra – rozłupane, lecz potem podniesione na nowo. 200 - tonowe lawety pozwoliły podtrzymać architrawy i płyty stropowe, dzięki temu wykonano demontaż, naprawę fundamentów oraz ponowne wznoszenie filarów. Podwalina fundamentu stanowiła blok z piaskowca, jednak był on zbyt zniszczony, aby go ponownie użyć. Nowy fundament ze zbrojonego betonu został umieszczony na tym kamieniu. Elementy zbyt zniszczone zostały zastąpione przez nowe, wykonane ze starego piaskowca. ([87]s. 129 – 130)

Wybór miejsca prac reintegracyjnych padł na sektor północno-wschodni świątyni Jubileuszowej ze względu na zły stan filarów z Achmenu, którym groziło zawalenie. Początkowo zostały podjęte prace oczyszczające i wyrównujące mury. Prace te odsłoniły nowe dyspozycje i pobudziły do przeprowadzenia w tym miejscu wykopalisk. ([87]s. 179)

- **1968/1969**

Restauracja magazynów w sektorze południowo-wschodnim nie mogła być kontynuowana ze względu na brak stali zbrojeniowej. Podczas oczyszczania miejsca pracy odnaleziono głowę z gnejsu datowaną na XI dynastię. ([87]s. 76 – 78)

- **1982 – 1985**

D. Lefur przeprowadził oczyszczenie terenu (na około 0,2 m), co pozwoliło pogrupować rozrzucone bloki z alabastrowych cokołów z sanktuarium oraz na odkrycia wielu fragmentów rzeźb. Drobny żwir został rozsypany w przerwach płyt podłogowych w taki sposób, aby osiągnąć stabilne podłoże, horyzontalne, pozwalające uzyskać odbłask, który zwiększy oświetlenie sal i uczytelni jej malarstwo ścienne. Te zaś przedstawiają jeden z jej głównych atrybutów. Prace oczyszczające malowidła przeprowadzone były przez Francuski Instytut Rewaloryzacji Dzieł Sztuki (IFROA). ([46]s. 19 – 20)

<ul style="list-style-type: none"> • 1989 – 1992 Sporządzono dokumentację architektoniczną i epigraficzną sali świątecznej, co pozwoliło na globalną wizję znaczenia rytuałów. Badania architektoniczne nadzorowane były przez J.–F. Carlotti, epigraficzne przez J.–F. Pecoil. Pokazały one także bieżący stan budynku z przeróbkami i odnowami wykonanymi w określonym czasie. Tekst, towarzyszący rycinom, wniesie studium kompozycji oraz rozmieszczenie sali w całości kompleksu Achmenu, jak również analizę rozmiarów sali, elementów architektury i ich proporcje, badanie systemów pokryć sal wejściowych budynku, nowych obserwacji na schodach, prowadzących do sali słonecznej oraz sposób wejścia na taras świątyni. ([52]s. X – XI) • 1992/1994 Prace badawcze obejmowały: <ul style="list-style-type: none"> – badania architektoniczne, zawierające opis łącznie z analizą techniczną i badaniem proporcji oraz hipotezy restauracji w różnych epokach (tutmosydzkiej, ramessydzkiej i koptyjskiej) były nadzorowane przez J.F. Carlotti – badania egiptologiczne prowadzone przez J.C. Goyon zawierają opis epigraficzny filarów Heret – Ib. ([53]s. XVII) • 1998 – 1999 Badania architektoniczne J.F. Carlotti zaprezentowane zostały na radzie wydawniczej w grudniu 1998 r. Zawierają opis, któremu towarzyszy analiza techniczna, badania proporcji oraz hipotezy rekonstrukcji w czasie różnych epok. ([54]s. 2) W roku 2001 ukazała się publikacja J.F. Carlottiego <i>L'Akh-menou de Thoutmosis III à Karnak. Étude architecturale</i>. 	<ul style="list-style-type: none"> • 1989 – 1992 Zakończonym przedsięwzięciem było odrestaurowanie i wzmocnienie fundamentów, murów oraz płyt posadzkowych południowych magazynów. Prace restauracyjne nadzorował F. Larché. ([52]s. X) • 1992/1994 Program restauracji przewidywał prace w: korytarzu wschodnim i południowym między murem zewnętrznym i ogrodzeniem oraz restaurację części północno–wschodniej obiektu. ([53]s. X) • 1998 - 1999 Prace konserwatorskie i zabezpieczające zostały zakończone w 1996 r. Prowadzone były przez D. Le Fur i F. Larché. Strefa została podzielona na trzy części: sala kolumnowa – zwana salą świąt, magazyny i sanktuarium. ([54]s. 2)
10. Brama wschodnia i obszar przyległy	
	<ul style="list-style-type: none"> • 1967/1968 Aby zapobiec zapadaniu się prawej strony bramy, wykonana została podpora ratunkowa. Dzięki temu można było wymienić zniszczone elementy posadowienia. ([87]s. 131)

OKRĘG AMONA – OŚ PÓŁNOC-POŁUDNIE	
1. Siódmy pylon	
<ul style="list-style-type: none"> • 1978/1981 Wykopaliska i badania, przeprowadzone przy zachodniej wieży VII pylonu pozwoliły odkryć strukturę z cegły mułowej, która odpowiada fundamentom rusztowania z drewna, używanego za czasów Konstantyna I do przewrócenia obelisku. ([45]s. 7) 	
2. Dziewiąty pylon	
<ul style="list-style-type: none"> • 1967/1968 Demontaż spowolniony został licznymi badaniami archeologicznymi i architektonicznymi. Należy przeanalizować sposób, w jaki został on skonstruowany (fundamenty, połączenia, wypełnienia), zbadać ponownie użyte bryły. ([87]s. 126 – 127) Przed demontażem każda podwalina została narysowana: profile, rzuty. Badania architektoniczne polegały na sprawdzeniu, jak zostały umieszczone warstwy wypełnienia oraz jak zostały wykonane połączenia z zewnętrznymi ścianami (tego typu prace wykonano wówczas po raz pierwszy). Badania umożliwiały odtworzenie starszych zabytków, gdyż bloki nagromadzone w masie pylonu pochodzą w większości z budowli Amenhotepa IV, zdemontowane w momencie budowy IX pylonu. Aby badania zostały przeprowadzone odpowiednio, został umieszczony nad pylonem pomost, z którego fotograf mógł wykonać całą sesję pionowych fotografii. Na oczyszczonej podwalinie nakładano osnowę ze skrzyżowanych lin, wyznaczających kwadrat o boku 1 m. Widoczne na kliszach kratowanie pozwoliło na dokładne odtworzenie posadowienia każdego bloku. Następnie każdy blok otrzymał numer i jego położenie nanoszono na plan, zanim został przemieszczony. Najwyższe z warstw, dostępne poprzez zniszczoną część pylonu były zredukowane do kilku śladów. Kamienie musiały spadać lub zostały zabrane przez archeologów, którzy 	<ul style="list-style-type: none"> • 1967/1968 Rozpoczęto demontaż pylonu. Wystąpił problem: <ul style="list-style-type: none"> – zdemontowania pylonu aby móc go ponownie zbudować, – wzmocnienia struktury bloków dekorowanych. Pośród 2 milionów już wyciągniętych bloków, wiele posiada zachowane barwy. ([87]s. 126 – 127) Demontaż budowli rozpoczęto od gzymsów, aż do podwaliny. Pylon zawiera 34 podwaliny (w części południowo–zachodniej), brakuje większej części najwyższych warstw. Warstwa po warstwie rozłożone zostały bloki, najpierw na dziedzińcu pomiędzy VIII i IX pylonem, następnie poza dziedzińcem południowym, pomiędzy dziedzińcami a świątynią Chonsu. Demontaż ten pozwolił już na zreperowanie spoin poprzecznych i wewnętrznych ścian bryły. Dwadzieścia siedem z tych podwalin, ułożonych i sklasyfikowanych, odrestaurowano w takim stopniu jakim tego wymagały, opierając się na zastosowaniu żelaza i cementu. ([87]s.144 – 157)

porządkowali zabytek (Legrain zabrał około 1000 dekorowanych bloków, z których 67 znajduje się w muzeum w Kairze). Począwszy od pierwszej podwaliny gdzie znajdowały się tylko 43 bloki, następne warstwy posiadały coraz to większą ilość. W pierwszej podwalinie bloki ułożone były w kierunku północ – południe, w drugiej wschód – zachód i dalej na zmianę. Po wykonaniu niezbędnych obserwacji, zanim jakikolwiek z bloków został przemieszczony, została wykonana dokumentacja rysunkowa, zdjęcia wykonane wewnątrz pylonu. Następnym etapem było złożenie bloków z budowli Amenhotepa IV, ich zarejestrowanie, klasyfikacja, fotografowanie, potem badanie. Studium 800 bloków, jakie wykonano w sezonie, dało możliwość odczytania wielu wskazówek na temat przedstawień na murach świątyni tebańskich Atona. Po zakończeniu demontażu i badań 11 warstw, ilość bloków przekroczyła trzydzieści tysięcy. Dzięki klasyfikacji metodycznej opracowanej przez H. Chevrier'a, rozdzielono bloki na grupy, segregując je tematycznie. Do badań nad tym materiałem włączyła się grupa amerykańska z Uniwersytetu z Pensylwanii, która skorzystała z pomocy komputera aby opracować automatycznie zestawienie bloków. ([87]s. 144 – 157)

• **1978/1981**

W studiu, w plenerze sporządzono fotografię 800 bloków przeznaczonych do ułożenia. Równocześnie badano w terenie gzymsy i inne elementy dekoracyjne. W ten sposób zebrano niezbędną dokumentację do projektu rekonstrukcji zabytku. Seria sondaży wykonanych od roku 1978 pozwoliła zbadać wszystkie typy fundamentów budowli. W czasie tych badań, od strony północno-wschodniej wieży pylonu, odnaleziono dwa nowe bloki z czerwonej kaplicy Hatszepsut, które zostały odrestaurowane, zadokumentowane i złożone w „muzeum w plenerze”. Metodyczne wydobywanie zdobionych bloków Amenhotepa IV rozpoczęto

• **1978/1981**

Od roku 1978 podjęto operację odbudowy pylonu. Niezbędne było wzmocnienie na ziemi około 200 zdobionych bloków.

Konsolidacja całości zachodniej wieży pylonu została zakończona w 1978 r. ([42]s. 7 – 80)

Prace przy pylonie realizowane były w trzech etapach:

- pierwszy – odbywał się od 21 marca do 1 czerwca 1978 r. przy pomocy architekta P. Pacault'a, rysownika P. Marle'a i 60 pracowników.
- drugi – po krótkim okresie, poświęconym na zbieranie wszystkich niezbędnych planów i dokumentów,

<p>w 1978, pod kierownictwem M. Azim, G. Charpentier i C. Simonnet. W 1979 r. zbiory tych bloków liczyły około 12000 sztuk. Ponadto odkryto dwa bloki wapienne pochodzące z kaplicy Sezostrisa I. ([45]s. 7)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1989/1992 Prowadzone badania były okazją do podsumowania, określenia stanu miejsca i bilansu 25 lat prac w tej strefie. J. Chappaz w 1991 r. rozpoczął i zakończył w kwietniu 1992 r. zmiany epigraficzne IX pylonu. Badania te będą stanowić przyszły raport poświęcony ewentualnemu przygotowaniu obróbki analitycznej innej wieży pylonu. Badania naukowe prowadzone są równoległe z pracami remontowymi. ([52]s. VI - VII) • 1992/1994 Prace badawcze prowadzone przez J. Larroude pozwoliły na przygotowanie koncepcji 4 poziomu fundamentów pylonu. Badania te zostały skontrolowane i zweryfikowane przez Laboratorium Dróg i Mostów. ([53]s. VII) • 1998 – 1999 H. Sourouzian–Stadelmann otrzymała koncesję na badania posągów z granitu, zwróconych na południe przy IX pylonie. Praca badawcza prowadzona była również w magazynach Cheikh Labib, a zeszyty inwentarzowy pozwolił jej zidentyfikować fragmenty dwóch grup, z których największe fragmenty znajdują się w muzeum w Kairze. ([54]s.4) 	<p>rozpoczął się 7 grudnia 1978 r. i skończył 24 maja 1979 r., we współpracy z G. Charpentier'em i C. Simonnet'em – architektami i 30 robotnikami.</p> <p>– trzeci – w którym ta sama ekipa pracowała od 1 grudnia 1979 r. do 20 marca 1980 r. ([8]s.19)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1989/1992 W latach 1990–1991 J. Larroude przy pomocy M. Coat'a, O. Sanchez i F. Jam kontynuowali ponowne wznoszenie zachodniej wieży IX pylonu. Szczególny nacisk został położony na poprawę metalowej struktury dźwigarów oraz płyty posadzkowej z trzeciego poziomu. Rezultaty prac pokazały konieczność dokonania interwencji w każdym przedsięwzięciu każdej odnowy, specjalistów inżynierii lądowej. ([52]s. VI - VII) • 1992/1994 Prace nadzorowane przez J. Larroude miały na celu ustawienie kolejnych bloków fundamentowych. ([53]s. VII)
POZOSTAŁE BUDOWLE OKRĘGU AMONA	
1. Mur Nektanebo	
<ul style="list-style-type: none"> • 1967/1968 Wykonano sondáže, które wykazały obecność aglomeracji z epoki chrześcijańskiej, rozwijającej się z jednej i drugiej strony muru. ([87]s. 124 – 127) 	
2. Świątynia Chonsu	
<ul style="list-style-type: none"> • 1978/1981 Wyniki badań architektonicznych świątyni prowadzone przez F. Traunecker 	

publikowane były wraz z opracowaniami epigraficznymi przez Orientalny Instytut z Chicago. ([45]s. 9)	
3. Święte jezioro	
<ul style="list-style-type: none"> • 1970/1972 Inauguracja spektaklu „Światło i dźwięk”, która miała nastąpić jesienią 1972 r. zakłóciła prowadzenie prac badawczych. Organizacja spektaklu zmusiła misję do rozpoczęcia licznych prac zabezpieczających pobliskie stanowiska badawcze i konserwatorskie. ([88]s. 1) 	<ul style="list-style-type: none"> • 1978/1981 Przedstawiono Organizacji Starożytności studium na wykonanie badań i instalacji urządzeń pompujących zanieczyszczoną wodę oraz oczyszczanie przez wodę pochodzącą z Nilu. ([45]s. 6 – 7)
4. Lapidarium I – północno–zachodnia część Okręgu Amona	
<ul style="list-style-type: none"> • 1982 – 1985 Podjęto zadanie stworzenia muzeum w plenerze, aby przedstawić elementy, które pochodziły z wykopalisk M. Pillet’a i H. Chevrier’a – prace prowadzone przy III pylonie w latach w 1937–38 r. Muzeum udostępni ludziom odkrycie zbioru dokumentów z czasów Średniego Państwa i początków XVIII dynastii – z okresu „wapienia” w Karnaku. Utworzenie tego muzeum pozwoli jednocześnie przedstawić różne aspekty, gdyż mieścić będzie w sobie ratowanie i klasyfikację serii bloków, przedstawienie wielkich zbiorów i nowe rekonstrukcje. Zadanie to powierzono V. Noyère. Całość lapidarium podzielono na dwa sektory: jeden – na zachodzie odpowiadający przyszłemu muzeum w plenerze i drugi na wschodzie dla ważnych depozytów, które dotychczas nie były dostępne dla ludności. Konstrukcja nowych cokołów (30 m długości) pozwoliła skompletować i dokonać klasyfikacji wszystkich bloków wg okresów. W sumie zebrano 3000 dekorowanych kamieni, którym zapewniono konserwację. Kaplica Hatszepsut z czerwonego kwarcytu nie była remontowana, gdyż wiele elementów miało braki. Kaplica z kalcytu Amenhotepa I (zwana <i>kaplicą alabastrową</i>) jest w dobrym stanie, lecz byłoby konieczne przystąpienie do naprawy niektórych jej połączeń, które uległy zniszczeniu od czasu jej rekonstrukcji. Złożony problem powstał przy rekonstrukcji kaplicy Sezostrisa I (zwanej <i>białą kaplicą</i>). Zdecydowano o usunięciu wszystkich części wykonanych z gipsu, które były zniszczone od 1937 r. i zastąpiono je blokami wapiennymi z Tura i Gurna. Analizy laboratoryjne oraz testy wykonane przez IFROA pozwoliły wyszczególnić bloki nadające się do użycia, aby zapewnić nowej rekonstrukcji jakość techniczną i estetyczną, odpowiednią dla międzynarodowych wymogów. Pani V. Noyère rozpoczęła również budowę muru zamykającego strefę przeznaczoną do zwiedzania od depozytów lapidarium. Najważniejsza część muru została wykonana z cegły suszonej, aby kolor dobrze integrował się z sąsiadującym murem. ([46]s. 21 – 22) 	
5. Lapidarium II – strefa pomiędzy świątynią Ramzesa III i świątynią Chonsu	
<ul style="list-style-type: none"> • 1982 – 1985 Lapidarium zostało stworzone aby można było prowadzić prace badawcze nad ciągle wydobywanymi blokami. W tym miejscu bloki ułożone na specjalnych ławach (nie naruszających podłoża archeologicznego) można było poddać klasyfikacji i odnaleźć ich oryginalne miejsce w świątyni. Pracami tymi kierował M. Azim – odpowiedzialny za rekonstrukcję w świątyni i J.–C. Golvin z A. Ma’arouf odpowiedzialnymi za transport i układanie bloków. ([46]s. 19) 	

3. Świątynia luksorska. The Oriental Institut University of Chicago

Prace badawcze	Prace konserwatorskie
<ul style="list-style-type: none"> • 1991/1992 Prace dokumentacyjne i epigraficzne świątyni Opet ze ścian wielkiej kolumnady. Sprządzono 126 rysunków dokumentacyjnych. ([31]s. 1) • 1992/1993 Zakończenie prac dokumentacyjnych dekoracji wielkiej kolumnady. Prace prowadzone były przez R. Jasnow i C. Mayer. ([31]s.1) • 1993/1994 W ramach prac badawczych udokumentowano dekorację reliefową fasady sali kolumnowej (R. Jasnow, J. Darnell). R. Johnson zaproponował rekonstrukcję brakujących części. Dokumentacja zawiera również rysunki greckich graffiti. Graffiti zlokalizowane na wschodniej stronie północnego portalu i pierwszy raz zarejestrowane kilka lat temu teraz zostały rozpoznane jako posiadające numer - rodzaj chronologicznego śladu. Wywnioskować można, że sala kolumnowa przestała być używana jako kamieniołom prawdopodobnie w okresie pomiędzy VIII i X w. naszej ery. Dwa arabskie graffiti również potwierdzają tę datę. ([33]s. 3 – 4) • 1994/1995 Badania architektoniczne i epigraficzne skupione były na wielkiej sali kolumnowej. Sporządzono (R. Johnson, R. Jasnow i J. Darnell) dokumentację dekoracji kolumn z wyselekcjonowanie różnych dekoracji. W kolejności: Tutanhamona, którego kartusze były uzurpowane przez Horemheba, Seti I, Ramzesa II i Merenptaha. W tym sezonie przeszły przez teren Luksoru i okolic burze, które uczyniły wiele szkód. Ściany świątyni wchłonęły bardzo dużo wody, a następnie osuszano je bardzo długo. ([34]s. 2) • 1995/1996 Przeprowadzono prace badawcze rzeźby z późnego okresu 18-tej dynastii. D. Roy przeprowadził badania fragmentów rzeźby 	<ul style="list-style-type: none"> • 1995/1996 D. Roy przeprowadził prace uzupełniające rzeźbę Amona i Mut. W przyszłym sezonie prace będą kontynuowane. ([35]s. 1)

<p>znajdujących się w magazynach muzeum kairskiego. Jeden fragment posągu będzie mógł być włączony do całości statuy Amona i Mut z Sali Kolumnowej. Badania dowiodły, że jeszcze w antyku twarz bogini została zdarta, początkowo uznano ją za zaginioną, natomiast później znalazła się w zbiorach muzeum. Dwa inne bloki zostały zidentyfikowane jako brakujące (zaginione) fragmenty korpusu i głowy Mut należące do innego, mniejszego posągu z Sali Kolumnowej. Badania wykazały jednak, iż te bloki pochodzą prawdopodobnie z okresu ptolemejskiego i są dużo młodsze niż sama statua. Świadczy to o późniejszych naprawach podejmowanych dla odnowienia posągu. ([35]s. 1-2)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1997/1998 W ramach prac badawczych wykonano dokumentację fotograficzną sali kolumnowej i dziedzińca słonecznego Amenhotepa III. Badania sali kolumnowej wykazały, że zasolenie baz kolumn sięga coraz wyżej, co spowodowane jest działaniem wód gruntowych. ([69]s. 1-2) • 1998/1999 Zostały wznowione prace dokumentacyjne (fotograficzne) sali kolumnowej. ([70]s. 1) • 1999/2000 W ramach prac badawczych epigraficy z Chicago House rozpoczęli katalogowanie dekorowanych bloków przechowywanych w południowo-wschodniej części zespołu. Konserwatorzy J. Stewart i H. Kariya monitorowali badania stabilności i efektywności wcześniejszych działań konserwatorskich, które wykorzystane zostały do elementów dekorowanych. ([71]s. 3) • 2000/2001 Prace badawcze przeprowadzono przede wszystkim pod kątem sprawdzenia struktury świątyni. Sprawdzeniem kondycji konstrukcji świątyni zajął się Conor Power z żoną Marcją. Prześledzili archiwum fotograficzne, aby sprawdzić stan świątyni 	<ul style="list-style-type: none"> • 1996/1997 J. Stewart kontynuował prace wytyczone pięcioletnim grantem z ARCE na konserwację bloków dekorowanych znajdujących się w lapidarium. Zostały również sprawdzone różne metody pracy konserwatorskiej. Dany Roy przeprowadził operację uzupełniania rzeźby Amona i Mut. Operacja ta rozpoczęta została w poprzednim sezonie. ([35]s.1- 2) • 1997/1998 Kontynuowano (J. Stewart) prace konserwatorskie w południowo-wschodnim lapidarium na blokach dekorowanych. 92 bloki z piaskowca zostały zabezpieczone, a 38 fragmentów zostało umieszczonych na platformach w lapidarium. ([69]s. 1) • 1998/1999 W ramach prac konserwatorskich, przeprowadzono zabezpieczenie i oczyszczenie sali kolumnowej oraz elementów dekorowanych z lapidarium. ([70] s. 1) • 1999/2000 W ramach pięcioletniego grantu na prace przy zabezpieczeniu i konserwacji bloków dekorowanych inż. M. Fohmy nadzorował budowę platform, na które będą te bloki układane. Pierwsze elementy poddane działaniom konserwatorskim to grupa ponad stu fragmentów wschodniej ściany dziedzińca słonecznego, a które półtorej dekady wcześniej odnawiane były na ścianie. ([71]s. 3) • 2000/2001 Wzmocnienie części wschodniej ściany dziedzińca słonecznego Amenhotepa III. Wcześniej przeprowadzono konserwację około 92 fragmentów dekorowanych. ([74]s. 2)
--	--

<p>od XIX w. Z badań Power'a wynika, że mogą wystąpić poważne problemy z pylonem Ramzesa II. Szczególnie wschodnia wieża będzie musiała być monitorowana przez następne kilka lat ze względu na liczne pęknięcia. ([74]s. 3)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 2001/2002 Trwają od zeszłego sezonu badania strukturalnej stabilności świątyni. Prowadzi je inż. C. Power. Konstruował on monitorowanie pylonu Ramzesa II, używając monitorów pęknięć i pionów, zrobił również plany przyszłej stabilizacji i częściowej odnowy sekcji wschodniej ściany sali kolumnowej. Szwedzcy inżynierowie (SWECO) wrócili do prowadzonych już wcześniej badań wód gruntowych w świątyni i okolicy. ([75] s. 3) 	<ul style="list-style-type: none"> • 2001/2002 Plan prac zabezpieczających przewidywał przeniesienie bloków dekorowanych na platformy, gdzie zostaną poddane zabiegom konserwatorskim. Na platformach zlokalizowanych w północnym obszarze zespołu świątynnego ułożono 5000 dekorowanych fragmentów. ([75]s.2)
--	--

4. Medinet Habu. The Oriental Institut University of Chicago

Prace badawcze	Prace konserwatorskie
Świątynia żałobna Ramzesa III	
<ul style="list-style-type: none"> • 1957 Epigraphic Survey pod dyrekcją C. Nims wykonali prace dokumentacyjne dekoracji reliefowej świątyni Ramzesa III (sanktuarium, sala na barcę). • 1998/1999 Przeprowadzono badania i wykonano dokumentację fotograficzną i rysunkową Nilometru Ramzesa III. Wykonano również testy aby określić skalę zniszczeń spowodowanych zasoleniem. ([70]s. 1) 	
Mała świątynia Amona	
<ul style="list-style-type: none"> • 1993/1994 J. i H. Jacquet rozpoczęli badania sali ptolemejskiej, szukając śladów elementów architektonicznych, mogących być wskazówką do stworzenia teoretycznej rekonstrukcji zabytku z 25 dynastii. Razem z rekonstruowaną dekoracją ścian ich nowy plan będzie użyty do ponownego rozważania rozwoju świątyni w czasach 25 dynastii. ([33]s. 6) • 1994/1995 Ogólne badania architektoniczne i epigraficzne środkowej części świątyni. Ustalenie chronologii zmian, przekuć 	<ul style="list-style-type: none"> • 1995/1996 Wykonano prace drenażowe wokół świątyni oraz zaproponowano aranżację terenu umożliwiającą odpowiedni dostęp

i renowacji tej części świątyni. ([31]s. 1)

- **1995/1996**

Badania przeprowadzone przez J. i H. Jacquet skupione były na obszarze pomiędzy fasadą świątyni a pylonem z 25 dynastii. Badania miały na celu zaprezentowanie rekonstrukcji tego obszaru, jak to mogło być w czasach 25 dynastii. Na podstawie nowych badań zaprezentowano plan dobudówek kuszyckich. Zamiast zamkniętego pasażu (jaki proponował U. Hölscher) prowadzącego od pylonu do fasady wcześniejszej świątyni, można rozważyć otwartą przestrzeń z podwójną kolumnadą skomponowaną z 6 kolumn po każdej stronie i połączonej ścianami międzykolumnowymi. Na wschodzie te kolumny łączyły się ze ścianami westybulu „przyczepionego” do tyłu wieży pylonu, z wejściami po obu stronach pozwalającymi na północno-południową cyrkulację. ([35]s. 5)

- **1996/1997**

Badania prowadzone przez dr inż. Conor’a Power’a z Bostonu miały za zadanie sprawdzenie stabilności i wytrzymałości ścian i fundamentów zabytków z okresu kuszyckiego.

J. Steward i H. Koriya przeprowadzili badania i wykonali dokumentację struktury kamieni zachowanych *in situ* na których widoczne było wysolenie.

Wykonano dokumentację 170 dekorowanych bloków z sali ptolemejskiej, zdjętych z fundamentów. T. Di Cerbo wykonała dokumentację rysunkową elewacji badanych ścian. ([35]s. 1)

- **1997/1998**

Kontynuowano rozpoczęte w ubiegłym sezonie prace dokumentacyjne i badawcze ścian oraz fundamentów części świątyni z czasów 25 dynastii.

Badania bloków dachu wykazały, iż oprócz oryginalnych bloków z okresu Totmesa III występują także bloki z czasów Ptolemeusza VIII, co świadczy o tym, że wtedy dach był restaurowany. ([69]s. 2)

- **1998/1999**

Poza kontynuowaniem prac badawczych

i informację dla turystów. ([35]s. 2)

- **1996/1997**

W ramach prac konserwatorskich D. Roy wykonał zabezpieczenie granitowego monolitu z sali z okresu ptolemejskiego. Element ten pochodził z Doliny Królów z grobu nr 33 i był wtórnie wykorzystane do północnej bramy sali. ([35]s. 2)

- **1997/1998**

Rozpoczęto prace konserwatorskie i rekonstrukcyjne na dachu świątyni. Prace skupiały się nad Sanktuarium Barki. ([69]s. 1)

z poprzednich sezonów T. Di Cerbo wykonała plan dachu świątyni z 18 dynastii. ([70]s. 2)

- **1999/2000**

W ramach prac badawczych przeprowadzono sondaż i analizę elementów odkrytych w sanktuarium Hatszepsut w pomieszczeniu frontальnym. Przeprowadzone badania sugerują istnienie wcześniejszych budowli, datowanych na okres Średniego Państwa, ważnych na tyle dla Hatszepsut, że zdecydowała się na lokalizację świątyni w tym miejscu. ([71]s. 2)

- **2000/2001**

R. Johnson w ramach prac badawczych przeprowadził sortowanie fragmentów posągu Totmesa III i Amona. Złożył koneksje, które konserwatorzy następnie zabezpieczyli i połączyli. Złożony ponownie posąg ma wysokość 3 m. W następnych sezonach zostaną ukończone analizy mniejszych fragmentów, po czym zostaną połączone z pozostałymi. Zaistniała rzadka okazja do restauracji egipskiej rzeźby do jej oryginalnego architektonicznego położenia w sanktuarium. ([74]s. 1)

- **1999/2000**

Prace konserwatorskie i zabezpieczające skoncentrowane były na dachu świątyni. Rozpoczęte dwa sezony temu prace na północnej stronie kontynuowane były poprzez uzupełnianie elementów brakujących i zniszczonych. Zafugowanie płyt stropowych uszczelniło obszar stropodachu i reaktywowało starożytne (ptolemejskie) odwodnienie. Dla lepszego odprowadzenia wody zrekonstruowano (Dany Roy) elementy kierujące wodę z wyższego obszaru i przez następny odpływ na południu z dachu. W ramach prac oczyszczających odnaleziono w północno-wschodnim narożniku stelę z wapienia, datowaną na 18 dynastię. Element ten został wykorzystany do pierwszej naprawy dachu, jaka miała miejsce w okresie ptolemejskim. Przeprowadzono prace mające na celu wyciągnięcie fragmentów kolosalnej statuy pary Totmesa III i Amona, które zostały znalezione jeszcze podczas prac wykopaliskowych Uvo Hölscher'a z lat trzydziestych XX w. Fragmenty te znajdowały się w dwóch pomieszczeniach sanktuarium na poziomie fundamentów. ([71]s. 2)

- **2000/2001**

W ramach prac konserwatorskich D. Roy koordynował układanie nowych płyt podłogowych z piaskowca (grubości 10 cm) w centralnych pomieszczeniach sanktuarium. Płyty zostały ułożone na podsypce z piasku. Zachowane w bardzo złym stanie płyty świątyni w północnej stronie pomieszczeń nie nadające się do renowacji, posłużyły jako przewodnik dla proporcji i orientacji nowych płyt w tym obszarze. W każdym pomieszczeniu odległość 10 cm została zostawiona pomiędzy kamiennymi płytami podłogowymi a ścianami dla stworzenia stanowiska na kable przyszłego oświetlenia. Przestrzeń tę wypełniono piaskiem. Ponadto rurki PCV średnicy 5 cm zostały położone pod progami, aby przepuścić kable.

<p>• 2001/2002 Przeprowadzono prace badawcze w sanktuarium barki i w perystylu, jak również wykonano dokumentację rysunkową portyku drugiego pylonu (kuszyckiego). Wykonano wielkoformatową fotografię zachodnich ościeży pylonu ptolemejskiego. ([75]s. 1)</p> <p>W roku 2005 zostanie wydana monografia przedstawiająca rezultaty badań i prac konserwatorskich w świątyni Amona.</p>	<p>T. Di Carbo nadzorując prace oczyszczające części centralnej sanktuarium, odzyskała wiele fragmentów należących do kolosalnego posągu Totmesa III i Amona. ([74]s. 1)</p> <p>• 2001/2002 Konserwator kamienia Dany Roy nadzorował prace restauracyjne i stabilizacyjne na dachu świątyni. Ukończył fugowanie płynną zaprawą powierzchni dachu nad sanktuarium, gdzie wcześniej ułożono nowe płyty z piaskowca - na miejscu brakujących. Podczas prac przeprowadzonych w północno-zachodnim sanktuarium w pomieszczeniu naos, zostały podniesione dwie płyty podłogowe oraz został usunięty stół ofiarny z czarnego granitu z okresu 25 dynastii. Badaniami inskrypcji stołu zajął się H. Hays. Stół ten jest największym epigraficznym monumentem z tego okresu. Założenia konserwatorskie przewidują, że po przebadaniu obiektu i wykonaniu wszystkich prac konserwatorskich stół zostanie umieszczony na dziedzińcu kaplicy do publicznego wglądu. ([75]s. 2)</p>
--	---

5. Ramesseum. Mission Archeologique Franco - Égyptienne

Prace badawcze	Prace konserwatorskie
Świątynia	
Pierwszy pylon i pierwszy dziedziniec	
<p>• 1990 – 1991 Sondaż wykazał zniszczenie podstaw zachodniej fasady pylonu. Bloki z których był zbudowany, zostały zniszczone. Pozwala to przypuszczać, że stan całej zachodniej fasady i fundamentów jest krytyczny. Ta część pylonu grozi zawaleniu. Powodem zniszczenia pylonu jest fakt, iż fundamenty nie mogły wytrzymać ciśnienia wód gruntowych i powodzi, które aż do 1964 r. sięgały zachodniej fasady Ramesseum. ([90]s. 36 – 39) Na pierwszym dziedzińcu sporządzono dokumentację północnego portyku. ([90]s. 42)</p>	

<ul style="list-style-type: none"> • 1999 – 2000 Badania na temat zniszczonej rzeźby Ramzesa II zostały przeprowadzone na miejscu, aby ocenić stan statuy i jej podstawy. Badania i analizy mają na celu przedstawienie propozycji konserwacji tego zabytku <i>in situ</i>. Nie wykluczają one jednak możliwości ewentualnej rekonstrukcji. Projekt techniczny przygotował H. Evrard. Podniesienia rzeźby nie można uważać za operację niemożliwą, jednak trzeba przede wszystkim zdołać określić użyteczność, która miałaby zostać powiązana z tą rekonstrukcją. Aktualne położenie kolosa Ramzesa II zapisane jest w historii świątyni. ([91a]s. 28 – 29) Podczas spotkania w 1999 r. przedstawiono dwa projekty ratowania pierwszego pylonu. Pierwszy projekt wymagał wykonania głębokiego drenażu wokół zabytku, aby zlikwidować podnoszenie się wody do bloków z piaskowca. Przyjęty i zaakceptowany został projekt drugi, który przewidywał demontaż i ponowny montaż całości. Kontakty nawiązane z misją francuską (Karnak) pozwoliły uzupełnić wiedzę o rezultatach ekspertyz technicznych. ([91a]s. 26) • 2001 – 2002 Badania archeologiczne kolosa Ramzesa II pozwoliły stwierdzić, że posąg początkowo był częściowo sprzedany, a następnie obalony. Setki odłamków leżących na miejscu zidentyfikowano, ponumerowano oraz sfotografowano. Podobne prace podjęto przy posągu Teji (matki Ramzesa), która stała po prawej stronie kolosa Ramzesa II. ([92]s. 22 – 23) 	
Drugi pylon i drugi dziedziniec	
<ul style="list-style-type: none"> • 1990 – 1991 Dokumentacja filarów ozyriackich, abakusów, architrawów oraz sporządzenie rejestru świąt ku czci boga Mina – strona zachodnia północnej wieży drugiego pylonu. ([80]s. 42) 	<ul style="list-style-type: none"> • 1999 – 2000 Nadbudowano południową wieżę drugiego pylonu, a do całkowitego zakończenia prac przy tej budowlu zostały tylko prace końcowe. Na drugim dziedzińcu przewidziano przywrócenie do dawnego stanu mur północny ze względu na zachowanie na całej długości fundamentów muru. Zadanie to zostało powierzone G. Maurel. Istnienie drzwi, przebitych na poziomie dwóch pierwszych warstw,

	zostało potwierdzone przy oczyszczeniu, które pozwoliło określić właściwą szerokość otworu. W tym sektorze świątyni pracowała również egipska ekipa Najwyższej Rady Starożytności, która dokończyła restaurowanie elementów portyku północno-zachodniego – figur ozyriackich. ([91a]s. 33 – 34)
Sala hypostylowa i część centralna	
<ul style="list-style-type: none"> • 1990 – 1991 Sporządzono wykaz kolumn, abakusów, architravów nawy centralnej oraz bazy kolumn sali hypostylowej. Udokumentowano reliefy przedstawiające bitwę pod Dapur oraz teksty dotyczące kampani militarnej w Tounip, znajdujące się na południowo-wschodniej ścianie sali hypostylowej. Zadokumentowano dekorację węgarów drzwi prowadzących z sali hypostylowej do sali na barkę oraz węgary drzwi prowadzących z sali na barkę do sali litanii. Sporządzono dokumentację ścian, kolumn, abakusów i architravów sali litanii. ([80]s. 42) • 1999 – 2000 Północne i południowe drzwi boczne sali hypostylowej, odkryte w 1991 r. na drugim dziedzińcu podczas prac porządkowych, to dwa fragmenty z diorytu. D. Esmoingt podjął badania aktualnego stanu śladów drzwi, aż do zdefiniowania postępowania, które byłoby odpowiednie do przywrócenia na miejsce elementów. Postanowiono przewidzieć wygląd północnych drzwi, których restaurowanie aktualnie nie jest przewidziane. ([91a]s. 34) 	
Sanktuarium	
<ul style="list-style-type: none"> • 1999 – 2000 Trzy kampanie wykopaliskowe od 1997 do 1999 r., pozwoliły na uporządkowanie całej strefy sanktuarium. Dało to możliwość uczytelnienia planu świątyni, zbadania fundamentów zniszczonej części budowli oraz grobów zaznaczonych przez Lepsius'a w tym sektorze. Pracą nad uporządkowaniem całej strefy kierował G. Lecuyot. ([94]s. 117) • 2001 – 2002 Podczas prac porządkowych i badawczych odnaleziono wiele płyt wapiennych. 	

<p>To sugeruje, że ten materiał używany był do brukowania kaplic otaczających sanktuarium. Podłogi w większości pomieszczeń świątyni wykonane zostały z piaskowca. ([92]s. 25)</p>	
Aleja procesyjna	
<p>• 1999 – 2000 Północna aleja procesyjna świątyni Ramzesa II, została uporządkowana na długości 40 m. Praca ta ukazała podstawy zachowanych sfinksów, z których 4 są zachowane <i>vis – a – vis</i>. Prostokątne podstawy mierzą 4 m długości i 1,6 m szerokości. Przestrzeń pomiędzy każdą podstawą wynosi 3,7 m, a odstęp podstawy od muru kompleksu ekonomicznego i od muru zamykającego. Szerokość alei procesyjnej wynosi 5,3 m. Wiele płyt kamiennych tworzących posadzkę alei zachowało się. W alei procesyjnej w części północno–zachodniej przeprowadzono prace oczyszczające. Przebadano materiał pozostawiony przez E. Baraize. Zabezpieczono materiał przede wszystkim z Trzeciego Okresu Przejściowego oraz liczne ostraka z 5 do 8 r. panowania Ramzesa II. ([91a]s. 32 – 33)</p>	
Kompleks gospodarczy	
<p>• 1990 – 1991 Przeprowadzono prace porządkowe i badawcze strefy północno–zachodniej i zachodniej kompleksu. Pozwoliło to wzbogacić wiedzę odnośnie zmian przeprowadzonych w Trzecim Okresie Przejściowym, epoki od kiedy Ramesseum zostało przekształcone na nekropole przez tebańskie duchowieństwo. Liczne zabytki: stele, papirusy z tekstami <i>Księgi Umarłych</i> i dokumenty wzbogaciły kolekcje muzeów w Luksorze i Kairze. Podjęto próbę interpretacji funkcji ekonomicznej tego sektora. ([90]s. 41,43)</p> <p>• 1999 – 2000 Aktualne prace badawcze pozwoliły uporządkować informacje zebrane podczas prac w poprzednich sezonach. Zmiany architektoniczne zostały opracowane przez E. Livio, a F. Bonilloc i L. Rossi sporządzili</p>	<p>• 1999 – 2000 Przeprowadzono prace restauracyjne murów, uczytelniając przez to plan założenia. Dokończono restaurowanie przedśionka kuchni, który pełnił w starożytności rolę śluzy - przejścia ze świata świeckiego do świata świętego.</p>

<p>plan całego sektora. Uporządkowano i przebadano obszar kuchni (mięskiej²³) podczas prac naprawczych części muru południowego kompleksu w sektorze południowo-wschodnim. Ta kuchnia, podobnie jak 13 innych, była wyłożona płytami z odzyskanego materiału. W głębi pomieszczenia odnaleziono cegły pozwalające przypuszczać, że piece znajdowały się naprzeciw ściany wschodniej. Powtórne zajęcie tego obszaru w Trzecim Okresie Przejściowym jest zaznaczone istnieniem wielu grobów. Studnie grobowe posiadają nieregularne ściany. ([91a]s. 30)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 2001 – 2002 <p>Badania południowego sektora kompleksu skupione zostały na badaniu kuchni i tzw. kuchni mięsnej. Prace badawcze prowadzone w kuchni w latach 1997–98, zostały uzupełnione o badanie zdobionych bloków, tworzących część sali gościnnej. Bloki te pochodzą z budowli królowej Hatszepsut i Totmesa III (identyfikacja dekoracji). W sali tej spełniającej rolę „komory” oczyszczano wodą i ogniem ofiary żywnościowe, które rozdzielane były na poszczególne ołtarze.</p> <p>W kuchni tzw. mięsnej odkopanej w latach 1999–2000, odkryto liczne szczątki zwierząt, przebadane przez archeo-zoologa. Badania pozwoliły zidentyfikować wiele gatunków zwierząt m.in. krokodyla i osła. ([92]s. 26)</p> <p>Sektor północny kompleksu został przeznaczony na magazyny bloków dekorowanych, rzeźb i innych detali ze świątyni oraz na studio fotograficzne, a także na magazyn materiałów budowlanych. Wcześniej sektor został przebadany archeologicznie. ([92]s. 28)</p>	<p>A. Spitz przeprowadził konserwację posadzki (z płyt kamiennych) zniszczonej jeszcze w starożytności. Utworzono muzeum w terenie, pokazując tam zdobione bloki pochodzące z kuchni i piekarni. ([91a]s. 35)</p>
--	---

²³ Wg Nikolasa Grimal ([55]s.277)

Świątynia Montu i Nefertari²⁴	
<ul style="list-style-type: none"> • 1990 – 1991 Wykonano plan świątyni, a także rekonstrukcję elewacji i aksonometrię obiektu. Rekonstrukcje zostały wykonane na podstawie danych archeologicznych, dostarczonych poprzez znalezienie bloków tego zabytku, reużyte w małej świątyni Amona w Medinet Habu. ([90]s. 42) 	
Mur otaczający zespół	
<ul style="list-style-type: none"> • 1999 – 2000 Podczas badań archeologicznych w części północno-zachodniej potwierdzono hipotezę istnienia tam kaplicy (długości 12 m) z Trzeciego Okresu Przejściowego, osadzonej w samym murze. Cegły pobrane do badań laboratoryjnych okazały się ramessydzkie – przerobione i wyszlifowane w formie 26/27 x 13 x 9 typowe dla Okresu Późnego. ([91a]s. 32) 	

6. Qurna – świątynia Setiego I. German Archeological Institute

Prace badawcze	Prace konserwatorskie
Pierwszy i drugi pylon	
<ul style="list-style-type: none"> • 1969 – 1970 Na początku 1970 r. cały obszar koncesyjny został wymierzony i udokumentowany w skali 1 : 1000 przez J. Dorner'a. Przebadano pozostałości obu pylonów. W przypadku pierwszego pylonu zachowały się fundamenty i bloki piaskowca, które tworzyły bramę. Fundamenty bramy wykonane były z lokalnego wapienia. Wapień został zniszczony przez wody gruntowe i stał się kruchy, stało się to powodem zawalenia bramy. Przejście przez bramę było wybrukowane płytami z piaskowca, które noszą ślady wychodzenia. Granitowe panewki obrotowe w południowo-i północno-zachodnim rogu bramy potwierdzają istnienie dwuskrzydłowych drzwi. Po południowej stronie bramy odnaleziono tuż pod powierzchnią muru wieżę pylonu, wykonanego z cegły suszonej 	<ul style="list-style-type: none"> • 1969 – 1970 Ze względu na kruchość wapienia fundamentów współcześnie jeszcze istniało niebezpieczeństwo, że stojące pozostałości ścian mogłyby runąć pod ciężarem leżących na nich bloków z piaskowca, podjęto więc decyzję o uporządkowaniu przestrzeni bramy, jednak w ograniczonym zakresie. W ten sposób praca koncentrowała się przy pierwszym pylonie. ([139]s. 293 – 295)

²⁴ Wg Nikolasa Grimal ([55]s. 276) świątynia Setiego I

<p>(40 x 20 x 10 cm). Nie stwierdzono obecności tynku na powierzchniach zewnętrznych; podobnie jak nie sposób było oszacować wymiarów wież pylonu, gdyż obszar, który należało w tym celu przebadać znajduje się pod zagrodami. ([139]s. 293 – 295)</p> <p>• 1972 Wykonano prace badawcze przy drugim pylonie, z zamiarem dokonania pomiarów jego długości i szerokości, a także przebadania odcinka łączącego pylon z północnym murem dziedzińca świątyni. Długość północnej wieży pylonu wynosi 19,1 m, szerokość 6,9 m, całkowita rozpiętość pylonu obliczona może zostać na 43 m. Ceglana podbudowa pylonu sięga na około 90 cm pod pierwotny poziom dziedzińca. ([139]s. 295)</p>	
Świątynia	
<p>• 1975 – 1977 Badania miały na celu przebadanie fundamentów. Odkopano ich poszczególne odcinki przy świątyni. Pierwszy wykop powstał na południowo–zachodnim rogu budynku świątynnego. Ukazał warstwę piasku rzecznoego, grubą na 45 cm (2,5 m w kierunku wschodnim od samego rogu pod fundamentem składającym się z dwóch bloków wapiennych), w której odnaleziono podczas czyszczenia kilka pereł oraz fragmenty fajansowej tabliczki ze znakiem Anch. Dokonano podparcia wapiennych fundamentów i rozpoczęto stopniowe, przeprowadzane ostrożnie rozluźnianie silnie zespolonej warstwy piasku. Przy tym wypreparowano wiele skorup. Powierzchnia, na której znajdowały się liczne skorupy, rozciągała się na długość 3 m. Prace przeprowadzone przy tym samym murze od strony wewnętrznej budynku świątynnego pozwoliły odnaleźć kolejny depozyt z elementami podwaliny, który zawierał ponadto dwie cegły gipsowe z imieniem Ramzesa I. Badania pod ślepymi wrotami Ramzesa I przyniosły rezultat w postaci stwierdzenia, że fundamentowanie składało się z dwóch warstw wapiennych bloków. Badania przeprowadzone na linii przebiegu muru otaczającego słoneczny</p>	

dziedziniec przyniosły tylko jedną nową informację, a mianowicie, że Barasanti, poszukując kolumnady, o której wspomniał Lepsius, przebadał cały ten odcinek włącznie z fundamentami ołtarza i dokonał ponownego jego zasypania. Z tego powodu nie da się ustalić na pewno, czy południowy mur dziedzińca, jak wcześniej przyjmowano, posiadał bramę boczną. Po południowej stronie świątyni dokonano cięcia z kierunku północ – południe (ok. 20 m długości i 2,5 m szerokości). Na linii tej kopano aż do osiągnięcia piaszczystego podłoża pustyni. W ten sposób odnaleziono w warstwach górnych ślady budowli mieszkalnych, które jednak nie sięgają dalej niż do czasów ptolemejskich, co oznacza, że teren ten za czasów ramessydzkich w ogóle nie był zabudowany. Pylony, pałac i magazyny na północy były wybudowane w tym samym czasie, co budynek świątynny i wtedy także udekorowane. Można zatem wysnuć wniosek, że świątynia musiała być nadbudowana od strony południowo-zachodniej i z tamtej strony musiał być dostarczany materiał. To może także wyjaśnić, dlaczego południowo-zachodnie pomieszczenia świątynne są szczególnie silnie zniszczone albo nie zostały nigdy wykończone. Jednak ta teza może być obalona, gdyż na jednym z murów odnaleziono relief świadczący, że pomieszczenie zostało ukończone. ([140]s. 129 – 131)

Pałac świątynny

- **1972**
Postanowiono przebadać obszar od strony południowej pierwszego i drugiego dziedzińca pod kątem występujących analogii do Ramesseum i Medinet Habu. Na południe od pierwszego dziedzińca zostały odnalezione pozostałości fundamentów, a także znajdujące się po części *in situ* schody. Kolejne odsłonięcia odkryły dalsze elementy budynku, które pozwoliły jednoznacznie określić znaną budowlę jako pałac świątynny. ([139]s. 296 – 299)

<ul style="list-style-type: none"> • 1975 – 1977 Analiza wcześniej odsłoniętych fundamentów wschodniej bramy pałacu świątynnego. Oczyszczono ostatnią zachowaną warstwę cegieł należącą do fundamentu północno–wschodniego rogu, w celu określenia przebiegu i rozmiarów wschodniego muru zewnętrznego. Po jego zewnętrznej stronie były jeszcze zachowane ślady około dwucentymetrowej grubości warstwy białego tynku. Sam mur–jeszcze w starożytności splądrowany był nadbudowanym tylko fragmentarycznie zachowanym późniejszym murkiem. Nad nim znajdowały się częściowo zachowane koptyjskie piece ceramiczne. Piece te wyjaśniają obecność warstwy osadu (warstwa palna) nad południowo–wschodnim obszarem pałacu. Taką samą warstwę odnaleziono nad południowo – zachodnim obszarem pałacu, gdzie również stały piece ceramiczne z czasów koptyjskich, podczas gdy środkowa część pałacu była nadbudowana zagrodami. ([142]s. 125) • 1980 – 1984 Kampanie wykopalisk archeologicznych ([144]s. 14) 	<ul style="list-style-type: none"> • 1984 – 1998 Przeprowadzono prace restauratorskie murów zewnętrznych świątyni i ścian fundamentowych pałacu oraz przeprowadzono prace uzupełniające, pozwalające uczytelnić rzut funkcjonalny pałacu. ([144]s. 4)
Magazyny	
<ul style="list-style-type: none"> • 1975 – 1977 Badany obszar magazynów obejmuje północno–zachodnią część założenia. Zachodnia ściana kompleksu magazynów jest równocześnie zachodnim murem otaczającym świątynię. Jak do tej pory nie stwierdzono żadnych połączonych od północno–zachodniego rogu pomieszczeń. W rogu z murem sąsiaduje skała, co oznacza, że mamy tu faktycznie do czynienia z granicą obszaru świątynnego. Południowy mur magazynu jest jednocześnie północnym murem otaczającym świątynię, który ciągnie się do pierwszego pylonu. Kolejne badania pozwoliły na sprecyzowanie układu pomieszczeń magazynowych oraz ukazały hipotetyczny sposób funkcjonowania . ([142]s. 126 – 128) 	

**7. Qurna – świątynia Merenptaha. Schweizerische Institut für Ägyptische
Bauforschung und Altertumskunde**

Prace badawcze	Prace konserwatorskie
Pierwszy pylon	
<p>• 1971 – 1991 Przeprowadzono badania pylonu przedstawiające jego fazy budowy i określające jego wymiary oraz materiał. Szerokość i głębokość pylonu można ustalić na podstawie elementów konstrukcyjnych. Chodzi tu o narożnik południowo–zachodni, który odsłonięty został pod dwoma bocznymi pomieszczeniami pałacu. Dodatkowe sondáže przeprowadzone na południowej połowie pierwszego dziedzińca potwierdzają obserwacje biorące pod uwagę obszar pałacowy, które dotyczą szerokości i głębokości pylonu. Północny kraniec pylonu mógł zostać umiejscowiony dopiero w szóstej kampani. Całkowita szerokość wykopu, w którym znajduje się budowla wynosi 61 m, a głębokość 10,5 m. Uzyskana w skutek badań głębokość pylonu sięgająca w głąb terenu jest zróżnicowana, jeśli weźmie się pod uwagę strukturę powierzchni (0,75–2,0 m). Podwaliny zachowują relatywnie jednolity poziom. Wykop, którego głębokość wynosi maksymalnie 2,0 m jest płaski jeśli by go porównać z głębokim na 5,0 m późniejszym pierwszym pylonem. W wykopie stwierdzono obecność czterech warstw cegieł, wchodzących w skład fundamentu. ([62] s. 69 – 70)</p>	<p>• 1992 – 1993 Przeprowadzono rekonstrukcję ściany pylonu używając zaprawy mułowo–wapiennej oraz nieregularnych ciosów wapiennych. ([65]s. 82)</p>
Pierwszy dziedziniec	
<p>• 1971 – 1991 Podczas przeprowadzonych badań nad północną i południową ścianą dziedzińca stwierdzono, że południowa ściana, będąca również frontową ścianą pałacu, zbudowana była z cegły, co oznacza, że również północna wykonana była z takiego materiału. Dodatkowe sondáže i badania potwierdziły tę hipotezę. ([63]s. 70)</p>	<p>• 1994 – 1995 Przeprowadzono odgruzowanie dziedzińca. Prace koncentrowały się na wschód od południowej wieży pylonu. Odnaleziono tam dwie płyty z piaskowca, które nie wykazały konstrukcyjnego związku z zachowanymi płytami brukowania. Tworzyły prawdopodobnie podstawy dla ustawionych przed drugim pylonem statuł. ([66]s. 202)</p>
Drugi pylon	
<p>• 1971 – 1991 Dzięki przeprowadzonym badaniom udało</p>	

<p>się ustalić, że pylon należący do fazy budowy świątyni został zidentyfikowany jako taki dopiero podczas czwartej kampani. Oba przebiegające na linii północ – południe ciągi murów jego cokołu, wykonane z ciosów kamiennych, można postrzegać jako całość konstrukcyjną. Jedność konstrukcyjna uzasadniona została m.in. obecnością nasad z ciosów jakie znajdują się na północnym i południowym końcu murów. Szerokość każdej z wież pylonu i wynikający z niej rozmiar portalu (około 3,8 m) można rozpoznać na podstawie położenia, ułożenia i przeróbek bloków dostępnych na tym obszarze. Dzięki tym badaniom stwierdzono również iż cokół pylonu występuje tylko od strony wschodniej, co świadczy że tam wznosi się podłoże i poziom brukowania musiał być wyższy. ([63] s. 73 – 74)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1992 – 1993 Podczas prowadzonych prac oczyszczających obszar znaleziono zachowane <i>in situ</i> ciosy piaskowca należące do podbudowy granitowych progów. Poza tym odkryto wiele bloków z reliefami Amenhotepa III – jako elementy reużyte z jego świątyni. W murze wieży pylonu odkryto m.in. fragmenty postaci królewskich, jak i fragmenty kolumn wiązkowych. ([65]s. 63 – 64) • 1994 – 1995 Przeprowadzono badania reużytych bloków wykorzystanych w murze cokołu pylonu, które zostały zidentyfikowane jako fragmenty ołtarza Amenhotepa III. Ponadto w trakcie prowadzonych badań w obrębie cokołu wieży północnej znaleziono w dołach fundamentowych części sfinksów Anubisa oraz podiów. W celu udokumentowania tych elementów przeniesiono je na dziedziniec roboczy. ([66]s. 202 – 203) 	
Drugi dziedziniec	
<ul style="list-style-type: none"> • 1971 – 1991 Można przypuszczać, że na drugim dziedzińcu znajdował się portyk z filarami ozyriackimi (plan Petriego). Badania wykazały istnienie filarów ozyriackich w portyku północnym i południowym – 	

<p>po cztery z każdej strony. Ustalenie poziomu podłogi było zadaniem trudnym, gdyż zachowały się niewielkie fragmenty płytowania. Przeprowadzono również badania murów - północnego i południowego okalających dziedziniec. ([63] s. 73 – 74)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1994 – 1995 <p>Prace badawcze pozwoliły na dokumentację filarów ozyriackich oraz odcinków fundamentów w wysuniętym na zachód trzecim pasie muru dziedzińca. Odkryto i udokumentowano fragmenty sfinksów z wapienia, a także głowy króla, które zachowały się z polichromią.</p> <p>Dzięki pracom oczyszczającym wykonano badania schodów prowadzących do zachodniego portyku. Badania te wykazały obecność wzniesienia podłoża. Na 5–6 m stwierdzono różnicę poziomu 0,8 m, jednak nie wyjaśniono przyczyn tego ukształtowania. Badane schody łączyły dziedziniec z domem świątynnym. Lewy policzek schodów wynosił 36 cm, a prawy 40 cm. Ponadto przeprowadzono badanie zachowanych płyt brukowania dziedzińca. ([66]s. 203 - 204)</p>	<ul style="list-style-type: none"> • 1994 – 1995 <p>Przeprowadzono prace oczyszczające północnej strony dziedzińca. Powierzchniowe oczyszczenie wykonano na terenie schodów prowadzących do zachodniego portyku. ([66]s. 203)</p>
Pierwsza sala kolumnowa	
<ul style="list-style-type: none"> • 1971 – 1991 <p>Badania pozwoliły zweryfikować plan przylegających kaplic, ustalić fazy budowy tej części świątyni. W przypadku muru przedniego i tylnego sali przebadane zostały niewielkie odcinki i skonfrontowane z danymi podanymi przez Petriego. Przebadano również podłogę sali kolumnowej. ([63]s. 76 – 78)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1992 – 1993 <p>Prowadzone badania miały na celu przede wszystkim określić funkcję północnych pomieszczeń bocznych. ([60]s. 63)</p> <ul style="list-style-type: none"> • 1994 – 1995 <p>Podczas badań północnych pomieszczeń bocznych sali wykryto podział na mniejsze pomieszczenia. Oczyszczenie fundamentów należących do pierwszej fazy budowy północnych murów zewnętrznych umożliwiło przeprowadzenie dokumentacji sfinksa – szakala. Można także było zidentyfikować inne fragmenty statui.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • 1994 – 1995 <p>Podczas oczyszczania zachowanego fragmentu muru zewnętrznego pomieszczeń bocznych odnaleziono pięć fragmentów sfinksów – szakala. Wszystkie te fragmenty z piaskowca pozostawione <i>in situ</i> były bardzo źle zachowane. ([66]s. 205)</p>

<p>Podobnie jak w przypadku południowych pomieszczeń bocznych i tutaj okazało się, że doły fundamentów murów tych pomieszczeń wykonane zostały dopiero po ukończeniu fundamentów północnego muru zewnętrznego. ([66]s. 205 – 206)</p>	
Druga sala kolumnowa	
<ul style="list-style-type: none"> • 1971 – 1991 Badania miały na celu skonfrontowanie rzeczywistości z planem Petriego. Ustalono położenie muru południowego wraz z zarysowaniem jego grubości (1,35 m). Przeprowadzono sondáže przy południowych kolumnach. Prowadzone badania posadzki pozwoliły określić jej poziom w stosunku do posadzki pierwszej sali kolumnowej i wysunięte wnioski pozwalają przypuszczać, że zastane fragmenty nie są oryginalne. ([63]s. 78) • 1992 – 1993 Podczas prac oczyszczających odkryto fragmenty dekorowanych bloków ściennych, trzony kolumn i zamknięte kapitele kolumn wiązkowych papyrusowych. Odnaleziono również część sfinksów – szakali wbudowanych w fundamentowanie dwóch baz kolumn. Przebadano boczne pomieszczenia – głównie pod kątem zniszczeń. ([65]s. 62) 	
Sanktuarium	
<ul style="list-style-type: none"> • 1971 – 1991 Przeprowadzono inwentaryzację fundamentów. W rejonie tylnych podiów stwierdzono ich brak. Badając ten fragment świątyni, szukano wskazówek o dokładnym przebiegu muru, szczególnie skupiono się na murze frontowym. ([63]s. 78 – 79) • 1994 – 1995 Dzięki przeprowadzonym badaniom pomiędzy centralną i północną salą na barcę zidentyfikowano bloki z wypukłym reliefem i pozostałością polichromii. Relief ten pochodzi z północnej sali na barcę z południowej ściany wewnętrznej. Odkryte bloki z reliefem wklęsłym pochodzą z zachodniej ściany zewnętrznej świątyni. ([66]s. 206) 	

Dziedziniec Słoneczny	
<ul style="list-style-type: none"> • 1971 – 1991 Przeanalizowano stan istniejący ołtarza i poddano go szczegółowym badaniom. Przeprowadzono pomiar i udokumentowano odnalezione hieroglify i narysy. ([63]s. 79) 	
Pałac	
<ul style="list-style-type: none"> • 1971 – 1991 Przeprowadzono badania fundamentów kolumn i ustalono poziom podłogi, który to poziom znajduje się nieco powyżej w stosunku do obszaru zewnętrznego (pierwszy dziedziniec). ([63]s. 70 – 71) 	<ul style="list-style-type: none"> • 1992 – 1993 Przeprowadzono rekonstrukcję fasady pałacu – ściany południowej pierwszego dziedzińca aż do nasady okna pojawień. ([65]s. 82)
Studnia	
<ul style="list-style-type: none"> • 1992 – 1993 Przeprowadzono sondowanie na linii północ – południe i wschód - zachód na obszarze zwanym <i>tank</i>. W ten sposób można było określić głębokość i rozmiar kompleksu. Inne sondáže miały na celu zinterpretowanie muru otaczającego studnię i przebiegu muru otaczającego świątynię. ([65]s. 64 – 65) 	
Magazyny	
<ul style="list-style-type: none"> • 1971 – 1991 Badania skupione zostały na części wschodniej magazynów – pomieszczeń gospodarczych z dziedzińcem. Przebadano korytarz kompleksu oraz wejście główne. Ustalono również przebudowy dwóch faz. ([63]s. 71 – 73) • 1992 – 1993 Dokonano odsłonięcia (wzdłuż pierwszej sali kolumnowej) odcinka korytarza dzielącego świątynię od kompleksu magazynowego. ([65]s. 63) 	

V. Katalog obiektów

1. Deir el-Bahari

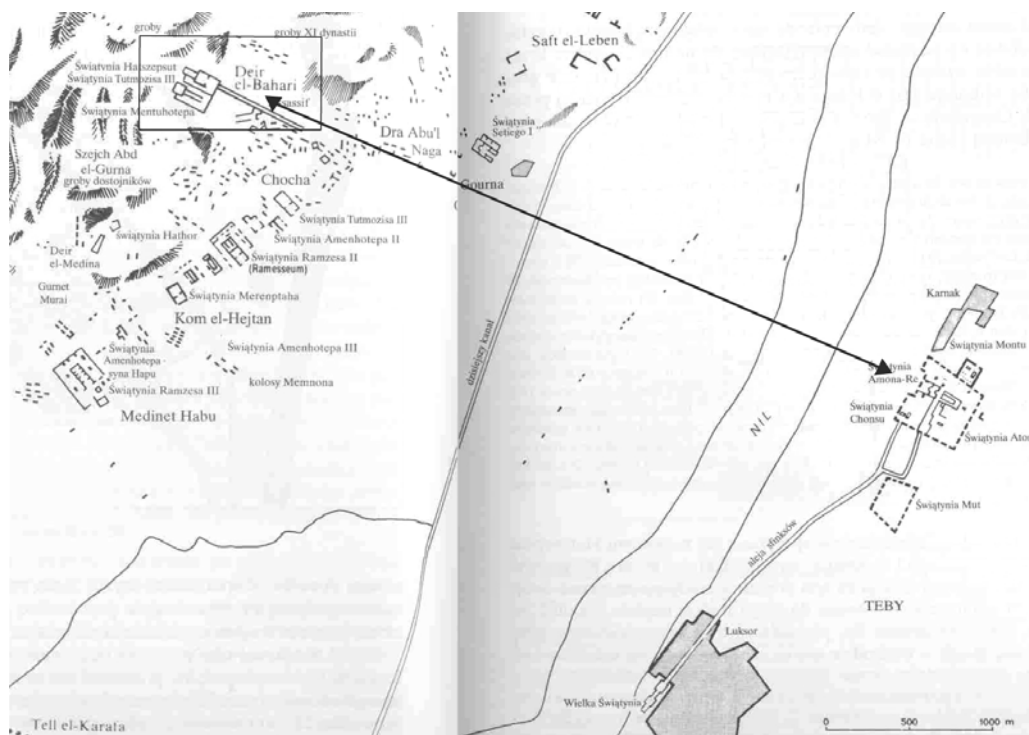
Obiekt

Przynależność administracyjna	Współczesna nazwa zespołu	Świątynie	Funkcja
Zachodnia część doliny Asasif, miejscowość Qurna koło Luksoru, prowincja Qena, Górny Egipt	Deir el-Bahari ²⁵	<ul style="list-style-type: none"> • Hatszepsut – Dżeser – dżeserew²⁶ • Totmesa III • Mentuhotepa II Nebhepetre 	Świątynie żałobne ²⁷

Sytuacja

Zespół zorientowany jest na linii wschód – zachód, u podnóża góry el – Kurn.

Współrzędne geograficzne: 25° 44' N, 32° 36' E²⁸

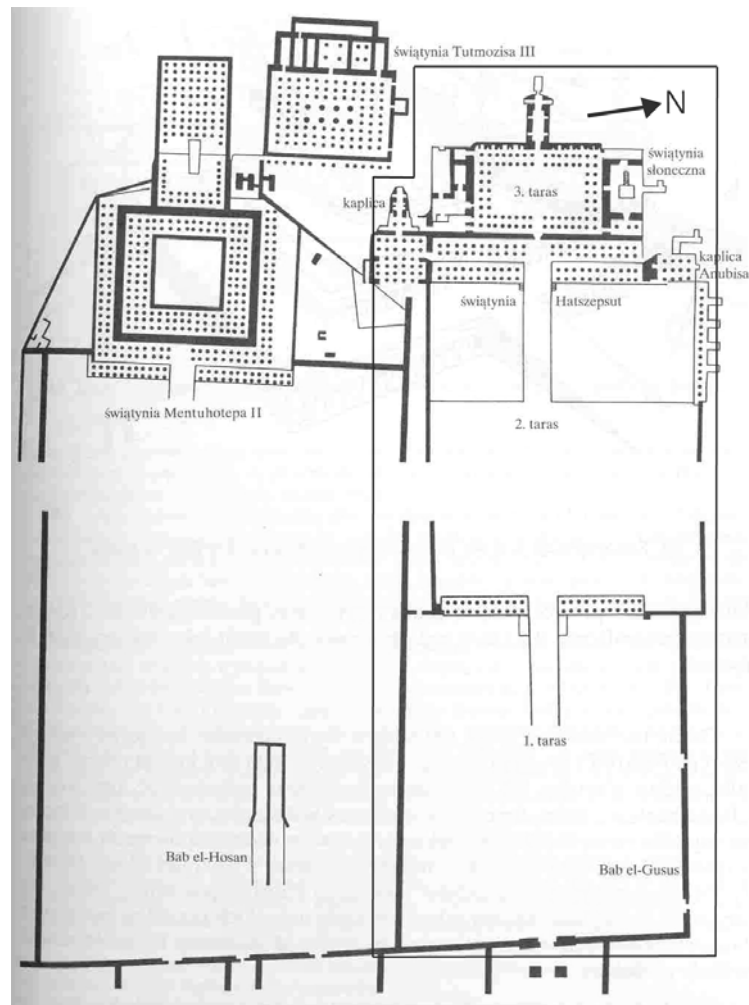
Rys. 1 Teby

²⁵ **Deir el-Bahari** – oznacza „Klasztor północny”. W czasach koptyjskich na górnym poziomie świątyni powstał klasztor, któremu dolina zawdzięcza nazwę. ([98]s. 202)

²⁶ **Dżeser – dżeserew** (Dżeser – dżeseru) – Najświętsze ze Świątych Miejsc. ([147] Karkowski, s. 102)

²⁷ **Świątynia żałobna** – świątynia poświęcona kultowi faraona za jego życia i po śmierci.

²⁸ Współrzędne sprawdzone przy portalu na Trzecim Tarasie świątyni Hatszepsut przez inż. M. Michewicza

Rys. 2 Deir el-Bahari

1.1. Świątynia Mentuhotepa II Nephepetre

Podstawowa literatura

- Arnold Dieter, *Der Tempel des Königs Mentuhotep von Deir el-Bahari*, Zabern 1974.
- Arnold Dieter, *The Temple of Mentuhotep at Deir el-Bahari. From the Notes of Herbert Winlock*, New York: Metropolitan Museum of Art 1979.
- Arnold Dieter, *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*, Zürich 1992.
- Arnold Dieter, *Lexikon der ägyptischen Baukunst*, Zürich 1994.
- Badawy Alexander, *A History of Egyptian Architecture. The first Intermediate Period, the Middle Kingdom, and the Second Intermediate Period*, University of California Press Berkeley and Los Angeles 1966.

- Lipińska Jadwiga *Historia architektury starożytnego Egiptu*, (skrypt), Warszawa 1977.

Ogólne informacje o obiekcie

Główna oś świątyni zaczyna się w sanktuarium wykutym w skale od strony zachodniej i biegnie przez salę kolumnową, wewnętrzny dziedziniec poprzez mastabę i portyk, następnie zaś przez rampę w kierunku wschodnim aż do nieistniejącej dziś świątyni dolnej. ([96] s. 82 – 84)

Plan świątyni jest symetryczny względem osi wschód – zachód.

Z nieistniejącej dolnej świątyni prowadziła aleja o długości 100 m, obudowana murami i wysadzana drzewami. Rampa – na osi – prowadziła na położony 5 m wyżej taras, na którym wznosiła się otoczona portykami budowla-mastaba²⁹. Wokół mastaby znajdował się portyk z ośmiobocznymi kolumnami, a dalej sala z wewnętrznym dziedzińcem i kolejno sala kolumnowa o stropie podtrzymywanym przez 88 ośmiobocznych kolumn. Na osi sali zbudowano sanktuarium z ołtarzem i niszą wykutą w skale, gdzie prawdopodobnie umieszczony był posąg. ([91] s. 82 – 85)

Budowla ta została zbudowana z piaskowca, niektóre elementy zrobiono (np. progi) z granitu. Ściany pokryte reliefami dekorowane były techniką temperry egipskiej.

1.2. Świątynia Totmesa III

Podstawowa literatura

- Arnold Dieter, *Der Temples des Königs Mentuhotep von Deir el-Bahari*, Zabern 1974.
- Arnold Dieter, *Lexikon der ägyptischen Baukunst*, Zürich 1994.
- Czerner Rafał, Medeksza Stanisław, *The New Observation on the Architecture of the Temple of Thutmosis III at Deir el-Bahari*, [w:] Acts 6th ICE (1992 – 1993), s. 119 – 123.
- Lipińska Jadwiga, *Deir el-Bahari, 2: The Temple of Tutmosis III: Architecture*, Warsaw 1977.

²⁹ Wg D. Arnold, przez E. Naville i A. Badawy uważana za piramidę. W książce *Die Ägyptischen pyramiden* Rainer Stadelman proponuje na miejscu mastaby prawzgórek obsadzony drzewami. ([143]s. 232)

- Lipińska Jadwiga, *Historia architektury starożytnego Egiptu* (skrypt), Warszawa 1977.

Ogólne informacje

Świątynia Totmesa III ma charakter tarasowy z rampami prowadzącymi na wzniesioną platformę.

Zachowane elementy pozwalają na teoretyczną rekonstrukcję całego kompleksu - składał się on z dolnej świątyni, od której prowadziła aleja procesyjna obramowana murami, dalej rampa prowadząca na górny poziom dzieli obiekt symetrycznie.

Górny taras zamknięty został kolumnowym portykiem. ([105]s. 474) Następnie sala hypostylowa o planie prostokąta, szersza niż dłuższa, w głębi miała trzy, a z pozostałych trzech stron po dwa rzędy szesnastobocznych kolumn poligonalnych, otaczających centralny kiosk złożony z dwóch rzędów po sześć kolumn trzydziestodwubocznych, znacznie większe od bocznych kolumn. Prawdopodobnie nad bocznymi kolumnadami musiały znajdować się okna, oświetlające centralną, najważniejszą część pomieszczenia. ([24]s. 136)

1.3. Świątynia Hatszepsut

Podstawowa literatura

- Arnold Dieter, *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*, Zürich 1992.
- Arnold Dieter, *The encyclopedia of ancient Egyptian architecture*, American University in Cairo Press, Egypt 2003.
- Grimal Nicolas, *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004.
- Lipińska Jadwiga, *Historia architektury starożytnego Egiptu* (skrypt), Warszawa 1977.
- Krzyżanowski Lech pod red., *The temple of Queen Hatshepsut. The report of the Polish – Egyptian Archaeological and Preservation Mission Deir el-Bahari 1980–1988*, Vol. 4, Wysocki Zygmunt, Połoczanin Waldemar, Dąbrowski Piotr, Kwaśnica Andrzej, Szafranski Zbigniew, Konikowski Wojciech, Bielenia Kazimierz, Abu El Youn El Barakat, Warszawa 1991.

- Szafranski Zbigniew pod red., *Królowa Hatszepsut i jej świątynia 3500 lat później*, Gawlikowski Michał, James Thomas G.H., Kwaśnica Andrzej, Karkowski Janusz, Barwik Mirosław, Warszawa 2001.
- Wysocki Zygmunt, *Świątynia królowej Hatszepsut – badania i prace ekipy Pracowni Konserwacji Zabytków*, [w:] „Ochrona Zabytków”, nr 1 – 2, s.140 – 141, Warszawa 1983.
- Wysocki Zygmunt pod red., *The temple of Queen Hatshepsut. Vol. 4. The report of the polish – egyptian archaeological and preservation mission Deir el–Bahari 1980–1988*, Połozanin Waldemar, Dąbrowski Piotr, Kwaśnica Andrzej, Szafranski Zbigniew, Konikowski Wojciech, Bielenia Kazimierz, Abu El Youn El Barakat, PKZ, Warszawa 1991.

Kompozycja

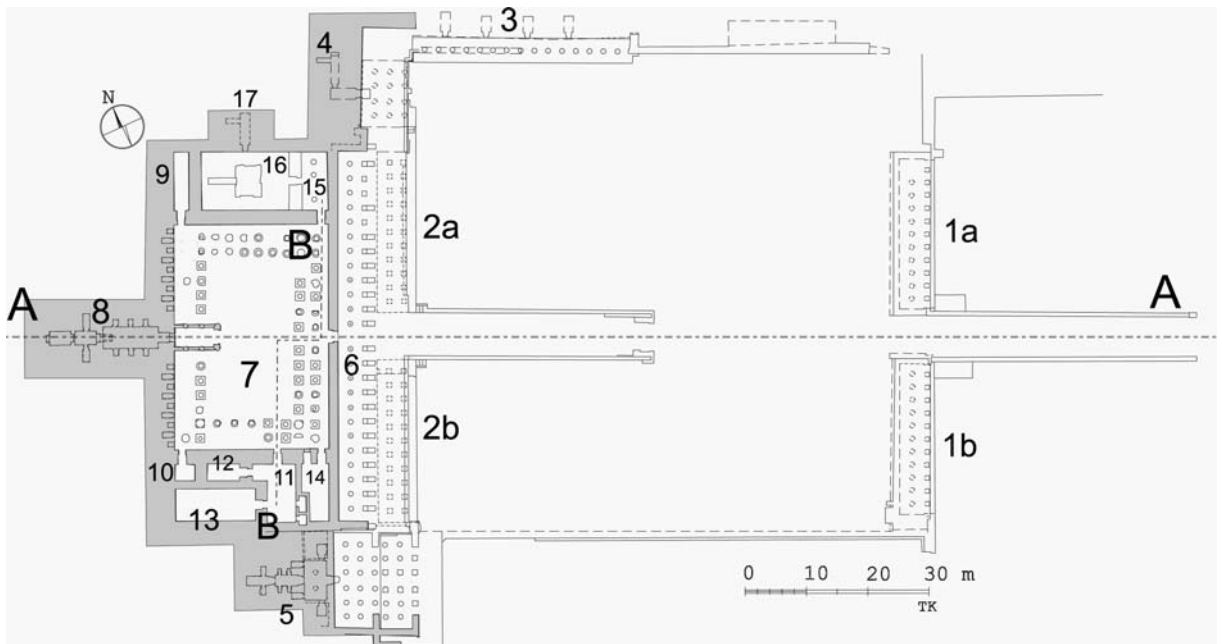
Główna oś (A – A) świątyni zaczyna się w sanktuarium Amona (na zachodzie), następnie przechodzi przez dwa granitowe portale trzeciego tarasu, a dalej biegnie przez rampy na Środkowym i Dolnym Tarasie, dzieląc zespół na dwie prawie symetryczne części.

Łamana oś poprzeczna do niej (B – B) biegnie z południa na północ. Zaczyna się w westybulu kompleksu królewskiego, przechodzi przez dziedziniec świątyni i kończy się w pomieszczeniach zespołu kultu słońca. Jest to Oś Królewska.

([147] Karkowski, s. 125)

Osobne osie posiada symetrycznie rozplanowana kaplica Hathor oraz kaplica Anubisa o układzie ortogonalnym.

Siatka modułarna o podstawowym kwadracie 1,5 x 1,5 łokcia królewskiego (łokieć = 52 cm), co w przybliżeniu daje wymiar 80 x 80 cm, jest równoległa do głównej osi kompozycyjnej świątyni. Poszczególne fragmenty budowli rozplanowane są w oparciu o tę siatkę. ([125]s. 1)

Rys. 3 Plan świątyni. Osie główne A – A i B – B. Dyspozycja przestrzenna: 1a – portyk polowań, 1b – portyk obelisków, 2a – portyk narodzin, 2b – portyk Puntu, 3 – kolumnada północna, 4 – kaplica Anubisa, 5 – kaplica Hathor, 6 – portyk koronacyjny, 7 – dziedziniec festiwalowy, 8 – sanktuarium Amona, 9 – północna kaplica Amona, 10 – południowa kaplica Amona, 11 – westybul zespołu królewskiego, 12 – kaplica Totmesa I, 13 – kaplica Hatszepsut, 14 – pomieszczenie z oknem pojawień, zwane *rzeźnią*, 15 – westybul Re – Horachte, 16 – dziedzinice zespołu słonecznego, 17 – mała kaplica Anubisa

Dyspozycja przestrzenna

Świątynia ma trzy tarasy.

Dolny taras

Na Dolnym Tarasie znajduje się portyk. Jest to frontowa części świątyni. W osi portyku usytuowana jest rampa prowadząca na drugi taras. W jego skrzydle północnym na ścianie przedstawiono sceny łowów na ptactwo i połów ryb, jest to Portyk Polowań. Dekoracja południowego skrzydła zawiera przedstawienie jedyne tego typu w sztuce egipskiej, transportu pary obelisków i ich poświęcenia w świątyni w Karnaku (portyk obelisków).

Dawniej dolny portyk flankowały dwa kolosalne posągi królowej Hatszepsut.

Drugi taras

Różnica poziomów między dolnym a środkowym tarasem wynosi 3,7 m. Wymiar tarasu w planie wynosi 45 x 45 m. W osi tarasu znajduje się rampa, która dzieli portyk na część północną i południową. Na obu końcach portyków znajdują się

kaplice o różnym układzie przestrzennym. Od północy taras zamknięty jest ścianą z kolumnadą i kaplicami.

Dekoracją portyku północnego są sceny narodzin i dzieciństwo Hatszepsut, a także sceny relacjonujące objawienie królewskiego statusu młodej Hatszepsut i wreszcie jej koronację na faraona. Jest to portyk narodzin.

Ściany południowego skrzydła pokryto reliefami morskiej ekspedycji do krainy Puntu³⁰ od tego przedstawienia nazwany portykiem Puntu.

Kaplica Hathor ma własny, niezależny od całości, układ osiowy. Kaplica poświęcona jest nie tylko bogini Hathor, ale również jest miejscem kultu Hatszepsut.

Charakterystycznym elementem dekoracyjnym kaplicy są kolumny o hatoryckich kapitelach³¹.

W północnej części tarasu jest kaplica Anubisa. Rozplanowano ją w układzie ortogonalnym. Pomieszczenia nie tworzą amfilady. Osie kaplic pozostają względem siebie pod kątem prostym.

Trzeci taras

Zwieńczeniem fasady świątyni stał się portyk. Jego dominującym akcentem było 26 posągów królowej (ozyriaki), ustawionych przy filarach.

Tematyką dekoracji ścian portyku jest koronacja królowej Hatszepsut. Jest to portyk koronacyjny.

Granitowy portal prowadzi z górnego portyku do wnętrza trzeciego tarasu.

Pomieszczenia tego tarasu można podzielić na trzy odrębne zespoły. W centrum znajduje się zespół kaplic Amona – Re. Należy do niego również centralny górny dziedziniec o szerokości 37 m i głębokości 25 m, otoczony ze wszystkich stron kolumnadą, sanktuarium Amona, złożone z amfilady trzech pomieszczeń, oraz dwie kaplice, położone blisko ściany zachodniej, do których z dziedzińca prowadziły wejścia w ścianach północnej i południowej. Na południe od zespołu Amona – Re znajduje się zespół kaplic królewskich oraz odrębne, niedekorowane pomieszczenie z oknem otwierającym się na górny dziedziniec.

³⁰ **Kraina Puntu** – prawdopodobnie chodzi o teren leżący na południowy – wschód od Egiptu, obszar dzisiejszej Erytrei, Dżibuti i północnej Somalii oraz Jemenu. ([147] Karkowski, s. 113)

³¹ **Hatoryckie kapitele** – posiadają kapitele w kształcie głowy bogini Hathor. ([97] s. 421)

Na północy jest zespół kultu słońca z ołtarzem solarnym oraz wejściem do górnej kaplicy Anubisa. ([147] Karkowski, s. 99 – 154)

Datowanie

Fazy budowy świątyni

Budowę świątyni przypisuje się często dwóm osobom: Peniaty i Senmutowi.

Najpewniej świątynię budował architekt Peniaty. Wydaje się wątpliwym przypisywanie autorstwa obiektu Senmutowi, którego pochodzenie i kariera wskazują na administracyjny charakter jego funkcji, a więc mógł on pełnić rolę inwestora, a nie budowniczego świątyni królowej Hatszepsut. ([147] Barwik, s. 171)

- Pierwsza faza ograniczała się do zabudowy górnego tarasu, górnego i środkowego portyku oraz części środkowej dolnego tarasu. Czas budowy tej fazy określa się na drugi do dziesiątego roku panowania królowej Hatszepsut. W ósmym roku panowania królowa zorganizowała wyprawę do krainy Puntu, zaś powrót jej do Egiptu miał miejsce w dziesiątym roku. Wydarzenie to zostało przedstawione w kompozycji reliefowej Portyku Puntu. Na tej podstawie możemy stwierdzić, że południowe skrzydło środkowego portyku mogło powstać najwcześniej pomiędzy dziewiątym a dziesiątym rokiem panowania królowej. ([177]s. 24)
- Druga faza to rozbudowa obiektu na wschód. Może być datowana na jedenasty do szesnastego roku panowania królowej. Dekoracja reliefowa, przedstawiająca transport obelisków z Asuanu do Karnaku, zdobiąca południowe skrzydło dolnego portyku, mogła powstać najwcześniej tuż po szesnastym roku panowania królowej.
- Do trzeciej fazy należy północny portyk środkowego tarasu. Zaniechanie budowy tego portyku spowodowane zostało kolizją z istniejącym pod nim grobowcem.

Ukończona została szeroka aleja procesyjna obramowana murami. ([177]s. 24,25)

Przebudowy

- W okresie panowania Totmesa III, Ramessydów i Ehnatona zmiany i zniszczenia, a następnie częściowa rekonstrukcja, dotyczyły tekstów hieroglificznych i przedstawień. Rekonstrukcje bądź zmiany reliefów polichromowanych wykonano przekuwając powtórnie kamienne podłoże. ([42] s. 13)

- Ptolemeusz VIII Euergetes II w okresie hellenistycznym nakazał usunięcie zrujnowanych kolumnad wewnętrznego dziedzińca górnego tarasu, wznosił portyk przed wejściem do sanktuarium, natomiast sanktuarium to powiększył dodając jeszcze jedno wykute w skale pomieszczenie za dawnym sanktuarium Amona. ([98] s. 201)
- W czasach koptyjskich biskup Armant Abraham na górnym poziomie ufundował klasztor. Jego ruiny przetrwały niemal do końca XIX w. ([147] Karkowski, s. 155)

Kompleks zakonu św. Phoibammona składał się z czterech zespołów. Część centralna umieszczona była na górnym tarasie. Zespół ten łączył sanktuarium Amona, kompleks królewski i północną kaplicę Amona. Drugi zespół rozciągał się na gruzach przykrywających wewnętrzny dziedziniec i część północną portyku górnego tarasu. Trzecia część znajdowała się na gruzach pokrywających dziedziniec kompleksu solarnego w północnej części górnego tarasu. Czwarty zespół składał się z sal w części południowo-wschodniej dziedzińca świątyni. ([44]s.22)

Kalendarium prac badawczych i konserwatorskich

- 1737 – najstarszy opis świątyni sporządzony przez angielskiego podróżnika Richard’a Pococke’a.
Z opisu wynika, że świątynia była pod piaskiem i rumowiskiem, a Pococke widział tylko portal wejściowy najwyższego tarasu i jedną z sal, którą można zidentyfikować jako kaplicę Hatszepsut. Kaplica ta pełniła rolę kościoła w czasach koptyjskich³².
Na ścianach widoczny był tynk zawierający teksty hieroglificzne. R. Pococke zanotował również w tej kaplicy obraz reprezentujący Chrystusa w chwale. ([44]s. 13)
- 1799-François Jollois i René Edouard Devilliers z wyprawy Bonapartego sporządzili opis, w którym zawarli informację o fragmentach tynków chrześcijańskich na granitowym portalu prowadzącym na górny taras świątyni. Widzieli oni również obraz Chrystusa w kaplicy Hatszepsut i ocenili ją jako kaplicę chrześcijańską.
Wspominają oni o kwadratowej konstrukcji z cegły blisko wejścia na najwyższy taras. ([44]s. 13)

³² **Czasy koptyjskie** – okres bizantyjsko – koptyjski, trwał od 395 r. do 640 r. najazd arabski. ([98] s. 324)

- 1817–G. Belzoni i H.W. Beeckley, szukając przedmiotów do kolekcji Satt’a, konsula Wielkiej Brytanii w Egipcie, prowadzili pierwsze prace wykopaliskowe („dzikie”) na terenie świątyni. Prawdopodobnie odsłoniли wejście do sanktuarium Amona.
- 1823–1825 – po Egipcie podróżował H. Westoar, który po raz pierwszy użył w swym opisie terminu Deir el–Bahari aby oznaczyć ruiny świątyni Hatszepsut. ([44]s. 14)
- 1829 – Jean–Francois Champollion kopiował teksty z granitowych portali oraz ze ścian Sanktuarium Amona – Re.
- 1832 – prawdopodobnie z tego okresu pochodzą rysunki świątyni Hatszepsut sporządzone przez R. Hay’a. Wymiary naniesione na jego szkice pozwalają na zrekonstruowanie konstrukcji koptyjskich w miejscu drugiego i trzeciego tarasu świątyni. Przekroje oraz rysunki przedstawiają stan murów, typ i skład gruzów przykrywających teren świątyni. Na planie i przekrojach R. Hay rozróżnia konstrukcje umieszczone na dziedzińcu centralnym wraz z wieżą główną w skrzydle południowo-wschodnim, a także ruiny wznoszące się na gruzach części północnej nad dziedzińcem kompleksu solarnego. Na planie zaznacza sanktuarium Amona z przebudowaniami koptyjskimi wewnątrz.
- 1845 – R. Lepsius sporządził opis świątyni. Prawdopodobnie prowadził on wykopaliska na terenie najwyższego tarasu, odkrywając wejścia w murze północnym dziedzińca, prowadzące do sanktuarium solarnego oraz do północnej kaplicy Amona. ([44]s. 14 – 15)
- 1855 – John Green odgruzował Północną Kaplicę Amona.
- 1855 – Auguste Mariette rozpoczął pierwszy sezon prac w południowej części świątyni. Prowadził on prace wykopaliskowe na Górnym Dziedzińcu, gdzie odsłonił południową jego część, pozostawiając koptyjskie budowle. Współpracujący z Mariettem architekt Brune wykonał teoretyczną rekonstrukcję rysunkową kolumnady łączącej oba granitowe portale. ([165] Karkowski, s. 2)
E.M. Brune podjął również próbę rekonstrukcji teoretycznej górnego portyku. Rekonstruowana ściana portyku pokazana została jako płaska, o znikomej grubości, pozbawiona jakichkolwiek kolumn, względnie filarów. Wnioskować należy, że platformę górnego portyku zalegała znaczna warstwa gruzu. ([126] s. 8)

- 1866 – trzeci sezon prac Auguste Mariette’a – pokaz odkrytych zabytków w utworzonym Muzeum Boulaq i na wystawie w Paryżu (część sceny przedstawiającej wyprawę do krainy Puntu).
- 1893–1899 – szwajcarski profesor egiptologii Edouard Naville kierując misją brytyjską, zorganizowaną przez Egypt Exploration Fund (EEF), wraz z architektem Johnem Ernestem Newberry oczyścił większość zasypanych dziedzińców, kaplic, kolumnad w północnej partii świątyni. Newberry dokonał konsolidacji odkrytego ołtarza słonecznego. Wzmocniono również ściany głównego sanktuarium Amona, pod jego kierunkiem zabezpieczono odkopane ściany górnego dziedzińca, zespołu kaplic królewskich, kaplicy Hathor i dolnego portyku północnego.
Howard Carter wykonał większość rysunków reliefowej dekoracji ścian świątyni, co zostało zawarte w 6 tomach, w dokumentacji świątyni Hatszepsut, opublikowanej w latach 1895–1908 autorstwa Naville’a i Cartera. ([147] James, s. 52)
W latach 90-tych XIX w. do Deir el-Bahari przybył Samers Clarke, który pracował przy rekonstrukcji i zabezpieczeniu świątyni. Clarke opracował inwentaryzację dziedzińca, zaznaczając na niej dwurzędową kolumnadę po każdej stronie ze wskazaniem rozlokowania zauważonych baz kolumnowych. W swej wykonanej z lotu ptaka rekonstrukcji świątyni pokazał dziedziniec jako otwarty, całkowicie otoczony jednakowej wysokości i szerokości kolumnadą. ([166] Wysocki, s. 4)
W opisie architektonicznym Samers Clarke poddał w wątpliwość istnienie przed granitowym portalem trzeciego tarasu nieprzerwanego ciągu kolumnady ze względu na wytrzymałość kamienia i związane z tym zwiększenie przekroju filarów. Zauważył też, że ciąg kolumn nie powinien przesłaniać całkowicie wielkiej bramy. Na północnej ścianie portyku koronacyjnego Clarke rekonstruował ozyriaka, uwzględniając odkute po nim ślady w dolnej partii ściany. W swym opisie wspominał również o wykonaniu z surowej cegły sklepienia nad środkowymi portykami Narodzin i Puntu. W tym samym materiale wykonał brakujące fragmenty filarów, architratów, gzymsów i balustrad. W późniejszym okresie niektóre zabezpieczenia zostały usunięte przez Baraize’a i zastąpione trwalszym materiałem. ([126] s. 9–10)
- 1911–1931 – rozpoczęta została praca amerykańskiej misji Metropolitan Museum

of Art w Nowym Jorku kierowanej przez Herberta E. Winlock'a. Odkrył wiele grobów, sarkofagów, mumii, rzeźb.

Zlokalizowano kolejne doły depozytów fundacyjnych wyznaczających fazy budowy świątyni, odkryto stacje na barkę oraz wielkie doły, do których wrzucono roztrzaskane posągi królowej. Odnaleziono kamienne stele, które wymieniają imiona dostojników zaangażowanych w prace budowlane. Odkryto wątki murów wcześniejszej świątyni należącej do Amenhotepa I. ([119] s. 71)

Herbert E. Winlock odkrył fragmenty do 24 figur ozyriackich, wysokich na około 18 stóp każda, a także fragmenty dwóch ozyriaków o wysokości około 26 stóp każdy. Jednak żadna z tych figur nie była kompletna, natomiast fragmenty figur nosiły ślady celowego zniszczenia. ([168] s.10)

- 1925–1944 – Emile Baraize francuski architekt i dyrektor techniczny Służby Starożytności (ASE) na Górnym Egipcie, prowadzi prace rekonstrukcyjne w świątyni, przebudowując wszystkie rekonstrukcje Naville'a, stosując naturalny kamień do uzupełnień oraz wykorzystując oryginalne elementy. Rozpoczyna również restaurację najwyższego, górnego portyku, w którym do pełnej wysokości wznosi 8 filarów. Baraize zakończył swą działalność, nie pozostawiając materiałów publikacyjnych, mogących ilustrować przebieg jego prac i badań. ([168] s. 71)
- 1934 – podjęte zostały prace amerykańskiej misji archeologicznej Metropolitan Museum z Nowego Jorku pod kierunkiem profesora Ambrose Lansinga. ([106] s. 137)
- 1961–1967 – koncesję otrzymuje Polska Stacja Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego, kierowana przez prof. Kazimierza Michałowskiego. Misją kieruje główny architekt Stacji, Leszek Dąbrowski. Rozpoczęto restaurację górnego portyku – m.in. zmianę położenia wielu bloków niepoprawnie umieszczonych przez poprzedników (Baraiz'a). Misja dokonała reintegracji Portyku Ptolemejskiego pod kierownictwem arch. Wojciecha Kołłątaja. ([26] s. 40 – 43)
- styczeń 1968 – rozpoczyna swą działalność ekipa specjalistów PP Pracowni Konserwacji Zabytków, kierowana przez arch. Zygmunta Wysockiego. ([166] Wysocki, s. 71)

– 1968/69 – praca na Górnym Dziedzińcu.

W dniu 31.03.1969 r. o godz. 9.22 na terenie Egiptu miało miejsce trzęsienie ziemi skutkiem czego było osunięcie się lawiny kamieni, co z kolei spowodowało zniszczenie zachodniej ściany z niszami, rusztowań i stworzyło zagrożenie

prowadzenia dalszych prac w tym rejonie świątyni. ([165] s. 1 – 6)

- 1969/70 – odkryto półkę skalną zwieńczającą ścianę osłonową nad trzecim tarasem. We wnioskach konserwatorskich ujęta została idea przywrócenia walorów kompozycyjno–krajobrazowych ściany osłonowej. ([107] s. 1 – 7)
- 1971/72 - reintegracja górnego portyku z rekonstrukcją frontalnych filarów i architrawów oraz anastyloza gzymsu i balustrady. Uzupełniono ściany portyku oryginalnymi blokami mającymi koneksję z istniejącymi. ([126]s. 18)
- 1982/83 - zakończono prace konserwatorskie i restauracyjne ściany osłonowej.
- 1983/84 – przebudowano zachodnią ściany górnego dziedzińca.
- 1985/86 – zakończono prace rekonstrukcyjne górnego portyku, prace konserwatorskie na środkowym tarasie przy gzymsach wieńczących i balustradach.
- 1986/88 – zakończono prace restauracyjne kolumnady dziedzińca.
- 1987/88 – rozpoczęto prace zabezpieczające zaplecze północnego portyku Środkowego Dziedzińca
- 1988/89 – powstał projekt restauracji ściany południowej dziedzińca.
- powrót misji Polskiej Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego do pracy przy świątyni:
 - 1993/94 – odbudowa zachodniego sektora ściany południowej dziedzińca.
 - 1994/95 – rekonstrukcja wschodniego odcinka południowej ściany dziedzińca, prace rekonstrukcyjne posągów ozyriackich górnego portyku, rozpoczęcie prac rekonstrukcyjnych w kompleksie słonecznym w westybulu Re – Horachte.
 - 1996/1997 – restauracja północnej balustrady rampy prowadzącej na górny taras.
 - 1999/2000 – restauracja figur ozyriackich w niszach na dziedzińcu oraz w portyku koronacyjnym, konserwacja dekoracji dziedzińca i sanktuarium.
 - 2001/2002 – zabezpieczenie małej kaplicy Anubisa, restauracja zespołu słonecznego.

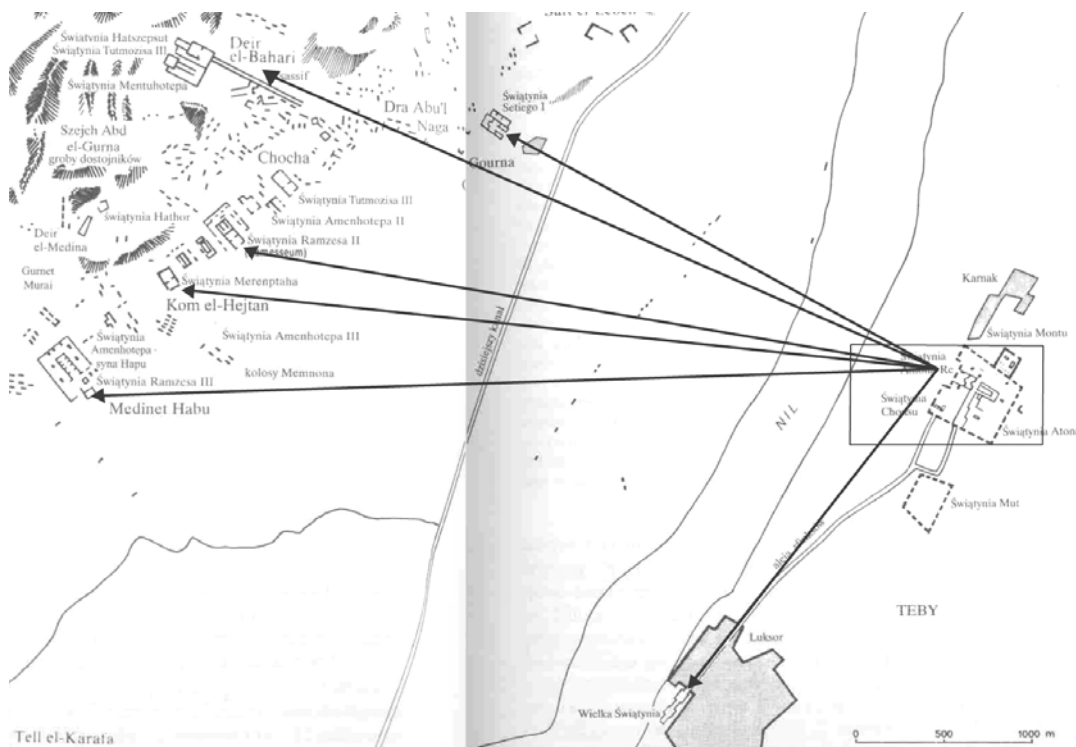
2. Karnak

Obiekt

Przynależność administracyjna	Współczesna nazwa zespołu	Historyczna nazwa zespołu	Funkcja
2 km na północny – wschód od Luksoru, prowincja Qena, Górny Egipt	Karnak ³³	Ipet – Isut	Zespół świątyń kultowych

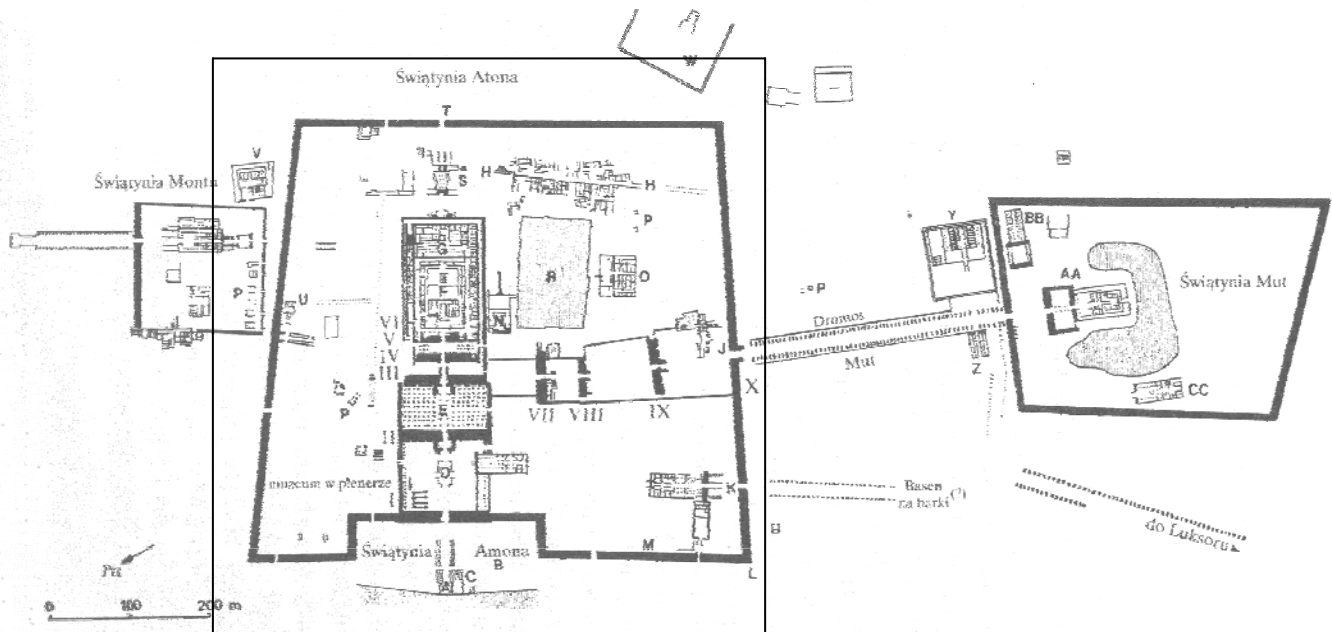
Sytuacja

Zespół zlokalizowany na prawym brzegu Nilu, mimo skomplikowanego założenia, ma układ osiowy: północ – południe i wschód – zachód. Składa się z trzech okręgów: okręg Amona – główny zespół, okręg Montu – na północ od okręgu Amona, zaś okręg Mut zlokalizowany jest na południe od okręgu Amona przy alei sfinksów prowadzącej do Luksoru. Współrzędne zespołu: 25° 43' N 32° 40' E.

Rys.4 Teby – plan

³³ **Karnak** – nazwa pochodzi z języka arabskiego, a oznacza wioskę wzmocnioną, ufortyfikowaną. ([54])

Rys.5 Plan ogólny świątyni w Karnaku. A – nabrzeże, B – kaplica, C – rampa, D – wielki dziedziniec, E – wielka sala hypostylowa, F – centralna część świątyni Amona, G – Ach – menum, H – mur z czasów Totmesa III, I – rzymskie “rusztowanie”, J – dziedziniec X pylonu, K – brama Euregetesa, L – kaplica Nektanebo, M – rejon świątyni Chonsu, N – budowla Taharki, O – skład produktów, P – kaplica Ozyrysa z Okresu Późnego, Q – świątynia Ozyrysa, R – święte jezioro, S – świątynia wschodnia, T – brama wschodnia, U – świątynia Ptaha, V – skarbiec Totmesa I, W – świątynia, Y – świątynia Amona – Kamutefa, Z – repozytorium Amona wzniesione przez Hatszepsut, AA – świątynia Mut, BB – świątynia Chonsu – dzieci, CC – świątynia repozytorium wzniesionego przez Ramzesa III, I – X – pylony.

2.1. Okręg Amona

Podstawowa literatura

- Arnold Dieter, *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*, Zürich 1992.
- Azim Michel, Bjarnason Fridrik, Deleuze Patrick, *Karnak et sa topographie*, Vol. I, *Les relevés modernes du temple d'Amon – Rè 1967–1984*, Paris 1998.
- Carlotti Jean-François, *L'Akh-menou de Thoutmosis III à Karnak. Étude architecturale*, Paris 2001.
- Golvin Jean-Claude, Goyon Jean-Claude, *Les travaux du Centre Franco – Égyptien de 1978 à 1981. Rapport général*. [w:] *Karnak VII 1978–1981*, Paris 1982.
- Golvin Jean-Claude, Goyon Jean-Claude, El – Hamid Sayed Abd, *Les travaux du Centre Franco – Égyptien de 1981 à 1985. Rapport général*. [w:] *Karnak VIII 1982–1985*, Paris 1987.

- Golvin Jean–Claude, *Les restauration antique du passage du IIIe pylône* [w:] *Karnak VIII 1982–1985*, Paris 1987.
- Grimal Nicolas, Larché François, *Karnak 1989–1992* [w:] *Karnak IX 1993*, Paris 1993.
- Grimal Nicolas, Larché François, *Karnak 1992–1994* [w:] *Karnak X 1995*, Paris 1995.
- Grimal Nicolas – directeur de publication, *Site archéologique de Karnak*, Centre Franco – Égyptien d’Étude des Temples de Karnak, 2002, <http://www.cfeetk.cnrs.fr>
- Jacquet Jean, *Karnak – Nord. Le Trésor de Thoutmosis I. Étude architecturale*, Du Cairo 1983.
- Lauffray Jean, *Rapport sur les travaux de Karnak. Activités du centre franco – égyptien en 1967–1968*, Karnak 1968
- Lauffray Jean, *Rapport sur les travaux de Karnak. Activités du centre franco – égyptien en 1968–1969*, Karnak 1969.
- Lauffray Jean, Sa’ad Ramadan, Sauneron Serge, *Rapport sur les travaux de Karnak. Activités du Centre Franco – Égyptien en 1970–1972* [w:] *Karnak V 1970–1972*, La Cairo 1975.
- Lipińska Jadwiga, *Historia architektury starożytnego Egiptu*, (skrypt), Warszawa 1977
- Lipińska Jadwiga, Koźmiński Wiesław, *Cywilizacja miedzi i kamienia. Technika starożytnego Egiptu*, Warszawa 1977.

Kompozycja

Okręg Amona posiada oś podłużną wschód – zachód, biegnącą od pierwszego pylonu, poprzez salę hypostylową do Ach–menu³⁴, oraz poprzeczną oś północ – południe, przebiegającą od VII pylonu poprzez VIII, IX do X.

Na północ od okręgu Amona znajduje się okręg Montu, zaś na południe przy alei sfinksów, prowadzącej do Luksoru, zlokalizowany jest okręg poświęcony bogini Mut.

³⁴ **Ach–menu** – wielka sala świąt Totmesa III zwana Jubileuszową. ([103]s. 9)

Dyspozycja przestrzenna

Okręg jest otoczony murem z cegły (30 dynastia) o grubości 12 m, długości 480 m i szerokości 555 m. ([96]s. 156)

Oś wschód – zachód

- Droga procesyjna obrzeżona sfinksami z głowami barana (przedstawienie Amona) od strony zachodniej;
- Pierwszy pylon – długości 113 m i szerokości 15 m, wzniesiony prawdopodobnie na wysokość 40 m. Pozostał on niedokończony i nie posiada na ścianach dekoracji reliefowej. Fasada główna ozdobiona jest ośmioma niszami na maszty; ([54])
- Wielki dziedziniec o wymiarach 81,13 m x 100,84 m (4 x 5 modułów, zaś każdy moduł równy jest 38 łokciom królewskim), przyczym po środku stoi pojedyncza kolumna papirusowa z małej świątyni Taharki, a po lewej stronie kaplica Setiego II, składająca się z trzech przyległych do siebie kaplic poświęconych bogom: Amonowi, Montu i Chonsu. W obrębie przedniego dziedzińca znajduje się świątynia Ramzesa III o wymiarach 25,25 m x 56,28 m (mieści się w modułach $15 \frac{2}{3} \times 35$, jeden moduł równy jest 3 łokciom królewskim) ([53]s. 73,74) z pylonami poprzedzonymi dwoma posągami faraona, dziedzińcem perystylowym, z salą kolumnową i potrójnym sanktuarium, natomiast pomiędzy świątynią a II pylonem znajduje się *Portal Bubastydów*³⁵;
- II pylon o długości 98 m, szerokości 14 m z dekoracją z okresu ptolemejskiego³⁶;
- Wielka sala hypostylowa³⁷ o wymiarach 130 x 53 m³⁸. Nawę główną tworzy 12 kolumn papirusowych o wysokości 22,4 m.

³⁵ **Portal Bubastydów** – rodzaj wysokiej bramy wzniesionej z piaskowca na polecenie arcykapłana Iuputa, syna Szeszonka I (22 dynastia, bubastydzka). Dla uzyskania surowca na tę budowlę otwarto specjalny kamieniołom w Gebel Silsila. ([109]s. 79)

³⁶ **Okres ptolemejski** – okres panowania w Egipcie władców hellenistycznych od 305 r. p. n. e. do 30 r. p. n. e. ([135] s.231)

³⁷ **Sala Hypostylowa** – nazwana *świątynia Seti – Merenptah lśni w przybytku Amona*. ([55]s. 317)

³⁸ wg [53] s.75 sala hypostylowa mieści się w wymiarach 51,30 m x 101,52 m tj. w modułach 49 x 96, zaś jeden moduł to dwa łokcie królewskie.

Nawy boczne utworzone są ze 122 kolumn wiązkowych o wysokości 14,74 m. Sala ma dwie osie: jedną stanowiącą właściwą oś świątyni i drugą, prostopadłą, zamkniętą dwiema bramami od północy i południa. Południowa część sali pełniła funkcję dziedzińca, przez który król wchodził do miejsca oczyszczenia. Natomiast część północna per – duat znajduje się w miejscu, gdzie władca przywdziewał szaty liturgiczne kapłańskie i doznawał ostatecznego oczyszczenia przed wejściem do właściwej świątyni. ([55]s. 317 – 318)

Kolumny środkowej nawy podtrzymywały podwyższoną część dachu z oknami. Salę hypostylową od strony wschodniej zamyka III pylon.

- III pylon, za którym w wąskim przejściu do IV pylonu znajduje się jeden z czterech wzniesionych przez Totmesa II obelisków. Obelisk ten ma wysokość 23 m i wagę ocenianą na 143 tony.
- Pomiedzy IV i V pylonem stoi jeden z dwóch obelisków królowej Hatszepsut, która w tym miejscu wzniosła swoją budowlę. Ostatecznie w centrum budowli Hatszepsut znajduje się granitowa sala na barkę ufundowana przez Filipa Arridajosa
- Na osi świątyni Totmes III wznosił kolejny pylon (VI), prowadzący do przebudowanej i rozszerzonej świątyni centralnej. Za tą bramą zwieńczoną pylonami, a przed salą na barkę zostały ustawione dwa monolityczne filary tzw. heraldyczne, których reliefowa dekoracja przedstawia symboliczne rośliny Górnego i Dolnego Egiptu. Filary te są unikalne w egipskiej architekturze. ([98]s. 191)
- Za sanktuarium znajduje się centralny dziedziniec.
- Na tyłach centralnego dziedzińca Totmes III wznosił świątynię zwaną Jubileuszową (Ach–menu), której głównym elementem była wielka sala usytuowana poprzecznie do osi założenia. Wzdłuż sali znajduje się rząd kolumn o niespotykanym dotychczas kształcie, a środkową kolumnadę otacza pierścień niższych filarów kwadratowych w przekroju. Ponieważ kolumny były znacznie wyższe, strop nad nimi znajdował się odpowiednio wyżej niż nad filarami, tworząc prześwit, który wypełniono oknami przedzielonymi podporami. ([98]s. 136)

Za tą salą rozlokowane są dalsze pomieszczenia, m. in. sala zw. *Ogrodem botanicznym*, wsparta na wiązkowych kolumnach, ze ścianami przyozdobionymi podobiznami rzadkich zwierząt i roślin, które król Totmes III systematycznie przywoził ze swoich wypraw. ([25] s.377)

- Na południe od głównego zespołu, za panowania Totmesa III zostało wykopane tzw. święte jezioro, mierzące 120 x 77 m, przeznaczone do rytualnych obrzędów. Nad tym jeziorem wzniesiono kiosk w celu włączenia jeziora w zespół architektoniczny. Totmes III poprzedził go dziedzińcem z dwoma parami pylonów (VII i VIII). ([96] s. 153 – 154)

Oś północ – południe

- Pylony VII i VIII rozpoczynają tę oś. VII pylon wzniesiony z piaskowca i różowego granitu posiada dekorację przedstawiającą króla w trakcie mordowania swoich nieprzyjaciół: Nubijczyków na stronie wschodniej i Azjatów na zachodniej. Przed pylonem stoją 4 posągi z różowego granitu. ([54])
- Za IX pylonem, w obrębie ostatniego dziedzińca, po wschodniej stronie znajduje się świątynia jubileuszowa Amenhotepa III. Budowla ta była prawdopodobnie wzorowana na kiosku Senusreta I i stanowiła pawilon o stropie wspartym na filarach, otwarty z obu stron. Kiosk ten został rozebrany w czasie panowania Amenhotepa IV, a za Setiego I odbudowano go z istniejących bloków. Usunięto jednak wówczas tylne drzwi, zabudowując je ścianą. ([108] s. 157)

Obiekty w obrębie Okręgu Amona

- W obrębie okręgu Amona, w południowo–zachodnim narożniku znajduje się świątynia Chonsu. Świątynię poprzedza portal, przed którym znajduje się aleja sfinksów Amenhotepa III. Za portalem aleja rozszerza się i prowadzi do pylonu. Dziedziniec, znajdujący się za pylonem z trzech stron, otoczony jest portykiem z podwójnym rzędem papyrusowych kolumn o zamkniętych kapitelach. Za dziedzińcem jest sala hypostylowa, na której osi widnieje wejście prowadzące do otoczonego korytarzami pomieszczenia-sali na barkę. Za nią następnie na osi budowli jest sala stołu ofiarnego o stropie wspartym na czterech poligonalnych kolumnach. Ostatnie pomieszczenie na osi stanowi sanktuarium boga Chonsu. ([68]s. 158)
- W północnej części okręgu Amona znajdują się zrekonstruowane kaplice. Pierwszą z nich jest biała kaplica Senusereta I (XII dynastia) mająca wymiary

6,80 x 6,45 m³⁹, która była rozebrana w czasach Amenhotepa III (XVIII dynastia), a bloki z niej użyto do budowy III pylonu. Zrekonstruowana w 1938r. Sanktuarium wzniesione zostało na wysokim podium, na które wchodzi się schodami z dwóch stron. Nie ma ona ścian, zaś boki jej tworzą filary połączone u dołu niskim murem parapetowym. Wnętrze podzielone jest na nawy przez dwa wewnętrzne rzędy filarów. Od strony zewnętrznej budowla jest ozdobiona gzyms składający się z dwóch elementów – *torusa* i *covetto*, które stanowią koronę budowli. ([11]s. 79 – 81)

Pozostałe dwie kaplice to: alabastrowa kaplica Amenhotepa I, dekorowana scenami ukazującymi faraona składającego ofiary Amonowi i jego barce; drugą kaplicę niedawno zrekonstruowano – różowa kaplica Hatszepsut.

Datowanie

Fazy budowy i przebudowy

Budowle kompleksu sakralnego w Karnaku były wznoszone niemal przez wszystkich władców egipskich od początku okresu Średniego Państwa (2055–1650 p.n.e.) aż do końca panowania Ptolemeusza (332–32 p.n.e.).

- Świątynia Amona została założona w czasach XI dynastii (2055–1985 p.n.e.), lecz tylko kilka bloków z imionami Mentuhotepów świadczy o ich działalności.
- W czasach XII dynastii (1985–1795 p.n.e.) władcy przeprowadzili w Karnaku rozległe prace budowlane na terenie rozciągającym się za zw. granitowym sanktuarium. Nie można aktualnie ustalić planów i wyglądu budowli. Z tego okresu pochodzi zrekonstruowana kaplica Sezostrisa I, która została rozebrana, a jej bloki wtórnie użyto w budowie III pylonu wielkiej świątyni z czasów Amenhotepa III.
- Totmes I (VIII dyn.) przebudował najstarszą część świątyni, otaczając dziedziniec pochodzący ze Średniego Państwa portykami o poligonalnych kolumnach i poprzedzając go dwoma parami pylonów (IV i V). Pomiedzy nimi znajdowała się sala hypostylowa z drewnianymi kolumnami i drewnianym stropem. Jak wyglądała zabudowa nie wiadomo, gdyż została ona całkowicie zniszczona przez królową Hatszepsut.

³⁹ Wg [53]s. 78 wymiary kaplicy równają się 6,81 m x 4,80 m, w modułach mieści się w 26 x 18½, a duży moduł równy jest 2½ łokcia królewskiego, zaś mały wynosi ½ łokcia królewskiego.

Totmes I ozdobił świątynię pierwszą parą obelisków, ustawiając je przed IV pylonem, który za jego czasów był pylonem wstępnym.

- Królowa Hatszepsut (VIII dyn.) na miejscu rozebranej świątyni z czasów jej ojca Totmesa I wzniosła własną, gdzie w centrum znajdowała się sala na barękę z różowego kwarcytu, po obu zaś jej stronach – szereg pomieszczeń, tzw. apartamenty królowej. Budowlę tę następnie rozebrał Totmes III. Hatszepsut wzniosła również parę swoich obelisków⁴⁰ pomiędzy IV i V pylonem w dawnej sali hypostylowej Totmesa I, zwanej Wadżet, i dwa przy wschodnim murze. ([103] s. 8)

- Totmes III na miejscu budowli królowej Hatszepsut wznosił nową budowlę z piaskowca, rozebraną w okresie panowania Filipa Arridajosa. Zacierając ślady panowania Hatszepsut, kazał obudować jej obeliski blokami piaskowca oraz pokryć salę stropem z kamienia, przez który wystawały tylko szczyty obelisków.

Na osi świątyni wznosił pylon (VI) będący bramą do przebudowanej świątyni centralnej oraz dwa filary heraldyczne⁴¹. Na ścianach tego westybulu zachowały się fragmenty annałów Totmesa III, omawiające jego wojenne sukcesy, stąd westybul ten nazwany jest zachodnią salą Annałów.

Totmes III ufundował wielką świątynię Jubileuszową swego panowania, a za nią już poza murem usytuował liczne kaplice i budowle pomocnicze.

Za jego panowania wykopane zostało święte jezioro i dwie pary pylonów (VII i VIII) z poprzedzającym je dziedzińcem. ([103]s. 10) Przed VII pylonem od strony południowej stały symetrycznie ustawione kolosy, a przed nimi dwa obeliski. Pozostała po nich jedynie baza obelisku wschodniego. Zachodni został przez Teodozjusza I przewieziony do Konstantynopola, gdzie Proklos ustawił go w hippodromie w roku 390. ([52]s.314 – 315) Dziełem Totmesa III jest również nilometr zbudowany przy jeziorze.

W północnej części okręgu Amona Totmes III wznosił niewielkie sanktuarium poświęcone triadzie memfickiej: Ptahowi, Sechmet i Nefertumowi.

⁴⁰ Hatszepsut w 16 roku panowania kazała wnieść dwa obeliski z różowego asuańskiego granitu, obłożone elektronem. ([55]s. 313)

⁴¹ **Filary heraldyczne** – filary dekorowane reliefem wypukłym, z przedstawieniami symboli Egiptu: papirus – Dolny Egipt i lotos – Górny Egipt. ([6]s. 107)

Totmes III nadał okręgowi Amona jego zasadniczą formę.

- Amenhotem II (18 dyn.) ufundował niewielką świątynię w obrębie późniejszego dziedzińca pomiędzy IX i X pylonem.
- Totmes IV (18 dyn.) zbudował ufortyfikowane bastiony od strony zachodniej przy IV pylonie, a także nieistniejącą już niedużą kapliczkę z alabastru. ([103] s. 10)
- Amenhotep III (18 dyn.) wznosił III pylon, używając do tego celu m. in. odzyskanej kaplicy Sezostriasa I. Ufundował również aleję sfinksów, stanowiącą ostatni odcinek alei łączącej świątynię w Luksorze z okręgiem Amona w Karnaku. Przy świętym jeziorze świątyni Amona ustawił Amenhotep III kolosalnego skarabeusza z granitu, poświęconego bogowi Atum – Chepre. Na północ od świątyni Amona, w okręgu boga Montu, faraon ten zbudował główną świątynię poświęconą temu bóstwu. ([103] s. 10)
- Dziełem Horemheba (18 dyn.) były pylony II, IX i X. Jego dziełem jest również aleja sfinksów, łącząca X pylon z okręgiem sakralnym bogini Mut.
- Wielką salę hypostylową jako całość zbudowali Seti I i Ramzes II (19 dyn.) między II i III pylonem. Ramzes II kazał przed II pylonem ustawić dwa kolosalne posągi z granitu, następne dwa kolosy, przedstawiające króla i jego małżonkę Nefertari, kazał wznieść przy IX pylonie. Za czasów Ramzesa II powstały też dwa nieduże sanktuaria – jedno poświęcone Amonowi, na wschód od dużej świątyni, drugie w okręgu bogini Mut, w sąsiedztwie świątyni Amenhotepa III.
- Seti II (19 dyn.) wznosił włączoną do wielkiego dziedzińca kaplicę triady tebańskiej: Amona, Mut i Chonsu, a także pylon przy świątyni Mut.
- Ramzes III (20 dyn.) ufundował świątynię Chonsu, natomiast Ramzesi IV, X i XI oraz arcykapłan Herhor dekorowali i powiększali budowlę swego poprzednika. Zbudował on również świątynię wchodzącą w obręb pierwszego dziedzińca, orientowaną z północy na południe, a po obu stronach jej dziedzińca stały ozyriackie posągi króla. Na północ od świątyni Amona Ramzes III wznosił mniejsze sanktuarium przy III pylonie i jeszcze jedną świątynię, która znajdowała się w zachodnim narożniku okręgu Mut, poza świętym jeziorem.
- Najprawdopodobniej dziełem Herhora (21 dyn.) jest dziedziniec przed świątynią Chonsu.
- Pylon za dziedzińcem ufundował Pinodzem I (21 dyn.) .

- Król Osorkon II (22 dyn.) zbudował niewielką kaplicę przy świętym jeziorze w okręgu Amona.
- Szabaka (25 dyn.) wznosił kiosk przy świętym jeziorze w Karnaku i bramę przy świątyni Ptaha.
- Taharka (25 dyn.) wybudował na pierwszym dziedzińcu monumentalną kolumnadę, składającą się z dwóch rzędów kolumn o wys. 21 m. Kolumnada ta stanowiła rodzaj kiosku przystankowego dla procesji, otwartego od wschodu i zachodu. Do dziś zachowała się *in situ* jedna z kolumn. Taharka dodatkowo wybudował świątynię

Re – Horachte, z której zachowała się część podziemnych kaplic, a także we wschodniej części okręgu Amona – kolumnadę przy małej świątyni Ramzesa II.

Ponadto pomiędzy sanktuarium Amona i Mut kazał zbudować kaplicę Ozyrysa – Ptaha, zaś w małej świątyni Mut – jedną z kaplic.

Również za panowania tego władcy w świątyni w Karnaku dokonano licznych prac restauratorskich. ([96] s. 208 – 209)

- Nektanebo I (30 dyn.) buduje I pylon oraz cały okręg święty otacza potężnym murem z suszonej cegły i ozdabia go od strony wschodniej bramą wejściową.
- Nektanebo II (30 dyn.) postawił niedużą kaplicę na wschód od okręgu świątyni Mut. ([103]s. 19)
- Filip Arridajos wznosił salę na barcę, która znajduje się w centrum budowli Hatszepsut i Totmesa III.
- Ptolemeusz II Filadelfos zbudował pylony prowadzące do okręgu Mut, dekorowane przez jego następcę Euregetesa I, oraz pylon do świątyni Ptaha.
- Portal poprzedzający świątynię Chonsu jest dziełem Ptolemeusza III Euregetesa I (dyn. ptolemejska).
- Ptolemeusz VIII Euregetesa III – jego dziełem jest świątynia Opet (wykończona przez Neosa Dionizosa i Augusta) poświęcona kultowi Ozyrysa. ([96] s. 219)

Kalendarium prac badawczych i konserwatorskich

- W XV w. anonimowy mieszkaniec Wenecji opisał po raz pierwszy świątynię w Karnaku, jednak jego rękopis nie został opublikowany. ([53])
- W XVII w. duński inżynier Frederik Ludwig Norden i pastor anglikański Richard Poccoche – stworzyli pierwsze plany i rysunki z Karnaku.

- W 1759 r. medyk, doktor Vitaliano Donati prowadził w Karnaku „wykopaliska” na rachunek włoskich książąt.
- W 1799 r. François Jollois i René Edouard Devilliers poświęcili wiele czasu badaniom ruin Karnaku. Dla nich i dla wszystkich im współczesnych Karnak był pałacem, w którym zapewne ongiś mieszkał potężny władca Egiptu. W *Opisie Egiptu* ukazali oni europejskim czytelnikom prawdziwą wielkość Karnaku. ([159] s. 170 – 171)
- W latach 1816–1819 miały miejsce wykopaliska Giovanniego Belzoni.
- W latach 1817–1823 trwały wykopaliska Jean’a–Jacques’a Rifaud’a ([54])
- W 1828 r. Karnak odwiedził Jean–François Champollion i kopiował teksty pokrywające ściany świątyni.
- Eksploatacja pylonów osi północ – południe jako kamieniołomów.
- W 1843 r. Francuz Achilla Constant Théodore Emile Prisse d’ Avennes „troskliwie zabiegając o interesy Francji”, zdemontował kaplicę przodków Totmesa III i wywiózł ją do Paryża.
- W 1858 r. François Auguste Ferdinand Mariette zdobywając zaufanie wicekróla Saida Paszy, utworzył Egipską Służbę Starożytności. Od tej pory zaczęto prowadzić systematyczne wykopaliska (1860 – wielki dziedziniec, sala hypostylowa i strefa centralna, 1874 – świątynia Chonsu), a wszystkie zabytki na tym terenie znalazły się pod ścisłym nadzorem.
- W 1851 r. przewróciła się jedna z ostatnio odkopanych kolumn w sali hypostylowej.
- W 1856 r. zawaliła się brama położona pomiędzy IV i V pylonem.
- W 1895 r. Jacques Jean Marie de Morgan, jeden z następców Mariette’a na stanowisku dyrektora wykopalisk, utworzył specjalną organizację powołaną do opieki nad tym wyjątkowej wagi zespołem architektonicznym: Dyrekcja Robót w Karnaku, a kierownictwo nad tą placówką powierzył francuskiemu egiptologowi George’owi Legrain. ([159] s. 170 – 171)
- W latach 1895–1897 oczyszczona została świątynia Montu, świątynia Ramzesa III. ([1])
- Georges Legrain przystąpił do systematycznego odkopywania świątyni Amona, restaurując, zabezpieczając i umacniając w miarę, jak wyłaniała się z ziemi.

Mimo ważnych obserwacji wód podskórnych 3.10.1899 r. nastąpiła katastrofa, kiedy to zostało powalonych 11 kolumn wielkiej sali hypostylowej. Legrain, dysponując bardzo skromnymi środkami i stosując metody starożytnych budowniczych, zmontował ponownie rozsypane kolumny i wzmocnił fundamenty sali hypostylowej. W roku 1903 odkrył zakopane na dziedzińcu przed VII pylonem setki posągów kapłanów i funkcjonariuszy świątynnych. Posągi te pochodziły z najróżniejszych, niemal wszystkich okresów historii Karnaku. Zakopano je tam w początkach epoki ptolemejskiej, gdy uznano, że nagromadziło się ich w świątyni tyle, że przeszkadzały w regularnym odprawianiu ceremonii kultowych. ([159] s. 170 – 171) Legrain kierował pracami od 1895–1917. Opublikował sprawozdanie z wykopalisk w organie służb starożytności, *Annales du Service des Antiquités de l'Égypte*, oraz w jednym z dwóch najważniejszych francuskich czasopism egiptologicznych tamtych czasów *Recueil de Travaux*. ([54]s. 309)

- W 1900 r. – oczyszczono świątynę Chonsu.
- W 1907 r. – oczyszczono kiosk Taharki, odkryto granitowego skarabeusza. ([54])
- W latach 1921–1925 Maurice Pillet kontynuował prace rozpoczęte przez Legrain'a. ([130]s. 170) Pillet opróżnił III pylon Amenhotepa III, znajdując resztki szesnastu innych wcześniejszych budowli, powtórnie użytych jako wypełnisko. Odsłonił południową aleję procesyjną, kaplice w północnej części Karnaku oraz świątynię Mut, umocnił X pylon i odkrył kolosy ozyriackie Achenatona na wschód od okręgu Amona – Re. Opublikował rezultat swych prac w książce *Thèbes*, która ukazała się w roku 1928. ([55]s. 309)
- W latach 1925–1935 – wykonano drenację dookoła świątyni.
- Następca Pillet'a, Henri Chevrier, dyrektor robót w Karnaku w latach 1926–1954, dokonał wielu odkryć: w 1937–1938 r. z wnętrza III pylonu wydobyl tzw. białą kaplicę – Sezostriśa I. ([147] s. 170 – 171) Kopał i zaczął rekonstruować III pylon, wykonał sondaż w dziedzińcu z czasów Średniego Państwa i zajmował się ponownym montażem budowli rozebranych za Nowego Państwa: alabastrowej kaplicy Amenhotepa I, białej kaplicy Sezostriśa I (1938 – rekonstrukcja) oraz kaplicy Hatszepsut, na temat której przygotował publikację. ([55] s. 309)
- W latach 1927–1954 – odnowiono III pylon.
- W latach 1936–1954 – Henri Chevrier podjął badania świątyni Ramzesa III. ([53]s. IX)
- W 1929 r. – konserwacja kolumny Taharki.

- Od 1931 r. – Francuski Instytut Archeologii Wschodu ma stałą siedzibę w północnym Karnaku. W świątyni Montu znalazły się kopie autorstwa C. Robichon’a i Alexandra Varille. ([55] s. 309)
- W 1936 r. – oczyszczenie strefy północ – zachód w celu stworzenia muzeum oraz odsłonięto świątynię Amona – Re Kamutefa i wejście do świątyni Mut.
- W 1950 r. – Alexander Varille oczyścił i opublikował wschodnie sanktuarium Totmesa III, natomiast Paul Bargeton prowadził prace przy odsłonięciu obelisku Totmesa III. W 1953 r. opublikował studium *Le temple d’Amon – Rê à Karnak*. ([55] s. 309)
- W latach 1949–1951 – odgruzowano strefę zachodnią świątyni.
- W 1964 r. – zdemontowano i usunięto podstawę zachodniej wieży IX pylonu.
- W 1967 r. – utworzono Francusko–Egipskie Centrum Badań w Karnaku (CFEETK). Instytucja została stworzona dzięki współpracy pomiędzy rządem francuskim i egipskim. CFEETK gromadzi naukowców z różnych krajów, którzy badają lub odnawiają zabytki. ([1]) Przez dwadzieścia lat dokonano oczyszczenia, demontażu i rekonstrukcji IX pylonu, przeprowadzono studia nad stopniem zniszczenia zabytków, odkryto domy kapłanów nad brzegiem świętego jeziora, zrekonstruowano Komnatę Przodków, kaplicę Achorisa itp. ([47] s. 309)
- W 1969 r. – nastąpiło trzęsienie ziemi (31.03.1969)
- W latach 1975–1977 – dokonano wykopalisk dziedzińca X pylonu.
- W latach 1976–1977 – przeprowadzono wykopaliska dziedzińca świątyni Chonsu.
- W 1982 r. – zagospodarowano magazyn lapidarium zwany *cheikh Labib*.
- W 1984 r. – utworzono muzeum w plenerze.
- W 1992 r. – nastąpiło trzęsienie ziemi (12.10.1992)
- W 1995 r. – zrekonstruowano kaplicę z kalcytu Totmesa IV w muzeum w plenerze.
- W 1996 r. – zrekonstruowano ruiny kaplicy z kalcytu Totmesa III w muzeum w plenerze.
- W latach 1996–2001 zrekonstruowano kaplicę zwaną Czerwoną z czasów Hatszepsut.
- W latach 2000–2001 miały miejsce wykopaliska północnej części dziedzińca pomiędzy III i IV pylonem. ([54])

- W latach 2001–2002 sezon pracy misji IFAO (Francuski Instytut Archeologii Orientalnej) kierowanej przez architekta Jean Jacquet’a przygotowuje publikację o ceramice pochodzącej z wykopalisk skarbcza Totmesa I. Badania hydrograficzne, rozpoczęte w tym sezonie w Karnaku północnym, prowadzone przy współpracy z CFEETK, pozwoliły określić geologom zmiany w hydrologii i środowisku naturalnym w Karnaku północnym od czasów drugiego okresu przejściowego⁴². ([17] s. 521, 522)
- Aktualnie odsłonięto główne zespoły architektoniczne, lecz ze 123 ha strefy archeologicznej zaledwie 14 ha przebadano aż do głębokości poziomów antycznych (= 11,4% pow. całkowitej), a wykopaliska sięgające warstw jałowych tzw. calca przeprowadzono tylko na 3,6 ha, czyli 2,9% pow. okręgu. ([159] s. 170 – 171)

2.2. Okręg Montu

Podstawowa literatura

- Arnold Dieter, *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*, Zürich 1992.
- Arnold Dieter, *Egypt encyclopedia of ancient Egyptian architecture*. The University in Cairo Press 2003.
- Golvin Jean–Claude, *Etude architecturale [w:] Le propylône d’Amon-Rê – Montu à Karnak – Nord*, Le Cairo 2000.
- Grimal Nicolas – directeur de publication, *Site archéologique de Karnak*, Centre Franco – Égyptien d’Étude des Temples de Karnak 2002, <http://www.cfeetk.cnrs.fr>.
- Grimal Nicolas, *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004.
- Jacquet Jean, *Karnak – Nord. Le Trésor de Thoutmosis I. Étude architecturale*, Du Cairo 1983.
- Lipińska Jadwiga, *Historia architektury starożytnego Egiptu* (skrypt), Warszawa 1977.

⁴² II okres przejściowy – czasy od 1650 r. p.n.e. do 1550 r. p.n.e. ([135]s.310)

Ogólne informacje.

Okręg położony na północ od okręgu Amona. Mur wokół został zbudowany z cegły mułowej za czasów 30 dynastii. Okręg obejmuje przede wszystkim świątynię boga Montu – Re, z własną przystanią od północy. Od przystani do świątyni biegnie dromos, znajduje się tam także święte jezioro. Jest to dzieło Amenhotepa III, który posłużył się materiałami z wcześniejszej świątyni Amenhotepa II. Budowlę tę powiększono i przebudowano w okresie ramessydzkim. Później Taharka dodał do niej propyleje, z których kolumnadę przerobiono w okresie ptolemejskim. Naprzeciwko wznosi się świątynia bogini Maat, która to świątynia pochodzi z okresu nie późniejszego niż 18 dynastii, a na wschodzie znajduje się świątynia Harpre z okresu etiopskiego. ([55]s. 310)

2.3. Okręg Mut

Podstawowa literatura

- Arnold Dieter, *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*, Zürich 1992.
- Arnold Dieter, *Egypt encyclopedia of ancient Egyptian architecture*, The University in Cairo Press 2003.
- Grimal Nicolas – directeur de publication, *Site archéologique de Karnak*, Centre Franco – Égyptien d'Étude des Temples de Karnak 2002, <http://www.cfeetk.cnrs.fr>.
- Grimal Nicolas, *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004.
- Lipińska Jadwiga, *Historia architektury starożytnego Egiptu* (skrypt), Warszawa 1977.

Ogólne informacje

Okręg Mut połączony jest z okręgiem Amona aleją sfinksów, obejmuje on teren dwa razy większy niż okręg Montu, a mianowicie obszar 10 ha. Główną budowlą jest tu świątynia przeznaczona ku czci bogini Mut. Z trzech stron przylega do niej jezioro Aszeru. Z przedniego dziedzińca tej świątyni pochodzą posągi bogini Sechmet, ofiarowane jej przez Amenhotepa III. Władca ten wznosił świątynię na miejscu budowli Hatszepsut, z której to budowli została kaplica Amona – Re Kamutefa, czyli *Amona – Re Byka swojej matki*, oraz repozytorium na barcę. To ostatnie było powiększone i dekorowane przez Seti II i Taharkę. ([55]s. 310)

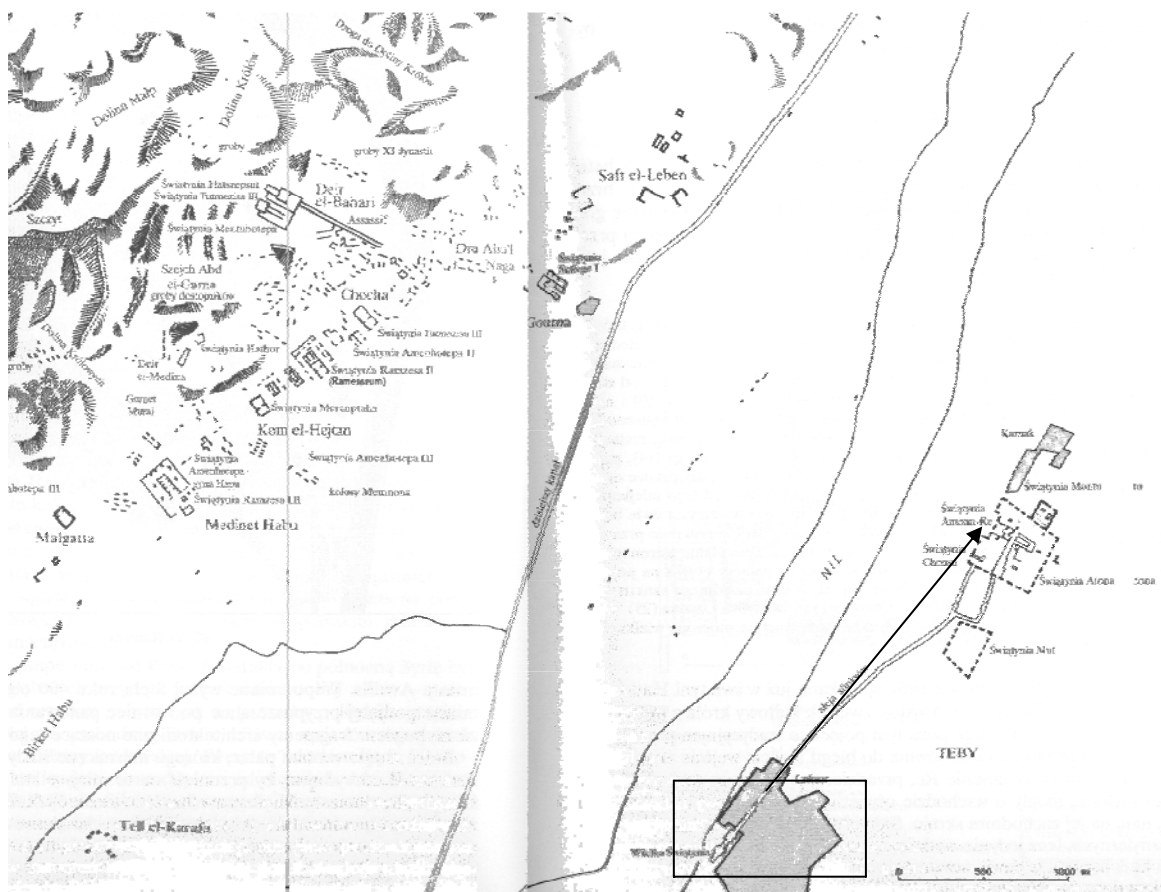
3. Luksor

Obiekt

Przynależność administracyjna	Współczesna nazwa zespołu	Historyczna nazwa zespołu	Funkcja
Miasto Luksor, prowincja Qena, Górny Egipt	Luksor El – Uqsur ⁴³	Ipet – reset – Imen tzn. <i>harem południowy</i> <i>Amona</i>	Świątynia kultowa

Sytuacja

Zespół zorientowany jest na linii północ – południe i położony w centrum miasta Luksor, nad brzegiem Nilu. Współrzędne zespołu to: 25° 42' N 32° 38' E.

Rys. 6 Teby – plan.

⁴³ El – Uqsur – arabska nazwa miasta oznacza – zamek. ([13] s. 108)

Podstawowa literatura

- Arnold Dieter, *Der Temples des Königs Mentuhotep von Deir el-Bahari*, Zabern 1974.
- Arnold Dieter, *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*, Zürich 1992.
- Arnold Dieter, *Lexikon der ägyptischen Baukunst*, Zürich 1994.
- Arnold Dieter, *The encyclopedia of ancient Egyptian architecture*, Egypt 2003.
- Badawy Alexander, *A History of Egyptian Architecture. The empire (the New Kingdom) from the eighteenth dynasty to the end of the twentieth dynasty*, University of California Press Berkeley and Los Angeles 1968.
- Johnson Raymond W., *The epigraphic survey in Luxor. The first seventy five years*, Chicago 2002, <http://www-oi.uchicago.edu/OI>.
- Lipińska Jadwiga, *Historia architektury starożytnego Egiptu* (skrypt), Warszawa 1977.
- Lipińska Jadwiga, Koźmiński Wiesław, *Cywilizacja miedzi i kamienia. Technika starożytnego Egiptu*, Warszawa 1977.
- Lipińska Jadwiga, *Sztuka egipska*, Warszawa 1982.
- Michałowski Kazimierz, *Sztuka i kultura świata starożytnego – Luksor*, Warszawa 1971.

Kompozycja

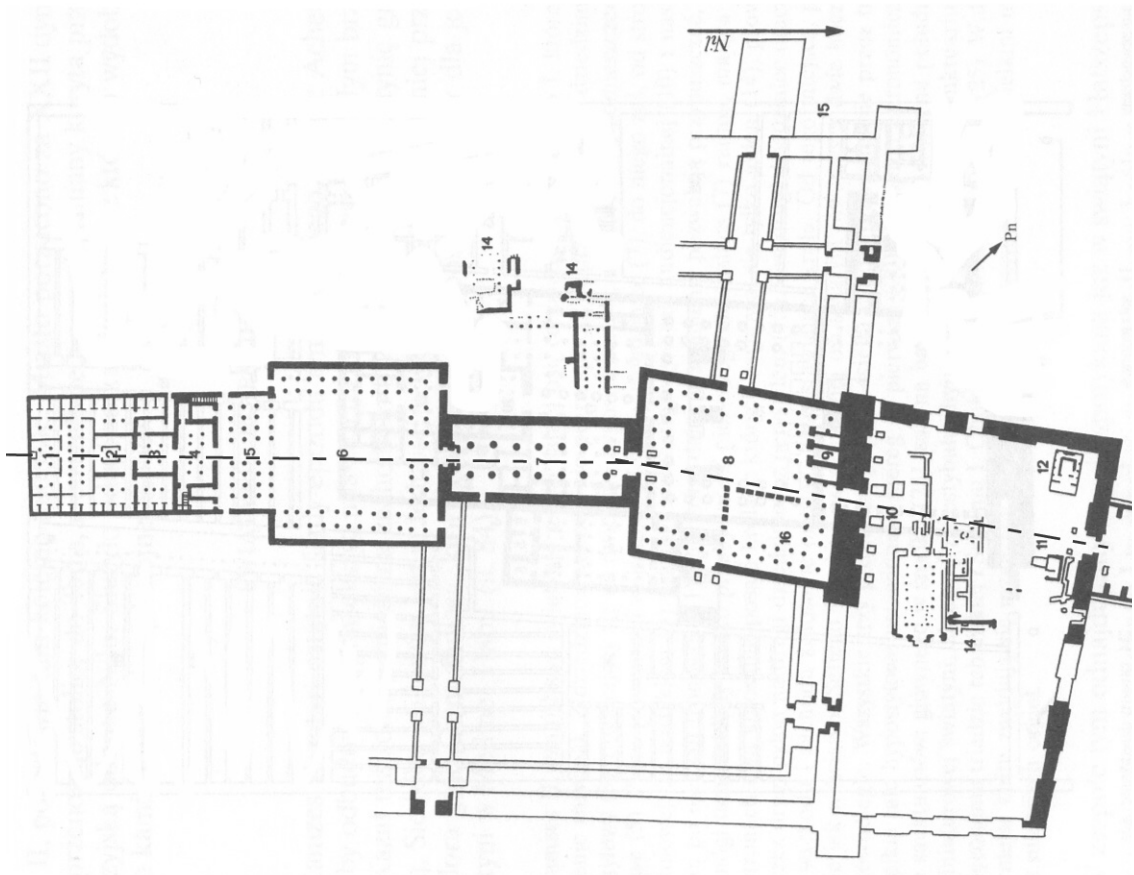
Główna oś świątyni biegnie z południa na północ. Natomiast dziedziniec z pylonem, dobudowanym przez Ramzesa II, posiada oś obróconą pod kątem do osi głównej, powodując nieregularny układ całego założenia.

Dyspozycja przestrzenna

- Pierwszy element świątyni stanowi aleja procesyjna, łącząca świątynię z okręgiem Amona w Karnaku. Jest to najdłuższa spośród wszystkich alei i wynosi 4 km. Sfinksy posiadają głowę z przedstawieniem Amenhotepa III. Liczba posągów wynosiła 1292. ([6]s.227)
- Dalej znajduje się pylon (szer. 65 m) będący tłem dla obelisku (ponad 25 m wysokości, drugi aktualnie stoi na placu Zgody w Paryżu) oraz dla kolosów – (15,6 m wysokości) przedstawiających siedzącego Ramzesa II.

- Za pylonem widnieje dziedziniec, w obrębie którego znajduje się świątynia Totmesa III⁴⁴. Dziedziniec Ramzesa ma kształt równoległoboku o wymiarach 50 x 57 m i otoczony jest podwójnym portykiem kolumn o kapitelach zamkniętych pąków papirusów.
- W dalszej kolejności przebiega wielka kolumnada o dwóch szeregach, po siedem kolumn wysokości 16 m, zwieńczonych kapitelami w kształcie otwartych kielichów kwiatów. Kolumnada ma długość 52 m, a szerokość pomiędzy otaczającymi ją murami 20 m. ([104]s. 7, 16)
- Za pylonem Amenhotepa III znajduje się wielki dziedziniec świątynny. Jest on podwyższony w stosunku do kolumnady. Otacza go z trzech stron podwójny portyk kolumn papirusowych o zamkniętych kielichach kwiatów. Jego długość wynosi 48 m, szerokość 52 m .
- Następnie widać otwartą od strony dziedzińca salę hypostylową i pierwszy westybul, zaś dalej salę stołu ofiarnego i salę na barkę. Sala hypostylowa składa się z czterech rzędów kolumn, a każdy z nich liczy ich osiem. Pierwszy westybul, przerobiony w czasach chrześcijańskich na kaplicę, posiada po obu stronach małe salki, służące pierwotnie do przechowywania sprzętów kultowych. Jedna z nich poświęcona była bogu Chonsu, druga – bogini Mut. Schody za kaplicą Chonsu prowadziły na taras świątyni. ([104]s. 17)

⁴⁴ Potrójna kaplica przeznaczona była na barki Amona, Mut i Chonsu. ([104]s. 14)

Rys. 7 Plan świątyni. 1 – świątynia Amenhotepa III, 2 – repozytorium barki (Aleksandra Wielkiego), 3 – *mammisi*, 4 – sanktuarium rzymskie, 5 – sala hypostylowa, 6 – dziedziniec Amenhotepa III, 7 – kolumnada Amenhotepa III, Horemheba i Tutanchamona, 8 – dziedziniec Ramzesa II, 9 – kaplica triady tebańskiej, 10 – obelisk, 11 – świątynia Hathor, 12 – rzymska świątynia Zeusa, 13 – dromos, 14 – kościół, 15 – nabrzeże i nilometr, 16 – meczet Abu el – Haggag.

- Za salą na barkę znajduje się sala stołu ofiarnego i sanktuarium⁴⁵, jednak nie mają one bezpośredniego połączenia. Przejście z sali na barkę do sali kolumnowej, stanowiącej kolejną salę stołu ofiarnego i salę kultu słońca, prowadziło z boków sali, od wschodu i zachodu. ([96] s. 158 – 159)
- Po wschodniej stronie drugiego westybulu znajduje się pomieszczenie zw. salą narodzin Amenhotepa III. ([104] s. 18)
- Wzdłuż ściany wschodniej i zachodniej znajdują się kaplice bóstw towarzyszących Amonowi. Kaplice poprzedzone są salami ofiar dla grup sanktuariów. ([96]s. 158–159)

⁴⁵ Do dziś zachowały się pomiędzy kolumnami ślady platformy, na której stał mały naos, rodzaj tabernakulum, zawierający posąg bóstwa. ([104] s. 18)

Datowanie

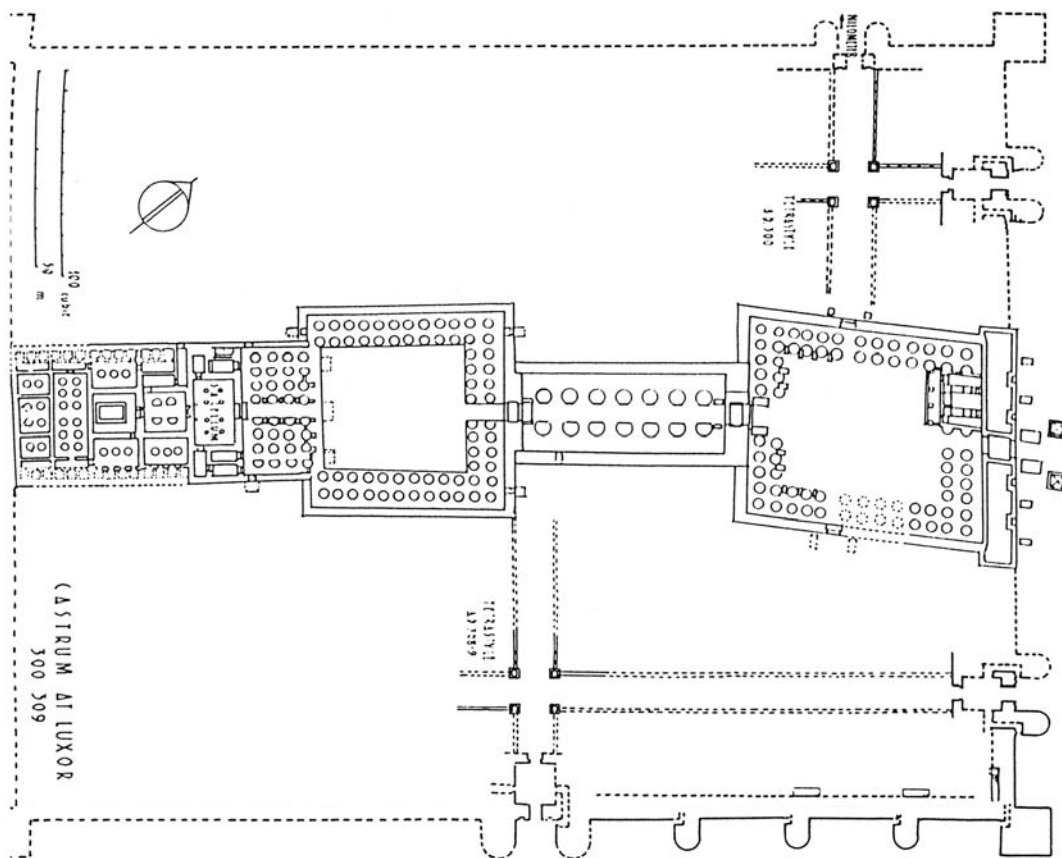
Fazy budowy świątyni

- Totmes III wznosił kaplicę triady tebańskiej.
- Amenhotep III ufundował wielką świątynię. Wykonawcą projektów był Amenhotep syn Hapu⁴⁶, naczelny architekt i nadzorca wszystkich budowlanych prac królewskich. Pierwotny plan Amenhotepa syna Hapu obejmował salę hypostylową i cały zespół wewnętrznych pomieszczeń sakralnych. Kiedy przed salą hypostylową zaczęto stawiać pylon, król zmienił plan i rozkazał zbudować przed świątynią szerszy od jej głównego masywu podwórzec, otoczony z trzech stron podwójnym portykiem o kapitelach kolumn imitujących zamknięte pąki papirusu. Przeniesiono budowę pylonu przed dziedziniec, następnie król polecił wznieść przed pylonem kolumnadę.
- Tutankhamon zakończył budowę rozpoczętej przez Amenhotepa III wielkiej kolumnady, otoczył ją podwyższonym murem, zdobiąc jego ściany od wewnątrz płaskorzeźbami.
- Ramzes II dobudował jeszcze jeden dziedziniec od strony północnej, jednak nie mógł tego dokonać w sposób prawidłowy, tzn. na przedłużeniu osi świątyni, ponieważ musiał uwzględnić zbudowane już dawniej przed świątynią przez Totmesa III kaplice na barki. Dlatego też podwórzec Ramzesa II posiada oś skrzywioną ku wschodowi. Ramzes II obok wzniesionych obelisków i swoich kolosalnych pomników przed pylonem uzurpował posągi Amenhotepa III, przerabiając je na własne.
- Szabaka ozdobił reliefami portal u wejścia do świątyni.

⁴⁶ **Amenhotep syn Hapu** – stworzył kanon sakralnej budowli egipskiej, realizując go w pełni w swojej świątyni grobowej na zachodnim brzegu Nilu. Należy sądzić, że ten wyjątkowy dla śmiertelnika zaszczyt - zezwolenie na wzniesienie świątyni ku pośmiertnej czci duszy *Ka*, został architektowi nadany przez króla (niewątpliwie za przyzwoleniem kolegium kapłanów świątyni Amona w Karnaku) jako nagroda za wypracowanie jednolitej koncepcji przybytku sakralnego; koncepcja ta uwzględniała zarówno wymogi rytuału, kultu, jak i zapewniała dostęp wiernych do poszczególnych pomieszczeń, zgodnie z istniejącym podówczas w Egipcie rozwarstwieniem klasowym społeczeństwa. ([104] s. 6, 7)

- Zostały zniszczone Teby podczas drugiej kampanii asyryjskiej przez króla Assurbanipala w roku 663 p.n.e.
- Aleksander Wielki wbudował w salę na barkę swoje sanktuarium.
- Filip Arridajos wznosił portal przed bramą prowadzącą do tzw. sali kolumnowej Amenhotepa III, redukując w ten sposób szerokość przejścia.

Fazy przebudowy świątyni

Rys.8 Plan przebudowanej świątyni

- Dioklecjan wybudował zamek dookoła świątyni. Północna fasada zamku (214 m) znajdowała się na linii pylonów Ramzesa II. Każdy koniec był czworoboczną wieżą. Pomiedzy wieżami a pylonami znajdowały się bramy wejściowe wyraźnie podkreślone okrągłymi wieżami. Takie same bramy widniały od wschodu i zachodu. Od strony wschodniej mijając bramę, wchodziło się na ulicę z kolumnadą (między kolumnami szerokość - 8 m), której południowa linia równała się z fasadą dziedzińca Amenhotepa III. Ulica ta krzyżowała się z ulicą biegnącą z północnej

fasady. Skrzyżowanie było wyraźnie podkreślone tetrastylonem. Na podstawach kolumn zapisano w łacinie inskrypcje, które musiały być wykonane w 308–309 roku n.e. Z zachodniej wieży biegnie ulica z kolumnadą do dziedzińca Ramzesa II i krzyżuje się z ulicą z północnej fasady. Obydwie ulice flankują ściany z cegły mułowej. Również to skrzyżowanie było tetrastylonem na platformie na tym samym poziomie co dziedziniec Ramzesa II. Na bazach kolumn zamieszczono inskrypcję z 300 roku n.e.

Południowy pas muru zamku najprawdopodobniej znajdował się na linii końcowej świątyni. Przypuszczalna długość z północy na południe wynosiła 260 m.

Salę hypostylową Amenhotepa III przekształcono na sanktuarium świątyni kultu imperium. Osiem kolumn zdemontowano i użyto jako materiał wypełniający do nowej podłogi, której poziom był wyższy o 50 cm od wcześniejszej.

Sanktuarium pokryto malowidłami ściennymi, ukazującymi procesję na cześć Emperosa przedstawionego w półkolistej niszy, wbudowanej z tyłu wejścia do sali stołu ofiarnego. Wejście ma wysokość 2,75 m poprzedzone było baldachimem z 4 granitowymi kolumnami (4,45 m) z kapitelami kompozytowymi.

([13] s. 106 – 108, 234)

- Pierwszy westybul przerobiono w czasach chrześcijańskich na kaplicę.

([104] s. 17)

- W zachodniej części świątyni dobudowano trzynawową bazylikę, określaną jako kościół południowo–zachodni z VI – VII wieku. Budowla była wykonana z kamienia ciosowego, reużytego z budowli farańskiej⁴⁷. Zachowana wysokość ścian sięga strefy cokołowej. Grubość ścian waha się między 0,90 m a 1,50 m, jednak jak większość budowli tego typu, ściany wyposażone były w wiele nisz. Kolumny we wnętrzu zostały wykonane z piaskowca, prawdopodobnie na potrzeby kościoła.

([56]s. 172 – 174)

- W ostatnim etapie przebudowy *haremu południowego* zbudowano meczet arabski Abu Haggag po wschodniej stronie dziedzińca Ramzesa II.

⁴⁷ W wielu miejscach widoczne zachowane oryginalne dekoracje reliefowe. ([56]s. 172)

Kalendarium prac badawczych i konserwatorskich

- 1859 – J.G. Wilkinson skopiował malowidła z przekształconej w okresie rzymskim sali hypostylowej. Istniejące *dado* (pas dekoracyjny rozpoczynający dekorację na ścianie na wysokości 86 cm od ówczesnego poziomu posadzki) imitowało panel z opus sectile - koło w obrębie kwadratu na zmianę z pionowymi prostokątami. Ściany powyżej *dada* przedstawiały sceny procesji zaczynającej się z obu stron północnych drzwi w kierunku niszy na przeciwległej ścianie. Występujące kolory to: biały, czarny (bazalt), purpurowy, zielony, niebieski (lapis lazuli) i złoty. ([13]s. 234)
- 1887–1920 podjęto prace prowadzone po zachodniej stronie świątyni Amenhotepa III. Odkopano część rzymskiego *castrum* i pozostałości pojedynczych budowli z okresu rzymskiego i wczesnochrześcijańskiego. Na temat istnienia bazyliki chrześcijańskiej w licznych sprawozdaniach wykopaliskowych pojawiło się stosunkowo mało informacji. Dopiero w 1953 r. U. Monneret de Villard udowodnił, że chodzi w tym przypadku o budowlę z czasów tetrarchów.
- 1889, 24 marca – odnaleziono skarb (liczne naczynia liturgiczne ze srebra) na terenie wykopalisk prowadzonych przez M.E. Grebaut'a. Grebaut tak opisuje miejsce: *a cote de la table d'offrande d'Ousortesen*, podczas gdy wiadomo z zgodnych informacji, pochodzących z wcześniejszych dokumentacji, że został on znaleziony w pobliżu kościoła z zewnętrznej strony dziedzińca Ramzesa II. ([56]s. 168)
- 1894 – B. H. James został szefem egiptologii na Uniwersytecie w Chicago, a następnie podczas swojej podróży do Egiptu wiele fotografował i studiował farańskie monumenty. W 1919 r. założył na uniwersytecie chicagowskim Instytut Orientalistyki. Z pomocą Johna D. Rockefellera w 1924 r. stworzył odnogę chicagowskiego instytutu w Luksorze, powszechnie znaną jako „Chicago Haus”. Również tego roku ruszyły pierwsze prace epigraficzne. ([74]) s. 1-2)
- 1907 – ze sprawozdania E.P. Weigall'a wynika, że dziedziniec Ramzesa II został oczyszczony w celu udostępnienia go turystom.

- 1916–1917 – G. Legrain publikuje w dwóch raportach położenie kościoła wczesnochrześcijańskiego po zachodniej stronie świątyni Amenhotepa III. ([56]s. 168)
- 1926-27 rozpoczęły się, prac podjęte przez grupę epigrafików z Instytutu Orientalistycznego Uniwersytetu Chicago z siedzibą w Luksorze „Chicago House”.
- 1938 – U. Monneret de Villard podejmuje próbę rekonstrukcji wszystkich budowli z przybudówkami, znajdującymi się w zachodniej części świątyni.
- 1951 – L. Habachi tworzy całościowy plan obszaru ruin zachodniej części świątyni.
- 1955 – odkryto dwie budowle wczesnochrześcijańskie przed pylonem świątyni. ([56] s. 180)
- 1987 – odkrycie na dziedzińcu Amenhotepa III skrytki z licznymi rzeźbami, aktualnie znajdującymi się w Muzeum w Luksorze. Demontaż kolumnady, niezbędny do wykonania drenażu dziedzińca, a następnie wymiana zniszczonych elementów fundamentów i baz kolumn na nowe oraz ponowny montaż kolumnady. Prace prowadzone przez Egipski Służbę Starożytności w latach 90-tych.
- 1995 – Epigraphic Survey otrzymał 5–letnie dofinansowanie z Programu Starożytnych Zabytków Egiptu i Amerykańskiego Centrum Badań Naukowych w Egipcie w celu dokonania konserwacji i wzmocnień niszczących dekorowane fragmenty piaskowca na placu, gdzie składowane są zabytkowe bloki. Konserwatorzy John Stewart i Hiroko Kariya nadzorowali ten projekt od początku. ([74] s. 6)
- 1996-Epigraphic Survey przedstawił I tom z cyklu świątyni w Luksorze pt. *Reliefy i inskrypcje świątyni w Luksorze*. ([74] s. 5)
- 1999/2000 – Epigraphic Survey w ramach grantu prowadzi zabezpieczenie i konserwację bloków dekorowanych
- 2000 - 2001 – zostały przeprowadzone prace przy Dziedzińcu Słonecznym Amenhotepa III.
- 2001 - 2002 – podjęto badania, prowadzone przez szwedzkich inżynierów nad wodami gruntowymi.

4. Medinet Habu

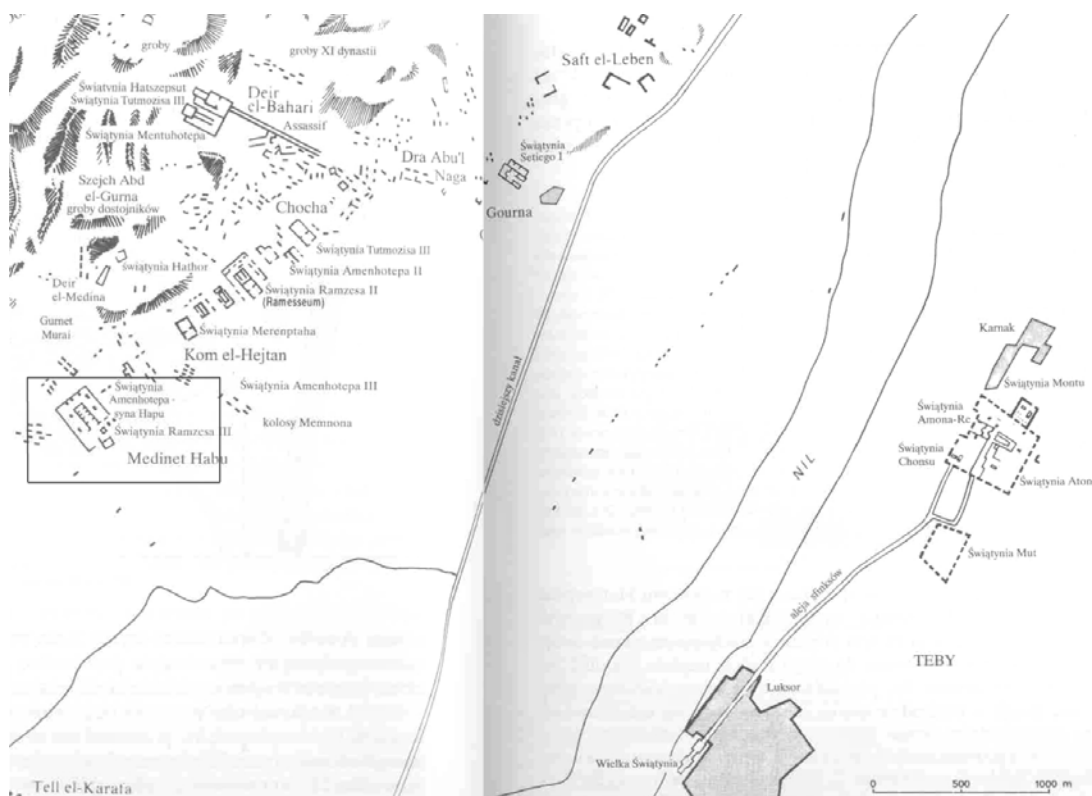
Obiekt

Przynależność administracyjna	Współczesna nazwa zespołu	Historyczna nazwa zespołu	Funkcja
Miejscowość Qurna koło Luksoru, prowincja Qena, Górny Egipt	Medinet Habu	XVII dyn. – Zachodni Pagórek ([51]s. 288) Okres koptyjski: <i>Dzeme</i> ⁴⁸	Świątynia żałobna z pałacem, magazyny, świątynia kultowa, kaplica kultowa

Sytuacja

Zespół zorientowany jest na osi północny – zachód południowy – wschód. Oś ma swój początek przy wschodniej bramie fortyfikacji, zaś koniec przy zachodniej. Obszar zamyka się w prostokącie o wymiarach 136 x 171 m. ([11]s. 142)

Współrzędne geograficzne: 25° 43' N 32° 36' E.

Rys.9Teby – plan

⁴⁸ *Dzeme* – to uproszczona forma nazwy Iat-dzamet co dla Greków brzmiało jako Thebaj. ([55]s. 288).

4.1. Świątynia żałobna Ramzesa III

Podstawowa literatura

- Arnold Dieter, *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*, Zürich 1992.
- Arnold Dieter, *Lexikon der ägyptischen Baukunst*, Zürich 1994.
- Hölscher Uvo, *The architectural survey of the great temple and palace of Medinet Habu season 1927–28*, [w:] *Medinet Habu 1924–28*, The University of Chicago 1929.
- Hölscher Uvo, *The architectural survey 1929/30* [w:] *Medinet Habu Reports*, The University of Chicago 1931.
- Lipińska Jadwiga, *Historia architektury starożytnego Egiptu* (skrypt), Warszawa 1977.
- Lipińska Jadwiga, Koźmiński Wiesław, *Cywilizacja miedzi i kamienia. Technika starożytnego Egiptu*, Warszawa 1977.
- Lipińska Jadwiga, *Sztuka egipska*, Warszawa 1982.
- Teeter Emily, *Additional records recovered from the Medinet Habu excavations*, Chicago 2002, <http://www-oi.uchicago.edu/OI>.

Kompozycja

Oś kompozycyjna świątyni biegnie od północnego – zachodu na południowy – wschód. Przechodzi przez dwa kolejne dziedzińce, przedzielone pylonami, a dalej przez pomieszczenia kultowe: salę hypostylową, salę na barcę i sanktuarium.

Świątynia posiada symetryczny układ. Tu, w planowaniu głównej osi założenia, po raz pierwszy wykorzystano efekt iluzji optycznej. Dzięki temu perspektywa założenia, widziana od strony głównej bramy, wydaje się być znacznie głębsza, niż ma to miejsce w rzeczywistości. ([68]s. 207)

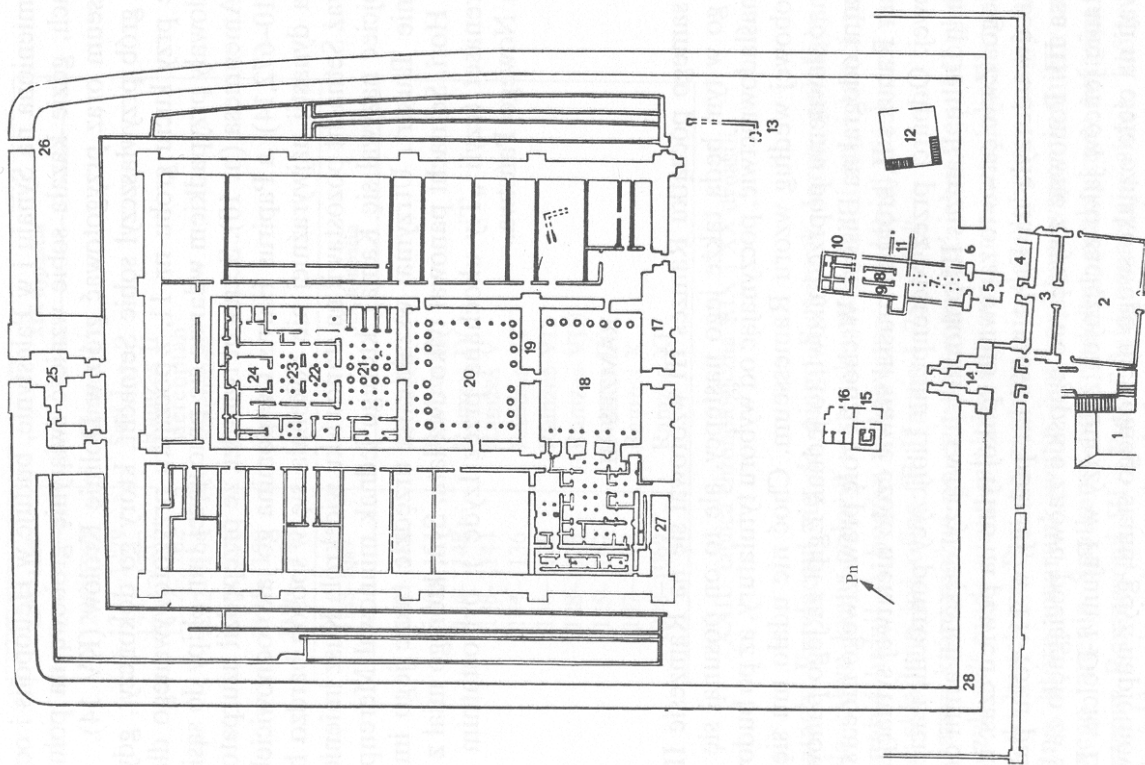
Dyspozycja przestrzenna

- Ważnym elementem pierwszego dziedzińca świątyni jest znajdujące się w południowym murze wejście do przyległego pałacu, co powoduje, że pełni on również funkcję dziedzińca pałacu.

Podstawowym motywem dekoracyjnym ścian pierwszego dziedzińca są sceny z kampanii Ramzesa III podczas wojny z Libijczykami i ludami morza. ([135]s. 177)

- Drugi dziedziniec, będący właściwym ceremonialnym dziedzińcem dla uroczystości świątynnych, posiada filary o przekroju kwadratowym z opartymi o nie kolosami ozyriackimi króla. ([25]s. 380)
Dekoracja tego dziedzińca to sceny procesji religijnych.
- Sala hypostylowa: *Wielka sala z kamienia z Ajan, drzwi jej są z młotkowanej miedzi z inskrypcjami z elektronu⁴⁹ i wielkich, kosztownych kamieni* (wg: Breasted, Ancient Records, t.IV§ 4). ([97]s. 137)
- Za salą hypostylową znajdują się dwa pomieszczenia, mające po osiem kolumn. Pomieszczenia te poprzedzają salę na barkę, w której były cztery filary.
- Po obu stronach sali hypostylowej są niewielkie pomieszczenia, od strony południowej tworzą one zamknięty zespół skarbcza świątynnego, za którym przebiega labirynt sal mieszczący kaplice kultu królewskiego, w tym Ramzesa II.
- Mut i Chonsu posiadają swoje sale na barkę po obu stronach głównej sali Amona. ([96]s. 167 – 168)
- Pałac Ramzesa III mieści w sobie pomieszczenia pomocnicze.

⁴⁹ **Elektron** – stop srebra i złota ([147] James,s.74)

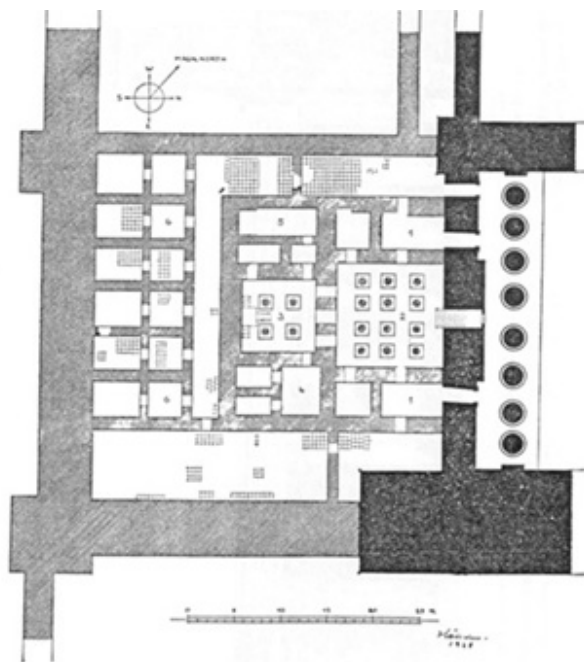

Rys. 10 Plan zespołu w Medinet Habu. Świątynia Amona: 1 – nadbrzeże, 2 – dziedziniec z okresu rzymskiego, 3 – portyk z okresu ptolemejskiego, 4 – pierwszy pylon (ptolemejski), 5 – pierwszy dziedziniec (Nektanebo I), 6 – drugi pylon (Szabaka/Taharka), 7 – dziedziniec, 8 – sala na barcę, 9 – perystyl, 10 – sala zachodnia, 11 – pomieszczenia Achorisa, 12 – święte jezioro, 13 – nilometr, 14 – portal; kaplica Boskich Adoratorek: 15 – kaplica Amenardis „Starszej”, 16 – kaplica Nitokris; świątynia żałobna: 17 – pierwszy pylon, 18 – pierwszy dziedziniec, 19 – drugi pylon, 20 – drugi dziedziniec, 21 – pierwsza sala hypostylowa, 22 – druga sala hypostylowa, 23 – trzecia sala hypostylowa, 24 – sala na barcę, 25 – brama zachodnia, 26 – brama Ramzesa III, 27 – pałac, 28 – mur zewnętrzny

Pałac nie był stałą rezydencją władcy, pełnił rolę kultową w czasie świąt i obchodów religijnych⁵⁰. Był domem i jako jeden z niewielu został wybudowany z kamienia.

⁵⁰ Pomieszczenia służyły przygotowaniu się do obrzędów, ubieraniu króla i malowaniu go, jak również członków dworu, którzy pełnili podczas świąt funkcje kapłańskie. Pomieszczenia te podług wierzeń służyły królowi, który pojawiał się w trakcie świąt. Druga, bardziej publiczna funkcja pałacu, wypełniała się pod oknem, w którym ukazywał się monarcha. Z okna król obserwował wszystkie „światowe” wydarzenia. Także tu monarcha udzielał pochwał i zapłat zasłużonym urzędnikom i żołnierzom. Poświadczają to umieszczone na obu ościeżach okna skrótowe informacje na ten temat. Po obu stronach król jest przedstawiony w pozycji stojącej, spoglądający na dziedziniec świątyni. Za królem stoją ci, którzy odpowiedzialni byli za noszenie kwiatów i parasoli. ([141]s. 240 – 241)

Otoczał go mur z bramą, przez którą wchodziło się na dziedziniec, a następnie do przedsionka ozdobionego kolumnami, z niego zaś do sali kolumnowej, będącej salą tronową. Zarówno kolumny, jak i ściany pokryte były malowidłami. Od strony dziedzińca umieszczono balkon, aby władca mógł ukazywać się zgromadzonym na dziedzińcu poddanym. Poza częścią oficjalną w pałacu mieściły się również prywatne apartamenty władcy. ([148] Ruszczyk, s. 198) W zespole świątynnym Ramzesa III mamy do czynienia z dwoma pałacami, które powstały jeden na drugim.

Rys. 11 Plan pierwszego pałacu świątynnego Ramzesa III

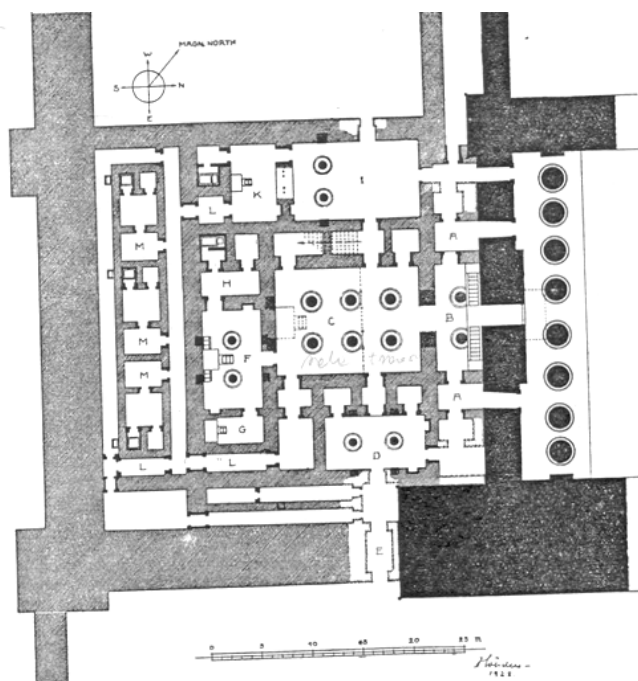
Pierwszy pałac. Pałac ten przylegał frontem do południowej ściany pierwszego dziedzińca świątyni. Posiadał on dwie sale kolumnowe - pierwsza z nich miała 12 kolumn (w trzech rzędach po cztery). W niej znajdowały się schody prowadzące do okna pojawień. Drugie pomieszczenie to sala tronowa z czterema kolumnami. Po dwóch stronach sali znajdowały się komnaty. W północnym apartamencie miała swe miejsce duża sypialnia z wnękami.

Ściany pałacu zbudowane były z cegły mułowej (42 x 20 x 12 cm) z kamiennymi opaskami drzwi i kolumnami. ([12]s. 40 – 42)

Drugi pałac. Plan pałacu zmienił się poprzez powiększenie sali tronowej i pomniejszenie sali z oknem pojawień. Znacznie zmieniono wysokość całego pałacu. Symetria planu nie była tak ścisła, jak w przypadku pierwszego.

W sali z oknem pojawień schody prowadzące na platformę przy oknie miały dwa biegi, ustawione symetrycznie. W sali tronowej było dwa rzędy kolumn w każdym po

trzy kolumny o papirusowych otwartych kapitelach. Z tyłu tej sali znajdowało się pomieszczenie z dwoma kolumnami i alabastrowym podium pod tron – była to mała sala audiencyjna. Po obydwu stronach tejże sali mieściły się prywatne pomieszczenia króla: od zachodu - łazienka, toaleta i garderoba, a od wschodu - sypialnia. Z tyłu tego apartamentu usytuowany był harem. Dojście do pomieszczeń kobiet prowadziło przez dziedziniec haremu z dwoma kolumnami, gdzie wchodziło się z sali tronowej. Dziedziniec haremu połączony był z pokojem kobiet wraz z łazienką i toaletą, w którym ustawiony był tron dla króla. Pomieszczenie to oddzielało od dziedzińca drewniane ażurowe okno, pozwalające na wgląd do dziedzińca. Obok pokoju kobiet miało swe miejsce pomieszczenie dla eunuchów. ([58]s. 40 – 46)

Rys. 12 Plan drugiego pałacu świątynnego Ramzesa III

- Pomieszczenia administracyjne i magazynowe. Podobnie jak w Ramesseum ulica otaczająca świątynię miała szerokość 3–3,5 m i wybrukowana była otoczkami. Główna ulica biegła z bramy przy pylonie, zaś z tyłu dochodziła do ogrodzenia. Pierwszy budynek od frontu to budynek administracyjny z salą kolumnową, która miała po dwóch stronach usytuowane pokoje po trzy z każdej strony, całość oddzielał od pozostałych pięciu pokoi długi korytarz. Wszystkie magazyny wykazywały podobieństwo w rozmiarach, ale różniły się rozkładami. ([12]s. 142 – 146)
- Fortyfikacje złożone są z podwójnych murów obronnych oraz bram – wschodniej i zachodniej. W odległości 12 m przed murami znajdował się następny, niższy

pierścień murów. Przy wschodniej bramie wznosiły się dwie baszty z oknami, a ich zewnętrzne ściany zdobiły reliefy. Przejście między tymi kordegardami prowadziło do pasażu stopniowo się zwężającego, którego końcowa partia przechodziła pod liczącą 22 m wysokości wieżą, zbudowaną na wzór obronnych wież syryjskich, zw. *migdolami*. ([97]s. 506)

Datowanie

Fazy budowy

- Pierwszy etap budowy: zbudowano świątynię grobową z pałacem i otoczono zwykłym murem.
- W drugim etapie, w pewnej odległości od zabudowy już istniejącej skonstruowano fortyfikację złożoną z dwóch murów obronnych i bram – wschodniej i zachodniej. ([97] s. 506)
- W okresie ptolemejskim w mieście Dżeme dobudowano składy (magazyny).

Fazy przebudowy.

- **Świątynia.** Mieszkańcy koptyjskiego miasta Dżeme wbudowali na drugim dziedzińcu świątyni kościół pod wezwaniem św. Menasa. Kościół ten obsługiwał tamtejszą wspólnotę i okoliczne zakony. Poziom podłogi przyjęto z zachodniego portyku dziedzińca, tj. około 1,1 do 1,2 m powyżej jego centralnej części. Ściany wbudowane przed filarami ozyriackimi oraz od frontu egipskich kolumn po stronie wschodniej i zachodniej ograniczały właściwy kościół. Od strony północnej i południowej ustawiono po dwa rzędy kolumn, tworząc nawy boczne. Kolumny o wysokości 4,8 m z piaskowca miały kapitele korynckie i przenosiły drewniany sufit oraz być może, galerię dookoła. Centralna nawa miała wysokość 9,5 m.

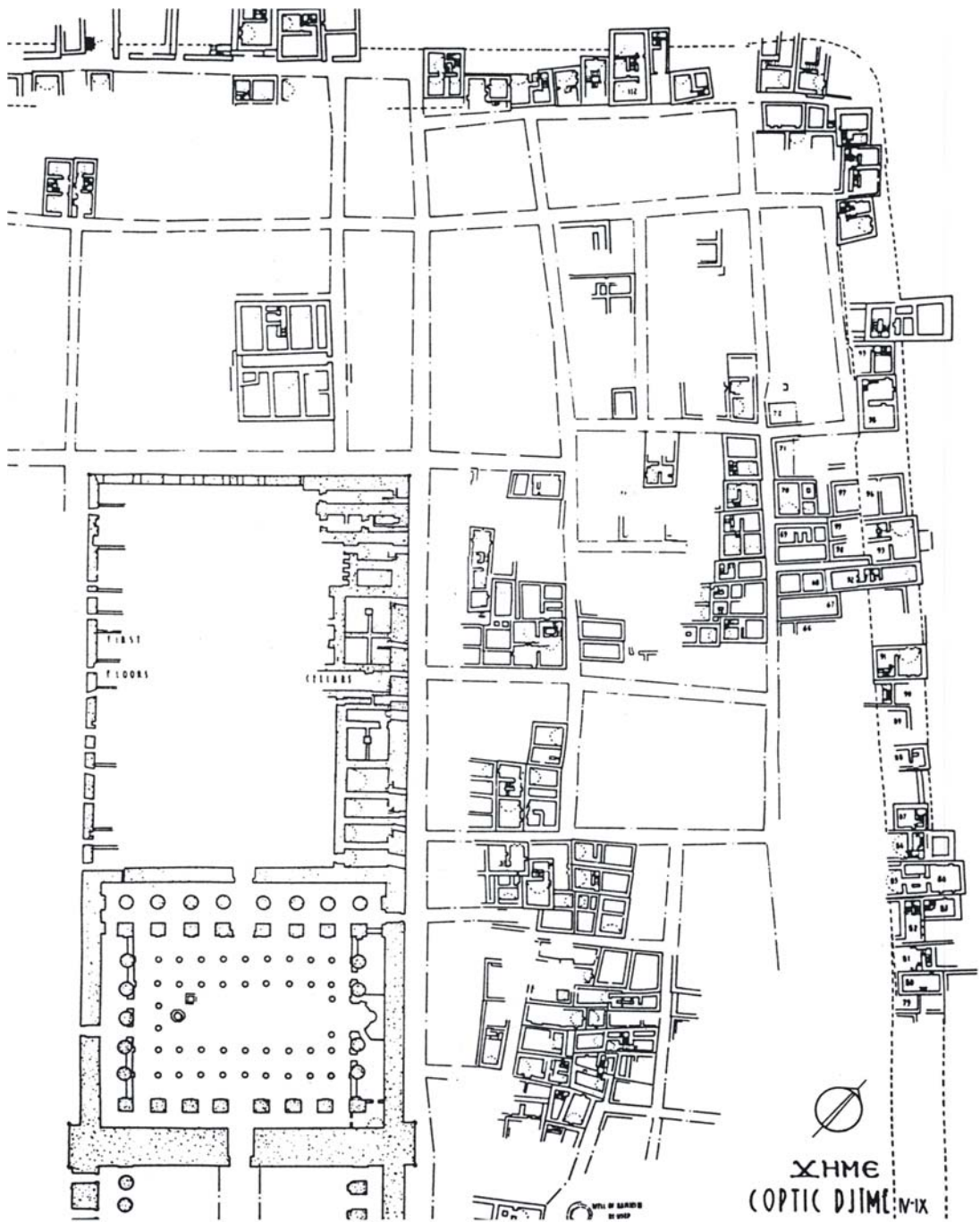
Dwa pomieszczenia po obu stronach absydy były zachrystiami i trzy krypty.

Baptysterium znajdowało się po wschodniej stronie północnej ściany. ([13]s. 66)

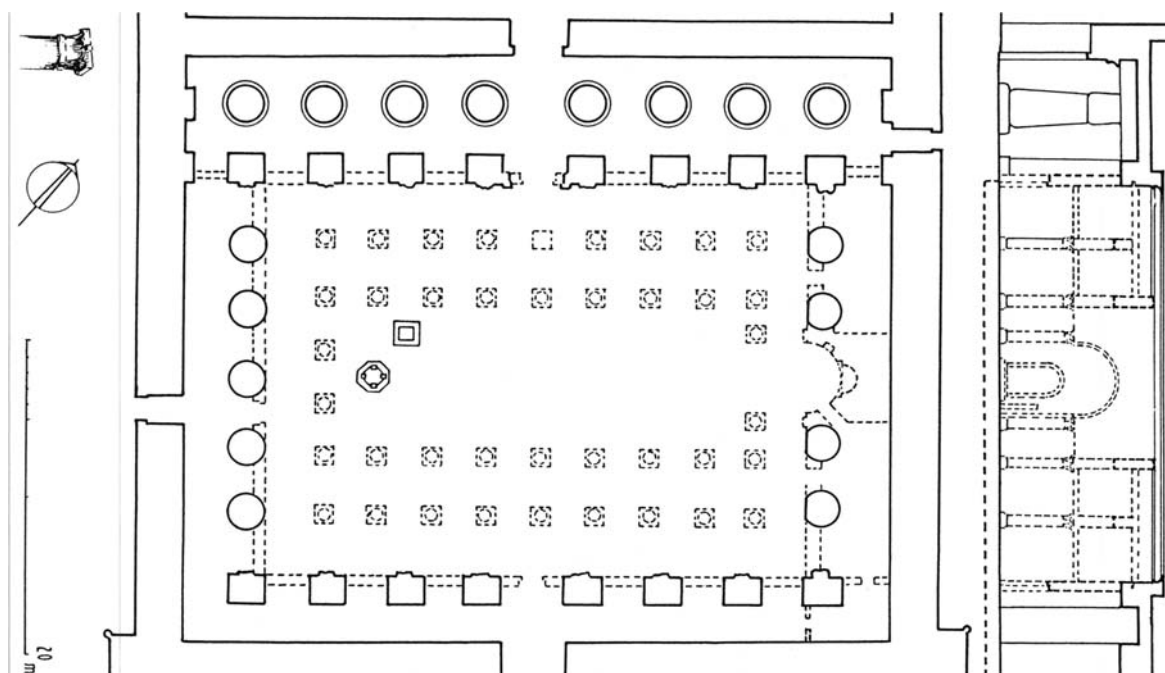
Koptyjskie miasto Dżeme początkowo posiadało zabudowę wewnątrz murów, jednak później równomiernie rozkładało się na zewnątrz.

Szacunkowa powierzchnia w obrębie murów wynosiła 314 x 210 m lub 66 000 m². Wąskie ulice miasta o szerokości od 1,5 do 1,8 m rozgałęziały się w aleje (0,95 m), zakończone ślepyimi uliczkami (0,75 m). Dzięki ówczesnym umowom, opisującym lokację danego domu, znane są niektóre nazwy ulic (lokalizacja domu na ulicy błogosławionego Syrusa, na wschód - dom Filotleusa, na północ - Antoniusza syna Paulusa). Główne ulice biegły ze wschodu na zachód i unosiły się w górę, ślepe

natomiast miały nachylenie 3 m w środku i 12 m na obrzeżach (prawdopodobnie ze stopniami). Miasto Dżeme zostało opuszczone około IX w. n.e. ([13] s. 29)

Rys.13 Plan miasta Djeme

Rys.14 Kościół św. Menasa wbudowany w drugi dziedziniec świątyni Ramzesa III

Kalendarium prac badawczych i konserwatorskich

- 1912 – Harry Burton⁵¹ podczas prac wykopaliskowych, prowadzonych od strony południowej świątyni Ramzesa III, odkrył pałac świątynny. ([58]s. 37)
- 1913 – budowle z cegły mułowej rozkradane były przez *sebachin* - poszukiwaczy naturalnego nawozu potrzebnego na pola. ([55]s. 288)
- 1924 – pracownicy założonego przez J.H. Breasteda Instytutu Orientalityki Uniwersytetu w Chicago rozpoczęli badania epigraficzne (H.H. Nelson) i architektoniczne (U. Hölscher). ([105] s. 19)
- 1927–1928 – Uvo Hölscher zajmował się badaniem architektury świątyni żałobnej Ramzesa III oraz pałacem świątynnym. Prowadzono prace oczyszczające teren zespołu od strony południowej i południowo–zachodniej z warstwy gruzu sięgającego 3–6 m. Ustalono plany dwóch założeń pałacowych. Badania pokazały m.in., że podłoga pierwszego pałacu była położona 40 cm poniżej podłogi drugiej siedziby. ([58]s. 38 – 50)

⁵¹ Wg ([55] s. 288) w 1912 r. pałac odkrył Th. Davis

- 1929–30 – rozpoczęto prace oczyszczające północną część założenia. Uvo Hölscher prowadził badania architektoniczne chrześcijańskiego kościoła na terenie świątyni. ([59]s. 50 – 69)
- 1957 - Epigraphic Survey pod dyrekcją Charlie Nims wykonali prace dokumentacyjne dekoracji reliefowej świątyni Ramzesa III.

4.2. Świątynia kultu Amona

Podstawowa literatura

- Arnold Dieter, *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*, Zürich 1992.
- Arnold Dieter, *Lexikon der ägyptischen Baukunst*, Zürich 1994.
- Johnson Raymond W. *The Chicago House season, october 2000 to april 2001: a monthly diary*. w: Chicago House Bulletin. Vol. XII, No 1 .Chicago 2001
- Johnson Raymond W., *The Chicago House season, october 2002 to april 2003: a monthly diary*. [w:] Chicago House Bulletin, Vol. XIV, No 1, Chicago 2003.
- Johnson Raymond W., *The Chicago House season, october 2003 to april 2004: a BI monthly diary*. [w:] Chicago House Bulletin. Vol, XV, No 1, Chicago 2004.
- Lipińska Jadwiga, *Historia architektury starożytnego Egiptu* (skrypt), Warszawa 1977.
- Lipińska Jadwiga, Koźmiński Wiesław, *Cywilizacja miedzi i kamienia. Technika starożytnego Egiptu*, Warszawa 1977.
- Teeter Emily, *Additional records recovered from the Medinet Habu excavations*, Chicago 2002, <http://www-oi.uchicago.edu/OI>.

Ogólne informacje o obiekcie

Cała część przednia, wzniesiona na podwyższeniu, na które wchodzi siedem niskich stopni, przypomina sanktuarium barki, otwarte na obie strony. Otoczona jest portykiem z filarów o przekroju kwadratowym, połączonych ze sobą w dolnej części ekranami muru. ([25]s. 378 – 379)

Świątynia nie ma sali kolumnowej i ogranicza się do zespołu kultu boga Amona. Sala na barkę ma dwa wejścia na osi, a za nią znajduje się sala stołu ofiarnego, poprzedzająca następną salę o analogicznym przeznaczeniu, prowadzącą do sanktuarium. Z pierwszej sali stołu ofiarnego otwiera się przejście do kaplicy i do

drugiego sanktuarium. Z obejścia sali na barcę przechodzi się do kaplicy rytualnego oczyszczania⁵². ([96]s. 131)

Datowanie

Fazy budowy

- Świątynia kultu boga Amona zbudowana została przez Hatszepsut i Totmesa III. ([135] s. 177)
- Taharka wznosił pylon przed świątynią. ([98] s. 256)

Fazy przebudowy

- Świątynia kultu boga Amona została przekształcona w drugi kościół miasta Dżeme. Ściany świątyni pokryto malowidłami przedstawiającymi św. Menesa.

Kalendarium prac badawczych i konserwatorskich

- 1926-1927 – rozpoczęły się prace podjęte przez grupę epigrafików z Instytutu Orientalistycznego Uniwersytetu Chicago z siedzibą w Luksorze „Chicago House”.
- 1927-1928 – rozpoczęły się prace badawcze Uvo Hölscher’a w małej świątyni Amona, gdzie ustalił poszczególne przebudowy świątyni na przełomie wieków. ([70]s. 50 – 69)

4.3. Kaplica grobowa Boskich Adoraterek⁵³

Podstawowa literatura

- Arnold Dieter, *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*, Zürich 1992.
- Arnold Dieter, *Lexikon der ägyptischen Baukunst*, Zürich 1994.
- Lipińska Jadwiga, *Historia architektury starożytnego Egiptu* (skrypt), Warszawa 1977.
- Lipińska Jadwiga, Koźmiński Wiesław, *Cywilizacja miedzi i kamienia. Technika starożytnego Egiptu*, Warszawa 1977.

⁵² **Rytualne oczyszczania** – konieczne było przed dopełnieniem czynności związanych z kultem.

⁵³ **Boskie Adoratorki Amona** – urząd ten był równy arcykapłańskiemu, istniał od czasów 22 dynastii. ([98] s. 257) W czasie panowania XXV dynastii w Tebach sprawowały rządy Boskie Adoratorki, będące damami z najbliższej rodziny królewskiej. Po córce Osorkona III urząd objęła Amenardis I, córka Kaszty i siostry Pianchi. W Medinet Habu wzniesiono Amenardis kaplicę kultu pośmiertnego. ([96] s. 209)

- Teeter Emily, *Additional records recovered from the Medinet Habu excavations*, Chicago 2002, <http://www-oi.uchicago.edu/OI>.

Informacje ogólne

Kaplica wzniesiona została w formie odbiegającej od dotychczas budowanych kaplic grobowych. Składa się ona z niemal kwadratowej, niewielkiej kaplicy, wewnątrz której jest rodzaj celli z korytarzem obiegającym cellę dookoła, oraz niewielkiego dziedzińca poprzedzonego małym pylonem z czterema kolumnami tworzącymi boczne portyki. ([98] s. 209)

5. Ramesseum

Obiekt

Przynależność administracyjna	Współczesna nazwa zespołu	Historyczna nazwa zespołu	Funkcja
Miejscowość Qurna koło Luksoru, prowincja Qena, Górny Egipt	Ramesseum ⁵⁴	<ul style="list-style-type: none"> • I w. p.n.e. – grobowiec Osymadiasa⁵⁵, • średniowiecze - Qasr el Degagui⁵⁶ 	Świątynia żałobna Ramzesa II, świątynia Montu i Nefertari, pałac i pomieszczenia gospodarcze i magazyny

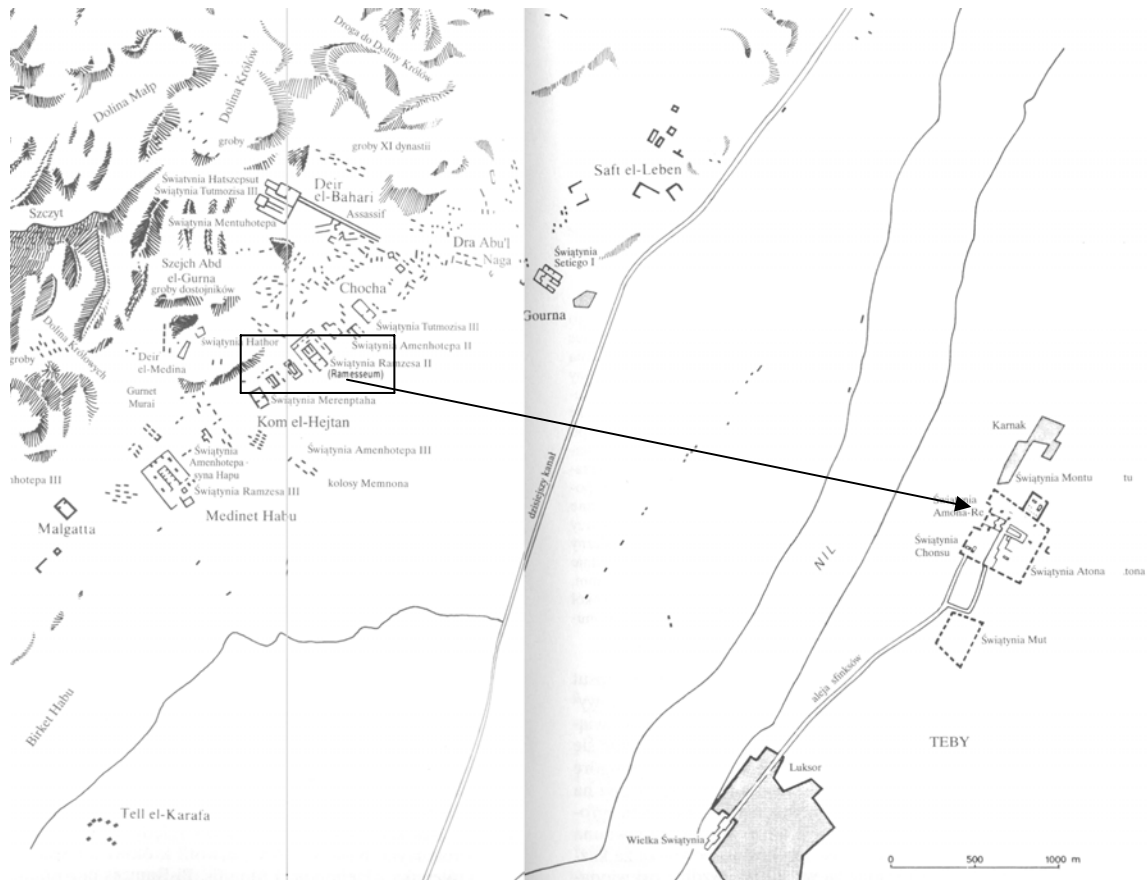
Sytuacja.

Zespół został założony na linii wschód – zachód. Zlokalizowany jest na styku pustyni i doliny Nilu. Położenie geograficzne: 25° 44' N 32° 36' E.

⁵⁴ **Ramesseum** – nazwa świątyni nadana przez Jean’a-François’a Champollion’a w 1829 r. ([92]s. 1)

⁵⁵ wg Diodore de Sicile. ([90]s. 28)

⁵⁶ Geograf Strabon, mówi odnośnie *Memnonii*, że w epoce średniowiecza, mieszkańcy Gurna i okolic przyznali mu nazwę Qasr el – Degagui – pałac Degagui (nazwa ta mogła być zapożyczona od nazwy tragarza, służącego lub sprzedawcy kurczaków). ([90]s. 28)

Rys.15 Teby – plan

Podstawowa literatura

- Arnold Dieter, *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*, Zürich 1992.
- Arnold Dieter, *Lexikon der ägyptischen Baukunst*, Zürich 1994.
- Leblanc Christian, *Compte – rendu de l'assemblée générale orginaire de l'association pour la sauvegarde du Ramesseum* [w:] MEMNONIA II 1991, La Cairo 1991.
- Leblanc Christian, *Quelques suggestions pour la protection et la conservation du patrimoine pharaonique, à Thèbes – ouest* [w:] MEMNONIA XI 2000, La Cairo 2000.
- Leblanc Christian, *Le Ramesseum* [w:] MEMNONIA XI 2000, La Cairo 2000.
- Leblanc Christian, *Le Ramesseum. Temple de millions d'années de Ramsès II a Thèbes – ouest*, <http://ourworld.compuserve.com/homepages/> 2000.

- Leblanc Christian, *Le Ramesseum* [w:] MEMNONIA XII-XIII 2001, 2002, La Cairo 2002.
- Leblanc Christian, *Le Ramesseum. Temple de millions d'années de Ramsès II a Thèbes – ouest*, <http://ourworld.compuserve.com>.
- Lecuyot Guy, *Le sanctuaire du Ramesseum. Campagnes de fouilles 1997–1999* [w:] MEMNONIA XI 2000, La Cairo 2000.
- Lipińska Jadwiga, *Historia architektury starożytnego Egiptu* (skrypt), Warszawa 1977.
- Lipińska Jadwiga, Koźmiński Wiesław, *Cywilizacja miedzi i kamienia. Technika starożytnego Egiptu*, Warszawa 1977.
- Noblecourt Desroches Christiane, *Le mammisis de Ramsès au Ramesseum*. [w:] MEMNONIA I 1990/1991, Le Caire 1991.

Kompozycja

Zespół został założony na linii wschód – zachód. Główna oś kompozycyjna założenia biegnie od pylonu na wschodzie, usytuowanego nieco ukośnie, poprzez poszczególne dziedzińce w kierunku zachodnim do sali hypostylowej i sali zwanej astronomiczną, a następnie do sali na barkę i do sanktuarium. Od strony północnej do świątyni Ramzesa II przylega mniejsza świątynia Montu i Nefertari, która to świątynia posiada dwie osie zaakcentowane przez wejścia w portyku frontowym, biegnące ze wschodu na zachód. Od strony południowej znajduje się doraźny pałac władcy, posiadający swą własną oś prostopadłą do osi głównej świątyni Ramzesa. Pomieszczenia magazynowe i pomocnicze otaczają świątynię i pałac z trzech stron: z północy, południa i zachodu. ([96] s. 167)

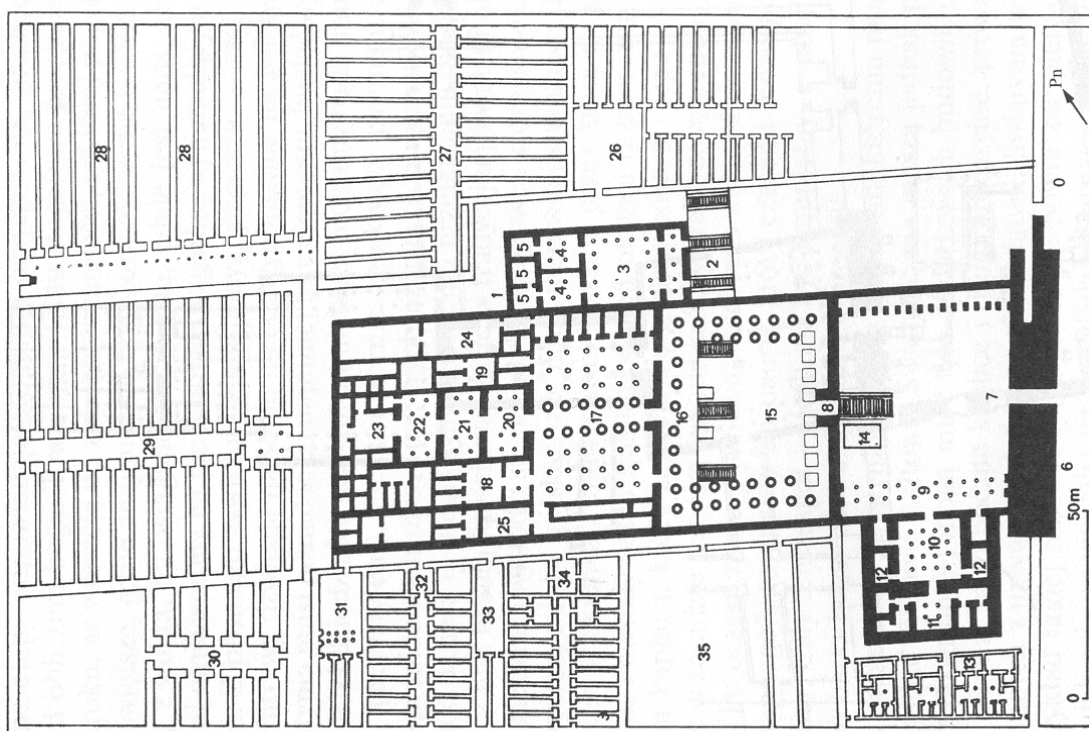
Dyspozycja przestrzenna

Okrąg świątynny otacza mur o wymiarach 180 x 267 m, ([4]s. 211) w obrębie którego mieściły się: świątynia Montu i Nefertari oraz Ramzesa II, pałac, a także pomieszczenia magazynowe i pomocnicze.

Świątynia Ramzesa II

Mur otaczający teren stanowi regularny prostokąt, jednak założenie świątynne ustawiono skośnie. Świątynia ma kształt rombu i poszczególne pomieszczenia nie są prostokątne. Wielkość świątyni wynosił 58 x 183 m. ([4]s. 211)

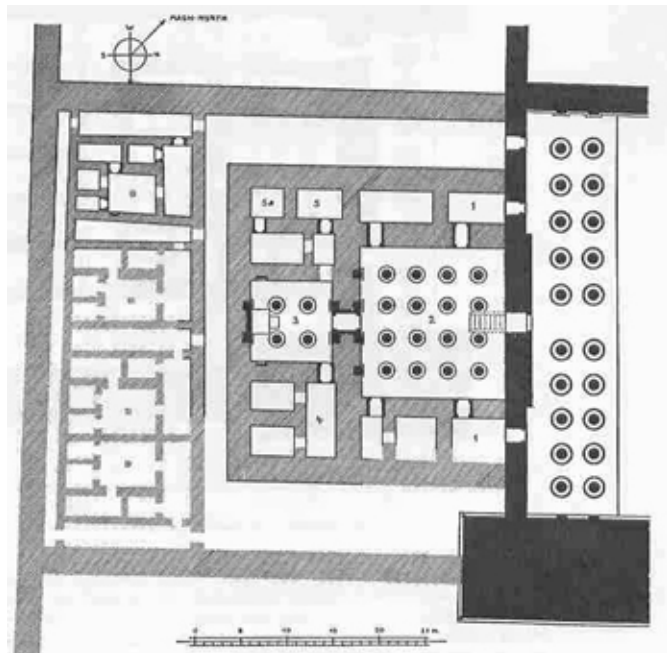
Wielka sala hypostylowa poprzedzona pylonami, o podwyższonej nawie głównej, pełniła funkcję przedsionka do właściwych pomieszczeń kultowych. Centralny zespół kultowy składał się z kolejnych trzech identycznych sal o stropach wspartych na 8 kolumnach papirusowych o zamkniętych kielichach. Pierwsza z tych sal umiejscowiona za hypostylem, ma strop ozdobiony przedstawieniem astronomicznym, a jak dowodzą tego reliefy na ścianach, właśnie to pomieszczenie, a nie tylko hypostyl, służyło jako *sala pojawiania się*. Następna sala kolumnowa była salą stołu ofiarnego. Trzecia stanowiła salę na barcę, choć stan zachowania zarówno tej sali, jak i pomieszczeń następnych utrudnia lub wręcz uniemożliwia identyfikację. Podobnie ma się sprawa z kaplicami znajdującymi się na bocznych osiach - przypuszczalnie północne poświęcone były Re, a południowe kultowi królewskiemu. ([98] s. 167)

Rys.16 Plan Ramesseum. 1 – depozyt fundacyjny, 2 – wejście, 3 – dziedziniec perystylowy, 4 – pomieszczenia z kolumnami, 5 – pomieszczenia kultowe Ramzesa II, **świątynia Montu i Nefertari**; 6 – pierwszy pylon, 7 – pierwszy dziedziniec, 8 – drugi pylon, 9 – portyk pałacu, 10 – sala kolumnowa, 11 – sala tronowa, 12 – dziedziniec pomieszczeń bocznych, 13 – harem, 14 – kolos, 15 – drugi dziedziniec, 16 – portyk zachodni, 17 – sala hypostylowa, 18 – świątynia triady tebańskiej i Seti I, 19 – pomieszczenia na barki, 20 – sala z plafonem astronomicznym, 21 – sala kolumnowa, 23 – sanktuarium, 24 – otwarty dziedziniec, 25 – świątynia Ozyrysa, **świątynia żalobna Ramzesa II**; 26 – pierwszy blok, 27 – drugi blok, 28 – trzeci blok, 29 – czwarty blok, 30 – piąty blok, 31 – budynek administracyjny, 32 – szósty blok, kuchnia, 33 – budynek administracyjny, 34 – siódmy blok, kuchnia, 35 – dziedziniec, **magazyny i pomieszczenia gospodarcze**

Pałac

Na południe od pierwszego dziedzińca świątyni znajduje się pałac świątynny. Południowy portyk świątyni jest zarazem kolumnadą frontową pałacu. Na południowej ścianie dziedzińca znajdowało się okno pojawień, zwieńczone gzymsem *cavetto*, prawdopodobnie ozdobione ureuszami. Pod parapetem okna umieszczone były wyrzeźbione głowy wrogów Egiptu. W planie pałacu zachowana została symetria. W sali kolumnowej znajdowało się 16 kolumn. Schody do okna pojawień mieściły się pomiędzy dwiema środkowymi kolumnami. Z dwóch stron sali kolumnowej umiejscowione zostały po dwa pomieszczenia. Druga sala miała 4 kolumny i małe schody prowadzące na podium z tronem. Tło tronu stanowiły kamienne ślepe wrota. Od strony wschodniej i zachodniej znajdowały się apartamenty króla. Pałac otaczał z trzech stron mur. Z tyłu pałacu znajdowały się pomieszczenia haremu. Mury pałacu wybudowano z cegły mułowej, kolumny i ościeżnice drzwi – z kamienia. ([12]s. 37 – 38)

Rys.17 Plan pałacu Ramzesa II

Świątynia Montu i Nefertari, umieszczona na północ od wielkiej sali hypostylowej głównej świątyni, posiadała podwójne sanktuarium, jedna jego część poświęcona była bogini Montu, druga zaś królowej Nefertari. ([96]s. 2)

Kompleks ekonomiczny

Magazyny otaczały świątynię z trzech stron i zamkały się w planie prostokąta. Ulica wokół świątyni otwierała się od frontu, w kierunku północnym od pylonu. Tutaj znajdowały się trzy grupy magazynów. Pierwsza grupa na północ od świątyni, miała oddzielne, zamknięte zespoły. Centralna droga miała długość 6,5 m i biegła z północy na południe. Pomieszczenia magazynowe przykrywało paraboliczne sklepienie.

([12]s. 141 – 142)

Kuchnia i piekarnia⁵⁷ Ramesseum mieściły się w części południowo-wschodniej kompleksu. Ogólnie zajmowały 14 sal, przykrytych sklepieniem, do których wstępowało się przez korytarz cyrkulacyjny. Sala z przodu zespołu, zbudowana z kamienia⁵⁸, sprawowała rolę komory, pozwalając przejść ze świata profanum (kuchnia) do świata sacrum (świątynia). W tym miejscu oczyszczano wodą i ogniem ofiary z pożywienia, które następnie były rozdzielane do ołtarzy. Na zachód od tego zespołu znajduje się podobny w układzie zbiór pomieszczeń⁵⁹, który prawdopodobnie należał również do kuchni. ([92]s. 26)

Datowanie

Fazy budowy zespołu

Budowa świątyni rozpoczęła się przed końcem drugiego roku panowania Ramzesa II została ukończona 20 lat później, długo przed pierwszym celebrowaniem święta monarchy Sed (jubileusz koronacji). Realizacja tego założenia prowadzona była przez dwóch kierowników budowy: Penre pochodzącego z Koptos i Amenemona z Abydos. Obu architektów pochowano w Tebach. ([91b]s. 1)

Fazy przebudowy

Przebudowy i zmiany funkcji kompleksu nastąpiły wraz z końcem okresu Ramessydów. Porzucenie kultu nie jest jednoznaczne, jednak z nastaniem 22 dynastii na miejsce pochówków przeznaczono większość budynków gospodarczych. Grobowce i kaplice grobowe były zarezerwowane dla członków tebańskiego

⁵⁷ Kuchnia i piekarnia odkryte w 1997 r., stanowią cel wykopalisk, prac badawczych i odbudowy. ([92]s. 25)

⁵⁸ Bloki kamienne z czasów Hatszepsut i Totmesa III, dekorowane przez Ramzesa II. ([92]s. 26)

⁵⁹ Jednostka odkryta w latach 1999–2000, stanowi przedmiot dokładnych analiz. ([92]s. 26)

duchowieństwa. Niektóre księżniczki pełniące funkcje kapłańskie i *boskie wielbicielki* jak Karomam, która pochodziła z rodziny królewskiej (Osorkon I, Takelot II) zostały pochowane na terenie Ramesseum. Założono organizację, która zarządzała działkami, pochówkami i utrzymaniem nekropoli. Poczynając od XXIX dynastii i w okresie ptolemejskim i rzymskim, Ramesseum było narażone na pierwsze straty, które spowodowały zniknięcie świątyni Montu i Nefertari oraz rozebranie wielu ścian, filarów i kolumn. Znaczną liczbę tych materiałów użyto ponownie w ostatniej aranżacji kompleksu w Medinet Habu. Rozbórka części Ramesseum trwała aż do okresu średniowiecza. W I wieku świątynię przekształcono w kościół. ([92] s. 4)

Kalendarium prac badawczych i konserwatorskich

- Sierpień 1799 r. – inżynierowie F. Jolio i R.E. Devilliers z wyprawy Bonapartego rozpoznali sławny *grobowiec Osymandysa*, znany w starożytności i opisywany przez Diodore de Sicile. Dokonali oni pierwszej naukowej ekspertyzy, którą opublikowano w *Description de l’Egypte*.
- 1829 r. – J.–F. Champollion przebywał w okolicach Memnonium, które w jego pismach stało się Ramesseum. Dokonał pierwszego spisu scen oraz skopiował niektóre inskrypcje. Uznał, że świątynię można uznać za najwznioślejszą i najczystsza pod względem formy w tebańskiej architekturze. Wiele miejsca poświęcił tej świątyni w *Listach pisanych z Egiptu i Nubii* oraz w *Opisowych notatkach*. ([91]s. 28)
- 1844 r. – R. Lepsius w swych badaniach dokonał ustalenia planu świątyni oraz sporządził tablice mitologiczne. Opublikował pracę pt. *Denkmäler*. ([91]s. 28)
- 1866 r. – J.R. Quibell odkopał obszar gospodarczy i odkrył wiele grobów z Trzeciego Okresu Przejściowego.
- 1896 r. – J.R. Quibell pracował przy badaniu fundamentów w jednym z sektorów sanktuarium. ([94]s.117)
- Lata 1900–1908 r. – H. Carter i E. Baraize dokonali kilku uporządkowań i wzmocnień.
- 1931 r. – U. Hölscher i H. Steckeweh prowadzili badania architektoniczne, uwzględniając porównanie z Medinet Habu. ([94]s. 117)
- 1969 r. – Centrum Dokumentacji i Badań Starożytnego Egiptu (Organizacja Dziej Sztuki Starożytnej Egiptu) rozpoczęła swą działalność w rejonie tebańskim – w Ramesseum. ([91]s. 29)

- W latach 70–tych i 80–tych naszego wieku – przeprowadzono wykopaliska, oczyszczania oraz badania epigraficzne dokonane w świątyni i jej budynkach gospodarczych przez francuski oddział naukowo–badawczy CEDAE (Centrum Dokumentacji i Badań Starożytnego Egiptu).
- 1989 r. – stworzona została *Association pour la Sauvergarde du Ramesseum*, aby kontynuować egipsko–francuskie wykopaliska, badania i restaurację. Prace odbywają się każdego roku. Zasadniczym celem organizacji jest pomoc dla naukowców w odzyskaniu znaczenia *Domu Miliona Lat Ramzesa II* z architektonicznego punktu widzenia oraz w odkrywaniu dzięki systematycznym badaniom nie tylko klucza do jego funkcjonowania, lecz również etapów jego historii. Drugi cel stanowi poprawienie i uwydatnienie piękna monumentu zgodnie z międzynarodowymi regułami o restauracji. ([92] s. 4, 5)
- Lata 1990–1991 – przebadano pierwszy pylon, udokumentowano figury ozyriackie drugiego dziedzińca, przebadano salę hypostylową i część centralną świątyni Montu i Nefertari.
- Lata 1990–2002 – przeprowadzono badania kompleksu gospodarczego.
- Lata 1998–2000 – uzupełniono południową wieżę drugiego pylonu.
- Lata 1999–2000 – rozpoczęto prace rekonstrukcyjne kompleksu ekonomicznego oraz badania alei procesyjnej.
- Lata 1999–2002 – przebadano strefę sanktuarium i posągu kolosa Ramzesa II z pierwszego Dziedzińca.

6. Świątynia Setiego I

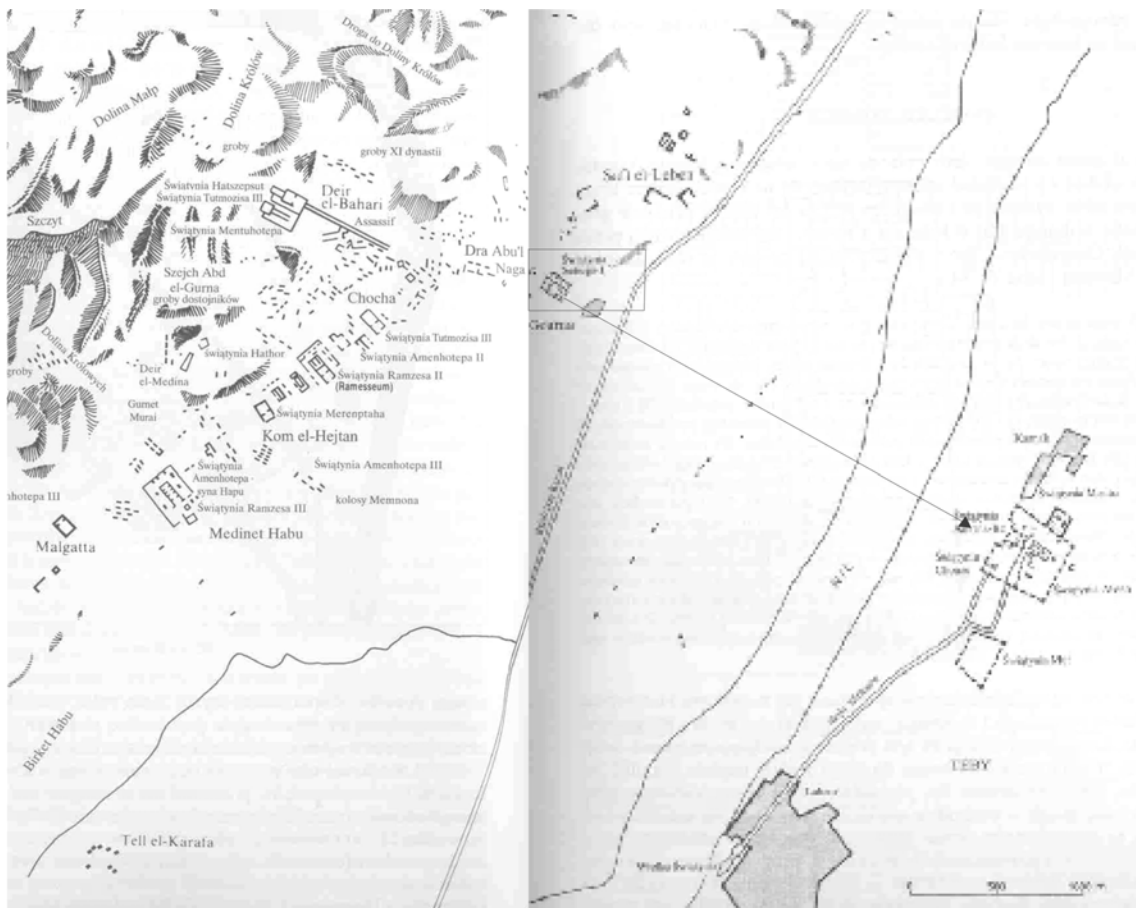
Obiekt

Przynależność administracyjna	Współczesna nazwa zespołu	Historyczna nazwa zespołu	Funkcja
Miejscowość Stara Qurna koło Luksoru, prowincja Qena, Górny Egipt	Świątynia Setiego I		Świątynia żałobna, pałac, kompleks ekonomiczny

Sytuacja

Zespół zorientowany jest na linii południowy – wschód północny – zachód.

Współrzędne geograficzne: 25° 44' N 32° 38' E.

Rys.18Teby

Podstawowa literatura

- Arnold Dieter, *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*, Zürich 1992.
- Arnold Dieter, *Lexikon der ägyptischen Baukunst*, Zürich 1994.
- Myśliwiec Karol, *Keramik und Kleinfunde aus der Grabung im Tempel Sethos' I in Gurna*, Mainz 1987.
- Lipińska Jadwiga, *Historia architektury starożytnego Egiptu* (skrypt), Warszawa 1977.
- Lipińska Jadwiga, Koźmiński Wiesław, *Cywilizacja miedzi i kamienia. Technika starożytnego Egiptu*, Warszawa 1977.
- Osing Jugen, *Der Tempel Sethos' I in Gurna: Die reliefs und Inschriften*, Kairo 1977.
- Stadelmann Rainer, *Der Tempel Sethos' I in Gurna*, MDAIK 28 (1972) s.293–299.
- Stadelmann Rainer, *Der Tempel Sethos' I in Gurna*, MDAIK 31 (1975) s.353–356.
- Stadelmann Rainer, *Der Tempel Sethos' I in Gurna*, MDAIK 33 (1977) s.125–131.
- Stadelmann Rainer, Myśliwiec Karol, *Der Tempel Sethos' I in Gurna*, MDAIK 38 (1982)s.395–405.

Kompozycja

Oś kompozycyjna zespołu biegnie z południowego zachodu na północny wschód. Oś ta jest równa z osią świątyni żałobnej, natomiast pałac, magazyny i pomieszczenia gospodarcze posiadają własne niezależne osie. Oś świątyni rozpoczyna się od dwóch dziedzińców poprzedzonych pylonami. Wzdłuż głównej osi zgrupowano najważniejsze sale: za wejściem głównym znajduje się sala kolumnowa, następnie sala stołu ofiarnego i kaplica Amona, aż do głównego sanktuarium. Oś pałacu ma swój początek w portyku przylegającym do pierwszego dziedzińca świątyni, dalej - poprzez okno pojawień i salę kolumnową - dochodzi do sali tronowej od południowo – zachodniej strony zespołu. Magazyny położone w północnej części zespołu mają oś będącą osią symetrii układu. ([98]s. 165)

Dyspozycja przestrzenna

Cały zespół otoczony jest murami obronnymi (124 x 162 m)⁶⁰ z wysuniętymi na przód bastionami, znajdującymi się w odległości około 20 m od siebie. ([98]s. 165)

Mur miał szerokość 3,2 m (6 ł.k.⁶¹) i 10,4 m (20 ł. k.) wysokości. U szczytu mur zwężał się do kąta około 85°. ([144]s. 3) Od strony południowo-wschodniej był zakończony pylonem. Pylon⁶² mierzył 68,8 m (131 ł.k.) długości, 10,5 m (20 ł.k.) szerokości i z nachyleniem 86° prawdopodobnie 24 m (44 ł.k.) wysokości.⁶³

Świątynia żałobna jest zlokalizowana centralnie na osi założenia. Po jej stronie wschodniej znajduje się pałac (południowy narożnik) i nilometr ze świętym jeziorem (północny kraniec zespołu).

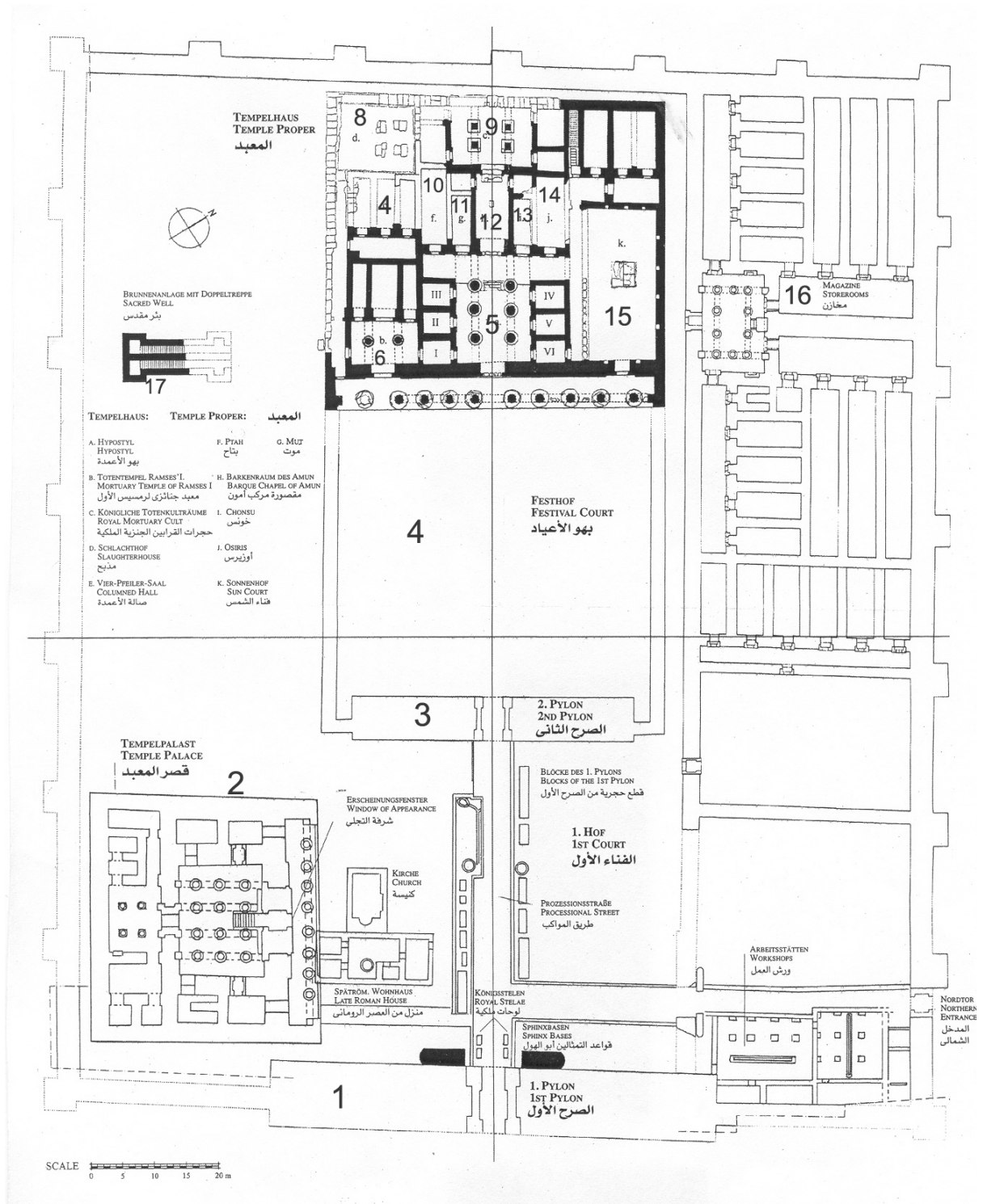
Po zachodniej stronie świątyni mieszczą się magazyny, spichlerz i pomieszczenia gospodarcze.

⁶⁰ Wg Stadelman Rainer ([144]s. 3) wymiary zespołu w obrębie muru wynoszą 137 m (260 łokci królewskich) na zachodzie i 165 m (314 łokci królewskich) na wschodzie.

⁶¹ Ł.k. – łokcie królewskie

⁶² Wymiary mogły być zrekonstruowane w oparciu o fundamenty, które przetrwały. ([144]s. 3)

⁶³ Wg Lipińska Jadwiga ([98]s. 165) długość północnej wieży pylonu wynosi 19,1 m, szerokość 6,9 m, całkowita rozpiętość pylonu obliczona może zostać na 43 m. Ceglana podbudowa pylonu sięga na 90 cm pod pierwotny poziom dziedzińca.

Rys. 19 Zespół świątynny Setiego I. 1 – pierwszy pylon, 2 – pałac świątynny, 3 – drugi pylon, 4 – dziedziniec festiwalowy, 5 – sala hypostylowa, 6 – świątynia Ramzesa I, 7 – kaplice kultu królewskiego, 8 – pomieszczenie do przygotowywania ofiar, 9 – sala kolumnowa, 10 – kaplica Ptaha, 11 – kaplica Mut, 12 – sala na barkę, 13 – kaplica Chonsu, 14 – kaplica Ozyrysa, 15 – dziedziniec słoneczny, 16 – magazyny, 17 – nilometr.

Świątynia

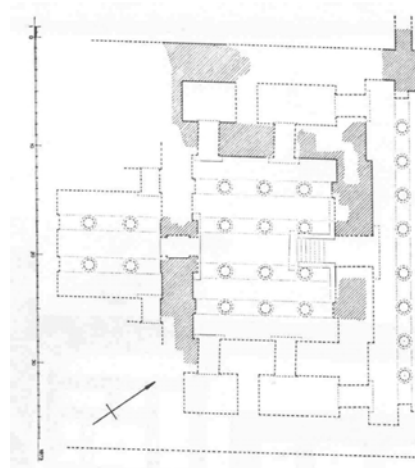
Zasadnicza część świątyni mieści się w obrębie prostokąta 45 i 52 m od frontu (100 ł.k.), otoczona jest portykiem z 10 papirusowymi kolumnami o zamkniętych kapitelach. Świątynię poprzedzają dwa dziedzińce z pylonami (dziś zniszczonymi). ([98]s. 165) Drugi pylon, mniejszy od pierwszego, zbudowany został z cegły mułowej i posiadał wymiary: długość 43,25 m (82 ł.k.), szerokość 6,7 m (12 ł.k.). Pylon miał bramę z wapienia i architrav z granitu. Za pylonem znajdował się dziedziniec festiwalowy zamknięty murem od północy i południa. ([144]s. 6-7) Następnie z portyku prowadziły trzy przejścia do trzech niezależnych zespołów. Najważniejsze pomieszczenia świątyni zgrupowano wzdłuż głównej osi. Zaraz za wejściem znajduje się sala kolumnowa o sześciu papirusowych kolumnach, mających zamknięte kapitele, dalej sala przechodzi w rodzaj westybulu, czyli tzw. salę stołu ofiarnego, skąd otwierają się trzy kaplice, będące salami na barkę triady tebańskiej. Centralna kaplica należała do boga Amona, boczne do Mut i Chonsu. W głębi duża kaplica o stropie wspartym na 4 filarach stanowiła główne sanktuarium, skąd otwierały się cztery mniejsze kaplice, niewątpliwie miejsca gdzie umieszczone były posągi bóstw. Z obu stron sali hypostylowej, łączącej funkcje sali *pojawienia się* i sali stołu ofiarnego, znajdują się dwie kaplice. Północne - poświęcone były kultowi Ozyrysa i Setiego I, południowe - również związane były z kultem króla – jedna stanowiła rodzaj *zakrystii*, druga – sali na barkę. Północną część świątyni zajmowały pomieszczenia kultu słonecznego. Znajdował się tam wielki dziedziniec z ołtarzem. Od południowej strony świątyni mieściły się dwa zespoły pomieszczeń. W głębi znajdowała się część gospodarza z magazynami i miejscem uboju bydła ofiarnego, a od frontu zamkniętą całość tworzył zespół kultu ojca Setiego I, Ramzesa I. Widnieje tam mała sala o dwu kolumnach, a za nią trzy kaplice, z których środkowa stanowiła sanktuarium Ramzesa I. ([31] s. 165)

Pałac

Cała fasada zewnętrzna jest związana z oknem pojawień. Architektonicznie przejawia się to poprzez rozszerzenie ośmiu papirusowych kolumn portyku przed oknem i wzmocnienie środkowej części muru, podczas gdy położone na wschodzie i zachodzie drzwi, prowadzące do pałacu, są nieco wycofane. Środkową część ściany wraz z oknem wykonano z wapienia, a pozostałą część pałacu - z cegły

mułowej. ([141]s. 222) Za portykiem, za drzwiami na wschodzie i zachodzie znajdowały się małe westybule, następnie przechodziło się do sali kolumnowej. ([144]s. 5) W sali kolumnowej znajduje się 12 kolumn i schody do okna pojawień. Cała sala tworzy połączenie sali tronowej z oknem pojawień. Oś ta jest podkreślona bocznymi wejściami łączącymi się z salą kolumnową, w ten sposób powstaje oś poprzeczna w pomieszczeniu.

Sala tronowa posiadała 4 kolumny. Z sali tej, usytuowane naprzeciwko siebie drzwi prowadzą do pomieszczeń prywatnych króla. ([141]s. 222 – 233)

Rys. 20 Plan pałacu Setiego I

Kompleks ekonomiczny

Magazyny świątynne tworzą zamknięty kompleks w kształcie prostokąta o wymiarach około 90 x 32 m. Zachodnia ściana kompleksu magazynów jest równocześnie zachodnim murem otaczającym świątynię. To samo dotyczy, przypuszczalnie muru po stronie północnej⁶⁴. Południowy mur magazynu jest jednocześnie północnym murem otaczającym świątynię. Główne wejście dla zaopatrzenia prowadziło od południowo-wschodniego rogu przez długi, prawdopodobnie nie posiadający sklepienia, korytarz, aż do położonego w części centralnej dziedzińca, na którym następował podział wniesionych dóbr. Dziedziniec, na którym segregowano dobra, był prawie prostokątem 8,5 x 14 m, dużym i otwartym polem, które obiega kolumnada (zachowały się jedynie fundamenty). Ponadto mieściły się tu także dwie pary drzwi po stronie północnej,

⁶⁴ Został odkopany tylko w dwóch miejscach na całej szerokości, gdyż przykryty jest on obecnie współczesnym nasypem, nad którym przebiega trasa do Dra'abu'l – Naga. ([142]s. 126)

a także przypuszczalnie po dwie pary drzwi po stronie wschodniej i zachodniej. Zachowała się główna brama po stronie południowej. Przez nią przechodziło się do przejścia prowadzącego między budynkiem świątynnym a murem tej świątyni i dziedzińcem otaczającym. Tą drogą wprowadzano do świątyni produkty przeznaczone do złożenia w ofierze.

Pośrodku magazynu posiadającego sklepienie kolebowe znajdował się dziedziniec z kolumnadą, jedyne pomieszczenie do którego dostawało się światło słoneczne.

Pomieszczenia magazynowe miały posadzkę z cegły o wymiarach 47 x 43 cm (w niektórych miejscach dobrze zachowane). Na murze magazynów można odnaleźć odciski pieczęci Setiego I (- Sthj – mrjj – jmm)⁶⁵. ([142]s. 126 – 128)

Datowanie

Fazy budowy zespołu

- Pierwsza faza – czasy Setiego I – obejmuje centralne pomieszczenia kultu, salę na barkę, sanktuarium i kaplicę Ramzesa I oraz pylony (budowa i dekoracja)⁶⁶. ([144]s. 295) Obydwa pylony na wschodzie, pałac świątynny, magazyny na północy były wówczas wybudowane i dekorowane. ([142] s. 130)
- Druga faza – Seti I i Ramzes II wybudowali salę hypostylową i przylegające do niej pomieszczenia boczne.
- Trzecia faza – Ramzes II wybudował dziedziniec solarny i wykonał dekorację zewnętrzną. ([140]s. 294 – 295)

Fazy przebudowy

- Okres późny⁶⁷ - na południe od drugiego dziedzińca świątyni odkryto fundamenty budynku mieszkalnego (20 x 12 m). Główne jego wejście znajdowało się po stronie południowo – zachodniej. Wnętrze było podzielone za pomocą pięciu

⁶⁵ Magazyny z cegły były wybudowane za czasów Setiego I. Dotychczas przyjmowano, podług instrukcji Ramzesa II, Ramzes kazał wybudować magazyny po śmierci ojca. W ten sposób można stwierdzić, właśnie, iż magazyny musiały mieć znaczenie kultowe dla kompleksu świątynnego. ([142]s. 128)

⁶⁶ Istnienie pylonów już za czasów Setiego I świadczy o funkcjonowaniu świątyni w powiązaniu z obrzędami kultu za czasów życia króla. ([140]s. 295)

⁶⁷ **Okres późny** – wg [135]s. 311) trwał od 747–332 p.n.e.

traktów, z których każdy prowadził do trzech pomieszczeń. Sklepienie, które uległo zawaleniu, pozwala przypuszczać, iż budynek składał się z dwu pięter.

Przestronność budowli i staranność wykonania pozwalają uznać je za reprezentacyjny dom mieszkalny dla książąt. ([140]s. 296 – 297)

Kalendarium prac konserwatorskich

- 1799 r. – badacze wyprawy napoleońskiej zinterpretowali świątynię jako pałac.
- 1829 r. – J.F. Champollion kopiował poszczególne inskrypcje w świątyni. ([144]s. 293) Jednak również on uznał świątynię za pałac. ([144]s. 13)
- 1831 r. – J.G. Wilkinson odwiedzając Teby, sporządził plan nekropoli. Widział nie tylko pozostałości pylonu, lecz także aleję sfinksów od pierwszego pylonu do dziedzińca świątyni. ([140]s. 293) W opisie *Topography of Thebes* interpretuje świątynię jako pałac. ([144]s. 13)
- R. Hay, szkocki podróżnik i epigraf widział świątynię w Qurna. Rozpoznał liczne ceglane struktury stojące na świątynnym dziedzińcu. Budowle z okresu romańskiego mogły być zachowane do poziomu okna. Ponad obszarem pałacu również wznosiły się mury domów późnego antyku. ([144]s. 13)
- 1844 r. – R. Lepsius badał świątynię i magazyny. Stwierdził, że magazyny musiały być na początku XIX w. jeszcze dobrze zachowane. ([139]s. 126) Stworzył on nie tylko plan świątyni, lecz również kolorowy widok obszaru, zawierający fasadę świątyni. ([144]s. 13)
- Lata 1908–1909 – W.E. Petrie przebadał i *wycenił* obszar magazynu ([142]s. 126), a także skopiował pojedyncze sceny i inskrypcje ze świątyni. ([140]s. 294)
- Lata 1910–1913 – Service de Antiquites pod kierownictwem A. Barsanti’ego zlecił przeprowadzenie niezbędnych prac restauracyjnych i rekonstrukcyjnych. W trakcie tych prac dokonano wielu szkód poprzez cementowanie całych partii ściennych. ([140]s. 294)
- W okresie międzywojennym przedstawiciele Instytutu Orientalistyki Uniwersytetu w Chicago dokonali całościowego sfotografowania świątyni Setiego I. A. Christophe badał jedno z pomieszczeń przylegających do sali hypostylowej. R. Caminos prowadził badania nad stelami Amenemesa, względnie Siptaha, oraz były prowadzone badania fasady świątyni przez E. Otto. ([140]s. 294)

- 1969 r. – Niemiecki Instytut Archeologii w Kairze otrzymał od Departamentu Starożytności koncesję na prowadzenie prac wykopaliskowych, obejmujących obszar świątyni żałobnej Setiego I w Qurna. Tego samego roku Rainer Stadelmann przeprowadził pierwsze wykopaliska na terenie dziedzińca świątyni.
- Lata 1971–1979 miało miejsce 8 sezonów wykopaliskowych, podczas których:
 - przebadano fundamenty obu pylonów;
 - przebadano pozostałości pałacu świątynnego; ([144]s. 14)
 - 1970 r.–inż. Józef Dorner sporządził plan całego obszaru świątynnego. Przebudowano pozostałości pierwszego pylonu. Zachowały się fundamenty i bloki piaskowca z bramy;
 - 1972 r.–odkryto dom książąt z Okresu Późnego, na południe od drugiego dziedzińca świątyni; ([140]s. 296)
 - zbadano fundamenty późnoromańskiego kościoła. ([147]s. 14)
- Lata 1980–1984 – miały miejsce sesje wykopaliskowe.
- Lata 1984–1998 – odbyło się kilka małych kampanii wykopaliskowych i badawczych. Przeprowadzono ponadto rekonstrukcję zewnętrznych murów oraz ścian fundamentowych pod pałacem. ([147]s. 14)
- * 1994 r. – na skutek występujących burz znaczna część prac restauracyjnych uległa zniszczeniu. ([147]s. 15)

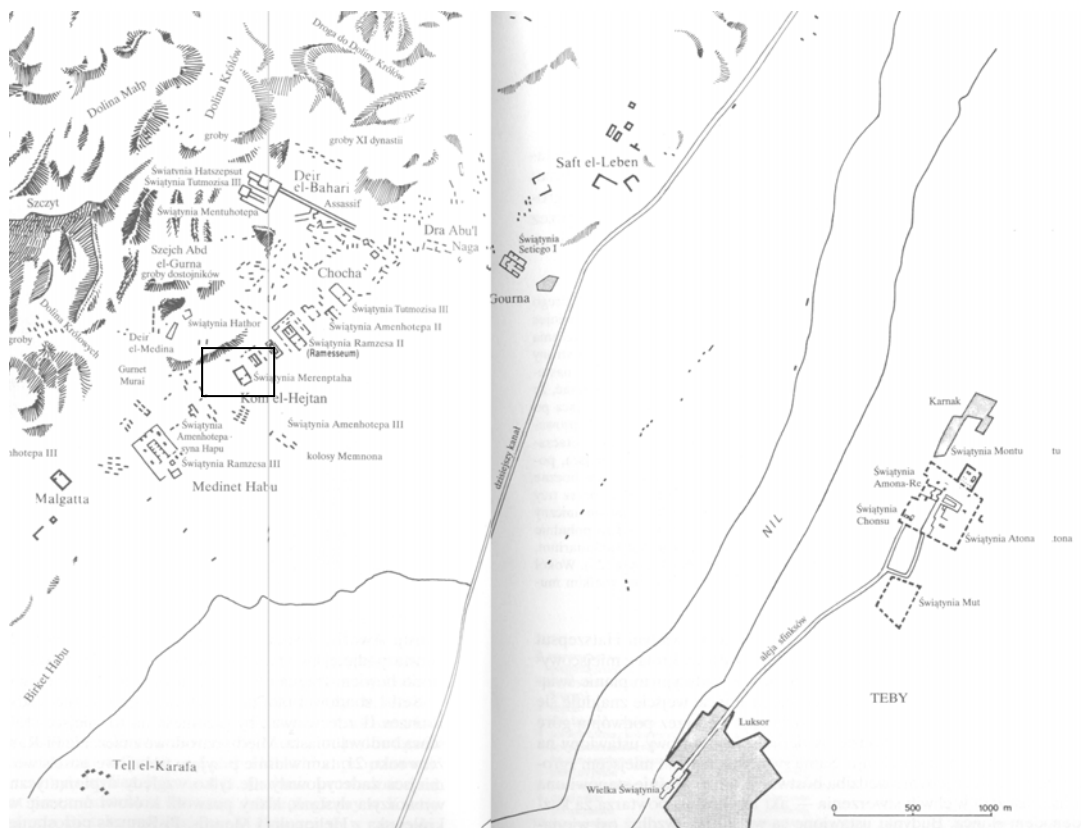
7. Świątynia Merenptah'a

Obiekt

Przynależność administracyjna	Współczesna nazwa zespołu	Historyczna nazwa zespołu	Funkcja
Miejscowość Qurna koło Luksoru, prowincja Kena, Górny Egipt	Świątynia Merenptaha		Świątynia żałobna, pałac, kompleks ekonomiczny

Sytuacja.

Zespół zorientowany jest na linii wschód - zachód. Współrzędne geograficzne: 25° 43' N 32° 36' E.

Rys.21Teby

Podstawowa literatura

- Bickel Susanne, *Blocs d'Amenhotep III réemployés dans le temple de Merenptah à Gurna. Une porte monumentale*, [w:] BIFAO 92, s. 1–13, Le Caire 1992.
- Dominicus Brigitte, Jaritz Horst, *Untersuchungen im Totentempel des Merenptah in Theben. Die Dekoration und Ausstattung des Tempels*, Mainz Zabern 2004.
- Jaritz Horst, *Der Totentempel des Merenptah in Qurna*, [w:] MDAIK 48 (1992), s. 65–91, Tafeln 11-15, Mainz Zabern 1992.
- Jaritz Horst, Bickel Susanne, *Une porte monumentale d'Amenhotep III. Second rapport prélaire sur les blocs réemployés dans le temple de Merenptah à Gurna*, [w:] BIFAO 94, s. 277-285, Le Caire 1994.
- Jaritz Horst, Dominicus Brigitte, Sourouzian Hourig, *Der Totentempel des Merenptah in Qurna*, [w:] MDAIK 51 (1995), s. 57-83, Tafeln 18-23, Mainz Zabern 1995.

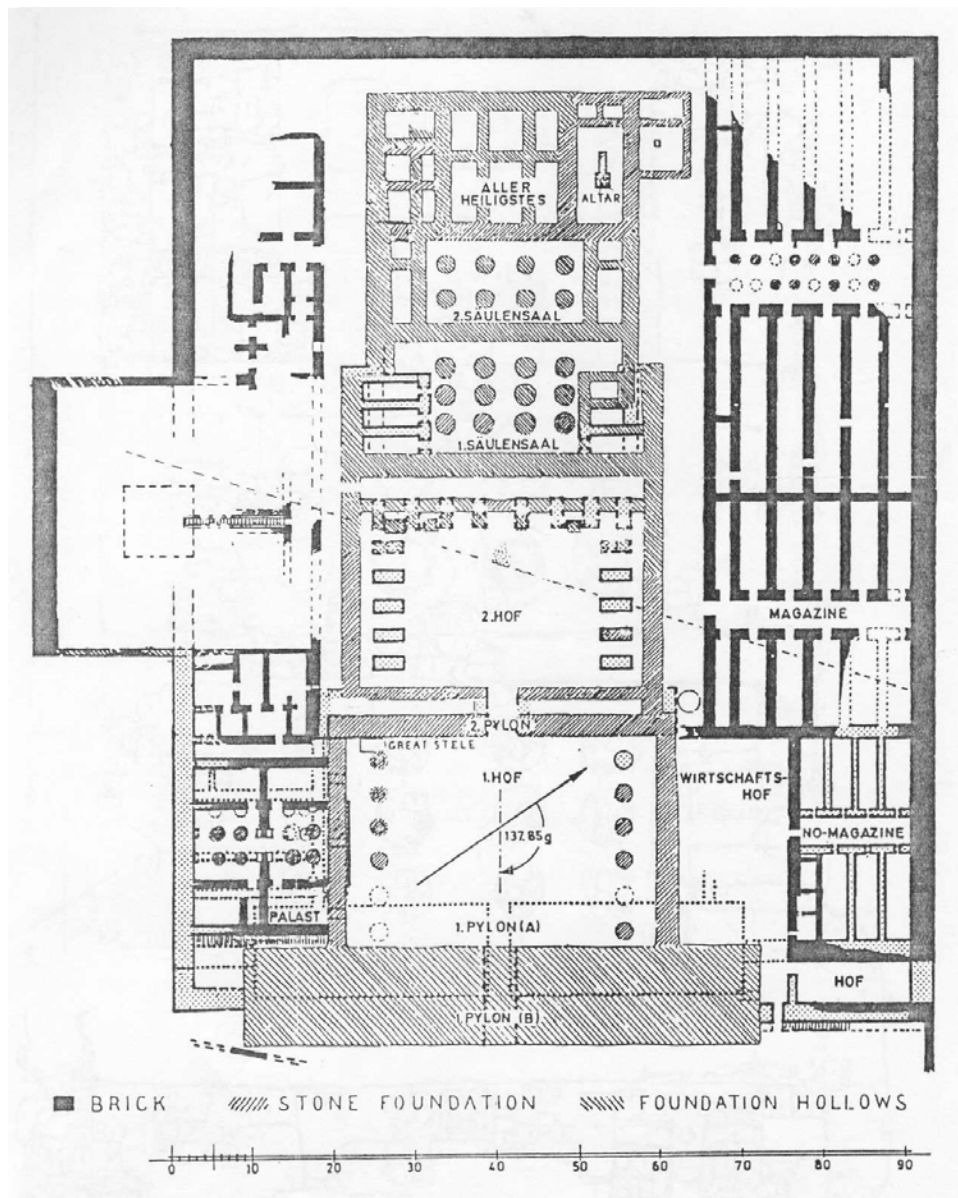
- Jaritz Horst, Dominicus Brigitte, Minuth Uwe, *Der Totentempel des Merenptah in Qurna*, [w:] MDAIK 52 (1996), s. 201–232, Tafeln 34–40, Mainz Zabern 1996.
- Jaritz Horst, Bickel Susanne, *Untersuchungen im Totentempel des Merenptah in Theben. Tore und andere wiederverwendete Bauteile Amenophis' III*, Stuttgart 1997.
- Petrie W.M. Flinders, *Six temples at Thebes*, London 1897.

Kompozycja

Zespół został założony na linii wschód – zachód. Dzieli się na trzy pasy zabudowań, które wykazują niemalże tę samą szerokość. Główna oś kompozycyjna założenia biegnie od pylonu na wschodzie poprzez poszczególne dziedzińce, przedzielone drugim pylonem, w kierunku dwóch kolejnych sal kolumnowych aż do sanktuarium. Przesunięcie osi pierwszego dziedzińca w stosunku do osi świątyni o około 1,7 m w kierunku północnym nie zostało wyjaśnione. Stworzyło jednak asymetrię w całkowitym planie świątyni. ([63]s. 70) Od strony południowej znajduje się doraźny pałac władcy, posiadający swą własną oś prostopadłą do osi głównej świątyni. Na zachód od pałacu mieści się harem, zaś w dalszej kolejności zbiornik wodny – studnia i pracownie.

Dyspozycja przestrzenna

Okrąg świątynny otacza mur, w obrębie którego mieściły się: świątynia Merenptaha, pałac, studnia – zbiornik i pomieszczenia magazynowe z pracowniami. Od północno–wschodnich magazynów aż do północno–wschodniego rogu Temenos długość muru, zbudowanego z cegły suszonej (12 x 9 x 44), prawdopodobnie ponownie użytych ze świątyni Amenhotepa III, wynosiła 80 m, zaś grubość 2,5 m – 2,75 m. ([65]s. 64)

Rys.22Zespół świątynny Merneptah'a

Świątynia

Świątynia otoczona jest murem o grubości 2,5 do 2,7 m. ([65]s. 64) Pierwszy dziedziniec, poprzedzony pylonem (B) z cegły mułowej, posiada całkowitą długość około 61 m. Jego głębokość wynosi około 10,5 m. Posadowiony jest na fundamentach z cegły na głębokość 5 m. Mury pierwszego dziedzińca, zbudowane z cegły, miały grubość 1,6 m. Północny mur był przesunięty o 2,75 m w stosunku do końca pylonu w stronę osi świątyni, natomiast południowy - 4,45 m. Działanie tej asymetrii na całkowity plan nie zostało wyjaśnione. ([63]s. 69, 70) Drugi pylon (A) ma całkowity wymiar 5,6 x 44 m i posiada cokół z ciosów kamiennych, natomiast obydwie wieże zbudowane są z cegły mułowej. Kamienny cokół, widoczny tylko od strony

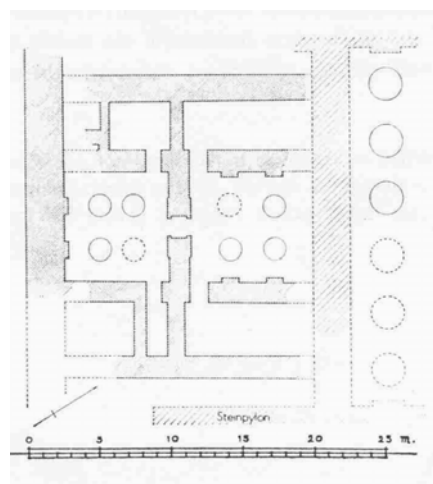
pierwszego dziedzińca, świadczy o tym, że drugi dziedziniec miał podwyższony poziom posadzki. Pozostałości fundamentów wykazują, że w zachodnim portyku umiejscowione były filary ozyriackie. Również w portykach północnym i południowym stały filary ozyriackie, po 4 z każdej strony. Odstęp między filarami wynosił z reguły około 2,5 m, w przypadku ostatniego zachodniego, względnie wschodniego, interkolumnium miało 2,1 m. Oryginalny poziom podłogi, zachowany tylko przy jednym z filarów, pozwala stwierdzić lekkie podnoszenie się dziedzińca o 0,15 m w kierunku zachodnim.

Już plan wykonany przez Petriego pozwala rozpoznać podział pierwszej sali kolumnowej ma część centralną z dwunastoma kolumnami (cztery rzędy po trzy kolumny) i na poboczne odcinki konstrukcji, na których obszarze znajdują się po trzy wąskie pomieszczenia (północne i południowe kaplice). Druga sala kolumnowa składa się z ośmiu kolumn (cztery rzędy po dwie kolumny), boczne wąskie pomieszczenia w tylnej części są dodatkowo podzielone. Jako pozostałość podłogi zachowały się płyty piaskowcowe. Za salami kolumnowymi znajduje się Sanktuarium. Zachowane fragmenty fundamentów świadczą, że na tym odcinku znajdowały się części dwóch podiów⁶⁸. W pomieszczeniu przylegającym od strony północnej do Sanktuarium zlokalizowano pozostałości ołtarza. Pomieszczenie to zostało rozpoznane jako miejsce kultu Re. ([63]s. 73 – 79)

Pałac

Mamy tu do czynienia z podziałem na trzy obszary, zorientowane podług linii północ – południe, ustawione względem pierwszego dziedzińca. Na osi pałacu zlokalizowane są dwie sale kolumnowe (sala audiencyjna i tronowa), a od strony wschodniej i zachodniej przylegają do nich pomieszczenia pomocnicze. Poziom posadzki pałacu jest o 1,5 m wyższy od poziomu pierwszego dziedzińca świątyni. Poziom ten odpowiada wysokości ławy podokiennej okna pojawiać.

([63]s. 70 – 71, 81)

Rys.23 Plan pałacu Merenptaha

⁶⁸ Opisane przez Petriego. ([121]s. 6)

Kompleks ekonomiczny

Wyznaczony niezależnie od innych magazynów trakt (15 x 23,5 m), który obejmuje w sumie osiem pomieszczeń, włączony jest w północno-wschodni róg zespołu świątynnego, utworzony przez otaczający je mur. Przed nim znajduje się sięgający aż do północnego muru pierwszego dziedzińca – dziedziniec gospodarczy. Dojście od zewnątrz do magazynów znajduje się pomiędzy pierwszym pylonem a traktem przynależnym pomieszczeniom magazynowym. Trakt pomiędzy świątynią a magazynami wybrukowany był min. jedną warstwą cegieł mułowych.

([63]s. 71 – 73)

Datowanie

Fazy budowy zespołu

- Faza pierwsza (A) – podczas pierwszej fazy budowy powstaje fragment świątyni (z kamienia), począwszy od Sanktuarium, aż do drugiego pylonu, przed tym wszystkim przedsiónek, otoczony murem z cegły z ceglany pylonem, znajdującym się po stronie wschodniej. Jednocześnie zbudowane zostały z cegły pomieszczenia dodatkowe, przyłączone od strony północnej i południowej (magazyny, względnie pałac).
- Druga faza (B) – przebudowany został odcinek od pierwszego do drugiego pylonu, a także (prawdopodobnie) drugi dziedziniec z portykami wraz z figurami ozyriackimi. ([63]s. 69)

Kalendarium prac konserwatorskich

- 1896 r. – W.E. Petrie odkrył *Dom Miliona Lat Merenptaha*. Sporządził opis świątyni i jej plan, nie widział jednak pałacu świątynnego, a pozostałości zinterpretował jako południowe wejście na pierwszy dziedziniec. Petrie nie odkrył natomiast drugiego pylonu.
- Uvo Hölscher odnalazł na dziedzińcu domu Chicago Hause, to znaczy około 80 m na południe od świątyni, fragmenty muru z cegły suszonej, co było zinterpretowane jako mur otaczający świątynię Amenhotepa III. Jednak w późniejszych badaniach umiejscowiono tam drugi pylon świątyni Merenptaha. ([63]s. 90)
- 1971 r. – Schweizerische Institut für Ägyptische Bauforschung und Altertumskunde otrzymuje koncesję na badania i prace konserwatorskie na terenie zespołu. Prace prowadzone są pod kierownictwem Horsta Jaritza.

- 1971 r. – pierwsza kampania – przebadano obszary: drugiego dziedzińca (strona północna, północny portyk z figurami ozyriackimi), magazyny na obszarze północnym i ich połączenie z pierwszym pylonem.
- 1972 r. – druga kampania – kontynuowano badania północnych magazynów, pierwszego dziedzińca (strona południowa z pałacem), terenu między pierwszym i drugim dziedzińcem, drugiego dziedzińca (północna połowa zachodniego portyku), pierwszej sali kolumnowej (południowa i zachodnia połowa) z odcinkiem muru okalającym świątynię oraz drugą salę kolumnową (południowy rząd kolumn).
- 1978 r. – trzecia kampania – przebadano teren: przedni mur Sanktuarium, Dziedziniec Słoneczny i mur północny należący do dziedzińca.
- 1988 r. – czwarta kampania – zbadano sektory: pierwszy dziedziniec (południowy i północny portyk), pałac – kontynuacja, drugi pylon, drugi dziedziniec (fundamenty portyku z filarami ozyriackimi), pierwsza sala kolumnowa z przylegającymi po stronie południowej kaplicami, druga sala kolumnowa (róg południowy i mur zewnętrzny). Poza tym przeprowadzono dokumentację fragmentów budowli z dekoracją reliefową. Zajęto się naprawami i rekonstrukcjami pałacu (wykonanie południowo–zachodniego i wschodniego muru zewnętrznego).
- 1990 r. – piąta kampania – przeprowadzono badania: pierwszego pylonu (B) i przyłączone do niego mury otaczające świątynię, pierwszy pylon (A) i starsze położone po stronie wschodniej mury otaczające świątynię, drugi dziedziniec (róg południowo – zachodni i portyk południowy z fundamentami figur ozyriackich, ślady fundamentów pod kolosami i pozostałości wybrukowanego dziedzińca), pierwsza sala kolumnowa z trzema przyłączonymi kaplicami po stronie północnej, pałac – kontynuacja. Kontynuacja tworzenia dokumentacji fotograficznej bloków wapiennych. Rekonstrukcje: pałac (fasada aż do wysokości *okna pojawień* oraz wyrównanie wschodniego muru zewnętrznego)
- 1991 r. – szósta kampania – wznowiono kontynuację badań: pałacu (A), pierwszego dziedzińca (portyk północny, drugi pylon). Przeprowadzono dokumentację fotograficzną fragmentów reliefowanych i elementów konstrukcyjnych. Zainicjonowano rekonstrukcję magazynów na obszarze północnym i muru otaczającego świątynię. ([63] s. 65 – 67, 69)

- Lata 1992, 1993 – siódma i ósma kampania – to kontynuacja prac badawczych i rekonstrukcyjnych. W centrum badań znalazło się uzupełnienie planu świątyni. Wiązało się to z dalszym oczyszczaniem i odsłanianiem odcinków świątyni. Jednocześnie prowadzono prace dokumentacyjne dekoracji ściennych i elementów architektonicznych. Wykonano również konsolidację bloków wapiennych Amenhotepa III, reużytych przez Merenptaha. ([65]s. 57)
- Lata 1994, 1995 – dziewiąta i dziesiąta kampania – sporządzono dokumentację wydobytych podczas prac wykopaliskowych bloków i fragmentów ściennych – dekorowanych. W dziesiątej kampanii prace skoncentrowane były na pracach wykopaliskowych i poszerzaniu badanego areału, co było związane z przygotowaniem formy Open air – Museum. ([66]s. 201 – 202)

8. Rys historyczny

Chronologia obiektów

WŁADCA	OKRES PANOWANIA ⁶⁹ – p.n.e.	DEIR EL-BAHARI	KARNAK	LUKSOR	MEDINET HABU	RAMESSEUM	SETI I	MERENPTAH
Mentuhotep II	Średnie Państwo 11 dynastia 2055 – 2004	Świątynia żałobna						
Senusret I	Średnie Państwo 12 dynastia 1965 – 1920		Kaplica					
Totmes I	Nowe Państwo 18 dynastia 1504 – 1492		Przebudowa najstarszej części świątyni, pylony IV i V, dwa obeliski przed IV pylonem					
Hatszepsut	Nowe Państwo 18 dynastia 1473 – 1458	Świątynia żałobna	Na miejscu świątyni ojca zbudowała własną, parę obelisków pomiędzy IV i V pylonem i dwa przy wschodnim murze		Mała świątynia Amona			
Totmes III	Nowe Państwo 18 dynastia 1479 – 1425	Świątynia żałobna	Na miejscu świątyni Hatszepsut wznosił własną, pylon VI, VII i VIII, dwa filary heraldyczne, świątynia Jubileuszowa, święte jezioro	Świątynia Triady tebańskiej	Mała świątynia Amona			
Amenhotep II	Nowe Państwo 18 dynastia 1427 – 1400		Świątynia w obrębie dziedzińca pomiędzy pylonem IX i X,					
Totmes IV	Nowe Państwo 18 dynastia 1400 - 1390		Bastiony od strony zach. przy IV pylonie					
Amenhotep III	Nowe Państwo 18 dynastia 1390 – 1352		III pylon, aleję sfinksów łączącą Karnak z świątynią w Luksorze, skarabeusz przy świątyni	Wielka świątynia kultowa				

⁶⁹ Datowanie wg ([135] s. 310 – 312).

			jeziorze, świątynia w okręgu Montu					
Tutanhamon	Nowe Państwo 18 dynastia 1336 – 1327			Wielka kolumnada				
Horemheb	Nowe Państwo 18 dynastia 1323 – 1295		Pylony II, IX i X, aleja sfinksów łącząca X pylon i okręg Mut					
Seti I	Nowe Państwo 19 dynastia 1294 – 1279		Sala hypostylowa				Świątynia żałobna	
Ramzes II	Nowe Państwo 19 dynastia 1279 – 1213		Sala hypostylowa, dwa posągi przed II pylonem, dwa posągi przed IX pylonem, dwa sanktuaria Amona,	Dziedziniec od strony północnej, pylon, parę obelisków		Świątynia żałobna		
Merenptah	Nowe Państwo 19 dynastia 1213 - 1203							Świątynia żałobna
Seti II	Nowe Państwo 19 dynastia 1200 - 1194		Kaplica triady tebańskiej w obrębie I dziedzińca, pylon przy świątyni Mut					
Ramzes III	Nowe Państwo 20 dynastia 1184 – 1153		Świątynia Chonsu, świątynia w obrębie I dziedzińca i posągi ozyriackie, sanktuarium przy III pylonie, świątynia w okręgu Mut		Zespół świątynny			
Herhor	Nowe Państwo 20 dynastia – Trzeci Okres Przejęciowy 21 dynastia 1080 – 1070 ⁷⁰		Dziedziniec przed świątynią Chonsu,					
Pinodzem I Koregent Psusennesa 1039 – 991	Trzeci Okres Przejęciowy 21 dynastia		Pylon za dziedzińcem świątyni Chonsu					
Osorkon II	Trzeci Okres Przejęciowy 22 dynastia 874 – 850		Świątynia przy jeziorze					
Szabaka	Okres Późny 25 dynastia 716 – 702		Kiosk przy jeziorze, brama przy świątyni Ptaha	Dekoracja reliefowa portalu wejściowego				
Taharka	Okres Późny 25 dynastia 690 – 664		Kiosk na I dziedzińcu, kolumnada przy małej świątyni Ramzesa II, pomiędzy okręgiem Amona i Mut kaplicę Ozyrysa – Ptaha, kaplicę w świątyni Mut		Pylon przed małą świątynią Amona			
Nektanebo I	Okres Późny 30 dynastia 380 – 362		I pylon, mur otaczający świątynię					
Nektanebo II	Okres Późny 30 dynastia 360 – 343		Świątynia na wschód od okręgu Mut					
Aleksander Wielki	Okres Ptolemejski dynastia macedońska 332 – 323			Sala na barcę				

⁷⁰ Wg Marciniak ([148]s. 112).

Filip Arridajos	Okres Ptolemejski dynastia macedońska 323 – 317		Sala na barcę w centralnej części budowli Hatszepsut i Totmesa III	Portal przed wejściem do sali kolumnowej				
Ptolemeusz II Filadelfos	Okres Ptolemejski dynastia ptolemejska 285 - 246		Pylon przed okregiem Mut, pylon przed świątynią Ptaha					
Ptolemeusz III Euregetes	Okres Ptolemejski dynastia ptolemejska 246 - 221		Portal przed świątynią Chonsu					

Fundatorzy

Mentuhotep II Nebhepetre – 2055–2004 p.n.e. ([135] s. 310) Mentuhotep II objął sukcesję po Antefie III około roku 2061 p.n.e. Kiedy wstąpił na tron pod imieniem Seanchibtaui (*Ten, który ożywia serca Obu Krajów*), jego władza rozciągała się od Pierwszej Katarakty po 10 nom Górnego Egiptu, tzn. była jeszcze ograniczona od północy przez ksiąząt z Asjut. Rebelia nomu tynickiego, który ciężko dotknięty klęską głodu przychylił się ku klanowi herakleopolitańskiemu, spowodowała zdobycie przez Mentuhotepa Asjut, który przeszedł bez walki przez 15 nom, co oznaczało upadek Herakleopolis. Proklamowany ostatecznie królem Obu Ziem Egiptu pod imieniem Nebhepetre, Syn Re Mentuhotep podkreśla swe pochodzenie, przyjmując imię Horusowe Neczerihedzet (*Boska jest Biała Korona*). Jego panowanie nie utrwaliło się jednak w pełni w całym kraju i pacyfikacja zajęła jeszcze parę lat. Mentuhotep cały kraj obejmuje działalnością tebańskich nadzorców. W Tebach ustanawia stolicę, tworzy stanowisko gubernatora Północy i przywraca wcześniej zniesione stanowiska kanclerzy i wezyra. Znamy trzech wezyrów z czasów Mentuhotepa: Dagi, Bebi i Ipy. Wszystkie te działania trwały przypuszczalnie aż do 30 r. jego panowania.

W 39 r. faraon przyjął nowe imię Horusowe, Semataui (*Ten, który zjednoczył Oba Kraje*). Mentuhotep był też wielkim budowniczym: kontynuował prace restauracyjne podjęte przez Antefa III na Elefantynie. Budował też w El – Ballas, Denderze, El–Kab, świątynię Hathor w Gebelejn. Upiększył świątynię Montu w Tod i w Armant oraz kazał sobie zbudować w kotlinie Deir el–Bahari zespół grobowy w stylu inspirowanym przez budowle Starego Państwa.

W tym czasie nawiązał do polityki zagranicznej Starego Państwa, prowadząc wyprawę na zachód, przeciwko Libijczykom Czemehu i Czehenu, oraz na Synaj, przeciw koczownikom Mencziu. W ten sposób ostatecznie zabezpieczył granice państwa.

Próbował też przywrócić w Nubii wpływy egipskie z okresu końca VI dynastii, jednak

Nubia została niezależna pomimo podboju niektórych obszarów, takich jak Abu Ballas. Mentuhotep zmarł po pięćdziesięciu jeden latach panowania. ([55]s.165 – 166)

Sezostris I (Senwesert, Senusret) Cheperkare – 1965–1920 p.n.e. Był on drugim władcą z 12 dynastii, następcą swego ojca Amenemhata I. ([135] s. 258)

Amenemhata I w 20-tym roku swego panowania (1972 p.n.e.) ustanowił swego syna koregentem. Sezostris już za panowania swego ojca kierował wyprawami do Nubii, a także ekspedycjami militarnymi przeciwko Libijczykom. Utrzymywał on kontakty dyplomatyczne z książętami syryjskimi. Sezostris I od początku swego panowania całą energię skoncentrował na rozszerzaniu granic i wzbogaceniu Egiptu. W 18-tym roku panowania przedsięwziął wyprawę do Nubii, umieszczając swoje posterunki aż w Buhem niedaleko 2 katarakty. Kontrolował także obszary pomiędzy 1 i 3 kataraktą, wtedy właśnie po raz pierwszy te tereny nazwano *Kusz*. Za jego panowania eksploatowano kopalnie złota i miedzi w Wadi al–Alaki, kamieniołomy diorytu w Tuszce, kopalnie ametystów w Wadi al–Hudi, a także kamieniołomy czerwonego granitu w okolicach Asuanu. Sezostris I organizował wyprawy przeciwko mieszkańcom kraju Czehenu i Czemeń w Libii, zabezpieczając w ten sposób drogę do oazy al – Charga. Utrzymywał również stosunki dyplomatyczne z książętami Palestyny i Syrii. W całym Egipcie, a nawet w Górnej Nubii Sezostris I rozwijał na szeroką skalę działalność budowlaną, pozostawiając w wielu miejscowościach różne budowle. Kiedy w 43-tym roku panowania Sezostris I zmarł, na tron wstąpił jego syn Amenemhat II, który prawdopodobnie był koregentem przez ostatnie dwa lata przed śmiercią ojca. ([148] Marciniak, s. 95 – 96)

Totmes I (Tuthmosis) Aacherperkare – 1504–1492 p.n.e. Był trzecim królem 18 dynastii. ([135] s. 289) Po śmierci Amenhotep I otoczony był szczególną czcią, a jego następcą został Totmes I, który nie miał żadnych praw do korony. Był on synem Amenhotepa I i konkubiny imieniem Senseneb. Prawo do korony zdobył, poślubiając swą przyrodną siostrę, księżniczkę J’ahmes – córkę Amenhotepa I i królowej J’ahhotep. Wojskowe wyprawy Totmesa I do Nubii dotarły prawie do 3 katarakty. Z jego polecenia wzniesiono tam fortecę (obecnie Tombos), która strzegła nowo wytyczonej południowej granicy imperium egipskiego. W Azji wojska Totmesa I podbiły kraj Retenu i doszły do Nahariny. Będąc na terenach Azji Zachodniej, Totmes I dowiedział się o spisku książąt syryjskich przeciwko Egiptowi. Spiskowców ukarał. Być może, wówczas rozkazał postawić nad brzegiem Eufratu stelę graniczną.

Z małżeństwa z J'ahmes Totmes I miał dwie córki. Aby zapewnić następstwo tronu swemu synowi Totmesowi, zrodzonemu z konkubiny Mutneferet, Totmes I ożenił go ze swą córką Hatszepsut. Totmes I zmarł około 1512 r. p.n.e. ([148] Marciniak, s. 102) **Hatszepsut Maatkare**⁷¹ – 1473–1458 p.n.e. ([135] s. 120) Była ona córką Totmesa I i królowej Ahmes Nefertari. Dzieciństwo Hatszepsut nie jest nam znane. Znamy natomiast imiona trzech jej piastunek. Jedną z nich była Sitre, zwana również Yen [bądź Yenet], wyróżniona tytułem *wielkiej mamki, która wychowała Panią Obydwu Krajów*.

Hatszepsut została poślubiona swemu przyrodniemu bratu, Totmesowi II. Po śmierci starszych synów Totmesa I Totmes II został następcą tronu, mimo że był synem tylko królewskiej nałożnicy imieniem Mutnofret. Hatszepsut jako *wielka małżonka króla* zajmowała wyjątkową, wysoką pozycję. Urodziła córeczkę Nefrurę, której nauczycielami zostali Senmut i jego brat Senimen.

Sytuacja młodej królewskiej pary – Totmesa II i Hatszepsut z uwagi na wiek okazała się niekorzystna. Jednakże mogli oni liczyć na wsparcie *królowej matki* Ahmes.

Po śmierci Totmesa II wobec braku męskiego potomka ze związku z *wielką małżonką królewską* następcą Totmesa II został syn noszący to samo, co on imię, zrodzony z pomniejszej małżonki królewskiej bądź konkubiny imieniem Isis. Gdy Totmes III zasiadł na tronie, był jeszcze dzieckiem niezdolnym do samodzielnego sprawowania rządów. Mimo młodego wieku poślubił swą przyrodnią siostrę, córkę Hatszepsut Nefrurę, która niedługo po tym zmarła. W tej sytuacji regentką u boku młodego władcy została jego ciotka i teściowa Hatszepsut.

Wprawdzie była starsza od niego, sama jednak liczyła nie więcej niż 15 lat. Jako kilkunastoletnią dziewczynę Hatszepsut zmuszono, aby samodzielnie rządziła Egiptem. Z całą pewnością musiała znaleźć oparcie w grupie wpływowych dostojników, z których wielu pozycję swą zawdzięczało jeszcze *staremu* królowi, Totmesowi I. Do najważniejszych popleczników królowej należał arcykapłan Amona – Hapuseneb. Kanclerz Neheri, który poprowadził wyprawę do krainy Puntu. Prawdopodobnie najważniejszą rolę w tym gronie odgrywał jednak Senmut. Był

⁷¹ **Maatkare** – *Maat jest ka (boga) Re*, Chenemet – Imen – Hatszepsut, *Obejmująca boga, pierwsza wśród kobiet* ([55] s.211)

jedyną postacią, która nie miała szlacheznego urodzenia, a swoją pozycję zawdzięczała tylko swoim zdolnościom, a być może, jak głosi legenda, łączącemu go z królową związkowi uczuciowemu. Można przypuszczać, że bez poparcia popleczników królowej sprawowanie pełni władzy królewskiej przez kobietę mogłoby natrafić na przeszkody.

Hatszepsut nadal nosiła tylko tytuły przysługujące córce i małżonce króla, była jednak rzeczywistym władcą kraju. Sytuację Egiptu po śmierci Totmesa II najlepiej oddają słowa Ineni, wpływowego dworzanina z otoczenia jej ojca i brata: *Odszedł on [tzn. Tutmozis II] do nieba i połączył się z bogami. Syn jego [tzn. Tutmozis III] zastąpił go jako Król Obydwu Krain. Rządził on na tronie tego, który go spłodził. Siostra jego, Boska Małżonka Hatszepsut kierowała sprawami kraju. Obydwie krainy znalazły się pod jej zarządem. Wszyscy pracowali dla niej, cały Egipt oddawał jej cześć.*

W siódmym roku panowania Totmesa III Hatszepsut zdecydowała się na legalizację władzy, jaką sprawowała dotychczas, pomimo że niektórzy uznali czyn ten za uzurpację władzy. Hatszepsut zasiadła na tronie swych przodków, przyjmując pełną tytulaturę królewską i wszelkie oznaki władzy przysługujące faraonowi, następcy boga Horusa na tronie Egiptu. Od tej chwili Egipt miał dwóch władców, jednak nie było tajemnicą, że Hatszepsut panowała niepodzielnie, odsuwając w cień młodego Totmesa, aczkolwiek nigdy nie posunęła się do tego, by definitywnie pozbawić go tronu.

Przyjmując władzę królewską, Hatszepsut musiała stawić czoła problemom wynikającym z faktu, że była kobietą. Już wcześniej Egipt widział co prawda kobiety faraonów, jednak zagorzali konserwatyści niechętnie godzili się zaakceptować żeński obraz boga Horusa. O ile w okresie regencji przedstawiano ją jako kobietę z atrybutami przysługującymi królewskiej małżonce, po koronacji obraz Hatszepsut – kobiety został stopniowo wyparty przez tradycyjny wizerunek Hatszepsut – faraona, która każe przedstawiać się jako mężczyzna z wszelkimi oznakami władzy królewskiej. Nie wystarczyło jednak przedstawienie królowej jako mężczyzny, aby rozwiać wszystkie wątpliwości, jakie mógł wzbudzać fakt przyjęcia przez nią korony. Stąd zapewne poszukiwanie prawnych i religijnych podstaw jej panowania. Królowa powołała się na wolę swojego ojca, który miał jakoby położyć podwaliny pod jej królowanie. Między wieloma argumentami przekonywującymi o słuszności postępowania królowa zdecydowała, żeby w jej świątyni grobowej w Deir el-Bahari zbudowano kaplicę Kultu Pośmiertnego jej ojca.

Jako faraon Egiptu Hatszepsut podjęła zakrojone na wielką skalę prace budowlane, kontynuując dzieło swego ojca. W całym Egipcie, od Synaju po południową Nubię, powstawały nowe świątynie. Restaurowano również stare budowle, które popadły w ruinę. Za jej panowania dokonano gruntownej przebudowy świątyni Amona w Karnaku, czyniąc zeń centrum życia kultowego Egiptu. Sprawność administracji egipskiej za panowania królowej Hatszepsut umożliwiło podjęcie szeregu spektakularnych akcji, jak choćby wyprawę do legendarnej krainy Puntu czy też eksploatację miedzi i turkusów na Synaju.

Ostatnie wzmianki o królowej Hatszepsut odnoszą się do 20-tego roku panowania, należy więc przypuszczać, że niedługo potem zeszła ze sceny politycznej. Nigdy zapewne nie dowiemy się, czy kres jej panowania położyła śmierć, czy raczej dobrowolne zrzeczenie się władzy na rzecz swego bratanka lub też usunięcie przez niego z tronu. ([147] Barwik, s. 159 – 173)

Totmes III (Tuthmosis) Mencheperre – 1479–1425 r.p.n.e. Był synem Totmesa II i jego pomniejszej żony Isis. Kiedy Totmes II zmarł, jego żona, a zarazem przyrodnia siostra Hatszepsut, przejęła władzę jako regentka w imieniu nieletniego władcy. ([135] s. 289) Po śmierci Hatszepsut tron objął prawowity następca – Totmes III. Wznowił politykę swoich poprzedników, doprowadzając Egipt do wielkiego rozkwitu. Jako wielki budowniczy polecił wzniesić w Egipcie wiele sanktuariów. Wyprawy nubijskie za Totmesa III dotarły aż poza 4 kataraktę, o czym świadczy stela jaką polecił postawić władca w obecnie al-Barkal. Rozkazał też wzniesić twierdzę w Napata. Ostatnia wyprawa nubijska miała miejsce w 50-tym roku jego panowania. Od tej pory Nubia została całkowicie podporządkowana Egiptowi. W Azji Zachodniej państwo Mitanni korzystając z braku zainteresowania królowej Hatszepsut tymi terenami, utworzyło potężną koalicję książąt syryjskich przeciwko Egiptowi. Na jej czele stanął władca miasta Kadesz. Totmes III zorganizował przeciwko koalicji wyprawę wojskową, pierwszą z siedemnastu, ażeby definitywnie podporządkować tereny Syrii koronie egipskiej. Dokładne opisy tych wypraw zachowały się na murach jego świątyni w Karnaku. Znane są one obecnie jako *roczniki Totmesa III*. Dowiadujemy się z nich, że walki Totmesa III z królem państwa Mitanni trwały prawie 20 lat. Podbój tych terenów w Azji dostarczył Egiptowi wielu bogactw, które napływały z corocznych danin składanych przez azjatyckich wasali, a równocześnie poważnie podniósł znaczenie i powagę Egiptu w krajach ościennych takich, jak:

Babilon, Aszur, Mitanni i Hatti. Władcy tych państw starając się zapewnić dobre stosunki z faraonem Egiptu, wysyłali mu dary. Również mieszkańcy wysp Morza Egejskiego prowadzili ożywioną działalność dyplomatyczno-handlową z Egiptem. Totmes III rozszerzył granice państwa aż do Eufratu, tworząc imperium. Zorganizował też życie wewnętrzne kraju, zaprowadzając ład i porządek. Pozwoliło to na znaczny rozwój rzemiosła, budownictwa i sztuk pięknych. Świadczą o tym liczne zabytki, jakie zachowały się z okresu jego panowania do naszych czasów. Na rok przed śmiercią wyznaczył jako koregenta swego syna Amenhotepa II. ([148]Marciniak, s. 103 – 104)

Amenhotep II Aacheperure – 1427 – 1400 r. p.n.e. był siódmym władcą 18 dynastii oraz koregentem i następcą swego ojca Totmesa III. Urodził się w Memfis, jego matką była królowa Meritra – Hatszepsut. ([135] s. 28) Amenhotep II kontynuował politykę Totmesa III. Wstąpienie na tron nowego króla starali się wykorzystać książęta syryjscy, aby uwolnić się spod władzy egipskiej. W trzecim roku jego panowania w Syrii wybuchł bunt, który Amenhotep II szybko zlikwidował. Kilka lat później (7 rok panowania) wybuchło w Syrii ponowne powstanie. Król brał udział w jego stłumieniu. W pierwszym etapie walki zdobył i zniszczył miasto Szemesz – Edom. Drugi etap rozegrał się nad rzeką Orontes, gdzie król pokonał całą armię koalicyjną książąt syryjskich. Następnie opanował Nyy, Ugarit (obecnie Ra's Szamra), a wracając z wyprawy zniszczył jeszcze kilka zbuntowanych miast. W dwa lata później nowy bunt zmusił króla do podjęcia wyprawy wojskowej do Azji, zakończonej zwycięstwem i zdobyciem miast Ipek, Ihem Mapasin i terenów Chatycza'na'. Następnie zniszczył Samarię. Jako jeńców przywiózł do Egiptu siedmiu książąt syryjskich, z których sześciu poświęcił Amonowi, wieszając ich przed murami Teb, siódmego zaś rozkazał przykładowo stracić w Napacie w Nubii. Rezultatem tych dwóch wypraw było całkowite podporządkowanie terenów azjatyckich Egiptowi. ([148]Marciniak, s. 104)

Totmes IV (Tuthmosis) Mencheperre – 1400–1390 p.n.e. Był synem Amenhotepa II, ojcem Amenhotepa III i dziadkiem Ehnatona (Amenhotepa IV). ([135] s. 290) Nowy król kazał umieścić między łapami sfinksa w Gizie stelę upamiętniającą akt pietyzmu ze strony władcy wobec boga Harmachis – Chepri – Re – Atum, z którym faraon rozmawiał przez sen i który obiecał mu władzę. Totmes IV otrzymał tron, jednak cieszył się nim tylko dziewięć lat, gdyż zmarł przedwcześnie w wieku około trzydziestu lat.

Amenhotep III Nebmaatre – 1390–1352 p.n.e. Był synem i następcą Totmesa IV oraz Mutemweia księżniczki mitannijskiej. ([135] s. 29) W momencie jego intronizacji Egipt uzyskał wielką potęgę i znaczenie w ówczesnym świecie. Stał się wówczas najbogatszym i najpotężniejszym krajem we wschodniej części basenu Morza Śródziemnego. ([148] Marciniak, s.105) Władca ten prowadził politykę pokojową. Ściśle przestrzegał traktatu pokojowego z państwem Mitanni, czego dowodem były jego małżeństwa z księżniczkami mitannijskimi. Zachował neutralność podczas walk swoich wasali. W kraju zwalczał wszelką opozycję. Zerwał on też z tradycyjnym pojmowaniem władzy królewskiej, podkreślając swą personalną władzę absolutną. Wyrazem tego stało się jego małżeństwo z Teje, córką arystokraty z Achmin. Swego teścia uhonorował dowództwem nad formacją wozów bojowych oraz grobowcem w Dolinie Królów. Dalszy krok uczynił faraon, gdy na urząd *przewodnika kapłanów Dolnego i Górnego Egiptu* powołał Amenhotepa syna Hapu z Atribis, skryby wojskowego.([178] s. 238)

Tutanhamon Nebcheprure – 1361–1352 p.n.e. Po śmierci Echnatona, Neferetity zwolennicy nowej religii proklamowali dziesięcioletniego Tutanchatona na nowego władcę. Tutanchaton od momentu obwołania królem trzy lata rezydował w Achetaton i dopiero po śmierci Semencka're, koregenta Echnatona przeniósł się do Teb. Wówczas nastąpiło pogodzenie się Tutanchatona z dawną religią Amona, a sam władca zmienił swe imię na Tutanchamon. Panował zaledwie sześć lat, zaś po jego śmierci jego żona i córka Echnatona – Anchsenamon poślubiła Ai. ([148] Marciniak, s. 106)

Horemheb – 1323–1295 r. p.n.e. Ostatni władca 18 dynastii. Generał Horemheb pochodził z Herakleopolis z arystokratycznej rodziny. Jego żona imieniem Mutnedjmet była prawdopodobnie siostrą Nefertiti żony Echnatona. ([135] s. 131) Jednym z pierwszych posunięć nowego władcy stało się zniszczenie wszelkich śladów religii Atona i przywrócenie imion Amona na budowlach i posągach. Horemheb przywłaszczył sobie prawie wszystkie pomniki Tutanchamona i sobie przypisał całą zasługę powrotu do starej religii. Zaraz też po wstąpieniu na tron zabrał się do reorganizacji kraju. Uporządkował wiele spraw administracyjnych, wprowadził surowe kary wobec sprzedajnych urzędników i zaprowadził nowy porządek i ład. Wiemy o tym na podstawie inskrypcji ze steli tego władcy znalezionej w Karnaku (znana jako *edykt Horemheba*). W okresie panowania Echnatona sytuacja w Azji Zachodniej uległa znacznym zmianom. Hetyci zaatakowali najpierw sprzymierzone

z Egiptem państwo Mitanni, a jednocześnie zawarli sojusz z dwoma książętami – Itakamą z Kadesz i Abdaszirtą z Amuru. Zwycięstwa Hetytów i straty Egiptu na terenach Syrii spowodowały interwencję władcy egipskiego. Za panowania Tutanchamona generał Horemheb stanął na czele wyprawy zbrojnej, mającej na celu zachowanie resztek posiadłości azjatyckich. Wyprawa, która dotarła do południowych terenów Palestyny, zakończyła się zwycięstwem Horemheba. Horemheb nie rozszerzał posiadłości egipskich w Azji, natomiast starał się zapewnić sobie silne zaplecze, reorganizując sprawy wewnętrzne kraju. ([148]Marciniak, s. 107)

Seti I Menmaatre – 1294–1279 r. p.n.e. Drugi władca 19 dynastii, syn Ramzesa I i ojciec Ramzesa II. ([135] s. 265) Ramzes I w momencie swego wstąpienia na tron wyznaczył jako koregenta swego syna Setiego, który jako Seti I objął po nim tron. Seti I po wstąpieniu na tron skierował wszystkie wysiłki, aby podnieść prestiż Egiptu w Azji Zachodniej. W tym celu rozwinął działalność dyplomatyczną oraz podjął walkę zbrojną. Sytuacja w kraju była unormowana i z tej strony władca nie napotykał na żadne trudności. Ponadto Seti I chciał przyłączyć do Egiptu utracone tereny w Azji Zachodniej. Już w trakcie wstąpienia na tron Setiego I, wybuchł bunt beduińskich plemion Szasu, które koczowały wzdłuż drogi prowadzącej z obecnie al-Kantary do Gazy. Opanowały one leżące przy drodze fortece. Seti I, wzorem swych poprzedników, podjął wyprawę wojskową, dotarł do kraju Kanaan w Palestynie i oswobodził wierną Egiptowi fortecę Bet Szean. Będąc w Kanaan, zetknął się z koalicją książąt aramejskich, która zagrażała Egiptowi. Korzystając z tego, że wojska nieprzyjaciela stacjonowały w Hamat w Galilei, w pobliżu Bet Szean i w Jenoań, Seti I wysłał tam swoje wojska. Dzięki tej taktyce pokonał koalicję, zdobywając tę część Palestyny. Następnie wojska egipskie dotarły do Tyru. Potem pokonał jeszcze zbuntowanych Apiru (Hebrajczyków?), kończąc zwycięstwem swą pierwszą wyprawę. O drugiej jego wyprawie wiemy, że miała ona umocnić bazy morskie na wybrzeżu fenickim. Uzyskawszy to, zorganizował trzecią wyprawę, w której dotarł do Orontesu. Tam wojska egipskie spotkały się z wojskami hetyckimi i stoczyły zwycięską walkę pod Kadesz. Wojska hetyckie zostały zmuszone do odwrotu, do kraju Hatii. Król Seti I musiał podejmować też walki z Libijczykami. Sukcesy Setiego I w Azji przywróciły kontrolę Egiptu nad południową częścią Syrii i nad Palestyną. Egipt znowu stał się krajem, z którego potęgą zaczęły się liczyć państwa ościenne. Seti I, oprócz energicznie prowadzonych wojen, poświęcił również

wiele uwagi sprawom krajowym. Przede wszystkim zajął się likwidacją zniszczeń, które pozostały po okresie amarnejskim⁷². Za jego czasów odrestaurowano sanktuaria i wybudowano wiele nowych. Po śmierci Seti I na tron wstąpił jako koregent – Ramzes II. ([148] Marciniak, s.107 – 108)

Ramzes II Usermaatre Setepenre – 1304–1237 r. p.n.e. Trzeci władca 19 dynastii. Syn Seti I, który jako koregent wstąpił na tron po jego śmierci. Władca ten, jak i jego poprzednik, cały wysiłek wkładał w powtórne zdobycie dla Egiptu utraconych pozycji w Azji Zachodniej. Ramzes II już w czwartym roku panowania wyprawił się do Azji, docierając do Byblos. Świadczy o tym inskrypcja znaleziona w dolinie rzeki Nah al-Kalb (greckie Lycos), koło dzisiejszego Bejrutu. W następnym roku zorganizował nową wyprawę przeciwko Hetytom, którym wydał walną bitwę pod Kadesz nad Orontesem. Według zachowanego poematu egipskiego, w bitwie pod Kadesz zwycięstwo przypadło w udziale Ramzesowi i jego wojsku. Natomiast źródła hetyckie podają, że obie armie poniosły duże straty i właściwie bitwa była nierozegrana. Armia egipska wycofała się na tereny leżące po egipskiej stronie granicy (okolice Damaszku). Przez następne dwa lata panowania Ramzesa II władca hetycki Muwatalis knuł intrygi wśród książąt syryjskich, chcąc wzniecić bunt przeciwko Egipcjom. W szóstym lub siódmym roku panowania Ramzesa wybuchła rewolta w Palestynie. Ramzes II wysłał ekspedycję karną przeciwko plemionom Moab, Edom i mieszkańcom krainy Negeb. Pokonał ich dopiero w rok później, zdobywając kilka miast w Galilei i twierdzę Dapur w krainie Amurru. W 10-tym roku panowania wojska Ramzesa II dotarły ponownie do Nah al-Kalb, czego dowodzi stela, i wkroczyły do kraju Nahariny. Król hetycki postanowił zatrzymać pochód wojsk egipskich i wysłał swoje wojska, by broniły twierdzy w Tunip. Wówczas Ramzes II zdobył ją i, być może, władał twierdzą przez jakiś czas (znaleziono tam właśnie jego posąg). Okupował on też Katnę i dalej na północ oblegał również twierdzę w Ked (obecnie Cylicja). Mimo zwycięskich kampanii Ramzes II zdawał sobie sprawę z tego, że nawet przy pomocy silnej armii nie będzie mógł utrzymać długo posiadłości na terenie tak rozległym. Zawarł więc z władcą Hetytów traktat pokojowy w 1283 r. p.n.e. (21 rok panowania). Po zatwierdzeniu warunków traktatu, stosunki pomiędzy Hatti i Egiptem układały się pomyślnie, a nawet przyjaźnie. W 34-tym roku

⁷² **Okres amarnejski** – czasy panowania Amenhotepa IV późniejszego Echnatona (1352 - 1336 r.p.n.e.). Wprowadził nową wiarę w jednego boga Atona – tarczę słoneczną, wznosił nową stolicę w Achetaton – *horyzont Atona*, artyści – na jego polecenie zerwali z dotychczasową tradycją. ([105] s. 105, 202)

panowania Ramzes II poślubił najstarszą córkę Hattusilisa, a następnie prawdopodobnie jego drugą córkę. Małżeństwa te miały stanowić rękojmię paktu i pokoju pomiędzy dwoma krajami. W okresie walk Ramzesa II z Hetytami Egipcjacy zaczęły zagrażać plemiona libijskie. Plemiona Czemehu, Czehenu, Mieszwa' sz i Libu, zamieszkałe na wschodnich terenach Pustyni Libijskiej, nie mogąc znaleźć dostatecznej ilości pożywienia, wędrowały do delty. Ramzes II, aby zatrzymać ich powolną infiltrację, zbudował wzdłuż drogi, począwszy od Rakotis (obecnie Aleksandria) a skończywszy na obecnym el-Alamein, szereg fortów, w których umieścił silne posterunki wojskowe. Można przypuszczać, że w sprawach wewnętrznych Egipt przeżywał okres prosperity, czego dowodem może być działalność budowlana tego władcy. Z czasów jego panowania zachowało się wiele budowli, m.in. świątynia w Tanis, Abydos, tzw. Ramesseum, Karnak i Abu Simbel. Władca ten eksploatował też na wielką skalę kopalnie turkusów i miedzi na Synaju, kopalnie złota w Wadi Mijah i Wadi al-Alaki w Nubii. Ramzes II panował 67 lat. Umierając pozostawił tron jednemu ze swych licznych synów – Merenptahowi. ([148] Marciniak, s. 108 – 109)

Merenptah Bierre – 1213–1203 p.n.e. ([134]s. 183) Po Ramzesie II dynastia przetrwała zaledwie jedno pokolenie. Wstąpienie Merenptaha na tron najwyraźniej odbyło się bez zakłóceń. Władca ten jako następca Ramzesa II wyznaczony za życia swego ojca, był jego trzynastym synem, urodzonym z królowej Isisnefret, która przed nim miała jeszcze trzech innych. Panował niecałe dziesięć lat i miał z Isisnefret syna, Setiego Merenptaha, przyszłego Seti II.

Merenptah zachował Pi – Ramzes jako stolicę, ale umocnił Memfis, gdzie kazał sobie zbudować pałac. Prowadził prace w świątyni Ptaha i przygotował świątynię kultu grobowego. Ślady jego działalności odkryto także w porcie Heliopolis, w którym być może, dokończył budowę świątyni rozpoczętą przez Ramzesa II. W Es – Siririja, na południe od miasta Minia, poświęcił *speos* bogini Hathor, *Pani dwóch płomieni*, a inną świątynię skalną stworzył w Gebel el – Sisile. Prawdopodobnie zbudował też świątynię w Deir el – Medina. W każdym razie uzurpował sobie Ozyrejon w Abydos i sanktuarium, które Mentuhotep II poświęcił bogini Hathor z Dendery. Wzniósł też dla siebie świątynię grobową z materiałów pochodzących z rozbiórki tebańskiej świątyni Amenhotepa III.

Istotne wydarzenia jego panowania wiążą się z polityką zagraniczną. W Azji Merenptah korzystał jeszcze z dobrodziejstw traktatu egipsko-hetyckiego z czasów

panowania Ramzesa II. Dostarczał nawet zboże Hetytom dotkniętym klęską głodu. Granica między obu mocarstwami utrzymywała się w pobliżu linii Damazek – Byblos, a Egipt zachował garnizony w Syro – Palestynie. Jednakże Merenptah był zmuszony zorganizować ekspedycję przeciwko Askalonowi, Gezer i Izraelowi. Musiał też tłumić rebelię w kraju Kusz. Po śmierci Merenptaha nastąpił kryzys związany z następstwem tronu, kryzys ten wynikał z nazbyt długiego panowania Ramzesa II: kolejne wymieranie następców tronu i oddanie władzy Merenptahowi, który był dopiero trzynastym z kolei synem, spowodowało w następnym pokoleniu konflikty wśród przedstawicieli bocznych linii. ([55]s. 281 – 282)

Seti II Usercheprure Setepenre – 1200–1194 p.n.e. Desygnowano go jako następcę Merenptaha, ale wydaje się możliwe, że był on początkowo powstrzymywany przez Amenmessu – prawdopodobnie syna nieznanej córki Ramzesa II. ([135] s. 265)

Nie mamy śladów jego polityki zagranicznej, należy jednak zauważyć, że kopalnie w Serabit el – Chadim działały. Prowadził działalność budowlaną, pozostającą raczej w sferze deklaracji niż rzeczywistości, której jednak ślady odnaleźć można w Hermupolis, gdzie gdzie ukończono dekorowanie świątyni Ramzesa II, oraz w Karnaku, w postaci świątyni – repozytorium znajdującej się w obrębie pierwszego dziedzińca świątyni Amona – Re, a także różnych dobudówek do świątyni Mut. ([55]s. 283)

Ramzes III Meriamon – 1184–1153 p.n.e. Był drugim królem 20 dynastii.

Ramzes III pragnął naśladować Ramzesa II nie tylko w jego tytułach i wojennych kampaniach, ale również w stylu architektonicznym. Był on synem krótko żyjącego władcy Setnachte i jego żony Tije. Ożenił się z kobietą imieniem Ese. ([135] s. 241) Działalność Ramzesa III szła w dwóch kierunkach. W zakresie spraw wewnętrznych przeprowadził reformę społeczną i podzielił ludność na *zarządców pałacowych, wielkich księży, piechotę, woźniców wozów bojowych, oddziały posiłkowe, służących i drobnych urzędników*. Jeżeli chodzi o politykę zewnętrzną, to faraon ten obronił Egipt przed atakiem ludów morskich⁷³. Dzięki wielkiemu zwycięstwu na morzu Egipt

⁷³ **Ludy morza** – nadana przez Egipcjan nazwa oznaczająca plemiona indoeuropejskie napierające na Azję Zachodnią oraz Egipt zarówno drogą morską, jak i lądową od czasów Ramzesa II, a zwyciężone ostatecznie w bitwie u wschodnich granic Deltę Nilu przez Ramzesa III w ósmym roku jego panowania. ([25] s. 459) Z inskrypcji w świątyni można się dowiedzieć że: *Obce ludy na swych wyspach uczyniły spiszek i żaden kraj nie oparł się ich broni. Hatti, Kode (Kizzuwatna), Karkemisz, Arzawa, Alaszija jednocześnie znikły...Wojownicy szli na Egipt i fala ognia szła przed nim. Byli wśród nich Peleset, Zikar, Szekesz, Danuna i Waszasz.* ([178] s. 274) wg Adama Łukaszewicza ([55]s.282) nazwę **Ludy Morza** (...) nadała im dopiero w XIX wieku nauka nowożytna.

uratował się od inwazji i niewoli. Dwukrotnie Ramzes musiał walczyć przeciw Libijczykom⁷⁴ - z wynikiem pomyślnym. W ogarniętej anarchią Azji przeprowadził wyprawę wojenną, która zaprowadziła go aż do Syrii Środkowej i Amuru. Była to zapewne ostatnia z jego ekspedycji.

Jako administrator i naśladowca Ramzesa II wziął sobie za wzór jego Ramesseum, budując swą świątynię grobową w Medinet Habu. Przywłaszczył sobie nawet bloki kamienne, które należały do uszkodzonego już wtedy sanktuarium jego poprzednika. Ramzes III przeprowadził liczne wyprawy handlowe m. in. do Puntu, do Atike (kopalnie miedzi) i do Serabit al – Chadim (wydobycie turkusów).

([148]Marciniak, s.111)

Ostatnie dni jego życia zamącił mu spisek haremowy. Król, jeśli nie zginął wtedy, umarł niedługo potem w 32-tym roku panowania. ([25] s. 81 - 82)

Za panowania Ramzesa III odbył się – zaświadczony po raz pierwszy w historii Egiptu – strajk robotników pracujących przy budowie grobowców królewskich i grobów możnowładców w Deir el–Medina. ([148] Marciniak, s. 111)

Herhor – 1080–1070 r. p.n.e., Herhor wstąpił na tron pontyfikalny w 19-tym roku panowania Ramzesa XI (1099–1069 r. p.n.e. – 20 dynastia). Był już wtedy wezyrem. Funkcji tej zrzekł się dopiero w 22-tym roku panowania Ramzesa XI, zachowując jedynie tytuł wicekróla Nubii i głównodowodzącego armią. W ten sposób skupił w swych rękach najwyższe funkcje kapłańskie i świeckie, co zapewniło mu bogactwo i siłę. Po tajemniczej śmierci Ramzesa XI stał się praktycznie nowym władcą Egiptu. Swą władzę, wprowadzając bez oficjalnego protokołu królewskiego, sprawował samodzielnie od około 1085 r. p.n.e. na terenie Górnego Egiptu. Mimo że okazało się był silnym i niezależnym władcą Górnego Egiptu, sam uważał się za wasala monarchy z Tanis Smendesa, który był władcą całego Egiptu. ([148]Marciniak, s. 112, 117)

Pinodzem I arcykapłan Amona w Tebach obwołujący się królem. Był synem i następcą Pi'anchy, poślubił córkę Psusennesa⁷⁵, imieniem Ma'atkare, dzięki temu zdobył prawo do korony w Tanis. Być może piastował urząd koregenta Psusennesa. Pinodzem I był jedną z najznakomitszych postaci tego okresu. Skupił w swym ręku najwyższą władzę polityczną i kapłańską. Ruiny świątyń w Karnaku i Medinet Habu wskazują, że poświęcił on wiele uwagi budownictwu. ([148]Marciniak, s. 117)

⁷⁴ Walki z libijskimi plemionami Libu i Maszwa'sz Ramzes rozpoczął w piątym roku panowania, a w rok później zwyciężył je całkowicie, biorąc do niewoli tysiące jeńców. ([148] Marciniak, s. 111)

⁷⁵ **Psusennes** – następca Smendesa, założyciela 21 dynastii z Tanis (Dolny Egipt). ([148] Marciniak, s. 117)

Osorkon II Usermaatre Setepenre – 874–850 r. p.n.e. Syn Takeret’a I, jego następca i piąty władca 22 dynastii, zwanej dynastią Bubastydów⁷⁶. ([135] s. 215)

Szabaka Neferkare – 716–702 r. p.n.e. Drugi władca 25 dynastii kuszyckiej. ([135] s. 266) Brat i następca założyciela dynastii Pi’anchy, który sprawami państwa kierował z Napaty w Nubii. Około 715 r. p.n.e. Szabaka zorganizował wyprawę, aby podporządkować sobie księżęta środkowego Egiptu i Deltę. Po długich walkach z wojskami Bokchorisa Szabaka zwyciężył. Jak podają roczniki Sargona II, od 711 r. p.n.e. w Egipcie panowali niepodzielnie władcy Napaty. Szabaka i jego następcy przenieśli się do Teb. Mógł się on zdecydować na ten krok, bowiem miał tam sprzymierzeńca w osobie Amenardis – *boskiej małżonki Amona*. Po okresie początkowych walk Szabaka zajął się pracami budowlanymi m.in. w Karnaku, Luksorze, Medinet Habu. Władca ten zachowywał wielką ostrożność w swej polityce zagranicznej, szczególnie wobec Asyrii. Utrzymywał z Asyrią przyjazne stosunki, wymieniając nawet dary. Aby uczynić zadość ambicji, rozgłaszał, że jest jedynym władcą terenów azjatyckich i kazał przedstawiać się na reliefach jako ten, który ujarzmił Azjatów i Afrykańczyków. ([148]Marciniak, s.121 – 122)

Taharka Chunefertemre – 690–664 r. p.n.e. Trzeci władca 25 dynastii kuszyckiej ([135] s. 266). Następcą Szabaki został drugi syn Pi’anchy Sza’ba’taka, który sprowadził do Teb swego brata Taharkę. Po powrocie z wyprawy wojennej z Palestyny Taharka wstąpił na tron. Taharka całą swą energię skierował na sprawy administracyjne kraju, co przyczyniło się do stabilizacji życia i rozwoju gospodarczego za jego panowania. Taharka opuścił Teby i przeniósł swą siedzibę do Tanis, skąd mógł szybciej dowiadywać się o wypadkach zachodzących w Azji. Rząd w Tebach oddał Mentuemha’towi i *boskiej małżonce Amona*, jego siostrze Szepenwepet II. W Delcie udało się Taharce poskromić buntowniczych możnowładców i faktycznie zjednoczyć Egipt. W 674 r. p.n.e. Asarhaddon, władca Asyrii zdecydował się na walkę z Egiptem, zakończoną niepowodzeniem, jednak w 671 r. p.n.e. po pokonaniu Tyru – sojusznika Egiptu, Asarhaddon wraz ze swoją armią przez półwysep Synaj dotarł do Wadi Tumajlat i stąd w ciągu piętnastu dni doszedł do Memfis, które zdobył. Ogłosił się królem Dolnego i Górnego Egiptu, a następnie opuścił Egipt, zostawiając swego namiestnika. Taharka nie zrezygnował jednak z walki i w 669 r. p.n.e. odzyskał Memfis. W 666 r. p.n.e. następca

⁷⁶ **Dynastia libijska lub bubastydzka** – nazwano ją tak ze względu na to, że siedzibą nowych władców było miasto Bubastis, położone w Delcie Nilu, na południowy zachód od Tanis. Był to główny ośrodek kultu bogini Bastet, mającej postać kota. ([110]s. 64)

Asarhaddona Asurbanipal ponownie zdobył Memfis, a Taharka ponownie uciekł do Teb. Zmarł w 664 r. p.n.e. ([148] Marciniak, s.122 – 123)

Nektanebo I Cheperkare – 380–362 r. p.n.e. Założyciel 30 dynastii, wywodzącej się z Sebennytos. Sebennytos stało się stolicą i wielkim ośrodkiem kultury. Nektanebo I, syn naczelnego generała Dzedhora, zapewnił Egiptowi okres pokoju i prosperity. ([97] s. 231) Czas ten wykorzystał na budowę licznych świątyń np. w Bubastis, Koptos, Karnak, Edfu i Fila. Ponownie zaczęły być eksploatowane kamieniołomy w Wadi Hammāmāt. Wydaje się, że pod koniec panowania tego władcy niektóre sprawy polityczne oddał on w ręce swego syna Teosa, który został prawdopodobnie jego koregentem. ([148] Marciniak, s. 130)

Nektanebo II Senedzemibre – 360–343 r. p.n.e. Był to trzeci władca 30 dynastii. Podczas wyprawy wojennej króla Teosa do Azji Zachodniej, jego brat Tjahepimu – regent wezwał z armii Teosa swego syna Nektanebo – dowódcę wojsk egipskich i zaproponował mu tron. ([135] s. 198) Zdradzony Teos znalazł schronienie początkowo w Sydomie, a następnie na dworze króla perskiego. Uzurpator Nektanebo II po powrocie z Syrii do Egiptu musiał podjąć walkę przeciwko powstaniu w Mendes i dzięki pomocy greckich najemników stłumił powstanie. Po uciszeniu rewolty Nektanebo II poświęcił się sprawom państwowym. Powołał do życia wiele budowli, pozostawiając ślady swej działalności architektonicznej w znacznej liczbie miejscowości. W 351 r. p.n.e. król perski Artakserkses III Ochós podjął wyprawę do Egiptu. Zebrał armię i flotę i po pokonaniu Fenicji zaatakował Egipt od strony ładu i morza. 100–tysięczna armia Nektanebo II nie była w stanie powstrzymać skutecznie 300–tysięcznej armii perskiej, która po wejściu do Delty szybko zdobyła Memfis. Nektanebo II zmuszony został do abdykacji i uciekł do Teb. ([148] Marciniak, s. 131)

Aleksander Wielki – 332–323 p.n.e. ([135]s.312) Aleksander Macedoński zw. Wielkim, król Macedonii od 336 r. p.n.e., syn Filipa II Macedońskiego i Olimpias. Mając lat 18, walczył u boku ojca w bitwie pod Cheroneą (338 r. p.n.e.). Kiedy Filip został zamordowany w 336 r. p.n.e., Aleksander objął władzę w Macedonii w wieku lat 20. Stłumił powstanie w Grecji i zniszczył całkowicie Teby (greckie), główny ośrodek oporu. Pozostawiwszy w Macedonii zaufanego wodza Antypatra, któremu polecił czuwać nad podbitą Grecją, wyruszył przeciw Persom. Wiosną 334 r. p.n.e. wkroczył na czele 35–tysięcznej armii macedońsko–greckiej do Azji Mniejszej, aby, po odniesieniu w ciągu 3 lat trzech decydujących zwycięstw: nad rzeką Granikos

(334 r. p.n.e.), pod Issos (333 r. p.n.e.) i między Arbelą i Gaugamelą (331 r. p.n.e.), opanować całkowicie mocarstwo perskie w 327 r. p.n.e. W 332 r. p.n.e. podbił Fenicję, zdobywając Tyr i Gazę, oraz zajął Egipt. Aleksander dążył do stworzenia uniwersalnej monarchii, obejmującej tereny dawnego państwa perskiego, Macedonię i Grecję ze stolicą w Babilonie. Do władzy chciał dopuścić w równej mierze klasy posiadające Macedonii, Grecji i terenów podbitych na Wschodzie (zwłaszcza arystokrację perską). Aleksander nie poprzestał na podbiciu państwa perskiego, lecz podjął w 326 r. p.n.e. wyprawę przeciw Indiom. Opanował cały kraj w dolinie rzeki Indus, lecz znużona armia domagała się odwrotu i Aleksander musiał ustąpić. Sam prowadził część wojska przez pustynię Iranu, druga część popłynęła na zbudowanych na miejscu statkach od ujścia Indusu do ujścia Eufratu (325 r. p.n.e.). Aleksander planował podbój Afryki i Italii. Planom tym położyła kres przedwczesna śmierć króla w 323 r. p.n.e. Monarchię Aleksandra podzielili między siebie jego wodzowie. Aleksander otrzymał rozległe wykształcenie pod kierunkiem Arystotelesa, odznaczał się wybitnymi zdolnościami, nieprzeciętnym rozumem, siłą charakteru i konsekwentnym dążeniem do obranego celu. Wielki zdobywca, walcząc nieraz w pierwszych szeregach jako prosty żołnierz, okazał się nadzwyczajnym dowódcą, genialnym taktykiem i strategiem. Aleksander był także świetnym administratorem i wybitnym politykiem. Jego podboje dały początek nowej epoce historycznej, zwanej hellenizmem. Aleksander założył wiele miast, m.in. Aleksandrię w Egipcie.

([164]s. 24 – 25)

Filip Arridajos – 323–317 p.n.e.([135]s. 312) Był on bratem Aleksandra Wielkiego, obwołanym królem po jego śmierci. Filip nie pojawił się nigdy w Egipcie. Mimo że w inskrypcjach wykutych na ścianach jego sanktuarium w Karnaku, Filip Arridajos był nazwany *Panem Obydwu Krajów*, nie on panował nad Egiptem. W istocie rządy sprawował początkowo regent Perdikkas, od 321 r. p.n.e. – Antypater, a od 319 r. p.n.e. – Poliperchon. Syn Antypatera Kassandros sprzymierzył się z Filipem Arridajosem przeciwko ostatniemu z regentów i przeciwko Olimpias, matce Aleksandra Wielkiego. Zostali jednak pokonani, a Filip z rozkazu Olimpias został skazany na śmierć. ([109]s. 249 – 250)

Ptolemeusz II Filadelfos – 285–246 r. p.n.e. ([135]s. 312) Był on synem Ptolemeusza I Sotera, króla Egiptu w latach 283 – 246 r. p.n.e. Jako mądry organizator państwa i biegły dyplomata zapoczątkował przyjazne stosunki z Rzymem. Wokół jego

osoby, a także jego siostry i żony, Arsinoe, która kierowała również wieloma sprawami politycznymi, skupiają się najślawniejsi uczeni i poeci tego okresu. Wg tradycji na jego polecenie rozpoczęto tłumaczenie *Starego Testamentu* na język grecki. ([164]s. 361)

Ptolemeusz III Euregetes I – 246–221 r. p.n.e. ([135]s. 312) Był synem Ptolemeusza II Filadelfosa, króla Egiptu w latach 246 – 211 r. p.n.e., mężem Bereniki. W zwycięskiej wyprawie dotarł aż do Mezopotamii i planował podbój Indii. Rozruchy w kraju zmusiły go do powrotu do Egiptu. Pod koniec swych rządów podbił plemiona etiopskie. ([164]s. 361)

9. Techniki budowlane

KONSTRUKCJA

FUNDAMENTY

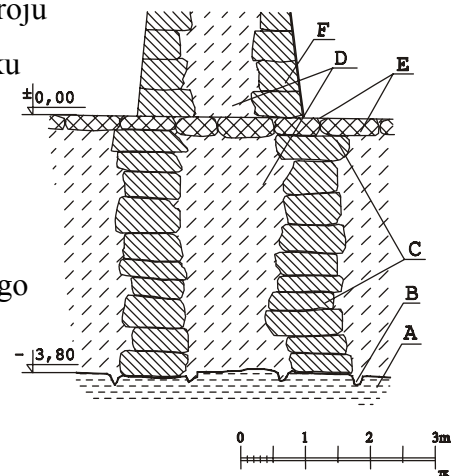
A. Świątynia Hatszepsut

Bloki fundamentowe ścian posadowione są bezpośrednio na zniwelowanej powierzchni skały (tzw. tafla) i zespolone zaprawą wapienną.

- Przekiętna głębokość posadowienia fundamentów na powierzchni skały, mierzona od poziomu posadzki, wynosi ok. 40–46 cm, czasem dochodzi do 50 cm lub 67 cm .

Wytyczenie ścian na blokach fundamentowych zostało wykonane w postaci podłużnych narysów. ([146] s. 3 – 4).

- Fundament (rys. 24) pod południową ścianą dziedzińca Górnego Tarasu w przejściu do Kompleksu Królewskiego wykonany został z bloków wapiennych, obrobionych górą i dołem, grubo ciosanych, w formie dwóch nie powiązanych ścian, przechodzących wzdłuż obu lic południowej ściany, zagłębiających się aż do skały iłowej na poziomie 3,8 m od posadzki. ([174] s. 18 – 19) Niektóre z bloków fundamentowych nosiły z jednej strony długie ślady malowania na czerwono⁷⁷. Rysunek ten można zobaczyć w przekroju pionowym. Symbol *Nfrw* widoczny jest z góry bloku w piątej i dziewiątej warstwie. Może on oznaczać terminy techniczne. ([147]s. 371-373) Fundament wzniesiony był równomiernie z wykonanym nasypem, formującym południowy narożnik Górnego Tarasu.

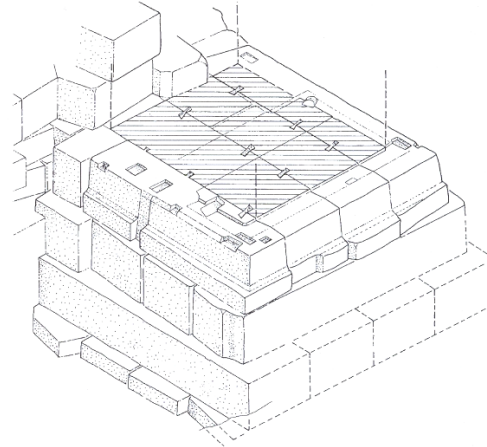
Rys. 24 Przekrój przez fundament. A – splantowana powierzchnia skały, B – narys określający szerokość ściany fundamentów, C – bloki fundamentowe, D – zasyp z piasku i gruzu, E – płyty posadzki, F – bloki licujące ściany

B. Karnak

- Fundamenty w sali hypolstylowej wykonane zostały z wielu warstw małych bloków kamiennych, cofniętych poza wewnętrzną krawędź kolumny.

⁷⁷ Tego typu ślady były zarejestrowane w licznych budowlach z okresu Starego Państwa. ([144]s. 373)

- Obeliski wznoszono na sześciu warstwach bloków kamiennych, długich na 5 – 6 m, w wyższych warstwach łączone razem. Podstawa obelisku na powierzchni fundamentów jest sześcianem zrobionym z granitu. ([4] s. 94)

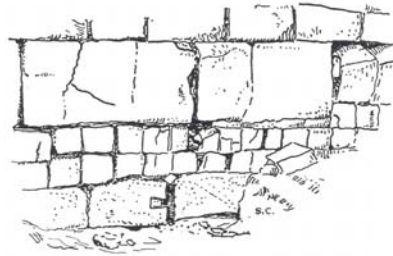
Rys. 25 Fundament pod obelisk Amenhotepa III z przodu III pylonu okręgu Amona w Karnaku

- Istnieje przykładowy przekrój przez fundament (południowo–zachodni narożnik VIII pylonu)⁷⁸.

Skład od poziomu ziemi	Grubość warstwy [m]	Poziom warstwy [m]
Ziemia	0,00	0,00
Kamienie fundamentu	0,70	0,70
Odlamki murarskie i gruz	0,20	0,90
Ziemia z krzemem	0,50	1,40
Gleba	0,80	2,20
Krzemień, odłamki ceramiki, fragmenty kości	0,20	2,40
Gleba	0,30	2,70
Piasek	0,00	0,00

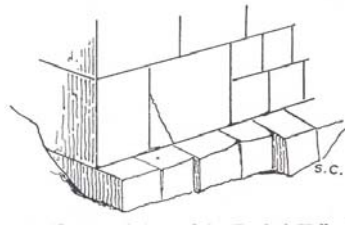
- III pylon (Amenhotep III) składa się z alabastrowych bloków z reliefami i inskrypcjami Amenhotepa I. Bloki z części kaplicy są ponownie użyte.
- II pylon składa się z bloków z rozebranej świątyni Ehnatona. Mały rozmiar bloków fundamentowych był nieodpowiedni do znoszenia zbyt dużego ciężaru pylonu.

⁷⁸ Wg ([22] s. 72).

Rys. 26 Karnak – fundamenty II pylonu

- Świątynia Jubileuszowa Totmesa III miała fundamenty z bloków ustawionych prostopadle do lica ściany. Małe bloki fundamentowe popękały pod dużym ciężarem ciosów z górnych warstw ściany. ([21] s. 64)

Rys. 27 Karnak – fundamenty w sali festiwalowej Totmesa III

C. Świątynia w Luksorze

- Właściwy masyw świątyni, poczynając od dziedzińca Amenhotepa III, zbudowany jest na podmurowaniu, które od strony zewnętrznej posiada ukształtowany, wgłębiony profil, niegdyś ozdobiony polichromowanym, stylizowanym listowiem. ([98] s. 18)

D. Medinet Habu

- Fortyfikacje miały fundament wkopany w ziemię na głębokość około 3 m.

E. Ramesseum

Fundamenty zbudowane są w większości z wapienia. ([94] s. 117)

- Świątynia:
 - sanktuarium – cztery prostokątne, płytkie fundamenty, które odpowiadają lokalizacji czterech filarów. W centrum szeroka depresja sugeruje obecność piedestału; ([91a] s. 30)
 - pomieszczenia w narożniku północno–zachodnim świątyni⁷⁹ - piaskowiec, kamienie grubo ciosane z widocznymi znakami *hwt* i *w3ś*. Blok przykrywający wgłębienie fundamentu (wgłębienie 78–95 cm i wysokość 106 cm) posiada dwa

⁷⁹ Pomieszczenia niezidentyfikowanej funkcji.

kartusze Ramzesa II, wygrawerowane we wgłębieniach, zapis mierzy 58 cm wysokości i 28 cm szerokości. ([96] s. 120)

F. Świątynia Seti I

- Świątynia:
 - fundament pod kolumnadą otwartą na drugi dziedziniec to bloki wapienne o wymiarach około 64 cm wysokości i 100 cm szerokości, posadowione na płytach kamiennych wysokość 20 cm . Na blokach fundamentowych ułożono płyty posadzkowe z piaskowca (wysokość 50 cm⁸⁰),

Rys. 28 Świątynia Setiego I – fundamenty kolumnady drugiego dziedzińca

- pierwszy pylon – miejscowy wapień.
- Pałac – wapienne bloki pod kolumnadą.

G. Świątynia Merenptaha

- Świątynia:
 - pierwszy dziedziniec – ciosy wapienne (strona południowa). Bloki fundamentowe mają wysokość 0,5 m, ułożone są na warstwie piasku o grubości 0,6 m. Bloki układają się w wykopach sięgających 1,35 m. Niektóre bloki posiadają napisy czerwoną farbą w piśmie hieratycznym; ([63]s. 80, 81)
 - drugi dziedziniec – strona południowa – dwie warstwy ciosów piaskowca, a od czwartego filara w kierunku zachodnim z ciosów wapiennych (reuzyty materiał – elementy sfinksów oraz fragmenty gigantycznej głowy ze zniszczoną twarzą). Wiele podobnych elementów znajdowało się w fundamentowaniu północnego muru; ([63]s. 74 – 76)
 - drugi pylon – ciosy wapienne, ułożone jako „mur skrzynkowy” z ponownie użytego materiału pochodzącego ze świątyni Amenhotepa III; ([65]s. 63)

⁸⁰ Wg badań własnych.

- pierwsza sala kolumnowa – doły fundamentowe kolumn mają średnicę 2,4 m, zaś jako materiału użyto fragmentów sfinksów Anubisa oraz fragmentów statuy Amenhotepa III w formie Ozyrysa; ([63]s. 77)
- druga sala kolumnowa – południowa kolumnada – wykorzystano statuy sfinksów z piaskowca oraz jeden blok wapienny o wysokości 2,15 m. ([120]s. 9)
Poziom posadowienia bloków wynosi około 1,5 m pod poziomem posadzki.
Grubość płyty mierzy 0,3 – 0,4 m⁸¹;
- sanktuarium i sala na barkę – bloki piaskowcowe, reużyte elementy podiów sfinksów – szakali; ([65]s. 59)
- dom Sokar, dziedziniec kultu Re oraz rzeźnia, w których wykorzystano nowe bloki wapienne. ([64]s. 59)

MURY I PODPORY PIONOWE

Mury w przedstawianych obiektach były wykonane najczęściej z bloków kamiennych metodą muru ciosowego lub z cegły mułowej – pałace, pomieszczenia magazynowe i mury obronne.

- Konstrukcje ścian są różne w różnych częściach obiektu. Wolnostojące ściany o licach nachylonych pod kątem⁸² budowane były w miejscach nieprzykrytych – jako zewnętrzne. Takie ściany to zlicowane powierzchnie zewnętrzne z bloków kamiennych oraz jądro ściany – zasyp z gruzu.

Ściany pionowe mogą być wolnostojące i licujące, np. skałę. Tego typu konstrukcje murowe wykonane są z regularnych bloków kamiennych.

Ściany wolnostojące zbudowane są na grubość dwóch lub trzech kamieni. Występują w miejscach zadaszonych, zwykle oddzielają dwa pomieszczenia.

⁸¹ Wg badań własnych.

⁸² Najczęściej kąt nachylenia ściany waha się od 82° do 84°, np. w świątyni Hatszepsut nachylenie ścian wynosi: na dziedzińcu kompleksu słonecznego 7,5 cm/1mb, tj. 86°; w kaplicy Totmesa I (kompleks królewski) nachylenie w różnych narożnikach wynosi od 9 cm/1mb, tj. 85° do 11,5 cm/1mb, tj. 83°. W świątyni Setiego I kąt nachylenia ścian pylonów waha się od 85° do 86°.

Pionowa ściana licująca znajduje się w miejscach, gdzie pomieszczenie istnieje w przestrzeni wydrążonej skale⁸³.

- Również układ kamieni w warstwach konstrukcji murowych jest różny, jednak nie zależy to od przekroju ściany. Lico ściany może składać się z:
 - skokowego biegu warstwy,
 - równo biegnących równych warstw,
 - równo biegnących warstw, ale o nieregularnej wysokości,
 - lico z pomieszanymi wątkami ([6] s. 137 – 138)

A. Świątynia Hatszepsut

Podstawowy budulec świątyni stanowił wapień o barwie biało–kremowej, wydobywany z lokalnego kamieniołomu.

Część Sanktuarium Amona – Re dobudowane w okresie ptolemejskim wykonane zostało z piaskowca.

Architrawy Kolumnady Północnej zbudowane były z piaskowca.

Wybrane przykłady rodzajów ścian i podpór pionowych:

- górny taras:
 - portyk ptolemejski – trzony kolumn z nierównej wysokości bloków, mur w interkolumnium z reużytego materiału,
 - kaplica Hatszepsut – skokowy wątek muru,
 - dziedziniec słoneczny – ściana północna – równo biegnące warstwy muru o niejednakowej wysokości,
- środkowy taras:
 - portyk Puntu – równo biegnące warstwy o zbliżonej wysokości.

B. Karnak

Większa część obiektów okręgu Amona wybudowana została z piaskowca:

- biała kaplica Senusereta I – wapień,
- kaplica Hatszepsut – różowy i szary granit,
- sala na barkę Filipa Arridajosa – różowy granit,
- pylon VII – piaskowiec i różowy granit,
- mury okalające okręg – cegła mułowa.

⁸³ Sanktuarium Amona w świątyni Hatszepsut.

Wybrane przykłady rodzajów ścian i podpór pionowych:

- oś wschód – zachód:
- pierwszy dziedziniec – kaplica Seti II narożnik łączący kaplice z pierwszym pylonem – nieregularne wysokości warstw oraz wypełnienie luki mniejszymi blokami

Rys. 29Karnak – połączenie pierwszego pylonu z kaplicą Setiego I

- Wielka kolumnada – kolumny zbudowane z małych bloków o nierównym biegu warstw;
- magazyny w Ach-menu – nierówny układ warstw muru;
- oś północ – południe:
- pylon VIII – równo biegnące warstwy muru,
- pylon IX – j.w.,
- świątynia Chonsu – skokowy bieg warstw muru, w górnych partiach wyrównany,
- kaplica Hatszepsut – równy wątek muru i wszystkie warstwy równe,
- mur obronny – mur odcinkowy, pofalowany.

C. Świątynia w Luksorze

Cała świątynia zbudowana została z piaskowca.

Wybrane przykłady rodzajów ścian i podpór pionowych:

- pylon Ramzesa II wzniesiony w nieregularnym wątku przy użyciu starych materiałów budowlanych; ([98] s. 14)
- świątynia Totmesa III – wiązkowe kolumny papirusowe, wykonane z granitu jako monolit;
- kolumny w wielkiej kolumnadzie, skonstruowane z małych bloków kamiennych;

Rys. 30Luksor – świątynia Amenhotepa III

- wschodnia strona świątyni Amenhotepa III – z lewej ściana o skokowym wątku muru i dobijająca do niej pod kątem prostym ściana o równo biegnących warstwach, o niejednakowej wysokości;
- wielki dziedziniec Amenhotepa III – kolumny wiązkowe – papirusowe, zbudowane z bloków kamiennych, tworzących poszczególne warstwy kolumny.

D. Medinet Habu

Zespół świątynny zbudowany jest z piaskowca i cegły mułowej (magazyny i mury obronne). Pałac – *Dom Miliona Lat* – w Medinet Habu zachował się najlepiej, gdyż jako jedyny ze znanych został częściowo wykonany z kamienia.

([68] s. 359)

Wybrane przykłady rodzajów ścian i podpór pionowych:

- świątynia Ramzesa III:
 - zewnętrzne ściany świątyni – nierówny układ warstw muru,
 - pylon – równo biegnące warstwy o zbliżonej wysokości,
- mała świątynia Amona z 18 dyn.:
 - skokowy wątek murów;
- fortyfikacja:
 - wschodnia brama – zbudowana z bloków kamiennych reużytych z Ramesseum, równo biegnące warstwy kamieni o nierównych wysokościach,
 - mur obronny (odcinkowy, pofalowany) – w okresie koptyjskim zabudowany domami,
 - sala hypostylowa – elementy trzonu kolumn o niejednakowej wysokości bloków.

E. Ramesseum

Cały zespół zbudowany jest z piaskowca i cegły mułowej.

Pylony – zbudowano z kamienia, mimo że dotychczas pylony budowano z cegły mułowej. ([51]s. 2)

Wybrane przykłady rodzajów ścian i podpór pionowych:

- świątynia Ramzesa II:
 - sala astronomiczna – wątek muru ułożony skokowo,
 - drugi pylon – skokowy układ warstw muru,
 - ściana północna drugiego dziedzińca – równo biegnące warstwy muru o jednakowej wysokości,

- kolumny sali hypostylowej – trzony kolumn z nierównej wysokości bloków tworzących warstwy, warstwa z dwóch kamieni (połówka koła), pionowa fuga układana na przemian.

F. Świątynia Setiego I

Cały zespół zbudowany jest z piaskowca i cegły mułowej.

Wybrane przykłady rodzajów ścian i podpór pionowych:

- świątynia
 - sanktuarium – skokowy wątek muru,
 - ściana zamykająca drugi dziedziniec – równo biegnące warstwy muru o podobnej wysokości,
 - kolumnada frontowa – elementy składowe trzonów kolumn o zbliżonej wysokości.

G. Świątynia Merenptaha

- świątynia:
 - pierwszy pylon – cegła mułowa;
 - pierwszy dziedziniec – ściana południowa (frontowa) pałacu – cegła mułowa⁸⁴.
Mury o grubości 1,6 m. Północny mur przesunięty o 2,75 m w stosunku do końca pylonu w stronę osi świątyni, południowy natomiast o 4,45 m. ([63]s. 70) Kąt nachylenia zewnętrznych ścian – 88°; ([63]s. 87)
 - drugi pylon – bloki kamienne – piaskowiec;
 - pierwsza sala kolumnowa, pomieszczenia boczne – bloki wapienne; ([65]s. 66)
 - druga sala kolumnowa, tylna część świątyni oraz kolumny obu sal kolumnowych, architrawy i stropy – piaskowiec. ([65]s. 66)
- pałac – konstrukcja wykonana z cegły mułowej. ([63]s. 70)
- magazyny – cegła mułowa.
- Filary, pilastry i architrawy z piaskowca, podobnie nadproża, progi i węgary drzwi. ([67]s. 107)

⁸⁴ Prawdopodobnie wszystkie ściany dziedzińca były z tego materiału. ([63]s. 70)

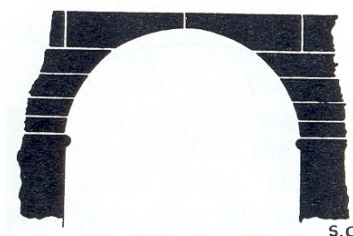
STROPY I SKLEPIENIA

A. Świątynia Hatszepsut

Stropy w kaplicach są zwykle płaskie, albo tworzą dwa rodzaje pozornych sklepień, sklepienia wspornikowe, powstałe przez stopniowe wysuwanie kolejnych warstw płyt kamiennych, a następnie mające półkolistą ściętą wystającą krawędź, albo też strop konstruowano ze wspartych o siebie łukowato uformowanych bloków, z których każdy tworzył połówkę sklepienia. ([96] s. 162)

Przykłady stropów:

- sanktuarium Amona – sklepienie pozorne,
- dziedziniec festiwalowy – płyty stropowe o wymiarach 240 cm/150–250 cm i grubości 70 cm ([147] Kwaśnica s. 96)
- kaplica Hatszepsut – sklepienie pozorne.

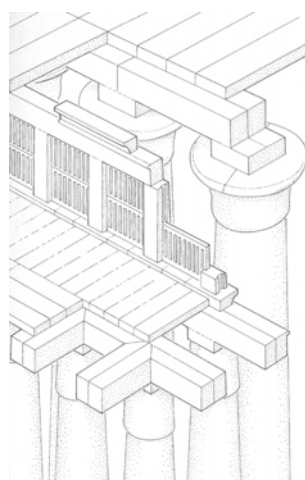
Rys. 31 Świątynia Hatszepsut – kaplica Hatszepsut

B. Karnak

W Okręgu Amona stropy są płaskie. Większość z nich wykonana została z piaskowca, jak również z granitu (kaplica Hatszepsut, sanktuarium Filipa Arridajosa – różowy granit) i z wapienia (biała kaplica Sezostrisa).

Przykłady stropów:

Obiekt	Rozpiętość stropu pomiędzy liniami architrawów wg ([122]s. 69) [m]
• świątynia Ptaha	2,65
• świątynia Chonsu	3,78
• Ach-menu	1,98
• sala hypostylowa	3,9
• sala hypostylowa	7,13

Rys. 32Karnak – sala hypostylowa

Obiekt	Wymiary płyty stropowej wg ([6] s. 47) [m]
• sala hypostylowa	Grubość – 1,25 Długość – 9,0 Rozpiętość – 6,7

B. Świątynia w Luksorze

W obiekcie występują stropy płaskie z piaskowca.

Przykłady stropów:

Obiekt	Rozpiętość stropu pomiędzy liniami architratów wg ([122]s. 69) [m]
• sala hypostylowa	2,6
• pierwszy westybul	2,6

C. Medinet Habu

Wszystkie części zespołu przekryte są stropem płaskim z piaskowca⁸⁵.

Przykłady stropów:

Obiekt	Rozpiętość stropu pomiędzy liniami architratów wg ([122]s. 69) [m]
• Mała świątynia Amona – filary	3,0

⁸⁵ Nie brano pod uwagę zabudowy z cegły mułowej z okresu koptyjskiego.

E. Ramesseum

W świątyni Ramzesa II – wszystkie stropy są płaskie, materiał stosowany do nich to piaskowiec.

Przykłady stropów:

Obiekt	Rozpiętość stropu pomiędzy liniami architrawów wg ([122]s. 69) [m]
• sala hypostylowa	3,63
• sala hypostylowa	4,52

Magazyny i pomieszczenia gospodarcze mają sklepienia ceglane – cegła mułowa.

Rozpiętość 3,7 m i wysokość szczytu wynosi 2,43 m.

Rys. 33 Ramesseum – magazyny

F. Świątynia Setiego I

Wszystkie stropy w świątyni są płaskie i zbudowane z piaskowca⁸⁶.

Przykłady stropów:

Obiekt	Rozpiętość stropu pomiędzy liniami architrawów wg ([122]s. 69) [m]
• portyk na zamknięciu drugiego dziedzińca	2,63
• sala hypostylowa	2,63

G. Świątynia Merenptaha

- świątynia – stropy płaskie – piaskowiec. ([65]s. 66)
- magazyny – sklepienia z cegły mułowej. ([29]s. 107)

⁸⁶ Nie znamy stropów w magazynach i pomieszczeniach gospodarczych oraz w pałacu – nie zachowały się.

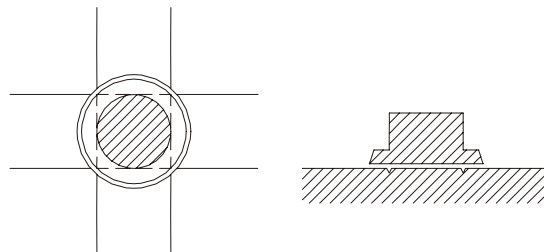
PORZĄDEK ARCHITEKTONICZNY

A. Świątynia Hatszepsut

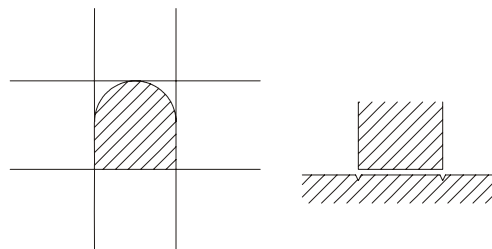
• Bazy

W świątyni występuje kilka rodzajów wykonania i ułożenia baz kolumn i filarów:

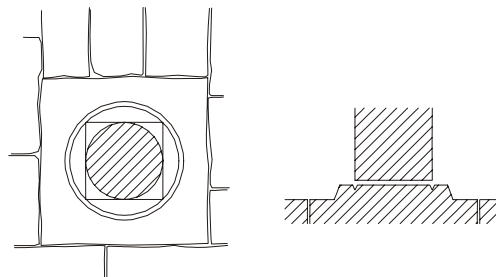
– portyk obelisków – baza odkuta jest jako monolit łącznie z segmentem kolumny i posadowiona na posadzce. Widoczne są narysy szerokości kolumn na posadzce (wchodzące pod bazę), występuje brak narysu na górnej płaszczyźnie bazy kolumny.

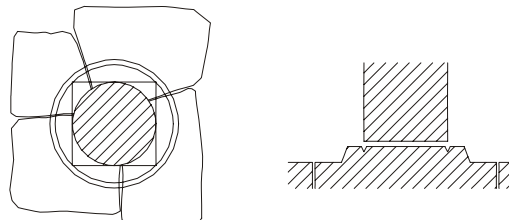
– portyk obelisków – filar jest posadowiony bezpośrednio na posadzce. Istnieją na niej narysy bezpośrednio wytyczające posadowienie filara.

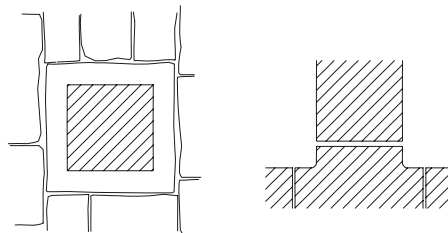
– kaplica Hathor – baza została odkuta łącznie z fragmentem posadzki, pierwszy segment kolumny posadowiono na bazie. Na górnej powierzchni bazy widoczny jest narys kwadratu z wpisanym kołem, stanowiącym podstawę pierwszego segmentu kolumny.

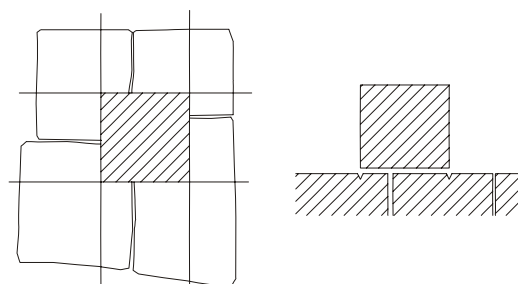
– kaplica Anubisa – baza składa się z kilku fragmentów kamiennych, odkutych łącznie z posadzką występuje brak narysu na posadzce, istnieje narys na górnej płaszczyźnie bazy.

- portyk Puntu – pierwszy segment filara został odkuty łącznie z fragmentem posadzki. Istnieje brak narysu na posadzce przy filarze.

- portyk Puntu – filar ustawiony został na posadzce. Istnieje na posadzce bezpośrednio przy filarze narys, wytyczający miejsce posadowienia.

- północna kolumnada protodorycka drugiego tarasu – baza z fragmentem posadzki stanowi monolit i jest wykonana w stanie surowym⁸⁷. Brak narysu na posadzce, istnieje on tylko na wykończonej górnej płaszczyźnie bazy. ([126] 1972, s. 19 – 22)

Rys. 34 Świątynia Hatszepsut – bazy

- **Kolumny i filary**

kolumna poligonalna powstała przez ścięcie naroży kwadratowego filaru – otrzymano kolumnę ośmioboczną, a w rozwiniętej formie – szesnastoboczną.

Ich podobieństwo do greckich kolumn doryckich spowodowało, że Champollion określił je jako *protodoryckie*⁸⁸. ([96] s. 421)

⁸⁷ Fragment tej części świątyni nie został ukończony, dlatego w tym miejscu dobrze widoczna jest technologia wykonania posadzki oraz baz pod kolumny protodoryckie. ([126] 1972, s. 21)

⁸⁸ Wg Samers'a Clarke'a interpretacja Champolliona jest błędna, ponieważ grecka kolumna pozbawiona jest bazy, zwęża się ku górze, a głowica wykonana była osobno od kolumny i składała się z echinusa i abakusa. W egipskiej kolumnie abakus nie był projektowany jako okrągły. Cztery główne lica kolumny występują prawie na tej samej płaszczyźnie i pokrywają się z bokiem abakusa. Kolumny te zazwyczaj stały na płaskich bazach. ([22] s. 137)

- kolumny protodoryckie górnego dziedzińca należą do unikalnych w architekturze egipskiej. Posiadają na stronie zwróconej do wnętrza dziedzińca szeroką deskę, zdobioną reliefem figuralnym i hieroglificznym. ([177] s. 4)

Wszystkie kolumny dziedzińca miały wysokość 494–495 cm i jednakową szerokości – 80 cm

(1½ ł. k); ([177] s. 23)

- protodoryckie kolumny z hieroglifami występują w: portyku kaplicy Hathor (wysokość 452–455 cm), portyku kaplicy Anubisa (wysokość 462–465 cm), w górnym portyku (wysokość 493–503 cm), w westybulu Re – horachte; ([85] Dąbrowski, s. 32)

- filary i kolumny tzw. hatoryckie mają kapitele w kształcie głowy bogini Hathor;
- filary ozyriackie przyjmują postać mumii z rękami skrzyżowanymi na piersiach, o twarzy będącej portretem królowej Hatszepsut. Posąg taki tworzył jedną całość z filarem. ([97] s. 421)

Wszystkich figur ozyriackich w górnym portyku było 26.

- **Architrawy** składają się z pojedynczych bloków lub zestawionych parami.

Łączono je nad kolumną w linii prostej, często używając do tego celu *motylkowatych dybli* – jaskółcze ogony (Przypis 41, s.193). W przypadku łączenia pod kątem prostym, aby uniknąć rozstąpienia się bloków i dla wzmocnienia konstrukcji, przycinano narożnik pod kątem 45° do miejsca, w którym miała wystąpić oś kolumny, a następnie cięcie biegło pod kątem prostym. Gdy łączono trzy nad jedną kolumną, przycinano je w kształcie odwróconej litery V z jej centralnym punktem nad osią kapitelu. ([97] s.423 – 424)

Na dziedzińcu festiwalowym architrawy mają przekrój 0,70 m/0,65 m i długość 2,50 m. Były ozdobione pasem dekoracji reliefowej, który czytało się z lewej strony do prawej lub odwrotnie. Teksty na architrawach, które umieszczano bezpośrednio w słońcu (od strony otwartego dziedzińca) wykonano jako wklęsłe. Teksty znajdujące się w części zacienionej przyjmowały formę wypukłą.

([147] Kwaśnica, s. 96)

B. Świątynia w Karnaku

• Bazy

Obiekt	Średnica wg ([122]s. 69) [m]
– sala hypostylowa – bazy wykonane z małych bloków kamiennych	2,70
– sala hypostylowa	3,37
– Ach-menu – sala hypostylowa	1,08
– Ach-menu - ogród botaniczny	-
– kiosk Taharki	-
– świątynia Ptaha – baza pod kolumnami poligonalnymi	0,86
– świątynia Ramzesa III - sala hypostylowa – baza odkuta z fragmentem bębna, posadzka pod spodem wyprofilowana	-

Rys. 35Karnak - sala hypostylowa.

• Kolumny i filary

Kolumny	Wysokość ⁸⁹ wg ([122]s. 64 – 65) [m]	Styl
–kolumna Taharki	20,7 (21 ⁹⁰)	Pojedynczy rozwinięty kwiat papirusu
–sala hypostylowa	19,4 (22,4 ⁹¹)	Pojedynczy rozwinięty kwiat papirusu
–sala hypostylowa	14,2 (14,72 ⁹²)	Zwinięty kwiat papirusu
–Ach - menu	6,3	Odwrócony papirus
–świątynia Ptaha	5,1	poligonalne
–świątynia Chonsu - dziedziniec		Zwinięty kwiat papirusu
–świątynia Chonsu - sala hypostylowa	9,0	Pojedynczy rozwinięty kwiat papirusu

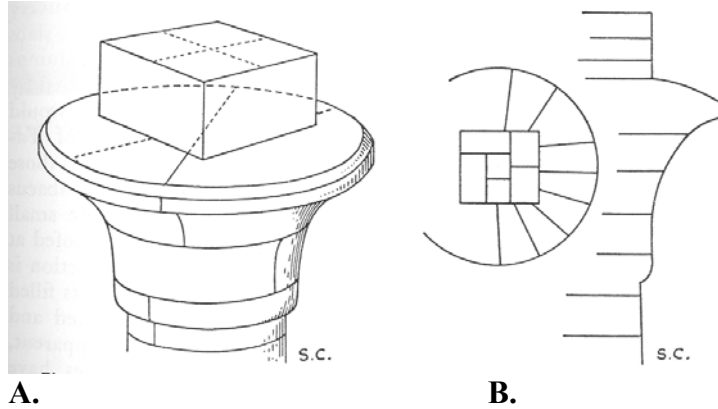
⁸⁹ Wysokość kolumny z kapitelem i abakusem.

⁹⁰ Wg ([96]s. 208).

⁹¹ Wg ([96]s. 138).

⁹² Wg ([96]s. 138).

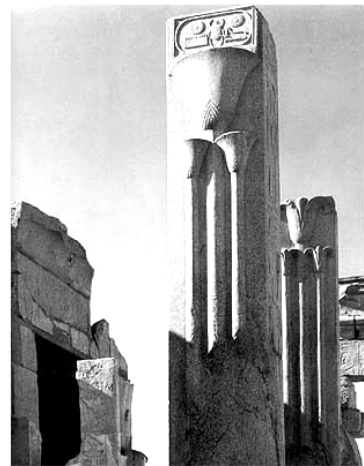
- 10 kolumn w nawie głównej sali hypostylowej zostało zbudowanych z dużych elementów kamiennych, zaś abakus z jednego bloku kamiennego;
- kolumna z kiosku Taharki była wykonana z niewielkich bloków kamiennych - zarówno głowica, jak i abakus.

Rys. 36Karnak: A – sala hypostylowa, B – kolumna Taharki

Filary

- Dwa heraldyczne filary Totmеса III zbudowane z granitu o wysokości 6,77 m usytuowane są przed sanktuarium Amona.
Nad przedstawieniem kwiatów zachował się relief z kartuszem królewskim Totmеса III ([6] s. 107)

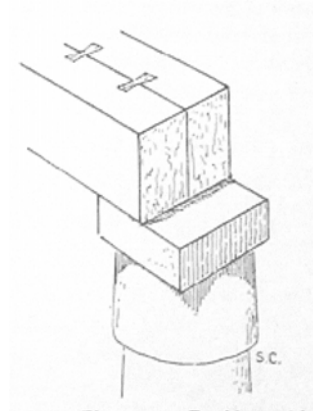

Rys. 37Karnak - sanktuarium Amona

- Biała kaplica Senusreta I – filary mają wymiary 52 cm x 64 cm prócz frontowych i tylnych.
- Świątynia Ramzesa III ma filary ozyriackie.

- **Architrawy**

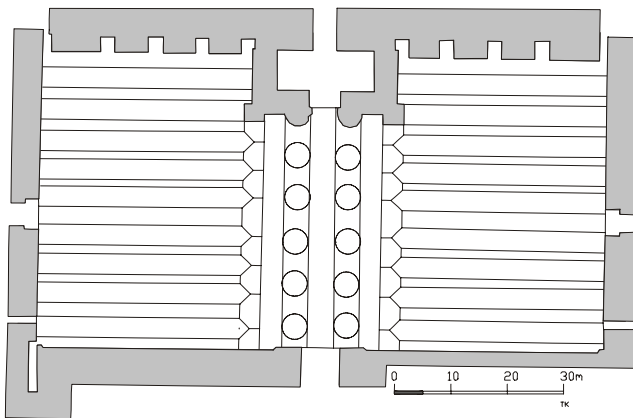
- Sala hypostylowa – architrawy kompozycyjne lub podwójne

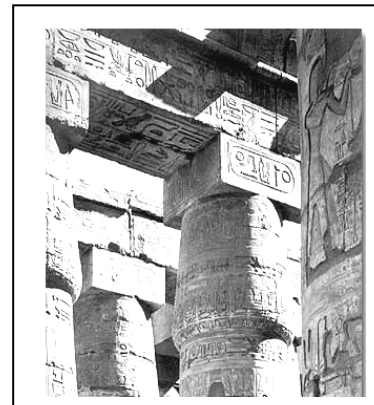
Rys. 38 Karnak - sala hypostylowa

I – długość 7,3 m; rozpiętość 4,21 m; wysokość 2,07 m; szerokość 3,08 m (dwie belki razem);

II – długość 5,7 m; rozpiętość 3,5 m; wysokość 1,8 m; szerokość 2,2 m (dwie belki razem).

Rys. 39 Karnak - sala hypostylowa, architrawy.

Rys. 40 Karnak - sala hypostylowa

Architrawy łączone były nie zawsze na osi kolumny. Łączenie architrawów odbywało się na dyble – jaskółcze ogony⁹³.

- Ach-menu:

I – długość 3,07 m; rozpiętość 2,11 m; wysokość 0,98 m; szerokość 0,91 m;

⁹³ **Jaskółcze ogony** z brązu znane z czasów Chefrena (Stare Państwo) miały 30 cm długości i wagę 20 – 25 kg. Brązowe jaskółcze ogony były również w Różowej Kaplicy Hatszepsut (Nowe Państwo). Drewniane znane w okresie Średniego i Nowego Państwa robione były zwykle z akacji lub drewna importowanego, czasem inskrybowane królewskimi kartuszami. Rozmiary jaskółczych ogonów były indywidualne. ([2]s.125 – 127) Np. jaskółczy ogon z świątyni Hatszepsut (ściana południowa dziedzińca słonecznego) ma długość 19,2 cm. (wg badań własnych) Jaskółcze ogony łączyły również bloki kamienne w murach, kolumnach, filarach, a także pionowe kamienie licujące m.in. w Medinet Habu. ([2]s.127)

II – długość 3,6 m; rozpiętość 2,64 m; wysokość 0,98 m; szerokość 0,91 m.

([122]s. 69)

Architrawy nie zawsze łączone są na osi podpory.

– świątynia Chonsu

I - długość 5,25 m; rozpiętość 3,78 m; wysokość 1,13 m; szerokość 1,47 m;

II - długość 8,5m; rozpiętość 5,54m; wysokość 0,97m. ([122]s. 69)

Architrawy łączone są na osi podpór.

C. Świątynia w Luksorze

• Baza

Obiekt	Średnica wg ([122]s. 69) [m]
– pierwszy dziedziniec	2,46
– Wielka kolumnada	3,0
– dziedziniec Amenhotepa III	2,02
– świątynia Totmesa III – pas dekoracji reliefowej	-

• Kolumny i filary

Kolumny	Wysokość ⁹⁴ wg ([122]s. 64 – 65) [m]	Styl
– pierwszy dziedziniec	12,3	kolumny wiązkowe papirusowa o zamkniętym kapitelu
–Wielka kolumnada (Amenhotepa III wg ([104]s. 69)	19,8 (16,0 – bez abakusa wg ([104]s. 16)	– kolumny papirusowe, otwarty kwiat papirusu – trzony kolumn dekorowane przedstawieniami figuralnymi i tekstami
–wielki dziedziniec Amenhotepa III	11,3	– kolumny wiązkowe, papirusowa o zamkniętym kapitelu – abakus z jednego bloku kamiennego, dekorowany z każdej strony

Rys. 41 Luksor - wielki dziedziniec Amenhotepa III

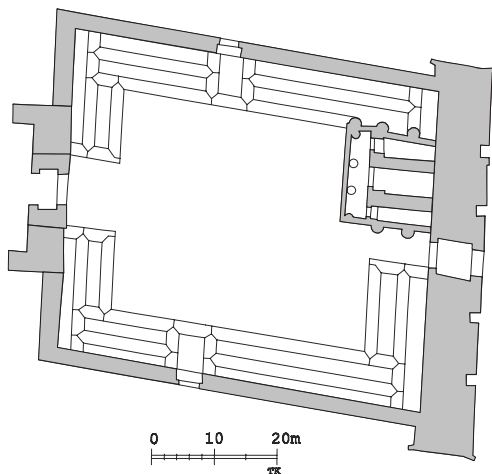
⁹⁴ Wysokość kolumny z kapitelem i abakusem.

<p>– świątynia Totmesa III</p>		<p>– kolumny wiązkowe, papirusowa o zamkniętym kapitelu – abakus dekorowany od frontu, kartusz królewski – trzon dekorowany w dolnej partii liśćmi palmy, w górnej reliefem umieszczonym w ramce</p>	 <p>Rys. 42 Luksor – dziedziniec Ramzesa II</p>
--------------------------------	--	--	--

- **Architrawy:**

- pierwszy dziedziniec – długość 4,8 m; rozpiętość 3,03 m; wysokość 1,6 m; szerokość 1,77 m. ([122]s. 69)

Łączenie architrawów nie zawsze wypada na osi kolumny.

Rys. 43 Luksor – architrawy

Rys. 44 Luksor – dziedziniec Ramzesa II

- sala hypostylowa:

I – długość 3,6 m; rozpiętość 2,03 m; wysokość 1,52 m; szerokość 1,60 m;

II – długość 4,17 m; rozpiętość 2,6 m; wysokość 1,52 m; szerokość 1,6 m. ([122]s. 69)

Architrawy łączone są na osi podpór pionowych.

D. Świątynia w Medinet Habu

• Bazy

Świątynia Ramzesa III:

Obiekt	Średnica wg ([122]s. 69) [m]
– pierwszy dziedziniec	-
– drugi dziedziniec	2,34
– sala hypostylowa	-

Rys. 45 Medinet Habu – sala kolumnowa.

Świątynia Amona

– filary	Bok = 0,89
----------	------------

• Kolumny i filary

Kolumny:

Obiekt	Wysokość wg ([122]s. 64 – 69) [m]	Styl
– pierwszy dziedziniec	10,3	<ul style="list-style-type: none"> – pojedynczy rozwinięty papirus – trzon kolumny dekorowany reliefem wklęsłym z przedstawieniami figuralnymi i hieroglifami, a dołem liście lotosu. – kapitel z dekoracją liści lotosu, kwiatami papirusów i kartuszami królewskimi z piórami
– drugi dziedziniec	–	<ul style="list-style-type: none"> – zwinięty papirus – trzon kolumny jw. – kapitel u góry z fryzem dekoracyjnym z kobr i kartuszy z tarczami słonecznymi

Rys. 46 Medinet Habu – drugi dziedziniec

Filary:

Świątynia Ramzesa III

<p>– pierwszy i drugi dziedziniec filary ozyriackie</p>	<p>8,3</p>	
---	------------	--

Rys. 47 Medinet Habu – drugi dziedziniec.

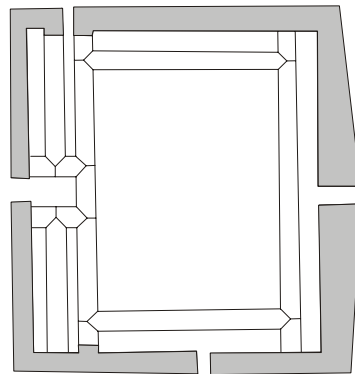
Świątynia Amona

	<p>3,5</p>
--	------------

- **Architrawy**

Świątynia Ramzesa III:

- drugi dziedziniec – długość 4,65 m; rozpiętość 2,52 m; wysokość 1,22 m; szerokość 1,9 m (podwójny)

Rys. 48 Medinet Habu – drugi dziedziniec – architrawy

E. Ramesseum

• Bazy

Świątynia Ramzesa II

Obiekt	Średnica wg ([122]s. 69) [m]
– drugi dziedziniec – filary	bok = 2,38
– sala hypostylowa	2,04
– sala „astronomiczna”	1,72

Rys. 49 Ramesseum – sala hypostylowa.

Magazyny

- część północna

Rys. 50 Ramesseum – aleja procesyjna.

• Kolumny i filary

Kolumny

Świątynia Ramzesa II:

Obiekt	Wysokość wg ([122]s. 64 - 69) [m]	Styl
– drugi dziedziniec	9,7	– zwinięty kwiat papirusu
– sala hypostylowa (nawa główna)	11,3	– pojedynczy rozwinięty papirus – trzon kolumny dekorowany przede wszystkim figuralnie, w górnych partiach fryz (kartusze i kobry) – kapitele dekorowane kwiatami

Rys. 51 Ramesseum – sala hypostylowa.

		papirusów i kartuszami z piórami, to wszystko nad liśćmi lotosu
– sala astronomiczna	7,3	– zwinięty papirus
Filary		
– drugi dziedziniec filary ozyriackie ⁹⁵	9,76	

Rys. 52 Ramesseum – drugi dziedziniec.

- **Architrawy:**

- drugi dziedziniec (podwójne architrawy):

I – długość 4,28 m; rozpiętość 2,10 m; wysokość 1,47 m; szerokość 2,20 m (dwa);

II – długość 5,5 m; rozpiętość 3,3 m; wysokość 1,47 m; szerokość 1,05 m;

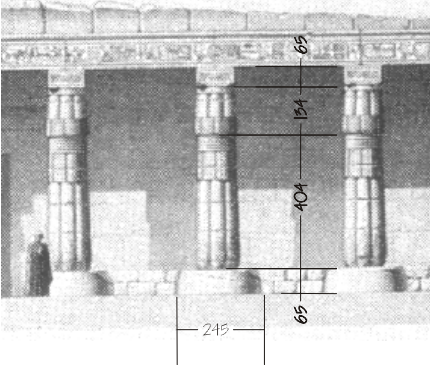
- sala hypostylowa – długość 5,7 m; rozpiętość 3,7 m; wysokość 1,5 m; szerokość 0,62 m (jeden)

⁹⁵ **Filary ozyriackie** – filary połączone z figurą Ozyrysa. Rozwijały swoją formę i styl od okresu 18-tej dynastii (świątynia Hatszepsut) do późnego okresu ramessydzkiego, potem zniknęły. Forma tej figury to typowa figura Ozyrysa (z twarzą faraona), ubrana w wąski strój, z rękoma skrzyżowanymi na piersi i trzymającymi dwa berła królewskie. głowa zawsze w koronie typowej dla Ozyrysa. ([12]s. 484)

F. Świątynia Setiego I

- **Bazy**⁹⁶

Świątynia:

Obiekt	Średnica [m]	Opis	
– kolumnada drugiego dziedzińca	2,45	– baza odkuta z fragmentem trzonu kolumny	
– sala hypostylowa	2,07	– bęben kolumny ustawiony na bazie (widoczny narys)	
– sanktuarium – filary	Bok kwadratu = 1,88 do 1,93	– baza odkuta razem z fragmentem filara i posadzki	

Rys. 53 Świątynia Setiego I – kolumnada dziedzińca festiwalowego

Pałac:

- kolumnada przed oknem pojawień – zaznaczone położenie baz o średnicy 1,30 m;
- sala kolumnowa – zrekonstruowane bazy o średnicy od 1,37 m do 1,43 m.

- **Kolumny i filary**⁹⁷

Kolumny:

Obiekt	Wysokość z abakusem [m]	Styl
– Kolumnada drugiego dziedzińca	6,03 (6,3 wg [122]s. 69)	– wiązkowy, papirusowy, zamknięty
– sala hypostylowa	6,05	– papirusowy zamknięty – trzon kolumny w dolnych partiach do wys. 1,3 m dekorowany liśćmi lotosu na przemian z kwiatami papirusu

⁹⁶ Wg badań własnych

⁹⁷ Wg badań własnych.

		i kartuszami i kobrami. Na wys. 1,5 m od bazy od strony przejścia nawą główną dekoracja figuralna (1,1 m) – głowica w górnej partii dekorowana fryzem – kobry i kartusze z tarczami słonecznymi
--	--	--

Filary:

– sanktuarium	4,17 4,3 wg ([122]s. 65)	– przekrój poziomy filaru to kwadrat o boku 1,08–1,09 – dekorowane ze wszystkich stron
---------------	--------------------------------	---

- **Architrawy**

- kolumnada drugiego dziedzińca – wysokość ~ 1,15 m; nie zawsze łączone są na osi kolumny;
- sala hypostylowa – wysokość ~ 1,15 m; szerokość 1,22 m; łączone zawsze na osi kolumny.

G. Świątynia Merenptaha

- **Bazy:**

- pierwszy dziedziniec – bazy składają się z dwóch elementów, łączonych na jaskółczy ogon. Wykonane zostały wraz z fragmentem posadzki. Na bazie zachowane narysy, określające usytuowanie bębna kolumny oraz oś kolumny (kolumnada północna). W kolumnadzie południowej dwa elementy składowe bazy wykonane są razem z fragmentem posadzki oraz z fragmentem tronu kolumny⁹⁸;
- drugi dziedziniec – bazy filarów składają się z małych elementów, łączonych na jaskółczy ogon. Bazy wykute zostały wraz z fragmentem posadzki, niektóre z nich stanowią kontynuację trzonu filaru. Na bazach jest narys z zaznaczeniem posadowienia i osi filaru,⁹⁹

⁹⁸ Wg badań własnych.

⁹⁹ Wg badań własnych.

- pierwsza sala kolumnowa – występuje tu zróżnicowane ustawienie baz. Kilka jest odkutych wraz z fragmentem posadzki, inne są posadowione na posadzce z narysem określającym ich położenie. Wszystkie bazy składały się z dwóch elementów łączonych na jakólczy ogon,¹⁰⁰
- kaplice przy sanktuarium – bazy odkute razem z fragmentem posadzki posiadają narys wytyczający położenie i oś filaru.¹⁰¹
- magazyny (północno–zachodni kompleks) – bazy w trójnawowej sali (1-4 i 6 – zachowane) niedekorowane i posiadają wymiary 1,3 m i wysokość 0,36 m. *In situ* są bazy o średnicy 0,77 m. Natomiast bazy pilastrów mają szerokość 1,18 m i głębokość 0,7 m. ([67]s. 107)
- **Kolumny i filary:**
 - drugi dziedziniec – północna strona. Odnaleziono niektóre fragmenty figur ozyriackich; ([66]s.203)
 - pierwsza sala kolumnowa – kolumny z otwartymi kapitelami papirusowymi. Wysokość kolumn około 3,7 m do nasady (bez kapitelu). Istnieją fragmenty określające górną średnicę trzonu kolumn na 0,4 m – 0,44 m. ([65]s. 62, 79)
 - druga sala kolumnowa – kolumny wiązkowe, papirusowe z zamkniętymi kapitelami. Dolna średnica kolumn waha się 0,48 m – 0,53 m. Górny przekrój kolumny 0,45 m–0,48 m; ([65]s. 62,79)
 - magazyny – kompleks północno – zachodni. Filary i pilastry były dekorowane inskrypcjami wklęsłymi lub malowanymi na pobielonej uprzędnio powierzchni. Reliefy wykonano niebieską farbą, imiona króla znajdują się na żółtym tle; ([29]s. 108)
 - pałac – sala tronowa – kapitele kolumn w kształcie palm. ([63]s. 85)
- **Architrawy:**
 - pierwszy dziedziniec – architrawy z piaskowca, składające się z dwóch części, łączone na jaskólczy ogon. Wysokość architrawów wynosi 1,2 m¹⁰²;
 - magazyny – kompleks północno–zachodni, sala trzynawowa. Nad wschodnimi i zachodnimi filarami ułożone było po 10 architrawów. Przeciętą długość architrawu wynosiła 2,45 m. Głębokość około 0,68 m, wysokość od 0,78 m – 1,00 m. Architrawy od strony wschodniej i zachodniej zawierają dekorację

¹⁰⁰ Wg badań własnych.

¹⁰¹ Wg badań własnych.

¹⁰² Wg badań własnych.

w formie wersów tytułarnych o wysokości 0,5 m – 0,6 m, zorientowane pionowo. ([29]s. 108)

WYSTRÓJ

RELIEF

Lica ścian w świątyniach egipskich pokryte są reliefem: wypukłym w miejscach zadaszonych i wewnątrz oraz wklęsłym na zewnątrz. Reliefy pokryte były polichromią wykonaną w technice tempery egipskiej. ([42]s. 11)

Dekoracja poszczególnych partii świątyni ściśle wiązała się z funkcją, jaką pełniły one w kulcie. Poszczególne sceny wykonywano w oparciu o siatkę, na której w pewnych proporcjach przedstawiano kolejne sceny.

A. Świątynia Hatszepsut

W świątyni zachowały się ślady siatki modularnej. Na filarach portyku Puntu istnieją ślady narysu, w postaci wykonanej czerwoną linią siatki, o rozstawie około 6 cm ($\frac{1}{13}$ łokcia królewskiego). Natomiast ślady siatki o rozstawie 3 cm ($\frac{1}{26}$ łokcia królewskiego) występują na fragmencie z kolumny górnego dziedzińca. ([126] s. 33)

- Dolny dziedziniec i portyk:
 - skrzydło północne – portyk polowań – (sceny łowów na ptactwo i połowu ryb) symbolizuje przewagę władcy nad chaotycznymi regionami nie objętymi ładem jako mikrokosmosem świątyni;
 - w południowym skrzydle portyku sceną, która wyróżnia się wśród innych jest rzeczny transport pary obelisków i ich poświęcenie w świątyni w Karnaku – portyk obelisków. Ta scena jest jedynym tego typu przedstawieniem w sztuce egipskiej. Poza sceną poświęcenia obelisków w Karnaku w skrzydle południowym odnaleźć można jeszcze dwie sceny: scenę ofiarowania przedmiotów liturgicznych Amonowi – Re oraz procesję pięciu posągów królowej.

Front filarów w portyku dekorowany był ramką symbolizującą fasadę pałacu u dołu, zwieńczoną sokołami w podwójnej koronie. Dekoracja ta miała swoje przedłużenie na południowej ścianie oporowej dolnego tarasu.

- Środkowy dziedziniec z kaplicami i portykiem:
 - ściany południowego portyku pokryto unikalnymi reliefami morskiej ekspedycji do krainy Puntu – (portyk Puntu). Poszczególne epizody wyprawy nie są ułożone chronologicznie. Pierwsza scena umieszczona została na północnej ścianie portyku, natomiast następnie sceny rodzajowe z Puntu pokazano na południowej ścianie w pasowej kompozycji. M. in. widać tutaj władcę Puntu z żoną, którzy przynoszą dary dla królowej Hatszepsut.
Na kolumnach całego portyku ze wszystkich stron umieszczono scenę ukazującą Amona – Re obejmującego Hatszepsut (na co czwartym filarze pokazany jest Totmes III);
 - sceny na ścianach północnego skrzydła mają inny charakter. Podzielono je na dwa pasy, jeden nad drugim. W dolnym – pokazano sceny narodzin i dzieciństwo Hatszepsut, tzw. portyk narodzin. Kontynuacją tych scen są przedstawienia górnego pasa, relacjonujące objawienie królewskiego statusu młodej Hatszepsut i w zakończeniu jej koronacja na faraona;
 - kaplica Hathor jest nie tylko miejscem poświęconym tej bogini, lecz także miejscem kultu i obecności Hatszepsut. Wyraźnie widać to w ukierunkowaniu scen na ścianach kaplicy. Widnieje tu wielokrotne powtórzenie scen symbolizujących odrodzenie Hatszepsut, a także sceny ukazujące królową pod ochroną posągu bogini;
 - dolna kaplica Anubisa posiada dekorację ukazującą Anubisa z głową szakala, wprowadzającego Hatszepsut do wnętrza kaplicy. Sceny w kaplicy przedstawiają również inne bóstwa i symbole związane z przezwyciężeniem kryzysu śmierci. Dalsze pomieszczenia odzwierciedlają sceny identyfikowane z *Rytuałem Przodków*, zaś inne z *Rytuałem Dziennym*.
- Górny dziedziniec z portykiem oraz zespołami kultu słońca i królewskim.
 - górny portyk – (koronacyjny) – dekorację portyku należy odczytać od północy. Tekst w 110 kolumnach drobnych hieroglifów relacjonował cudowne zdarzenia, poprzedzające koronację Hatszepsut. Kontynuacja scen znajduje się na południowym skrzydle, gdzie Hatszepsut prowadzona przez króla bogów podąża ku podwyższeniu, na którym ma mieć miejsce koronacja królowej koronami Dolnego i Górnego Egiptu. Dekoracja uległa modyfikacjom po śmierci Hatszepsut, jednak ogólny temat scen został zachowany;

- dekoracja górnego dziedzińca podporządkowana jest osi świątyni. Dziedziniec zw. świątecznym ma dekorację na wschodniej i północnej ścianie, która podkreśla jego charakter. Sceny na tych ścianach umieszczone są w dwóch pasach położonych jeden nad drugim. Układ przebiega ściśle chronologicznie. Najbardziej rozbudowane są sceny Pięknego Święta Doliny. Na południowej części wschodniej ściany przedstawiono inne tebańskie święto, Piękne Święto Południowego Opet, kiedy posąg Amona – Re z Karnaku był niesiony do świątyni w Luksorze. Repertuar scen na ścianie południowej ma związek z pomieszczeniami za nią, czyli kompleksem królewskim i rzeźnią (nad oknem znajdują się sceny patroszenia wołu i procesja z udźcem);
- sanktuarium Amona. Dominującym motywem na bocznych ścianach sali na barce znajduje się przedstawienia samej barki procesyjnej umieszczonej na postumencie. Sceny w kolejnym, mniejszym pomieszczeniu nawiązują do *Rytuału Dziennego* wykonanego dla Amona – Re;
- dziedziniec i westybul zespołu królewskiego jest ozdobiony dekoracją przedstawiającą procesję bóstw zmierzających ku salom ofiarnym Totmesa I i Hatszepsut. W ścianie zachodniej kaplicy Hatszepsut znajdują się granitowe ślepe wrota, a po prawej i lewej stronie umieszczono winietę z *Księgi Umarłych*. Na ścianach bocznych pokazana jest procesja dostojników i kapłanów z darami. Dalej widnieje rysunek rytuału pogrzebowego oraz cytaty z *Księgi Piramid*. Strop sali poza żółtymi gwiazdami na niebieskim tle zajmuje tzw. *Rytuał Godzin Dnia i Nocy*;
- zespół kultu słońca jest udekorowany tylko w westybulu, dziedziniec poza dekoracją nisz nosił gładkie lica ścian. Dekoracja westybulu była ściśle związana z kultem słońca. Górna kaplica Anubisa jest ozdobiona m. in. dekoracją zmarłych rodziców Hatszepsut. ([147] Karkowski, s. 122 – 154)

B. Świątynia w Karnaku

Dekoracja reliefowa poszczególnych partii świątyni ściśle związana była z funkcją jaką pełniły one w kulcie.

A. Główny trzon okręgu Amona:

- sala hypostylowa – na ścianach dominuje dekoracja reliefowa, przedstawiająca króla składającego ofiary bogom tebańskim oraz procesje barki. Zewnętrzne

ściany sali hypostylowej mają również dekorację reliefową, obrazującą sceny bitew Setiego I – ściana północna (wojny w Syrii i Palestynie – wschodnia strona, Wojny z Libijczykami i Hetytami – od zachodu), a także bitwy Ramzesa II – na ścianie południowej (od zachodu – bitwa w Palestynie, od wschodu – Kadesz). W czasach Setiego I styl dekoracji był tradycyjny, ale złagodzony miękką linią sylwetek ludzkich, oraz wykazywał większą swobodę kompozycyjną w scenach zbiorowych. Od czasów Ramzesa II zaczyna się stopniowy upadek sztuki, szczególnie widoczny w schematyczności i konwencjonalizmie powielanych wzorów. Stroje i fryzury stają się przeładowane dekoracyjnymi szczegółami, zanika prostota i umiar. Fałdy szat są ciężkie i sztywne, w rysach twarzypojawia się chłód. Jedyne dłonie i stopy są dokładnie modelowane. ([98] s. 232)

- Ach–menu:
 - sala hypostylowa – na architravach znajduje się *protokół królewski*, czyli wyliczenie tytułów i imion Totmesa III, zaś król przedstawiany jest na filarach z koroną Dolnego i Górnego Egiptu;
 - południowa część muru wschodniego – obrazuje opis wstąpienia króla na tron;
 - sala świąt – Totmes III składa ofiarę swym zmarłym poprzednikom tzw. Komnata Przodków, dziś znajdująca się w Luwrze, – na miejscu pozostała replika;
 - magazyny – ściany sześciu pierwszych pomieszczeń obiega długi tekst dekoracyjny, w którym Tot oznajmia zgromadzeniu bogów postanowienie Amona – Re o powołaniu Totmesa III na tron faraonów. Natomiast przedstawienie na ścianie północnej korytarza ukazuje różne momenty święta Sed;
 - tzw. *ogród botaniczny* Totmesa III; ogród ten był impresją artystyczną, wykazującą się delikatnym modelunkiem postaci.
- Reliefy wyrzeźbione w fasadzie *portalu Bubastydów* ukazują Szeszonka I, karmionego mlekiem przez boginię Mut. Nieco dalej jego następcę Osorkon I jest koronowany przez tebańską parę bogów Amona – Re i Mut. Dekoracja portyku nie została jednak ukończona za pontyfikatu Iuputa. ([109]s. 79)
- Świątynia Ramzesa III – mury zewnętrzne – ozdobione są scenami procesji boskich łodzi, zmierzających ku Luksorowi w czasie święta Opet.

C. Świątynia w Luksorze

Za panowania Amenhotepa III sztuka okresu Nowego Państwa sięgnęła szczytu. Występujące w niej tendencje do klasycyzmu¹⁰³ znajdują w tym czasie najpełniejszy wyraz.

Proporcje ciała ludzkiego są bardzo smukłe, co uzyskano głównie przez delikatniejszy sposób wyobrażania nóg. Artyści silnie przestrzegali zasad kanonu. ([82] s. 182) Tematem przedstawień był triumf króla nad pokonanymi, bitwy, polowania i składanie danin władcy. W scenach batalistycznych władca pokazany został jako zwycięzca stojący na rydwanie zaprzężonym w pędzące konie. W tym okresie obok oficjalnych przedstawień pojawił się w sztuce nurt rodzajowy. ([148] Ruszczyk s. 201,202)

- Na fasadzie pylonu wyrzeźbione są sceny słynnej kampanii, prowadzonej w piątym roku panowania Ramzesa II przeciwko syryjsko–hetyckiej koalicji (bitwa pod Kadesz). Oprócz scen bitwy na ścianach pylonu widnieje wizerunek króla, rozkazującego bić pałkami szpiegów, oraz przedstawienie narady wojennej. Portal jest ozdobiony reliefami z czasów Szabaki.
- Ściany dziedzińca Ramzesa II udekorowano reliefami, jednak najciekawsza dekoracja znajduje się w południowo–zachodnim narożniku dziedzińca. Wyobrażona tu jest inauguracja pylonu świątyni, przed jej fasadą stoją kolosy faraona, widoczne są także dwa obeliski oraz flagi powiewające na czterech masztach. Do tej budowli zmierza procesja, na czele której kroczy siedemnastu synów królewskich, niosących bukiety kwiatów. ([98] s. 14)
- Płaskorzeźby na ścianach kaplicy wyobrażają boga Horusa i Amona wprowadzających króla do tej sali oraz tegoż władcę przed Amonem. ([98] s. 18)
- Na murach otaczających wielką kolumnadę zachowały się reliefy z czasów Tutanchamona i Horemheba, mające wartość unikalnego dokumentu historycznego, są tam bowiem sceny procesji noworocznej; poczynając od narożnika północno–zachodniego, akcja tego kultowego wydarzenia rozwija się

¹⁰³ **Klasycyzm okresu Amenhotepa III** nie jest związany wyłącznie ze sztuką oficjalną, zdobiącą ściany świątyń czy grobowce królewskie, pojawia się jako zjawisko powszechne. Łączy w sobie zgodnie charakter reprezentacji oficjalnej z gracją i finezją oraz subtelnością rysunku i precyzją oddania szczegółów. Można zauważyć występowanie dwu nurtów artystycznych. Jeden z nich bardziej konserwatywny, hołduje starej zasadzie symetrii i jasnego odrzutowania przedmiotów, bezwzględnej czytelności obrazu. Drugi, postępowy, dąży do oddalenia zwartej kompozycji figuralnej, pełnej ekspresji, ujętej w niej treści rzeczowej. ([103a] s. 204 - 205)

dookoła sali. Ujrzyć tu można barki bogów wyprowadzane ze świątyni w Karnaku i następnie płynące do Luksoru, konwój na Nilu i procesję posuwającą się z portu do świątyni, ceremonię kultową w Luksorze i powrót orszaku Amona tą samą drogą do jego siedziby w Karnaku. Końcowy akt uroczystości widzimy na narożniku północno–wschodnim. Płaskorzeźby te należą do najlepszych, jakie spotykamy w Luksorze, w stylu ich wykazuje jeszcze wpływ sztuki amarnejskiej, łagodzącej pompatyczny charakter kompozycji, tak charakterystyczny dla kultowych reliefów świątyń egipskich.

- Na trzonach kolumn sali hypostylowej spotykamy wyryte imiona późniejszych władców, jak Ramzes IV i Ramzes VI; na jednym z bloków architrawu znajduje się kartusz władcy 13 dynastii, faraona Sebekhotepa II, co stanowi dowód na istnienie w tym miejscu starszej świątyni. Na ścianach widoczne są sceny składania ofiar przez Amenhotepa III. Niektóre z nich zostały wymłotkowane w okresie amarnejskim, lecz w początkach 19 dynastii postacie bogów odnowiono w głębszym reliefie. ([98] s. 16)
- Płaskorzeźby zdobiące ściany pierwszego westybulu wymłotkowano pokrywając je pod koniec IV i na początku V wieku tynkiem wymalowano postacie świętych, ślady malowideł są jeszcze widoczne. ([98] s. 17)
- Dekoracja ściany zachodniej, Sali Narodzin Amenhotepa III, podzielona jest na trzy poziome pasy, wyróżniające poszczególne fazy narodzin króla, wzorowane na podobnym przedstawieniu w świątyni Hatszepsut w Deir el–Bahari. W dolnym pasie widoczne są sceny związane z poczęciem króla. Środkowy pas ukazuje historię ciąży królowej Mutemui. Najwyższy pas przedstawia właściwą scenę narodzin, zaś w ostatnim przedstawieniu widzimy Amenhotepa obejmującego tron. ([98] s. 17 – 18)
- Zewnętrzne ściany świątyni. Na zachodnim murze dziedzińca Ramzesa II zauważyć można sceny batalistyczne w dwóch pasach: u dołu – zdobycie przez wojska królewskie miasta Tunip w kraju Naharina, u góry zaś – zdobycie innej hetyckiej miejscowości – Dapur. Zewnętrzne ściany dziedzińca Amenhotepa III były uzurpowane przez Ramzesa II. ([98] s. 18)

D. Świątynia w Medinet Habu

Powszechne zastosowanie w budownictwie piaskowca spowodowało, że płaskorzeźby stały się głębsze i bardziej schematyczne, tracąc na finezji.

- Wnętrze kamiennej wieży o dwóch kondygnacjach z wielkimi oknami ozdobiono reliefami przedstawiającymi Ramzesa III w otoczeniu dam haremowych. Zarówno brama, jak i elementy pasażu również pokryte były bogatą dekoracją rzeźbiarską, ukazującą wojenne czyny faraona. ([68] s. 506)
- Na murze zewnętrznym świątyni przedstawione zostały czyny wojenne Ramzesa III, ukazane w relacji rok po roku. Przedstawienia te mieli oglądać wierni pozbawieni dostępu do wnętrza. W ten sposób świątynia służyła jako miejsce „publikacji komunikatów” dla ludności. ([55]s. 289)
- Świątynia:
 - pierwszy dziedziniec – podstawowym motywem dekoracyjnym pierwszego dziedzińca są sceny z kampani Ramzesa III podczas wojny z Libijczykami i ludami morza, ([109] s. 177)
Obok tych relacji występują tu sceny „rodzajowe”, w których Egipcjanie walczą w fikcyjnych starciach z Hetytami, Syryjczykami i Nubijczykami – skopiowane ze ścian Ramesseum; ([55] s. 287)
 - drugi dziedziniec – występują tu sceny procesji religijnych;
 - drugi dziedziniec, portyk zachodni – sporządzona tu została lista synów Ramzesa III – wzorowana na liście synów Ramzesa II z Ramesseum.

E. Świątynia Ramesseum

Tematy w reliefie wklęsłym ukazują 4 ważne funkcje monarchy:

- królewska (polityczna) – jest ukazana poprzez kilka scen, obrazujących obrzędy koronacyjne (nałożenie korony, przekazanie berła królewskiego, stanie się królem) oraz przedłużenie władzy królewskiej;
- kapłańska – Ramzes II jako przewodzący głównym świętom (Piękne Święto Doliny, Święto Nowego Roku);
- militarna – ukazuje sceny wojenne, mówiące o kampaniach króla – bitwa pod Kadesz w piątym roku panowania jest opisana na zachodniej stronie pierwszego pylonu i po zachodniej stronie północnego węgara drugiego pylonu; niektóre ekspedycje karne przeciwko kilku azjatyckim miastom w ósmym roku panowania przedstawione po zachodniej stronie północnego węgara pierwszego pylonu; kampania przeciwko fortecy Tunip i Dapur na południowo wschodniej ścianie wielkiej sali hypostylowej;

- rodzina – jest również tutaj przedstawiona, ukazując króla z dziećmi, główną królową Nefertari i królową matką. ([96]s. 2, 3)
- Świątynia:
 - drugi pylon – zapis świąt obchodzonych ku czci boga Mina;
 - sala hypostylowa, kolumny nawy centralnej – w dolnej części widoczny tekst, dotyczący pojmania Tounipa oraz sceny bitwy pod Dapour. ([55] s. 43)

F. Świątynia Setiego I

- Świątynia:
 - sala na barcę – dekoracja rozpoczyna się od 103 cm od poziomu posadzki i idzie w górę poprzez pas hieroglifów, *dado* przechodzi do przedstawień figuralnych (barka i faraon składający ofiary);
 - sanktuarium – dekoracja rozpoczyna się na wysokości 92 cm od podłogi, wyżej *dado* grubości 13 cm, a jeszcze wyżej dekoracja figuralna;
 - dziedziniec słoneczny – relief wklęsły zaczyna się od wysokości 117 cm od narysu na ścianie, świadczącego, że bloki posadzki dochodziły do ściany;
 - ściana kolumnady drugiego dziedzińca – dekoracja w reliefie wklęsłym, rozpoczynającym się od wysokości 108 cm od poziomu posadzki.
- Pałac – odnaleziono bloki ze ścian od strony dziedzińca przedstawiające głowy i sztandary, a także osoby niosące kwiaty¹⁰⁴.

G. Świątynia Merenptaha

Świątynia wykonana była z piaskowca i wapienia, a pomieszczenia magazynowe i poboczne – z cegły suszonej; takie elementy jak: kolumny, kapitele, filary, architrawy oraz węgary drzwi i bram – z piaskowca. Wszystkie widoczne elementy z kamienia służyły jako nośnik dekoracji w postaci wypukłego bądź wklęsłego reliefu. Natomiast zewnętrzne powierzchnie ścian z cegły suszonej prawdopodobnie pobielano. ([29]s. 117)

¹⁰⁴ Dzięki tej informacji można dokonać odpowiedniej klasyfikacji budowli. W Medinet Habu, w tym samym miejscu kompleksu świątynnego (ściana południowa pierwszego dziedzińca, będąca ścianą frontową pałacu świątynnego), jest okno, w którym ukazywał się monarcha. Pod nim znajdują się liczne ilustracje walk toczonych pomiędzy Egipcjanami i obcokrajowcami, i co istotne - wizerunki osób niosących kwiaty. ([140] s. 298)

Liczne dekorowane bloki ze świątyni wykazują ponowne ich użycie. Istnieją wskazania na budowlę Totmesa III, Amenhotepa III, Amenhotepa IV, Ramzesa I i Ramzesa II. ([66]s. 216) W przypadku ponownie użytych ciosów z wapienia powierzchnia bloków jest lśniąca, a reliefy są różnej głębokości. Niektóre bloki z pozostałościami warstwy otynkowanej na powierzchni pozwalają stwierdzić, że niezależnie od głębokości cięcia powierzchnia powlekana była warstwą tynku. Dopiero wówczas wycinano relief, na którym pojawiła się pobielona, a następnie pokryta kolorem warstwa. Widoczna głębokość reliefu zależy od grubości warstwy otynkowania, nałożonej na kamienną powierzchnię, tzn. od ustalenia, jak głęboko mógł wniknąć podczas cięcia nóż. Tam, gdzie nie ma śladów reliefów, prawdopodobnie warstwa tynku była gruba i w między czasie odpadła. ([63]s. 84)

- Świątynia:
 - pierwszy pylon – duże inskrypcje pionowe;
 - pierwszy dziedziniec – trzony kolumn południowego portyku inskrybowane pionowo; ([63]s. 85)
 - pierwsza sala kolumnowa – przedstawienie króla w Górno – i Dolnoegipskiej koronie z ceremonialną brodą naprzeciw boga Thota. Thot ma koronę Atefa. Za królem znajduje się pionowa linia inskrypcji, oddzielająca scenę, w której pojawia się Amon. Wysokość rejestru wynosi 3 m, szerokość sceny z bóstwem od 2,5 m do 3,0 m. Długość sceny 1-3 wynosi 9,6 m, przy całkowitej długości ściany zewnętrznej świątyni na obszarze sali mierzy około 13,2 m, co daje przypuszczalnie wypełnienie prawie całej powierzchni dekoracją; ([65]s. 71)
 - druga sala kolumnowa – północna ściana nad wejściem do bocznego pomieszczenia. Przedstawienie króla z krótką spiczastą opaską, klęczącego na cokole, prawdopodobnie w trakcie przekazywania darów ofiarnych; ([64]s. 73)
 - ściana z wejściem do drugiej sali kolumnowej, nad drzwiami do północnego pomieszczenia bocznego. Całkowita szerokość skompletowanej sceny wynosi 1,25 m przy szerokości drzwi 1,5 m, dekoracja mierzy 2,5 m. Relief jest wypukły, przedstawiający króla w podwójnej koronie. Umieszczenie tego

fragmentu w scenie jest propozycją i w żadnym wypadku nie ma co do tego całkowitej pewności; ([65]s. 74)

- scena nad portalem drugiej sali kolumnowej – przedstawienie ukazuje króla w trakcie czynności kultowych przed bóstwem, zarówno nad samym wejściem, jak i po jego bocznych stronach; ([65]s. 74)
- pałac – architrawy dekorowane poziomą inskrypcją, trzony kolumn z sali audiencyjnej dekorowane inskrypcją pionową; ([63]s. 85)
- północne pomieszczenie na barcę – (południowa ściana wewnętrzna) – relief wypukły z pozostałościami polichromii.
- fryz zwieńczający dekorację – występują tu trzy różne rodzaje fryzów o zróżnicowanej wielkości. Wysokość włączonych tu kartuszy wynosi 45 i 56 lub 60 cm. Kartusze ukazują pierwsze i drugie imię Merenptaha, ponad kartuszami znajdują się dyski słoneczne. ([65]s. 74)

RZEŻBA

A. Świątynia Hatszepsut

Podstawową cechą rzeźby było idealizowanie, elegancja formy i wyrafinowana dekoracyjność.

Przedstawienia królowej Hatszepsut zdobiły aleję procesyjną, dziedzińce, portyki i kaplice. Totmes III nakazał zniszczyć posągi swej poprzedniczki, jednak wiele z tych rzeźb zachowało się w stanie pozwalającym na ich rekonstrukcję. Posągi z wapienia, granitu i alabastru wyobrażały królową Hatszepsut w postaci sfinksów i ozyriaków oraz w klasycznych pozach władcy siedzącego na tronie, kroczącego lub klęczącego. Hatszepsut wyobrażana w męskim stroju z atrybutami faraona nie miała męskich rysów. Jej twarz była trójkątna, o rysach kobiecych, delikatnych i miękkich, jej brwi były zaokrąglone, oczy osadzone blisko siebie, o migdałowym kształcie, szeroko otwarte, nos wąski i prosty, usta małe i często lekko uśmiechnięte. ([98] s. 151 – 152)

Wystrój rzeźby architektonicznej dekorowano w taki sam sposób, jak dekorację reliefową, tzn. techniką temperey egipskiej.

B. Świątynia w Karnaku

- Zachowane posągi Totmesa III można podzielić na dwa typy: wyrzeźbione we wczesnym okresie jego panowania i powstałe pod koniec rządów. Pierwszy typ charakteryzuje tendencja do realizmu w modelowaniu twarzy (np. posąg

z szarogłazu znaleziony w Karnaku w roku 1904, aktualnie znajdujący się w muzeum luksorskim), w późniejszych latach widać całkowite zerwanie z podobieństwem do modelu, nastąpiło ustalenie wyidealizowanego wizerunku. Totmes III miał bardzo wydatny nos – widoczny on jest we wczesnych portretach, w których rysy twarzy przypominają oblicze Hatszepsut, brwi są nieco mniej zaokrąglone, usta większe, sam kształt twarzy mniej zwężony w partii podbródka. ([98] s. 152)

C. Świątynia w Luksorze

Charakterystyczną cechą budownictwa sakralnego okresu Nowego Państwa jest szerokie stosowanie rzeźby w wystroju świątyni. Począwszy od alei, obramowanych postaciami sfinksów, poprzez bramę, którą flankowały kolosy z przedstawieniem króla, następnie dziedzińce, zdobione zarówno przez posągi wolnostojące, jak i integralnie związane z architekturą filary ozyriackie, aż do wewnętrznych pomieszczeń świątynnych, wszędzie rzeźba tworzyła architekturę. ([96] s. 170)

- Amenhotep III – dwa typy przedstawienia w rzeźbie statuarycznej: jeden wykonany w sposób wyidealizowany, o silnie stylizowanych oczach i uśmiechu szerokich ust¹⁰⁵. Drugi typ przedstawień to zgeometryzowany, nie przypominający poprzednich wizerunków. Rzeźbom wykonanym w tym stylu dodaje finezji i elegancji wprowadzony fałdzisty płaszcz z rękawami.
- W południowej części dziedzińca, pomiędzy kolumnami pierwszego rzędu portyku, wznosi się jedenaście posągów Amenhotepa III. Są one z czerwonego granitu, jeden tylko, nieco mniejszy – z czarnego. Przedstawiają króla w pozycji stojącej z jedną ze swych żon lub córek u boku. Postacie kobiet wyobrażone są najczęściej w reliefie wklęsłym na słupie plecowym w miejscu, gdzie łączy się on z lewą nogą rzeźby, ale występuje też w reliefie wypukłym, na słupach dostawionych do filara plecowego głównej figury. Przy wejściu na dziedziniec stoją dwa posągi z czarnego granitu wyobrażające króla siedzącego na tronie i królową, stojącą na prawo od niego; figura królowej jest znacznie mniejsza.

¹⁰⁵ Bazaltowa statua Amenhotepa III i Horusa oraz posąg Amenhotepa III w procesyjnej pozycji z różowego kwarcytu, znalezione w 1987 w świątyni, aktualnie znajdująca się w muzeum luksorskim.

Wszystkie były uzurpowane sobie przez Ramzesa II, który kazał wyryć na nich swoje kartusze; nawet małżonkę Amenhotepa III, królową Teje w postaci bogini Hathor, przemianowano na żonę Ramzesa II, Nefertari. Syn Ramzesa II i jego następca Merenptah kazał wykuć swoje imię przy nodze jednego ze stojących posągów syna Amenhotepa III. ([98] s. 16)

- We wnętrzu wielkiej kolumnady, po obu stronach jej wejścia, znajdują się posągi ustawione przez Ramzesa II. Dwa z nich, wykonane z białego wapienia, przedstawiają króla z królową, trzeci – samego władcę. ([98] s. 16)

D. Świątynia w Medinet Habu

- Świątynia Amona – granitowy posąg Totmesa III i Amona – fragment (górną część) odnaleziony w centralnej sali sanktuarium przez U. Hölscher'a w 1939 roku, część dolna odnaleziona w sezonie 1999/2000. ([71]s. 1)

E. Świątynia Ramesseum

- posąg faraona Ramzesa II¹⁰⁶ – (*Słońce Księżąt*, – z czarnego granitu asuańskiego) na tronie przedstawia króla w lekkich, niemal przezrzystych szatach, a twarz jego z nieco zagiętym nosem wyobraża portret mężczyzny o subtelnych, trochę semickich rysach. ([91a]s. 211)

F. Świątynia Merenptaha

- stela „Izrael” przechowywana w Muzeum w Kairze, odkryta przez Petrie'go w południowo – zachodnim narożniku pierwszego dziedzińca. Jest to stela Amenhotepa III, ponownie użyta przez Merenptaha; ([63]s. 85)

Rys. 54 Świątynia Merenptaha – stela „Izrael”

¹⁰⁶ Aktualnie głowa kolosa znajduje się w Muzeum Brytyjskim, kupiona przez Anglików od Belzonięgo. ([108]s. 135 – 136)

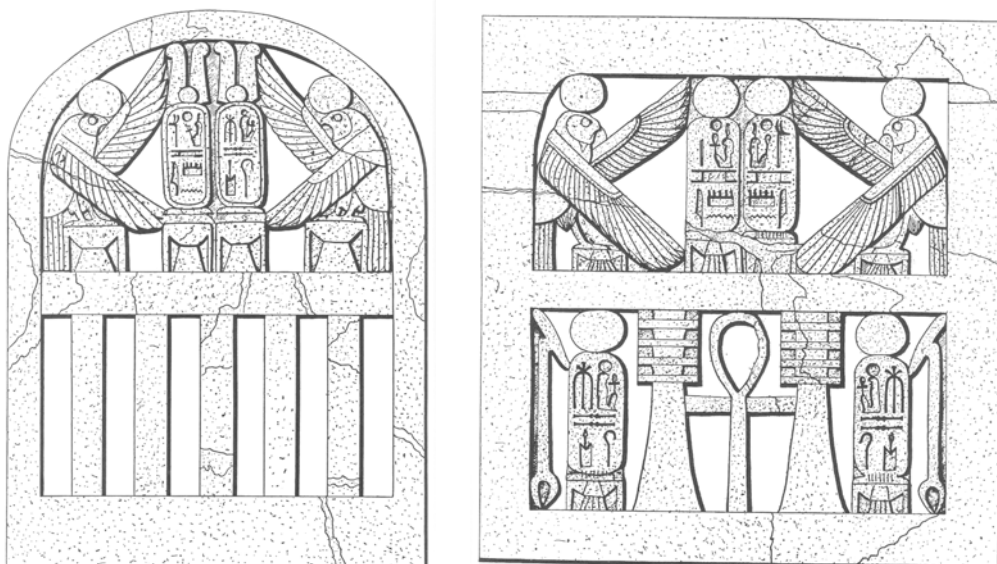
- sfinksy – szakale na podium (piaskowiec) ze stojącymi pod ich brodami figurami króla, z inskrypcjami i dekoracją Amenhotepa III ([65]s. 79)

Rys. 55 Świątynia Merenptaha – muzeum, fragment głowy sfinksa

(zachowane) **OKNA:**

- Świątynia w Karnaku:
 - sala hypostylowa – kamienne okna składające się z dwóch elementów, wstawionych jeden na drugim. Każdy z nich wykonany został z jednego bloku kamiennego. Pionowe kamienne słupki mają prostą formę o przekroju prostokąta, – brak dekoracji;
- Świątynia w Medinet Habu:
 - pałac Ramzesa III wyposażony został w okna z boskimi figurami sokołów, z kartuszami i hieroglifami przedstawiającymi imię faraona. Wykonanie tych okien było stosunkowo trudne, gdyż zrobione były z piaskowca.

Rys. 56 Medinet Habu – pałac (aktualnie Muzeum w Kairze)

- mała świątynia Amona – okna z prostymi podziałami, pozbawione dekoracji, świetliki podobnie.

A.**B.**

Rys. 57 Medinet Habu – mała świątynia Amona: A – okno, B – świetlik na dachu 1

VI. Podsumowanie

Przeprowadzona analiza prac poszczególnych misji pozwala zauważyć nie tylko różnice w prowadzonych pracach czy działalności, lecz nasuwa również istotne wnioski, dotyczące potrzeby prowadzenia ciągłych polemik na temat ochrony zabytków.

Działalność misji poddanych analizie celowo została podzielona na prace prowadzone w różnych epokach. Celem takiego podziału było zwrócenie uwagi na zmiany trendów w konserwacji oraz ewolucji międzynarodowych tendencji konserwatorskich. Wnioski te odpowiadają na pytanie jak na przestrzeni wielu lat zmieniała się świadomość badaczy i konserwatorów? Jak dzisiaj konserwatorzy – restauratorzy szanują i respektują zalecenia międzynarodowych gremiów konserwatorskich. Jak wygląda interwencja restauratorów – czy jest dyskretna i zrozumiała, czy może raczej zniekształca autentyczność całości założenia danego zespołu.

Przestrzeganie zaleceń to dla konserwatora – restauratora respektowanie kodeksu etycznego i kierowanie się zasadą: *przede wszystkim nie szkodzić*. Zarówno przedstawione na I Forum Konserwatorów w Toruniu w 1998 r. *Etyka i estetyka* przez panią B. Roubę zasady postępowania konserwatora – badacza, jak i wytyczne Europejskiej Konfederacji Organizacji Konserwatorów – Restauratorów, mówią zgodnie, iż wszelkie projekty rozwiązań estetycznych w obiektach zabytkowych powinny być zatwierdzone. Karta Europejskiej Konfederacji stwierdza również, że konserwator – restaurator nie jest artystą ani rzemieślnikiem. W przygotowanych przez niego projektach nie powinny być realizowane jego artystyczne aspiracje. Niezaprzeczalnie miejsce, jakim są Teby, ma niepowtarzalny urok i stan jego ruin daleki jest od zatracenia, przeciwnie – od dawna stanowi jedno z najbardziej atrakcyjnych miejsc nie tylko pod względem turystycznym, ale również naukowym. Przestronność, piękno proporcji prezentowanych świątyń, dobry stan zachowania wielu części budowli czynią je wyjątkowymi i należy mówić o ich wielkich walorach estetycznych oraz bezsprzecznie można je uznać za dzieła sztuki. Dlatego każde podejmowane działania powinny zawsze przestrzegać zasad, które kierują postępowaniem z dziełami sztuki. Odpowiednio do działań, podjętych przez restauratorów i zgodnie z Kartą Wenecką, należy respektować regułę minimalnej

interwencji dotyczącej zabytku. Jakikolwiek ingerowanie w te dzieła sztuki będzie usprawiedliwione tylko w przypadku unikania zniszczenia autentycznych części.

Sztuka nie posiada cechy materialnej sama w sobie. Istotne jest to, co wyraża. Dzieło stanowi refleks tego, co jego autor czy autorzy chcieli w nim przekazać, co wyraża w stosunku do publiczności. Zatem powinno się poznać znaczenie tego dzieła. Dlatego też należy ułatwić jego zrozumienie zwiedzającym (określić jego funkcję, znaczenie, powiązanie z innymi elementami budowli lub wręcz innymi zespołami), przygotować odpowiednią ekspozycję i elementy informacji uzupełniających (makiety, tablice). Słowem, trzeba zrobić wszystko, aby zwrócić uwagę na pierwotny charakter tego miejsca i aby zwiedzający to miejsce w atrakcyjny sposób poznał jego historię.

Z przedstawionej analizy obiektów wynika, że wśród koncepcji konserwatorskich w Tebach przeważa tendencja przeprowadzenia anastylozy czy reintegracji obiektów. Obie te koncepcje zasadniczo są interpretowane zgodnie z wszelkimi zaleceniami. Nadmierna dowolność i estetyzacja wykorzystywana bywa przy ekspozycji elementów architektonicznych. Koncepcja zaproponowana w świątyni Merenptaha jest odmienna. Nie przeprowadzono tam anastylozy, lecz jedynie poprzez działania uzupełniające uczyniono rzut funkcjonalny zespołu. Zachowane bloki dekorowane wyeksponowano na podestach (z cegły klinkierowej) w miejscach, z których pochodzą. W formie tablic informacyjnych przekazano zwiedzającemu autentyczne położenie danej grupy bloków. Obiekty cenniejsze, z zachowaną polichromią, posiadają swą ekspozycję w zadaszonych pomieszczeniach na terenie świątyni czy muzeum w obrębie zespołu.

Analiza dotycząca koncepcji konserwatorsko–restauratorskich zabytkowych zespołów tebańskich oraz rozważania na temat międzynarodowych dokumentów, pozwalają zadać ważne pytanie: Czy pracujące w Tebach międzynarodowe misje archeologiczno–konserwatorskie podjęłyby wspólny trud wypracowania zasad i zaleceń, którymi mogłyby się kierować w tym trudnym i specyficznym terenie, przy tak cennych obiektach?

Zakończenie

W niniejszej dysertacji zebrano i przeanalizowano materiały dotyczące metod badań oraz prac konserwatorskich (analiza zawarta w części III pracy z katalogiem prac badawczych i konserwatorskich – część V), które obrazują kompleksowe działania, jakie prowadzone są w wybranych starożytnych zespołach. Zaprezentowano także szczegółowy katalog obiektów (część VI dysertacji), pozwalający na pełniejsze zapoznanie się z obiektami należącymi do światowego dziedzictwa. Katalog obiektów prezentuje wybrane zespoły od ogółu do szczegółu. Prezentuje cały zespół jego części składowe, poszczególne elementy architektoniczne i dekoracyjne w kontekście założenia. Poza tym przedstawia techniki budowlane starożytnego Egiptu, które niejednokrotnie wykorzystane są we współczesnych pracach konserwatorskich i restauracyjnych.

Można więc stwierdzić, że zrealizowano cel niniejszej dysertacji. Biorąc pod uwagę przedstawione w pracy zagadnienia, istotne wydaje się, iż dotychczas nie podejmowano szerszej dyskusji na ten temat. Niniejsza dysertacja wydaje się być nowatorska w swej dziedzinie.

VII. Aneks

1. Karty i konwencje

• Karta Ateńska (21–30 października 1931 r.)

Porządek dzienny konferencji

- I. Prezentacja różnych aktów prawnych w dziedzinie ochrony i konserwacji zabytków sztuki i historii
 - a. podstawowe zasady
 - b. zakres władzy i obowiązków Państwa w odniesieniu do zabytków należących do Państwa, do wspólnot publicznych lub do osób prywatnych,
 - c. sposoby i procedura uznania obiektu za zabytek.
- II. Rejestracja zabytków, ogólne zasady, studia porównawcze doktryn
- III. Proces niszczenia wynikający z upływu czasu i czynników atmosferycznych
 Studium zniekształceń mających miejsce w różnych częściach budowli i w stanie zachowania materiałów, charakterystyczne przykłady.
 Przegląd prac w zakresie konsolidacji, odtwarzania, konserwacji i ochrony.
 Jakże materiały winny być użyte dla reperacji części widocznych i niewidocznych budynku. Czy może być zalecane stosowanie nowych materiałów?
 Zbiegi techniczne dla ochrony dawnych elementów przed destrukcyjnymi czynnikami techniki jak mikroorganizmy roślinności itp. Konserwacja posągów i rzeźb.
- IV. Otoczenie zabytków – ochrona najbliższego otoczenia. Ustanowienie serwitutów estetycznych i archeologicznych.
 Odsłanianie zabytków.
 Rola roślinności jako elementu estetyzującego w sąsiedztwie zabytków.
- V. Użytkowanie zabytków – funkcje zagrażające ich bezpieczeństwu lub trudne do pogodzenia z charakterem dzieła sztuki i historii.
- VI. Jakże są zadania do podjęcia przez Międzynarodowe Biuro Muzeów.

Postanowienia konferencji w Atenach w 1931 r.

Konkluzje ogólne

- I. Doktryny – ogólne zasady
 Konferencja zapoznała się z ogólnymi zasadami i doktrynami ochrony zabytków. Niezależnie od różnorodności poszczególnych przypadków konferencja stwierdziła, że dominuje ogólna tendencja do zaniechania pełnych restauracji i do unikania związanego z nimi ryzyka przez regularne, stałe utrzymanie w należyтым stanie budowli, co zapewnia ich należyte zachowanie. W przypadku, gdy restauracja okazuje się niezbędna w wyniku degradacji lub destrukcji, konferencja zaleca respektowanie dzieła historycznego i artystycznego przeszłości nie wykluczając stylu żadnej epoki. Konferencja zaleca utrzymanie takiego użytkowania zabytków, które zapewnia ciągłość ich istnienia przeznaczając je jednak funkcjom, które szanują ich charakter historyczny.
- II. Zarządzenia i ustawodawstwo dotyczące zabytków
 Konferencja zapoznała się z aktami prawnymi, których celem jest ochrona zabytków o znaczeniu historycznym, artystycznym lub naukowym należących do różnych narodów.
 Konferencja jednogłośnie zaaprobowwała ogólną tendencję, która przedkłada w tej materii interes społeczny nad prywatnym.
 Konferencja stwierdziła, że różnice między ustawodawstwem wynikają z trudności pogodzenia prawa publicznego z prawami osób prywatnych. W konsekwencji, akceptując ogólną dążność tych legislacji, konferencja uważa, że muszą być one dostosowane do warunków lokalnych i do wymagań opinii publicznej w taki sposób, by napotkać możliwie najmniejszy sprzeciw, biorąc pod uwagę ofiary ponoszone przez właścicieli dla dobra ogółu.

Konferencja wyraża życzenie, aby w każdym kraju władza państwowa miała prawo do podejmowania w pilnych przypadkach działań zapewniających zachowanie zabytku.

Konferencja wyraża gorące życzenie, by Międzynarodowe Biuro Muzeów opublikowało zbiór i analizę porównawczą ustawodawstwa obowiązującego w różnych krajach i aby dokumentacja ta była na bieżąco uzupełniana.

III. Wypuklenie wartości zabytku

Konferencja zaleca przy wznoszeniu budowli respektowanie charakteru i fizjonomii (oblicza) miasta szczególnie w sąsiedztwie zabytków, których otoczenie winno być przedmiotem szczególnej troski. Nawet niektóre zespoły i niektóre szczególnie malownicze perspektywy winny być zachowane.

Należy również przestudiować zespoły zieleni i roślinnych ornamentacji, właściwych dla pewnych zabytków i zespołów zabytkowych celem zachowania ich dawnego charakteru.

Konferencja zaleca przede wszystkim usunięcie z sąsiedztwa zabytków wszelkich reklam, nadmiernej ilości słupów telegraficznych, wszelkich hałaśliwych urządzeń przemysłowych i wysokich kominów.

IV. Materiały stosowane do restauracji

Eksperti zapoznali się z różnymi wystąpieniami na temat stosowania nowoczesnych materiałów dla wzmacniania dawnych budynków. Aprobują oni rozsądne stosowanie wszelkich środków tworzonych przez nowoczesną technikę – szczególnie żelbet. Kładą oni nacisk na fakt, że środki wzmacniające winny być w miarę możliwości ukryte, aby nie naruszać wyglądu i charakteru restaurowanej budowli. Zalecają oni stosowanie tych środków w tych przypadkach, gdy pozwala to na uniknięcie ryzyka związanego z demontażem i ponownym montażem konserwowanych elementów.

V. Zagrożenia zabytków

Konferencja stwierdza, że w dzisiejszych warunkach zabytki na całym świecie są coraz bardziej zagrożone przez czynniki atmosferyczne. W aktualnym stanie wiedzy poza ogólnie stosowanymi skutecznymi środkami w odniesieniu do konserwacji rzeźb trudno jest, wobec złożoności przypadków, sformułować ogólne zasady.

Konferencja zaleca:

1. W każdym państwie współpracę konserwatorów zabytków i architektów z reprezentantami nauk fizycznych, chemicznych i przyrodniczych, celem wypróbowania metod możliwych do zastosowania w różnych przypadkach.

2. Międzynarodowe Biuro Muzeów, aby śledziło na bieżąco prace prowadzone w różnych krajach i uwzględniło je w swych publikacjach.

W odniesieniu do konserwacji rzeźby monumentalnej konferencja uważa, że usuwanie tych dzieł z otoczenia, dla którego zostały stworzone, jest z zasady niewłaściwe. Zaleca ona ze względów ostrożności konserwację oryginalnych modeli, jeśli takowe się zachowały lub wykonanie odlewów.

VI. Technika konserwacji

Konferencja z zadowoleniem stwierdza, że zasady i techniki przedstawione w różnych referatach układają się w ogólne kierunki działania. W odniesieniu do ruin narzuca konieczność skrupulatnej konserwacji z przywróceniem na miejsca odnalezionych oryginalnych elementów (anastyloza). Nowe materiały winny być zawsze, w miarę możliwości, odróżnione od oryginalnych. Gdyby konserwacja ruin odsłoniętych w trakcie prac wykopaliskowych okazała się niemożliwa, zaleca się, po dokonaniu dokładnych pomiarów, ich ponowne zakopanie. Jest oczywiste, że technika i konserwacja wykopalisk wymagają ścisłej współpracy archeologii

z architektem. Ekspersi jednogłośnie zalecili przeprowadzenie badań schorzeń zabytku przed przystąpieniem do ich konserwacji i częściowej restauracji.

VII. Współpraca międzynarodowa w dziedzinie ochrony zabytków

a. Współpraca w dziedzinie techniki i problemów etycznych

Konferencja jest przekonana, że zachowanie dziedzictwa artystycznego i archeologicznego ludzkości interesuje społeczeństwa państw stojących na straży cywilizacji. Wyraża ona życzenie, aby Państwa działające w duchu Parku Ligi Narodów skłaniały się do coraz szerszej i konkretniejszej współpracy dla dobra konserwacji zabytków sztuki i historii. Uważa ona za wysoce poważne, aby odpowiednie instytucje mogły, nie naruszając w niczym prawa międzynarodowego, okazać swe zainteresowanie dla zachowania arcydzieł, w których wyraziła się w najwyższym stopniu cywilizacja i które wydają się zagrożone. Konferencja wyraża życzenie, aby postulaty w tym zakresie przedstawione organizacji współpracy intelektualnej Ligi Narodów mogły zostać przekazane pod rozważenie państw. Do Międzynarodowej Komisji Współpracy Intelektualnej należeć będzie, po rozpoznaniu doktryn przez Międzynarodowe Biuro Muzeów, wypowiedzenie się co do podjęcia niezbędnych kroków i właściwej procedury.

b. Rola wychowania w poszanowaniu zabytków

Konferencja jest głęboko przekonana, że najlepszą gwarancją dla zachowania zabytków wynika z szacunku i przywiązania do nich samych narodów. Uważając, że te uczucia mogą być w znacznym stopniu wspomagane przez odpowiednie działania władz, konferencja wyraża życzenie, by wychowawcy przyzwyczajali dzieci i młodzież do unikania niszczenia zabytków przyuczając ich do wielkiego zainteresowania ochroną świadectw każdej cywilizacji.

c. Przydatność dokumentacji międzynarodowej

Konferencja wyraża życzenie:

1. aby kompetentne instytucje, w każdym państwie publikowały inwentarz zabytków narodowych wraz z ich opisem i fotografiami,
2. aby każde państwo założyło archiwum, w którym zebrane byłyby wszystkie dokumenty dotyczące zabytków,
3. aby każde państwo przekazało swe publikacje do Międzynarodowego Biura Muzeów,
4. aby Biuro umieszczało w swych publikacjach artykuły odnoszące się do stosowanych metod i przebiegu konserwacji zabytków,
5. aby Biuro rozważyło najlepsze spożytkowanie w ten sposób scentralizowanej dokumentacji.

• **Postanowienia i uchwały II Międzynarodowego Kongresu Architektów i Techników Zabytków w Wenecji w 1964 r.**

Dokument 1

Brzemienne duchową spuścizną przeszłości zabytkowe dzieła narodów pozostają w życiu współczesnym żywym świadectwem ich wiekowych tradycji. Ludzkość, z każdym dniem bardziej świadoma jednolitego charakteru wartości ogólnoludzkich, uważa je za dziedzictwo wspólne i uznaje swą solidarną odpowiedzialność za ich zachowanie wobec przyszłych pokoleń. Poczyna się ona do przekazania im tychże wartości w całym bogactwie ich autentyczności.

Jest zatem rzeczą istotną, ażeby zasady, jakimi ma się kierować konserwacja i restauracja zabytków, zostały ustalone wspólnie i sformułowane w płaszczyźnie międzynarodowej przy całkowitym pozostawieniu każdemu narodowi troski o zapewnienie ich zastosowania w ramach jego własnej kultury i rodzimej tradycji.

Nadając pierwszy kształt tym podstawowym zasadom, Karta Ateńska z 1931 r. przyczyniła się do rozwoju szerokiego ruchu międzynarodowego, który przejawiał się zwłaszcza w dokumentach opracowanych przez poszczególne narody, w działalności UNESCO oraz COM-u i w utworzeniu przez ten ostatni Międzynarodowego Ośrodka Badań nad konserwacją i restauracją dóbr kulturalnych. Wyczerpanie i zmysł krytyczny skierowały się na zagadnienia coraz bardziej złożone i zróżnicowane, wydaje się przeto, że nadeszła pora, ażeby przebadać zasady tejsze Karty w celu ich pogłębienia i poszerzenia ich zasięgu przez opracowanie nowego dokumentu.

W wyniku powyższego II Międzynarodowy Kongres Architektów i Techników Zabytków, zgromadzony w Wenecji w dniach od 25 do 31 maja 1964 r., przyjął tekst następujący:

Definicje

Art. 1. Pojęcie zabytku obejmuje zarówno odosobnione dzieło architektoniczne, jak też zespoły miejskie i wiejskie, oraz miejsca, będące świadectwem poszczególnych cywilizacji, ewolucji o doniosłym znaczeniu, bądź wydarzenia historycznego. Rozciąga się ono nie tylko na wielkie dzieła, ale również na skromne obiekty, które z upływem czasu nabrały znaczenia kulturalnego.

Art. 2. Konserwacja i restauracja zabytków stanowią dyscyplinę, która odwołuje się do wszystkich gałęzi nauki i techniki, mogących wnieść wkład do badań i ochrony dziedzictwa zabytkowego.

Art. 3. Konserwacja i restauracja zabytków mają na celu zachowanie zarówno wszelkiego dzieła sztuki, jak też świadectwa historii.

Konserwacja

Art. 4. Konserwacja zabytków zakłada przede wszystkim obowiązek ciągłości ich należytego utrzymania.

Art. 5. Konserwacji zabytków zawsze sprzyja ich użytkowanie na cele użyteczne społecznie; użytkowanie takie jest zatem pożądane, nie może wszakże pociągać za sobą zmian układu bądź wystroju budowli. Są to granice, w jakich należy pojmować i można dopuszczać zagospodarowanie, wymagane przez ewolucję zwyczajów i obyczajów.

Art. 6. Konserwacja zabytku zakłada konserwację otoczenia w jego skali. Jeżeli otoczenie dawne przetrwało, będzie ono podlegać ochronie i wszelka dobudowa, wszelka rozbiórka i wszelka przeróbka, która mogłaby zmienić stosunki brył i barw, zostanie zakazana.

Art. 7. Zabytek jest nierozdzielny od historii, której jest świadectwem, i od otoczenia, w którym jest położony. W wyniku powyższego przemieszczenie zabytku w całości lub części nie może być dopuszczalne, chyba że wymaga tego zachowanie zabytku lub usprawiedliwiają je względy na nadrzędny interes narodowy bądź międzynarodowy.

Art. 8. Elementy malarskie, rzeźbiarskie lub zdobnicze, które stanowią nieodłączną część zabytku, nie mogą być odeń oddzielone, chyba że jest to jedynym środkiem zdolnym zapewnić ich zachowanie.

Restauracja

Art. 9. Restauracja jest zabiegiem, który powinien zachować charakter wyjątkowy. Ma ona za cel zachowanie i ujawnienie estetycznych i historycznych wartości zabytku oraz polega na poszanowaniu dawnej substancji i elementów stanowiących autentyczne dokumenty przeszłości. Ustaje ona tam, gdzie zaczyna się domysł, poza tą granicą wszelkie, uznane za nieodzowne prace uzupełniające mają wywodzić się z kompozycji architektonicznej i będą nosić znamię naszych czasów. Restauracja będzie zawsze poprzedzona i będzie szła w parze z badaniami archeologicznymi i historycznymi zabytku.

Art. 10. Kiedy techniki tradycyjne okazują się niewydolne, wzmocnienie zabytku można zapewnić sięgając do wszelkich nowoczesnych technik konserwatorskich

i budowlanych, których skuteczność wykazałyby dane naukowe i zapewniało doświadczenie.

Art. 11. Wartościowy wkład każdej epoki do dziejów budowy zabytku powinien zostać uszanowany, jako że jedność stylowa nie jest celem, do którego należałoby zmierzać w toku restauracji. Jeżeli budowla zawiera kilka faz nawarstwiających się, wydobyte fazy spodniej usprawiedliwione jest tylko w wyjątkowych okolicznościach i pod warunkiem, że usunięte elementy przedstawiają zaledwie przedmiot nikłego zainteresowania, że wydobyta na jaw kompozycja stanowi dokument o znacznej wartości historycznej, archeologicznej lub estetycznej i że jego stan zachowania zostanie oceniony jako zadawalający. Osąd co do wartości rzeczonych elementów i decyzja co do przeprowadzenia zamierzonych wyburzeń, nie mogą zależeć wyłącznie od autora projektu.

Art. 12. Elementy przeznaczone do zastąpienia części brakujących powinny harmonijnie włączać się do całości, odróżniając się zarazem od partii autentycznych, ażeby restauracja nie fałszowała dokumentu sztuki i historii.

Art. 13. Dobudowy mogą być dopuszczalne tylko o tyle, o ile mają wzgląd na poszanowanie wszystkich ważnych części budowli, jej dawnego otoczenia, równowagi kompozycyjnej i związków ze środowiskiem otaczającym.

Miejsca o wartości zabytkowej

Art. 14. Przedmiotem szczególnych starań powinny stać się miejsca o wartości zabytkowej celem zachowania ich integralności oraz zapewnienia ich uszanowania, ich zagospodarowania i ich waloryzacji. Wykonywane przy nich prace w zakresie konserwacji i restauracji powinny kierować się zasadami wyłożonymi w artykułach poprzedzających.

Wykopaliska

Art. 15. Prace wykopaliskowe powinny odbywać się zgodnie z normami naukowymi i z „Zaleceniem określającym międzynarodowe zasady do stosowania w sprawie wykopalisk archeologicznych”, przyjętych przez UNESCO w 1956 r.

Zapewni się zagospodarowanie ruin oraz podejmie środki niezbędne dla zachowania i trwałej ochrony elementów architektonicznych i odkrytych obiektów. Ponadto zastana podjęte wszelkie kroki na rzecz ułatwienia zrozumienia zabytku i jego udostępnienia, bez wypaczania w jakimkolwiek wypadku jego znaczenia.

Wszelkie prace rekonstrukcyjne będą wszakże musiały być z góry wykluczone, można brać pod uwagę tylko sama anastylozę, to jest odtworzenie części istniejących, lecz rozproszonych. Elementy scalające będą zawsze rozpoznawalne i będą stanowić minimum niezbędne do zapewnienia warunków zachowania zabytku i przywrócenia ciągłości jego formy.

Upowszechnianie

Art. 16. Pracom z zakresu konserwacji, restauracji i wykopalisk zawsze będzie towarzyszyć powstanie dokładnej dokumentacji w postaci sprawozdań analitycznych i krytycznych, ilustrowanych rysunkami i fotografiami. Zostaną w niej zawarte wszystkie fazy prac odkrywkowych, zabezpieczających, rekonstrukcyjnych i scalających, jak również zidentyfikowanie w toku prac elementy konstrukcyjne i formalne. Dokumentacja ta będzie złożona w archiwum instytucji publicznych i udostępniona badaczom, zaleca się jej publikację.

• Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage

THE GENERAL CONFERENCE of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization meeting in Paris from 17 October to 21 November 1972, at its seventeenth session,

Noting that the cultural heritage and the natural heritage are increasingly threatened with destruction not only by the traditional causes of decay, but also by changing social and economic conditions which aggravate the situation with even more formidable phenomena of damage or destruction,

Considering that deterioration or disappearance of any item of the cultural or natural heritage constitutes a harmful impoverishment of the heritage of all the nations of the world,

Considering that protection of this heritage at the national level often remains incomplete because of the scale of the resources which it requires and of the insufficient economic, scientific, and technological resources of the country where the property to be protected is situated,

Recalling that the Constitution of the Organization provides that it will maintain, increase, and diffuse knowledge, by assuring the conservation and protection of the world's heritage, and recommending to the nations concerned the necessary international conventions,

Considering that the existing international conventions, recommendations and resolutions concerning cultural and natural property demonstrate the importance, for all the peoples of the world, of safeguarding this unique and irreplaceable property, to whatever people it may belong,

Considering that parts of the cultural or natural heritage are of outstanding interest and therefore need to be preserved as part of the world heritage of mankind as a whole,

Considering that, in view of the magnitude and gravity of the new dangers threatening them, it is incumbent on the international community as a whole to participate in the protection of the cultural and natural heritage of outstanding universal value, by the granting of collective assistance which, although not taking the place of action by the State concerned, will serve as an efficient complement thereto,

Considering that it is essential for this purpose to adopt new provisions in the form of a convention establishing an effective system of collective protection of the cultural and natural heritage of outstanding universal value, organized on a permanent basis and in accordance with modern scientific methods,

Having decided, at its sixteenth session, that this question should be made the subject of an international convention,

Adopts this sixteenth day of November 1972 this Convention.

I. DEFINITION OF THE CULTURAL AND NATURAL HERITAGE

Article 1

For the purposes of this Convention, the following shall be considered as "cultural heritage":

monuments: architectural works, works of monumental sculpture and painting, elements or structures of an archaeological nature, inscriptions, cave dwellings and combinations of features, which are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science;

groups of buildings: groups of separate or connected buildings which, because of their architecture, their homogeneity or their place in the landscape, are of outstanding universal value from the point of view of history, art or science;

sites: works of man or the combined works of nature and man, and areas including archaeological sites which are of outstanding universal value from the historical, aesthetic, ethnological or anthropological point of view.

Article 2

For the purposes of this Convention, the following shall be considered as "natural heritage":

natural features consisting of physical and biological formations or groups of such formations, which are of outstanding universal value from the aesthetic or scientific point of view;

geological and physiographical formations and precisely delineated areas which constitute the habitat of threatened species of animals and plants of outstanding universal value from the point of view of science or conservation;

natural sites or precisely delineated natural areas of outstanding universal value from the point of view of science, conservation or natural beauty.

Article 3

It is for each State Party to this Convention to identify and delineate the different properties situated on its territory mentioned in Articles 1 and 2 above.

II. NATIONAL PROTECTION AND INTERNATIONAL PROTECTION OF THE CULTURAL AND NATURAL HERITAGE

Article 4

Each State Party to this Convention recognizes that the duty of ensuring the identification, protection, conservation, presentation and transmission to future generations of the cultural and natural heritage referred to in Articles 1 and 2 and situated on its territory, belongs primarily to that State. It will do all it can to this end, to the utmost of its own resources and, where appropriate, with any international assistance and co-operation, in particular, financial, artistic, scientific and technical, which it may be able to obtain.

Article 5

To ensure that effective and active measures are taken for the protection, conservation and presentation of the cultural and natural heritage situated on its territory, each State Party to this Convention shall endeavor, in so far as possible, and as appropriate for each country:

- a. to adopt a general policy which aims to give the cultural and natural heritage a function in the life of the community and to integrate the protection of that heritage into comprehensive planning programmes;
- b. to set up within its territories, where such services do not exist, one or more services for the protection, conservation and presentation of the cultural and natural heritage with an appropriate staff and possessing the means to discharge their functions;
- c. to develop scientific and technical studies and research and to work out such operating methods as will make the State capable of counteracting the dangers that threaten its cultural or natural heritage;
- d. to take the appropriate legal, scientific, technical, administrative and financial measures necessary for the identification, protection, conservation, presentation and rehabilitation of this heritage; and
- e. to foster the establishment or development of national or regional centres for training in the protection, conservation and presentation of the cultural and natural heritage and to encourage scientific research in this field.

Article 6

1. Whilst fully respecting the sovereignty of the States on whose territory the cultural and natural heritage mentioned in Articles 1 and 2 is situated, and without prejudice to property right provided by national legislation, the States Parties to this Convention recognize that such heritage constitutes a world heritage for whose protection it is the duty of the international community as a whole to co-operate.

2. The States Parties undertake, in accordance with the provisions of this Convention, to give their help in the identification, protection, conservation and presentation of the cultural and natural heritage referred to in paragraphs 2 and 4 of Article 11 if the States on whose territory it is situated so request.

3. Each State Party to this Convention undertakes not to take any deliberate measures which might damage directly or indirectly the cultural and natural heritage referred to in Articles 1 and 2 situated on the territory of other States Parties to this Convention.

Article 7

For the purpose of this Convention, international protection of the world cultural and natural heritage shall be understood to mean the establishment of a system of international co-operation and assistance designed to support States Parties to the Convention in their efforts to conserve and identify that heritage.

III. INTERGOVERNMENTAL COMMITTEE FOR THE PROTECTION OF THE WORLD CULTURAL AND NATURAL HERITAGE

Article 8

1. An Intergovernmental Committee for the Protection of the Cultural and Natural Heritage of Outstanding Universal Value, called "the World Heritage Committee", is hereby established within the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. It shall be composed of 15 States Parties to the Convention, elected by States Parties to the Convention meeting in general assembly during the ordinary session of the General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. The number of States members of the Committee shall be increased to 21 as from the date of the ordinary session of the General Conference following the entry into force of this Convention for at least 40 States.

2. Election of members of the Committee shall ensure an equitable representation of the different regions and cultures of the world.

3. A representative of the International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of Cultural Property (Rome Centre), a representative of the International Council of Monuments and Sites (ICOMOS) and a representative of the International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN), to whom may be added, at the request of States Parties to the Convention meeting in general assembly during the ordinary sessions of the General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, representatives of other intergovernmental or non-governmental organizations, with similar objectives, may attend the meetings of the Committee in an advisory capacity.

Article 9

1. The term of office of States members of the World Heritage Committee shall extend from the end of the ordinary session of the General Conference during which they are elected until the end of its third subsequent ordinary session.

2. The term of office of one-third of the members designated at the time of the first election shall, however, cease at the end of the first ordinary session of the General Conference following that at which they were elected; and the term of office of a further third of the members designated at the same time shall cease at the end of the second ordinary session of the General Conference following that at which they were elected. The names of these members shall be chosen by lot by the President of the General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization after the first election.

3. States members of the Committee shall choose as their representatives persons qualified in the field of the cultural or natural heritage.

Article 10

1. The World Heritage Committee shall adopt its Rules of Procedure.

2. The Committee may at any time invite public or private organizations or individuals to participate in its meetings for consultation on particular problems.

3. The Committee may create such consultative bodies as it deems necessary for the performance of its functions.

Article 11

1. Every State Party to this Convention shall, in so far as possible, submit to the World Heritage Committee an inventory of property forming part of the cultural and natural heritage, situated in its territory and suitable for inclusion in the list provided for in paragraph 2 of this Article. This inventory, which shall not be considered exhaustive, shall include documentation about the location of the property in question and its significance.
2. On the basis of the inventories submitted by States in accordance with paragraph 1, the Committee shall establish, keep up to date and publish, under the title of "World Heritage List," a list of properties forming part of the cultural heritage and natural heritage, as defined in Articles 1 and 2 of this Convention, which it considers as having outstanding universal value in terms of such criteria as it shall have established. An updated list shall be distributed at least every two years.
3. The inclusion of a property in the World Heritage List requires the consent of the State concerned. The inclusion of a property situated in a territory, sovereignty or jurisdiction over which is claimed by more than one State shall in no way prejudice the rights of the parties to the dispute.
4. The Committee shall establish, keep up to date and publish, whenever circumstances shall so require, under the title of "List of World Heritage in Danger", a list of the property appearing in the World Heritage List for the conservation of which major operations are necessary and for which assistance has been requested under this Convention. This list shall contain an estimate of the cost of such operations. The list may include only such property forming part of the cultural and natural heritage as is threatened by serious and specific dangers, such as the threat of disappearance caused by accelerated deterioration, large-scale public or private projects or rapid urban or tourist development projects; destruction caused by changes in the use or ownership of the land; major alterations due to unknown causes; abandonment for any reason whatsoever; the outbreak or the threat of an armed conflict; calamities and cataclysms; serious fires, earthquakes, landslides; volcanic eruptions; changes in water level, floods and tidal waves. The Committee may at any time, in case of urgent need, make a new entry in the List of World Heritage in Danger and publicize such entry immediately.
5. The Committee shall define the criteria on the basis of which a property belonging to the cultural or natural heritage may be included in either of the lists mentioned in paragraphs 2 and 4 of this article.
6. Before refusing a request for inclusion in one of the two lists mentioned in paragraphs 2 and 4 of this article, the Committee shall consult the State Party in whose territory the cultural or natural property in question is situated.
7. The Committee shall, with the agreement of the States concerned, co-ordinate and encourage the studies and research needed for the drawing up of the lists referred to in paragraphs 2 and 4 of this article.

Article 12

The fact that a property belonging to the cultural or natural heritage has not been included in either of the two lists mentioned in paragraphs 2 and 4 of Article 11 shall in no way be construed to mean that it does not have an outstanding universal value for purposes other than those resulting from inclusion in these lists.

Article 13

1. The World Heritage Committee shall receive and study requests for international assistance formulated by States Parties to this Convention with respect to property forming part of the cultural or natural heritage, situated in their territories, and included or potentially suitable for inclusion in the lists mentioned referred to in

paragraphs 2 and 4 of Article 11. The purpose of such requests may be to secure the protection, conservation, presentation or rehabilitation of such property.

2. Requests for international assistance under paragraph 1 of this article may also be concerned with identification of cultural or natural property defined in Articles 1 and 2, when preliminary investigations have shown that further inquiries would be justified.

3. The Committee shall decide on the action to be taken with regard to these requests, determine where appropriate, the nature and extent of its assistance, and authorize the conclusion, on its behalf, of the necessary arrangements with the government concerned.

4. The Committee shall determine an order of priorities for its operations. It shall in so doing bear in mind the respective importance for the world cultural and natural heritage of the property requiring protection, the need to give international assistance to the property most representative of a natural environment or of the genius and the history of the peoples of the world, the urgency of the work to be done, the resources available to the States on whose territory the threatened property is situated and in particular the extent to which they are able to safeguard such property by their own means.

5. The Committee shall draw up, keep up to date and publicize a list of property for which international assistance has been granted.

6. The Committee shall decide on the use of the resources of the Fund established under Article 15 of this Convention. It shall seek ways of increasing these resources and shall take all useful steps to this end.

7. The Committee shall co-operate with international and national governmental and non-governmental organizations having objectives similar to those of this Convention. For the implementation of its programmes and projects, the Committee may call on such organizations, particularly the International Centre for the Study of the Preservation and Restoration of cultural Property (the Rome Centre), the International Council of Monuments and Sites (ICOMOS) and the International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN), as well as on public and private bodies and individuals.

8. Decisions of the Committee shall be taken by a majority of two-thirds of its members present and voting. A majority of the members of the Committee shall constitute a quorum.

Article 14

1. The World Heritage Committee shall be assisted by a Secretariat appointed by the Director-General of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

2. The Director-General of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, utilizing to the fullest extent possible the services of the International Centre for the Study of the Preservation and the Restoration of Cultural Property (the Rome Centre), the International Council of Monuments and Sites (ICOMOS) and the International Union for Conservation of Nature and Natural Resources (IUCN) in their respective areas of competence and capability, shall prepare the Committee's documentation and the agenda of its meetings and shall have the responsibility for the implementation of its decisions.

IV. FUND FOR THE PROTECTION OF THE WORLD CULTURAL AND NATURAL HERITAGE

Article 15

1. A Fund for the Protection of the World Cultural and Natural Heritage of Outstanding Universal Value, called "the World Heritage Fund", is hereby established.

2. The Fund shall constitute a trust fund, in conformity with the provisions of the Financial Regulations of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
3. The resources of the Fund shall consist of:
 - a. compulsory and voluntary contributions made by States Parties to this Convention,
 - b. Contributions, gifts or bequests which may be made by:
 - other States;
 - the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, other organizations of the United Nations system, particularly the United Nations Development Programme or other intergovernmental organizations;
 - public or private bodies or individuals;
 - c. any interest due on the resources of the Fund;
 - d. funds raised by collections and receipts from events organized for the benefit of the fund; and
 - e. all other resources authorized by the Fund's regulations, as drawn up by the World Heritage Committee.
4. Contributions to the Fund and other forms of assistance made available to the Committee may be used only for such purposes as the Committee shall define. The Committee may accept contributions to be used only for a certain programme or project, provided that the Committee shall have decided on the implementation of such programme or project. No political conditions may be attached to contributions made to the Fund.

Article 16

1. Without prejudice to any supplementary voluntary contribution, the States Parties to this Convention undertake to pay regularly, every two years, to the World Heritage Fund, contributions, the amount of which, in the form of a uniform percentage applicable to all States, shall be determined by the General Assembly of States Parties to the Convention, meeting during the sessions of the General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. This decision of the General Assembly requires the majority of the States Parties present and voting, which have not made the declaration referred to in paragraph 2 of this Article. In no case shall the compulsory contribution of States Parties to the Convention exceed 1% of the contribution to the regular budget of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.
2. However, each State referred to in Article 31 or in Article 32 of this Convention may declare, at the time of the deposit of its instrument of ratification, acceptance or accession, that it shall not be bound by the provisions of paragraph 1 of this Article.
3. A State Party to the Convention which has made the declaration referred to in paragraph 2 of this Article may at any time withdraw the said declaration by notifying the Director-General of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. However, the withdrawal of the declaration shall not take effect in regard to the compulsory contribution due by the State until the date of the subsequent General Assembly of States parties to the Convention.
4. In order that the Committee may be able to plan its operations effectively, the contributions of States Parties to this Convention which have made the declaration referred to in paragraph 2 of this Article, shall be paid on a regular basis, at least every two years, and should not be less than the contributions which they should have paid if they had been bound by the provisions of paragraph 1 of this Article.
5. Any State Party to the Convention which is in arrears with the payment of its compulsory or voluntary contribution for the current year and the calendar year

immediately preceding it shall not be eligible as a Member of the World Heritage Committee, although this provision shall not apply to the first election. The terms of office of any such State which is already a member of the Committee shall terminate at the time of the elections provided for in Article 8, paragraph 1 of this Convention.

Article 17

The States Parties to this Convention shall consider or encourage the establishment of national public and private foundations or associations whose purpose is to invite donations for the protection of the cultural and natural heritage as defined in Articles 1 and 2 of this Convention.

Article 18

The States Parties to this Convention shall give their assistance to international fund-raising campaigns organized for the World Heritage Fund under the auspices of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. They shall facilitate collections made by the bodies mentioned in paragraph 3 of Article 15 for this purpose.

V. CONDITIONS AND ARRANGEMENTS FOR INTERNATIONAL ASSISTANCE

Article 19

Any State Party to this Convention may request international assistance for property forming part of the cultural or natural heritage of outstanding universal value situated within its territory. It shall submit with its request such information and documentation provided for in Article 21 as it has in its possession and as will enable the Committee to come to a decision.

Article 20

Subject to the provisions of paragraph 2 of Article 13, sub-paragraph (c) of Article 22 and Article 23, international assistance provided for by this Convention may be granted only to property forming part of the cultural and natural heritage which the World Heritage Committee has decided, or may decide, to enter in one of the lists mentioned in paragraphs 2 and 4 of Article 11.

Article 21

1. The World Heritage Committee shall define the procedure by which requests to it for international assistance shall be considered and shall specify the content of the request, which should define the operation contemplated, the work that is necessary, the expected cost thereof, the degree of urgency and the reasons why the resources of the State requesting assistance do not allow it to meet all the expenses. Such requests must be supported by experts' reports whenever possible.

2. Requests based upon disasters or natural calamities should, by reasons of the urgent work which they may involve, be given immediate, priority consideration by the Committee, which should have a reserve fund at its disposal against such contingencies.

3. Before coming to a decision, the Committee shall carry out such studies and consultations as it deems necessary.

Article 22

Assistance granted by the World Heritage Committee may take the following forms:

- a. studies concerning the artistic, scientific and technical problems raised by the protection, conservation, presentation and rehabilitation of the cultural and natural heritage, as defined in paragraphs 2 and 4 of Article 11 of this Convention;
- b. provisions of experts, technicians and skilled labour to ensure that the approved work is correctly carried out;

- c. training of staff and specialists at all levels in the field of identification, protection, conservation, presentation and rehabilitation of the cultural and natural heritage;
- d. supply of equipment which the State concerned does not possess or is not in a position to acquire;
- e. low-interest or interest-free loans which might be repayable on a long-term basis;
- f. the granting, in exceptional cases and for special reasons, of non-repayable subsidies.

Article 23

The World Heritage Committee may also provide international assistance to national or regional centres for the training of staff and specialists at all levels in the field of identification, protection, conservation, presentation and rehabilitation of the cultural and natural heritage.

Article 24

International assistance on a large scale shall be preceded by detailed scientific, economic and technical studies. These studies shall draw upon the most advanced techniques for the protection, conservation, presentation and rehabilitation of the natural and cultural heritage and shall be consistent with the objectives of this Convention. The studies shall also seek means of making rational use of the resources available in the State concerned.

Article 25

As a general rule, only part of the cost of work necessary shall be borne by the international community. The contribution of the State benefiting from international assistance shall constitute a substantial share of the resources devoted to each programme or project, unless its resources do not permit this.

Article 26

The World Heritage Committee and the recipient State shall define in the agreement they conclude the conditions in which a programme or project for which international assistance under the terms of this Convention is provided, shall be carried out. It shall be the responsibility of the State receiving such international assistance to continue to protect, conserve and present the property so safeguarded, in observance of the conditions laid down by the agreement.

VI. EDUCATIONAL PROGRAMMES

Article 27

1. The States Parties to this Convention shall endeavor by all appropriate means, and in particular by educational and information programmes, to strengthen appreciation and respect by their peoples of the cultural and natural heritage defined in Articles 1 and 2 of the Convention.
2. They shall undertake to keep the public broadly informed of the dangers threatening this heritage and of the activities carried on in pursuance of this Convention.

Article 28

States Parties to this Convention which receive international assistance under the Convention shall take appropriate measures to make known the importance of the property for which assistance has been received and the role played by such assistance.

VII. REPORTS

Article 29

1. The States Parties to this Convention shall, in the reports which they submit to the General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization on dates and in a manner to be determined by it, give information on the

legislative and administrative provisions which they have adopted and other action which they have taken for the application of this Convention, together with details of the experience acquired in this field.

2. These reports shall be brought to the attention of the World Heritage Committee.

3. The Committee shall submit a report on its activities at each of the ordinary sessions of the General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

VIII. FINAL CLAUSES

Article 30

This Convention is drawn up in Arabic, English, French, Russian and Spanish, the five texts being equally authoritative.

Article 31

1. This Convention shall be subject to ratification or acceptance by States members of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization in accordance with their respective constitutional procedures.

2. The instruments of ratification or acceptance shall be deposited with the Director-General of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

Article 32

1. This Convention shall be open to accession by all States not members of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization which are invited by the General Conference of the Organization to accede to it.

2. Accession shall be effected by the deposit of an instrument of accession with the Director-General of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

Article 33

This Convention shall enter into force three months after the date of the deposit of the twentieth instrument of ratification, acceptance or accession, but only with respect to those States which have deposited their respective instruments of ratification, acceptance or accession on or before that date. It shall enter into force with respect to any other State three months after the deposit of its instrument of ratification, acceptance or accession.

Article 34

The following provisions shall apply to those States Parties to this Convention which have a federal or non-unitary constitutional system:

a. with regard to the provisions of this Convention, the implementation of which comes under the legal jurisdiction of the federal or central legislative power, the obligations of the federal or central government shall be the same as for those States parties which are not federal States;

b. with regard to the provisions of this Convention, the implementation of which comes under the legal jurisdiction of individual constituent States, countries, provinces or cantons that are not obliged by the constitutional system of the federation to take legislative measures, the federal government shall inform the competent authorities of such States, countries, provinces or cantons of the said provisions, with its recommendation for their adoption.

Article 35

1. Each State Party to this Convention may denounce the Convention.

2. The denunciation shall be notified by an instrument in writing, deposited with the Director-General of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

3. The denunciation shall take effect twelve months after the receipt of the instrument of denunciation. It shall not affect the financial obligations of the denouncing State until the date on which the withdrawal takes effect.

Article 36

The Director-General of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization shall inform the States members of the Organization, the States not members of the Organization which are referred to in Article 32, as well as the United Nations, of the deposit of all the instruments of ratification, acceptance, or accession provided for in Articles 31 and 32, and of the denunciations provided for in Article 35.

Article 37

1. This Convention may be revised by the General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization. Any such revision shall, however, bind only the States which shall become Parties to the revising convention.

2. If the General Conference should adopt a new convention revising this Convention in whole or in part, then, unless the new convention otherwise provides, this Convention shall cease to be open to ratification, acceptance or accession, as from the date on which the new revising convention enters into force.

Article 38

In conformity with Article 102 of the Charter of the United Nations, this Convention shall be registered with the Secretariat of the United Nations at the request of the Director-General of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization.

Done in Paris, this twenty-third day of November 1972, in two authentic copies bearing the signature of the President of the seventeenth session of the General Conference and of the Director-General of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, which shall be deposited in the archives of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization, and certified true copies of which shall be delivered to all the States referred to in Articles 31 and 32 as well as to the United Nations.

- **European Charter of the Architectural Heritage
Adopted by the Council of Europe, October 1975**

INTRODUCTION

Thanks to the Council of Europe's initiative in declaring 1975 European Architectural Year, considerable efforts were made in every European country to make the public more aware of the irreplaceable cultural, social and economic values represented by historic monuments, groups of old buildings and interesting sites in both town and country.

It was important to co-ordinate all these efforts at the European level, to work out a joint approach to the subject and, above all, to forge a common language to state the general principles on which concerted action by the authorities responsible and the general public must be based.

It was with this intention that the Council of Europe drafted the Charter which appears below.

It is, of course, not sufficient simply to formulate principles; they must also be applied.

In future, the Council of Europe will devote its efforts to a thorough study of ways and means of applying the principles in each different country, the steady improvement of existing laws and regulations and the development of vocational training in this field.

The European Charter of the Architectural Heritage has been adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe and was solemnly

proclaimed at the Congress on the European Architectural Heritage held in Amsterdam from 21 to 25 October 1975.

The Committee of Ministers,

Considering that the aim of the Council of Europe is to achieve a greater unity between its members for the purpose of safeguarding and realizing the ideals and principles which are their common heritage;

Considering that the member states of the Council of Europe which have adhered to the European Cultural Convention of 19 December 1954 committed themselves, under Article 1 of that convention, to take appropriate measures to safeguard and to encourage the development of their national contributions to the common cultural heritage of Europe;

Recognizing that the architectural heritage, an irreplaceable expression of the wealth and diversity of European culture, is shared by all people and that all the European States must show real solidarity in preserving that heritage;

Considering that the future of the architectural heritage depends largely upon its integration into the context of people's lives and upon the weight given to it in regional and town planning and development schemes;

Having regard to the Recommendation of the European Conference of Ministers responsible for the preservation and rehabilitation of the cultural heritage of monuments and sites held in Brussels in 1969, and to Recommendation 589 (1970) of the Consultative Assembly of the Council of Europe calling for a charter relating to the architectural heritage;

Asserts its determination to promote a common European policy and concerted action to protect the architectural heritage based on the principles of integrated conservation;

Recommends that the governments of member states should take the necessary legislative, administrative, financial and educational steps to implement a policy of integrated conservation for the architectural heritage, and to arouse public interest in such a policy, taking into account the results of the European Architectural Heritage Year campaign organized in 1975 under the auspices of the Council of Europe;

Adopts and proclaims the principles of the following charter, drawn up by the Council of Europe Committee on Monuments and Sites:

1. *The European architectural heritage consists not only of our most important monuments: it also includes the groups of lesser buildings in our old towns and characteristic villages in their natural or manmade settings.*

For many years, only major monuments were protected and restored and then without reference to their surroundings. More recently it was realized that, if the surroundings are impaired, even those monuments can lose much of their character.

Today it is recognized that entire groups of buildings, even if they do not include any example of outstanding merit, may have an atmosphere that gives them the quality of works of art, welding different periods and styles into a harmonious whole. Such groups should also be preserved.

The architectural heritage is an expression of history and helps us to understand the relevance of the past to contemporary life.

2. *The past as embodied in the architectural heritage provides the sort of environment indispensable to a balanced and complete life.*

In the face of a rapidly changing civilization, in which brilliant successes are accompanied by grave perils, people today have an instinctive feeling for the value of this heritage.

This heritage should be passed on to future generations in its authentic state and in all its variety as an essential part of the memory of the human race. Otherwise, part of man's awareness of his own continuity will be destroyed.

3. The architectural heritage is a capital of irreplaceable spiritual, cultural, social and economic value.

Each generation places a different interpretation on the past and derives new inspiration from it. This capital has been built up over the centuries; the destruction of any part of it leaves us poorer since nothing new that we create, however fine, will make good the loss.

Our society now has to husband its resources. Far from being a luxury this heritage is an economic asset which can be used to save community resources.

4. The structure of historic centres and sites is conducive to a harmonious social balance.

By offering the right conditions for the development of a wide range of activities our old towns and villages favoured social integration. They can once again lend themselves to a beneficial spread of activities and to a more satisfactory social mix.

5. The architectural heritage has an important part to play in education.

The architectural heritage provides a wealth of material for explaining and comparing forms and styles and their applications. Today when visual appreciation and first-hand experience play a decisive role in education, it is essential to keep alive the evidence of different periods and their achievements.

The survival of this evidence will be assured only if the need to protect it is understood by the greatest number, particularly by the younger generation who will be its future guardians.

6. This heritage is in danger.

It is threatened by ignorance, obsolescence, deterioration of every kind and neglect. Urban planning can be destructive when authorities yield too readily to economic pressures and to the demands of motor traffic. Misapplied contemporary technology and ill-considered restoration may be disastrous to old structures.

Above all, land and property speculation feeds upon all errors and omissions and brings to nought the most carefully laid plans.

7. Integrated conservation averts these dangers.

Integrated conservation is achieved by the application of sensitive restoration techniques and the correct choice of appropriate functions. In the course of history the hearts of towns and sometimes villages have been left to deteriorate and have turned into areas of substandard housing. Their deterioration must be undertaken in a spirit of social justice and should not cause the departure of the poorer inhabitants. Because of this, conservation must be one of the first considerations in all urban and regional planning.

It should be noted that integrated conservation does not rule out the introduction of modern architecture into areas containing old buildings provided that the existing context, proportions, forms, sizes and scale are fully respected and traditional materials are used.

8. Integrated conservation depends on legal, administrative, financial and technical support.

Legal

Integrated conservation should make full use of all existing laws and regulations that can contribute to the protection and preservation of the architectural heritage. Where such laws and regulations are insufficient for the purpose they should be supplemented by appropriate legal instruments at national, regional and local levels.

Administrative

In order to carry out a policy of integrated conservation, properly staffed administrative services should be established.

Financial

Where necessary the maintenance and restoration of the architectural heritage and individual parts thereof should be encouraged by suitable forms of financial aid and incentives, including tax measures.

It is essential that the financial resources made available by public authorities for the restoration of historic centres should be at least equal to those allocated for new construction.

Technical

There are today too few architects, technicians of all kinds, specialized firms and skilled craftsmen to respond to all the needs of restoration.

It is necessary to develop training facilities and increase prospects of employment for the relevant managerial, technical and manual skills. The building industry should be urged to adapt itself to these needs. Traditional crafts should be fostered rather than allowed to die out.

9. Integrated conservation cannot succeed without the cooperation of all.

Although the architectural heritage belongs to everyone, each of its parts is nevertheless at the mercy of any individual.

The public should be properly informed because citizens are entitled to participate in decisions affecting their environment.

Each generation has only a life interest in this heritage and is responsible for passing it on to future generations.

10. The european architectural heritage is the common property of our continent.

Conservation problems are not peculiar to any one country. They are common to the whole of Europe and should be dealt with in a coordinated manner. It lies with the Council of Europe to ensure that member states pursue coherent policies in a spirit of solidarity.

- **Konwencja o Ochronie Dziedzictwa Architektonicznego Europy**

Granada 3 października 1985 r.

Państwa członkowskie Rady Europy, sygnatariusze niniejszej Konwencji,

Biorą pod uwagę, że celem Rady Europy jest osiągnięcie większej jedności jej członków, między innymi w celu ochrony oraz realizacji ideałów i zasad, które stanowią ich wspólne dziedzictwo;

Uznając, że dziedzictwo architektoniczne stanowi niczym niezastąpione odzwierciedlenie bogactwa i zróżnicowania dziedzictwa kulturowego Europy, jest bezcennym naszej przeszłości i stanowi wspólne dziedzictwo wszystkich Europejczyków;

Mając na względzie postanowienia Europejskiej Konwencji Kulturalnej podpisanej w Paryżu 19 grudnia 1954 roku, a zwłaszcza jej artykuł 1;

Mając na względzie Europejską Kartę Dziedzictwa Architektonicznego, przyjętą przez Komitet Ministrów Rady Europy 26 września 1975 roku oraz Rezolucję nr (76) 28 w sprawie przystosowania prawa do wymogów zintegrowanej ochrony dziedzictwa architektonicznego, przyjętą 14 kwietnia 1976 roku;

Mając na względzie Zalecenia Zgromadzenia Plenarnego Rady Europy nr 880 (1979) w sprawie ochrony europejskiego dziedzictwa architektonicznego;

Mając na względzie Zalecenie Komitetu Ministrów nr R (80) 16 w sprawie specjalistycznego szkolenia architektów, urbanistów, inżynierów budowlanych, architektów krajobrazu, a także Zalecenie Komitetu Ministrów nr (81) 12 z dnia 1

lipca 1981 r. w sprawie działań na rzecz wspomagania zanikających rzemiosł w kontekście działalności artystycznej;

Odwołując się do znaczenia jakie odgrywa zachowanie dla przyszłych pokoleń świadectw rozwoju kultury oraz poprawa środowiska miejskiego i wiejskiego, a tym samym sprzyjanie rozwojowi gospodarczemu, społeczeństwu i kulturalnemu państw i regionów;

Uznając doniosłość osiągnięcia porozumienia w zakresie podstawowych założeń wspólnej polityki gwarantującej zachowanie i wzbogacanie dziedzictwa architektonicznego.

Uzgodniły co następuje:

DEFINICJA DZIEDZICTWA ARCHITEKTONICZNEGO

Artykuł 1

Dla celów niniejszej Konwencji, określenie „dziedzictwo architektoniczne” rozumiane jest jako dobra trwałe obejmujące:

1. Zabytki: wszelkie budowle i obiekty wyróżniające się szczególną wartością historyczną, archeologiczną, artystyczną, naukową, społeczną lub techniczną, włącznie z ich częściami składowymi i ich wyposażeniem;
2. Zespoły budynków: jednolite zespoły zabudowy miejskiej lub wiejskiej wyróżniające się szczególną wartością historyczną, archeologiczną, artystyczną, naukową, społeczną lub techniczną, na tyle zwarte, aby tworzyć określona jednostkę urbanistyczną;
3. Tereny: dzieła stworzone wspólnie przez człowieka i naturę, stanowiące obszary częściowo zabudowane, dostatecznie wyodrębnione i jednolite, aby tworzyć jednostkę urbanistyczną posiadającą szczególną wartość historyczną, archeologiczną, artystyczną, naukową, społeczną lub techniczną.

IDENTYFIKACJA DÓBR PODLEGAJĄCYCH OCHRONIE

Artykuł 2

Celem dokładnego zidentyfikowania zabytków, zespołów budynków i terenów podlegających ochronie, każda ze Stron zobowiązuje się do prowadzenia inwentaryzacji, a w przypadku zagrożenia dóbr, o których mowa, do niezwłocznego przygotowania właściwej dokumentacji.

SYSTEM OCHRONY PRAWNEJ

Artykuł 3

Każda ze Stron zobowiązuje się do:

1. wprowadzenia systemu ochrony prawnej dziedzictwa architektonicznego;
2. wprowadzenie, w ramach tego systemu i w sposób właściwy dla danego Państwa lub regionu, przepisów dotyczących ochrony zabytków, zespołów budynków i terenów.

Artykuł 4

Każda ze Stron zobowiązuje się do:

1. wprowadzenia właściwego nadzoru i zasad wydawania decyzji zgodnie z wymogami ochrony prawnej dóbr, o których mowa;
2. zapobiegania niszczeniu, rujnowaniu lub burzeniu dóbr podlegających ochronie.

W tym celu każda ze Stron wprowadzi, o ile już nie istnieje, przepisy, które:

- a) zobowiązują do przedstawienia właściwemu organowi każdego projektu dotyczącego rozebrania lub przebudowy obiektów zabytkowych już podlegających ochronie, albo w stosunku do których podjęto działania mające na celu objęcie ich ochroną, a także wszelkich projektów mających wpływ na otoczenie.
- b) Zobowiązują do przedstawienia właściwemu organowi wszelkich projektów dotyczących zespołów budynków lub jego części, albo terenu, które przewidują

- rozebranie budynków
 - budowę nowych obiektów
 - istotną przebudowę, która narusza charakter zespołu budynków lub terenu;
- c) zezwalają organom publicznym nałożenie na właściciela dobra chronionego obowiązku przeprowadzenia prac renowacyjnych, albo na ich wykonanie we własnym zakresie w przypadku nie wykorzystania ich przez właściciela;
- d) zezwalają na wykup dobra chronionego.

Artykuł 5

Każda ze Stron zobowiązuje się do wydania zakazu usuwania całości lub części każdego obiektu zabytkowego będącego pod ochroną, chyba że ich stan techniczny wymusza taką konieczność. W takim przypadku, właściwy organ podejmuje odpowiednie środki ostrożności związane z demontażem zabytku, jego przeniesieniem i odbudową we właściwej lokalizacji.

ŚRODKI POMOCNICZE

Artykuł 6

Każda ze Stron zobowiązuje się do:

1. zapewnienia przez organy publiczne pomocy finansowej dla utrzymania i restauracji dziedzictwa architektonicznego, znajdującego się na jej terytorium, zgodnie z ich właściwością ogólnokrajową, regionalną lub lokalną i w ramach dostępnego budżetu;
2. uruchomienia w razie konieczności, mechanizmów fiskalnych, mogących przyczynić się do ochrony tego dziedzictwa;
3. popierania inicjatyw prywatnych związanych z zachowaniem i restauracją dziedzictwa architektonicznego.

Artykuł 7

Każda ze Stron zobowiązuje się do podjęcia działań na rzecz poprawy ogólnego stanu środowiska w otoczeniu zabytków, zespołów budynków i terenów zabytkowych.

Artykuł 8

W celu zmniejszenia ryzyka pogorszenia stanu dziedzictwa architektonicznego, każda ze Stron zobowiązuje się do:

1. wspierania badań naukowych, których celem jest określenie i analiza szkodliwych skutków zanieczyszczenia środowiska oraz określenia środków i sposobów jego ograniczenia lub likwidacji;
2. uwzględnienia specyficznych problemów ochrony dziedzictwa architektonicznego w ramach polityki ochrony środowiska.

SANKCJE

Artykuł 9

Każda ze Stron zobowiązuje się, w ramach swoich kompetencji, do zagwarantowania odpowiedniej i stosownej reakcji właściwych organów w przypadku naruszenia przepisów prawa o ochronie dziedzictwa architektonicznego. Stosowne sankcje mogą, w uzasadnionych okolicznościach, polegać na nałożeniu na sprawcę wykroczenia obowiązku rozebrania nowo wzniesionego budynku, który nie spełnia określonych warunków, albo przywrócenia dobra chronionego do stanu poprzedniego.

Artykuł 10

Każda ze Stron zobowiązuje się do przyjęcia zintegrowanej polityki ochrony zabytków, która:

1. traktuje ochronę dziedzictwa architektonicznego jako istotny cel planowania przestrzennego miast i krajów oraz zapewni, żeby ten wymóg był brany pod uwagę zarówno na etapie opracowania planów zagospodarowania

przestrzennego, jak i przy wydawaniu decyzji zezwalających na podejmowanie prac;

2. popiera programy restaurowania i zachowania dziedzictwa architektonicznego;
3. uwzględnia konserwację, promocję i wzbogacanie dziedzictwa architektonicznego jako podstawowych elementów polityki kulturalnej i przestrzennej oraz planowania;
4. ułatwia tam, gdzie jest to możliwe w procesie planowania przestrzennego miast i krajów, zachowanie i wykorzystanie niektórych budynków, których faktyczne znaczenie nie uzasadnia ochrony w znaczeniu określonym w artykule 3 ustęp 1 niniejszej Konwencji, ale które są interesujące z punktu widzenia lub lokalizacji w środowisku miejskim lub wiejskim, albo z punktu widzenia jakości życia;
5. sprzyja kultywowaniu umiejętności oraz stosowaniu tradycyjnych materiałów jako niezwykle istotne dla przyszłości dziedzictwa architektonicznego.

Artykuł 11

Każda ze Stron, szanując architektoniczny i historyczny charakter dziedzictwa, zobowiązuje się do popierania:

- wykorzystywania dóbr chronionych dla potrzeb współczesności;
- adaptacji, o ile to możliwe, starych budynków do nowych celów.

Artykuł 12

Uznając znaczenie jakie odgrywa udostępnianie publiczności dóbr chronionych, każda ze Stron zobowiązuje się do podejmowania odpowiednich działań dla zapewnienia, żeby skutki tej dostępności nie wpłynęły negatywnie na charakter architektoniczny i historyczny tych dóbr lub ich otoczenia.

Artykuł 13

W celu ułatwienia realizacji tej polityki, każda ze Stron zobowiązuje się popierać, w ramach własnych struktur politycznych i administracyjnych, skuteczną współpracę na wszystkich szczeblach między służbami odpowiedzialnymi za konserwację, kulturę, ochronę środowiska i planowanie.

UDZIAŁ SPOŁECZEŃSTWA I ORGANIZACJI

Artykuł 14

W celu zwiększenia wpływu organów publicznych na identyfikację, ochronę, restaurację, zachowanie, administrowanie i promocję dziedzictwa architektonicznego, każda ze Stron zobowiązuje się do:

1. utworzenia na różnych etapach podejmowania decyzji, właściwych mechanizmów wymiany informacji, konsultacji i współpracy między Państwem, organami władzy regionalnej i lokalnej, instytucjami kulturalnymi, stowarzyszeniami i społeczeństwem;
2. popierania rozwoju mecenatu i organizacji o charakterze niezarobkowym, działających w tej dziedzinie.

INFORMACJA I SZKOLENIA

Artykuł 15

Każda ze Stron zobowiązuje się do:

1. rozwijania społecznej świadomości znaczenia ochrony dziedzictwa architektonicznego, zarówno jako elementu tożsamości kulturalnej, jak i źródła inspiracji i twórczości obecnych i przyszłych pokoleń;
2. popieranie w tym celu, zwłaszcza poprzez wykorzystanie współczesnej techniki przekazu i promocji, polityki szerzenia informacji i pogłębiania świadomości społecznej, mając w szczególności na celu:

- a) pobudzanie lub poszerzanie zainteresowania społeczeństwa, począwszy od wieku szkolnego, ochroną dziedzictwa, jakością tworzonego środowiska i architekturą;
- b) wykazanie jedności dziedzictwa kulturalnego i istniejących powiązań między architekturą, sztuką, tradycjami i stylem życia w skali europejskiej, krajowej i regionalnej.

Artykuł 16

Każda ze Stron zobowiązuje się do popierania szkolenia w zakresie różnych zawodów i rzemiosł związanych z ochroną dziedzictwa architektonicznego.

EUROPEJSKA KOORDYNACJA POLITYKI OCHRONY ZABYTKÓW

Artykuł 17

Strony zobowiązują się do wymiany informacji na temat polityki ochrony zabytków, w zakresie:

1. metod badań przeglądowych, ochrony i konserwacji dóbr, uwzględniając zarówno dorobek historyczny jak i współczesny;
2. optymalnych form godzenia potrzeb w zakresie ochrony dziedzictwa architektonicznego z potrzebami współczesnego życia gospodarczego, społecznego i kulturalnego;
3. stworzonych przez nowe technologie możliwości identyfikowania i inwentaryzowania zabytków architektury oraz walki z niszczeniem materiałów, a także w dziedzinie badań naukowych, prac restauracyjnych oraz metod zarządzania i propagowania tego dziedzictwa;
4. form popierania twórczości w dziedzinie architektury, jako wkładu naszej epoki do dziedzictwa europejskiego.

Artykuł 18

Stron zobowiązują się do zapewnienia, ilekroć okaże się to konieczne, wzajemnej pomocy technicznej w formie doświadczeń i specjalistów w dziedzinie konserwacji dziedzictwa architektonicznego.

Artykuł 19

Strony zobowiązują się, w ramach ustawodawstwa państwowego lub porozumień międzynarodowych, do popierania europejskiej wymiany specjalistów z zakresu konserwacji dziedzictwa architektonicznego, w tym także w dziedzinie szkolenia.

Artykuł 20

Dla celów niniejszej Konwencji, Komitet Ekspertów, powołany przez Ministrów Rady Europy w trybie artykułu 17 Statutu Rady Europy, nadzoruje stosowanie przepisów niniejszej Konwencji, a w szczególności:

1. przedstawia Komitetowi Ministrów Rady Europy okresowe sprawozdania dotyczące sytuacji w dziedzinie ochrony zabytków architektury w Państwach – stronach niniejszej Konwencji, realizacji jej zasad oraz działań własnych;
2. przedstawia Komitetowi Ministrów Rady Europy propozycje form realizacji postanowień niniejszej Konwencji; takie formy mogą obejmować propozycje działań wielostronnych, rewizję lub zmiany w postanowieniach Konwencji oraz informowanie opinii publicznej o celach Konwencji;
3. przedstawia Komitetowi Ministrów Rady Europy zalecenia dotyczące zaproszenia do przystąpienia do niniejszej Konwencji Państw, nie będących członkami Rady Europy.

Artykuł 21

Postanowienia niniejszej Konwencji nie ograniczają możliwości stosowania szczególnych bardziej korzystnych przepisów dotyczących ochrony dóbr określonych w artykule 1, a zawartych w:

- Konwencji o ochronie światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego z dnia 16 listopada 1972 r.;

- Europejskiej Konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego z dnia 6 maja 1969 r.

PRZEPISY KOŃCOWE

Artykuł 22

1. Niniejsza Konwencja jest otwarta do podpisu dla Państw członkowskich Rady Europy. Podlega ratyfikacji lub zatwierdzeniu. Dokumenty ratyfikacji, przyjęcia lub zatwierdzenia składa się Sekretarzowi Generalnemu Rady Europy.
2. Niniejsza Konwencja wchodzi w życie pierwszego dnia miesiąca następującego po upływie trzech miesięcy od dnia, w którym trzy Państwa członkowskie Rady Europy wyrażą zgodę na związanie się Konwencją, zgodnie z postulatami ustępu poprzedzającego.
3. W odniesieniu do każdego Państwa członkowskiego, które wyrazi zgodę na związanie się Konwencją w terminie późniejszym, wejdzie ona w życie pierwszego dnia miesiąca następującego po upływie trzech miesięcy od dnia złożenia dokumentu ratyfikacji, przyjęcia lub zatwierdzenia.

Artykuł 23

1. Po wejściu w życie niniejszej Konwencji, Komitet Ministrów Rady Europy może zaprosić każde Państwo nie będące członkiem Rady Europy i Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, do przystąpienia do niniejszej Konwencji, podejmując w tym celu decyzję większości głosów, o której mowa w artykule 20 d) Statutu Rady Europy, przy wymogu jednomyślnej zgody przedstawicieli Umawiających się Państw uprawnionych do zasiadania w Komitecie.
2. W odniesieniu do każdego Państwa przystępującego lub do Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, o ile przystąpi, Konwencja wchodzi w życie pierwszego dnia miesiąca następującego po upływie trzech miesięcy od dnia złożenia dokumentu przystąpienia sekretarzowi Generalnemu Rady Europy.

Artykuł 24

1. Każde Państwo, w czasie podpisywania lub składania dokumentów ratyfikacji, przyjęcia, zatwierdzenia lub przystąpienia, może określić terytorium, do których stosuje się niniejsza Konwencja.
2. Każde Państwo, w dowolnym późniejszym terminie, poprzez złożenie oświadczenia Sekretarzowi Generalnemu Rady Europy, może rozszerzyć stosowanie przepisów niniejszej Konwencji także na inne terytoria wskazane w oświadczeniu. W oświadczeniu do tego terytorium, Konwencja wchodzi w życie pierwszego dnia miesiąca następującego po upływie trzech miesięcy od dnia otrzymania oświadczenia przez Sekretarza Generalnego.
3. Każde oświadczenie, złożone w trybie określonym w dwóch poprzedzających ustępach, może zostać cofnięte w stosunku do terytoriów wymienionych w tym oświadczeniu, poprzez notyfikację skierowaną do Sekretarza Generalnego. Cofnięcie takie wywołuje skutek pierwszego dnia miesiąca następującego po upływie sześciu miesięcy od dnia otrzymania notyfikacji przez Sekretarza Generalnego.

Artykuł 25

1. Każde Państwo, w czasie podpisywania albo składania dokumentów ratyfikacji, zatwierdzenia lub przystąpienia, może oświadczyć, że zastrzega sobie prawo nie stosowania artykułu 4 ustęp c) i d) w całości lub w części. Składanie innych zastrzeżeń jest niedopuszczalne.
2. Każde Państwo, które złożyło zastrzeżenie, o którym mowa w ustępie poprzedzającym, może je wycofać, poprzez złożenie notyfikacji Sekretarzowi Generalnemu Rady Europy. Wycofanie zastrzeżenia wywołuje skutek z dniem otrzymania notyfikacji przez Sekretarza Generalnego.
3. Strona, która złożyła zastrzeżenie w stosunku do przepisów wymienionych

w ustępie 1 nie może żądać stosowania tych przepisów przez inną Stronę; jeżeli jednak zastrzeżenie jest częściowe lub warunkowe, może żądać stosowania tych przepisów w takim zakresie, w jakim sama to czyni.

Artykuł 26

1. Każda ze Stron może w dowolnym czasie wypowiedzieć niniejszą Konwencję, w drodze notyfikacji skierowanej do Sekretarza Generalnego Rady Europy.
2. Wypowiedzenie wywołuje skutek pierwszego dnia miesiąca następującego po upływie sześciu miesięcy od otrzymania notyfikacji przez Sekretarza Generalnego.

Artykuł 27

Sekretarz Generalny Rady Europy notyfikuje Państwom członkowskim Rady Europy i Państwom, które przystąpiły do niniejszej Konwencji oraz Europejskiej Wspólnocie Gospodarczej, o ile do niej przystąpi:

- a) o każdym złożeniu podpisu;
- b) o złożeniu dokumentów ratyfikacji, przyjęcia, zatwierdzenia lub przystąpienia;
- c) o każdej dacie wejścia w życie niniejszej konwencji, zgodnie z artykułami 22, 23 i 24;
- d) o dokonaniu jakichkolwiek czynności, notyfikacyjnych lub powiadomieniach odnoszących się do niniejszej Konwencji.

Na dowód powyższego, niżej podpisani, będąc do tego należycie upoważnieni, podpisali niniejszą Konwencję.

Sporządzono w Granadzie, 3 dnia października 1985 r. w językach angielskim i francuskim, przy czym oba teksty jednakowo autentyczne, w jednym egzemplarzu, który zostanie złożony w archiwach Rady Europy. Sekretarz Generalny Rady Europy przekaze uwierzytelnione odpisy każdemu państwu członkowskiemu Rady Europy i każdemu Państwu lub Europejskiej Wspólnocie Gospodarczej zaproszonemu do przystąpienia do niniejszej Konwencji.

- **ICOMOS CHARTER for the Protection and Management of the Archaeological Heritage (1990)**

INTRODUCTION

It is widely recognized that a knowledge and understanding of the origins and development of human societies is of fundamental importance to humanity in identifying its cultural and social roots.

The archaeological heritage constitutes the basic record of past human activities. Its protection and proper management is therefore essential to enable archaeologists and other scholars to study and interpret it on behalf of and for the benefit of present and future generations.

The protection of this heritage cannot be based upon the application of archaeological techniques alone. It requires a wider basis of professional and scientific knowledge and skills. Some elements of the archaeological heritage are components of architectural structures and in such cases must be protected in accordance with the criteria for the protection of such structures laid down in the 1966 Venice Charter on the Conservation and Restoration of Monuments and Sites. Other elements of the archaeological heritage constitute part of the living traditions of indigenous peoples, and for such sites and monuments the participation of local cultural groups is essential for their protection and preservation.

For these and other reasons the protection of the archaeological heritage must be based upon effective collaboration between professionals from many disciplines. It also requires the cooperation of government authorities, academic researchers, private or public enterprise, and the general public. This charter therefore lays down principles relating to the different aspects of archaeological heritage management. These include the responsibilities of public authorities and legislators, principles relating to the

professional performance of the processes of inventorization, survey, excavation, documentation, research, maintenance, conservation, preservation, reconstruction, information, presentation, public access and use of the heritage, and the qualification of professionals involved in the protection of the archaeological heritage.

The charter has been inspired by the success of the Venice Charter as guidelines and source of ideas for policies and practice of governments as well as scholars and professionals.

The charter has to reflect very basic principles and guidelines with global validity. For this reason it cannot take into account the specific problems and possibilities of regions or countries. The charter should therefore be supplemented at regional and national levels by further principles and guidelines for these needs.

ARTICLE 1. DEFINITION AND INTRODUCTION

The "archaeological heritage" is that part of the material heritage in respect of which archaeological methods provide primary information. It comprises all vestiges of human existence and consists of places relating to all manifestations of human activity, abandoned structures, and remains of all kinds (including subterranean and underwater sites), together with all the portable cultural material associated with them.

ARTICLE 2. INTEGRATED PROTECTION POLICIES

The archaeological heritage is a fragile and non-renewable cultural resource. Land use must therefore be controlled and developed in order to minimize the destruction of the archaeological heritage.

Policies for the protection of the archaeological heritage should constitute an integral component of policies relating to land use, development, and planning as well as of cultural, environmental and educational policies. The policies for the protection of the archaeological heritage should be kept under continual review, so that they stay up to date. The creation of archaeological reserves should form part of such policies.

The protection of the archaeological heritage should be integrated into planning policies at international, national, regional and local levels.

Active participation by the general public must form part of policies for the protection of the archaeological heritage. This is essential where the heritage of indigenous peoples is involved. Participation must be based upon access to the knowledge necessary for decision-making. The provision of information to the general public is therefore an important element in integrated protection.

ARTICLE 3. LEGISLATION AND ECONOMY

The protection of the archaeological heritage should be considered as a moral obligation upon all human beings; it is also a collective public responsibility. This obligation must be acknowledged through relevant legislation and the provision of adequate funds for the supporting programmes necessary for effective heritage management.

The archaeological heritage is common to all human society and it should therefore be the duty of every country to ensure that adequate funds are available for its protection. Legislation should afford protection to the archaeological heritage that is appropriate to the needs, history, and traditions of each country and region, providing for in situ protection and research needs.

Legislation should be based on the concept of the archaeological heritage as the heritage of all humanity and of groups of peoples, and not restricted to any individual person or nation.

Legislation should forbid the destruction, degradation or alteration through changes of any archaeological site or monument or to their surroundings without the consent of the relevant archaeological authority.

Legislation should in principle require full archaeological investigation and documentation in cases where the destruction of the archaeological heritage is authorized.

Legislation should require, and make provision for, the proper maintenance, management and conservation of the archaeological heritage. Adequate legal sanctions should be prescribed in respect of violations of archaeological heritage legislation. If legislation affords protection only to those elements of the archaeological heritage which are registered in a selective statutory inventory, provision should be made for the temporary protection of unprotected or newly discovered sites and monuments until an archaeological evaluation can be carried out.

Development projects constitute one of the greatest physical threats to the archaeological heritage. A duty for developers to ensure that archaeological heritage impact studies are carried out before development schemes are implemented, should therefore be embodied in appropriate legislation, with a stipulation that the costs of such studies are to be included in project costs. The principle should also be established in legislation that development schemes should be designed in such a way as to minimize their impact upon the archaeological heritage.

ARTICLE 4. SURVEY

The protection of the archaeological heritage must be based upon the fullest possible knowledge of its extent and nature. General survey of archaeological resources is therefore an essential working tool in developing strategies for the protection of the archaeological heritage. Consequently archaeological survey should be a basic obligation in the protection and management of the archaeological heritage.

At the same time, inventories constitute primary resource databases for scientific study and research. The compilation of inventories should therefore be regarded as a continuous, dynamic process. It follows that inventories should comprise information at various levels of significance and reliability, since even superficial knowledge can form the starting point for protectional measures.

ARTICLE 5. INVESTIGATION

Archaeological knowledge is based principally on the scientific investigation of the archaeological heritage. Such investigation embraces the whole range of methods from non-destructive techniques through sampling to total excavation.

It must be an overriding principle that the gathering of information about the archaeological heritage should not destroy any more archaeological evidence than is necessary for the protectional or scientific objectives of the investigation. Non-destructive techniques, aerial and ground survey, and sampling should therefore be encouraged wherever possible, in preference to total excavation.

As excavation always implies the necessity of making a selection of evidence to be documented and preserved at the cost of losing other information and possibly even the total destruction of the monument, a decision to excavate should only be taken after thorough consideration.

Excavation should be carried out on sites and monuments threatened by development, land-use change, looting, or natural deterioration.

In exceptional cases, unthreatened sites may be excavated to elucidate research problems or to interpret them more effectively for the purpose of presenting them to the public. In such cases excavation must be preceded by thorough scientific evaluation of the significance of the site. Excavation should be partial, leaving a portion undisturbed for future research.

A report conforming to an agreed standard should be made available to the scientific community and should be incorporated in the relevant inventory within a reasonable period after the conclusion of the excavation.

Excavations should be conducted in accordance with the principles embodied in the 1956 UNESCO Recommendations on International Principles Applicable to Archaeological Excavations and with agreed international and national professional standards.

ARTICLE 6. MAINTENANCE AND CONSERVATION

The overall objective of archaeological heritage management should be the preservation of monuments and sites in situ, including proper long-term conservation and curation of all related records and collections etc. Any transfer of elements of the heritage to new locations represents a violation of the principle of preserving the heritage in its original context. This principle stresses the need for proper maintenance, conservation and management. It also asserts the principle that the archaeological heritage should not be exposed by excavation or left exposed after excavation if provision for its proper maintenance and management after excavation cannot be guaranteed.

Local commitment and participation should be actively sought and encouraged as a means of promoting the maintenance of the archaeological heritage. This principle is especially important when dealing with the heritage of indigenous peoples or local cultural groups. In some cases it may be appropriate to entrust responsibility for the protection and management of sites and monuments to indigenous peoples.

Owing to the inevitable limitations of available resources, active maintenance will have to be carried out on a selective basis. It should therefore be applied to a sample of the diversity of sites and monuments, based upon a scientific assessment of their significance and representative character, and not confined to the more notable and visually attractive monuments.

The relevant principles of the 1956 UNESCO Recommendations should be applied in respect of the maintenance and conservation of the archaeological heritage.

ARTICLE 7. PRESENTATION, INFORMATION, RECONSTRUCTION

The presentation of the archaeological heritage to the general public is an essential method of promoting an understanding of the origins and development of modern societies. At the same time it is the most important means of promoting an understanding of the need for its protection.

Presentation and information should be conceived as a popular interpretation of the current state of knowledge, and it must therefore be revised frequently. It should take account of the multifaceted approaches to an understanding of the past.

Reconstructions serve two important functions: experimental research and interpretation. They should, however, be carried out with great caution, so as to avoid disturbing any surviving archaeological evidence, and they should take account of evidence from all sources in order to achieve authenticity. Where possible and appropriate, reconstructions should not be built immediately on the archaeological remains, and should be identifiable as such.

ARTICLE 8. PROFESSIONAL QUALIFICATIONS

High academic standards in many different disciplines are essential in the management of the archaeological heritage. The training of an adequate number of qualified professionals in the relevant fields of expertise should therefore be an important objective for the educational policies in every country. The need to develop expertise in certain highly specialized fields calls for international cooperation. Standards of professional training and professional conduct should be established and maintained. The objective of academic archaeological training should take account of the shift in conservation policies from excavation to in situ preservation. It should also take into account the fact that the study of the history of indigenous peoples is as important in preserving and understanding the archaeological heritage as the study of outstanding monuments and sites.

The protection of the archaeological heritage is a process of continuous dynamic development. Time should therefore be made available to professionals working in this field to enable them to update their knowledge. Postgraduate training programmes should be developed with special emphasis on the protection and management of the archaeological heritage.

ARTICLE 9. INTERNATIONAL COOPERATION

The archaeological heritage is the common heritage of all humanity. International cooperation is therefore essential in developing and maintaining standards in its management.

There is an urgent need to create international mechanisms for the exchange of information and experience among professionals dealing with archaeological heritage management. This requires the organization of conferences, seminars, workshops, etc. at global as well as regional levels, and the establishment of regional centres for postgraduate studies. ICOMOS, through its specialized groups, should promote this aspect in its medium- and long-term planning.

International exchanges of professional staff should also be developed as a means of raising standards of archaeological heritage management.

Technical assistance programmes in the field of archaeological heritage management should be developed under the auspices of ICOMOS.

This Charter, written by the International Committee on Archaeological Heritage Management (ICAHM), a specialized committee of ICOMOS, was approved by the ICOMOS General Assembly, meeting in Lausanne, Switzerland, in October 1990.

- **EUROPEJSKA KONWENCJA**

- o **Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego** (poprawiona)

- Przyjęta przez Komitet Ministrów w dniu 13 listopada 1991 r. na 465 spotkaniu wiceministrów i podpisana w Maicie 16. 01. 1992 r. w trakcie trzeciej Europejskiej Konferencji Ministrów ds. Dziedzictwa Kulturalnego

- DZIENNIK USTAW z 1996r. Nr 120, poz. 564

- PREAMBUŁA**

- Państwa członkowskie Rady Europy oraz inne Państwa - Strony Europejskiej Konwencji Kulturalnej, sygnatariusze niniejszej Konwencji.

- Uznając, iż celem Rady Europy jest osiągnięcie większej jedności pomiędzy członkami dla, w szczególności, ochrony i realizacji ideałów oraz zasad stanowiących ich wspólne dziedzictwo;

- Mając na uwadze Europejską Konwencję Kulturalną, podpisaną w Paryżu w dniu 19 grudnia 1954, w szczególności zaś artykuły 1 i 5 tejże Konwencji;

- Mając na uwadze Konwencję o Ochronie Architektonicznego Dziedzictwa Europy, podpisaną w Grenadzie w dniu 3 października 1985;

- Mając na uwadze Europejską Konwencję o Wykroczeniach w Stosunku do Dóbr Kulturalnych, podpisaną w Delfach w dniu 23 czerwca 1985;

- Mając na uwadze Zalecenia Zgromadzenia Parlamentarnego w stosunku do archeologii, w szczególności Zalecenia 848 (1978), 921 (1981) i 1072 (1988);

- Mając na uwadze Zalecenie nr R (89) 5 dotyczące ochrony i podkreślania wartości dziedzictwa archeologicznego w kontekście planowania urbanistycznego i ruralistycznego;

- Pamiętając, że dziedzictwo archeologiczne ma podstawowe znaczenie dla wiedzy o dziejach ludzkości;

- Uznając, że europejskie dziedzictwo archeologiczne, będące świadectwem starożytnej historii, jest poważnie zagrożone na skutek rosnącej liczby planów rozwoju gospodarczego, zagrożeń naturalnych, nielegalnych bądź nienaukowo prowadzonych wykopalisk oraz niedostatecznego poziomu świadomości społecznej;

Przyznając, iż ważnym jest wprowadzenie tam, gdzie jeszcze nie istnieją, odpowiednich administracyjnych i naukowych zasad nadzoru, potrzeba ochrony dziedzictwa archeologicznego po-winna znaleźć swe odbicie w przestrzennym planowaniu miejskim i wiejskim oraz w planach rozwoju kulturalnego; Podkreślając, iż odpowiedzialność za ochronę dziedzictwa archeologicznego spoczywa nie tylko na Państwie bezpośrednio zainteresowanym, ale także wspólnie na krajach europejskich, by zmniejszyć ryzyko zniszczenia i zachęcić do ochrony poprzez ułatwianie wymiany ekspertów i porównywanie doświadczeń; Postrzegając konieczność uzupełnienia zasad zawartych w Europejskiej Konwencji o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego, podpisanej w Londynie 6 maja 1969 r., a następnie unowocześnienia polityki planowania przestrzennego w krajach europejskich,

Uzgodniły, co następuje:

DEFINICJA DZIEDZICTWA ARCHEOLOGICZNEGO

Artykuł 1

1. Celem niniejszej (poprawionej) Konwencji jest ochrona dziedzictwa archeologicznego jako źródła wspólnej europejskiej pamięci oraz jako instrumentu historycznych i innych badań naukowych.
2. W tym celu, za elementy dziedzictwa archeologicznego uznaje się wszystkie pozostałości i obiekty oraz wszelkie inne ślady ludzkości z minionych epok:
 - których zachowanie i badanie przyczynia się do odtworzenia historii ludzkości i jej powiązań ze środowiskiem naturalnym;
 - w wypadku których wykopaliska, odkrycia oraz inne metody badań nad dziejami ludzkości i nad jej środowiskiem stanowią główne źródło informacji oraz;
 - które znajdują się na obszarach pozostających pod jurysdykcją stron.
3. Dziedzictwo archeologiczne winno obejmować struktury, konstrukcje, zespoły architektoniczne, tereny eksploatowane, przedmioty ruchome, zabytki innych typów wraz z ich kontekstem, zarówno na lądzie jak i w wodzie.

IDENTYFIKACJA DZIEDZICTWA ORAZ ŚRODKI OCHRONY

Artykuł 2

Każda ze Stron zobowiązuje się wprowadzić, za pomocą środków odpowiednich dla danego Państwa, system prawny dla ochrony dziedzictwa archeologicznego, zapewniając możliwość:

1. Prowadzenia ewidencji swego archeologicznego dziedzictwa oraz opisu chronionych zabytków i terenów;
2. Tworzenia rezerw archeologicznych, nawet w wypadku braku widocznych pozostałości na lądzie czy pod wodą, celem zachowania dowodów materialnych dla zbadania przez następne generacje;
3. Obowiązkowego powiadomienia kompetentnych czynników przez znalazcę o przypadkowym odkryciu reliktyw dziedzictwa archeologicznego oraz udostępnienia ich do zbadania.

Artykuł 3

Celem zachowania dziedzictwa archeologicznego oraz zapewnienia naukowej rzetelności badań archeologicznych, każda ze Stron zobowiązuje się do:

1. Przestrzegania procedury upoważnień do prowadzenia prac wykopaliskowych i innych prac archeologicznych, oraz do ich nadzorowania, tak by:
 - zapobiec nielegalnym wykopaliskom bądź przemieszczaniu elementów dziedzictwa archeologicznego;
 - zapewnić naukowy sposób przeprowadzania wykopalisk archeologicznych i prac poszukiwawczych wraz z warunkiem, że:

- a. nieniszczące metody badań są stosowane tam, gdzie tylko to możliwe;
 - b. elementy dziedzictwa archeologicznego nie są odkrywane bądź pozostawione odkryte bez zapewnienia niezbędnych warunków do ich przechowywania, konserwacji i obsługi;
2. Zagwarantowania, że prowadzenie wykopalisk i stosowanie innych potencjalnie destruktywnych metod badawczych jest realizowane wyłącznie przez osoby wykwalifikowane oraz do prac tych upoważnione;
 3. Podporządkowania zastosowania wykrywaczy metali oraz innych środków bądź metod wykrywających w badaniach archeologicznych wymogowi określonego wcześniej upoważnienia, przewidzianego ustawodawstwem krajowym danego Państwa.

Artykuł 4

Każda ze Stron zobowiązuje się do wprowadzenia środków dla fizycznej ochrony dziedzictwa archeologicznego, zapewniając, stosownie do okoliczności:

1. Możliwość nabycia terenów mających stanowić rezerwę archeologiczną bądź ochrony ich innymi stosownymi środkami przez odpowiednie władze;
2. Możliwość konserwacji i zachowania dziedzictwa archeologicznego, najlepiej in situ;
3. Utworzenie odpowiednich miejsc przechowywania relikwów archeologicznych, pozyskanych z pierwotnego ich miejsca występowania.

ZINTEGROWANA KONSERWACJA DZIEDZICTWA ARCHEOLOGICZNEGO

Artykuł 5

Każda ze Stron zobowiązuje się:

1. Zabiegać o pogodzenie i łączenie potrzeb archeologii z wymaganiami planów zagospodarowania terenu, zastrzegając udział archeologów:
 - w polityce planowania, celem zapewnienia przemyślanego postępowania dla potrzeb ochrony, konserwacji i promocji stanowisk o wartości archeologicznej;
 - w realizowaniu różnych faz programów zagospodarowania przestrzennego;
2. Zapewnić, by archeologowie oraz planiści dla miast i regionów regularnie konsultowali się celem:
 - modyfikowania planów zagospodarowania przestrzennego, które mogłyby mieć ujemne skutki dla dziedzictwa archeologicznego;
 - zapewnienia wystarczającego czasu oraz środków do przeprowadzenia na stanowisku odpowiednich badań naukowych i opublikowania znalezisk;
3. Zapewnić, by ocena wpływu na środowisko i wynikające stąd decyzje w pełni uwzględniały stanowiska archeologiczne i ich kontekst;
4. Zapewnić - na ile to możliwe - w wypadku znalezienia podczas prac budowlanych elementów dziedzictwa archeologicznego ich konserwację in situ;
5. Zapewnić, by udostępnienie stanowisk archeologicznych dla publiczności, a w szczególności budowanie urządzeń niezbędnych do przyjęcia dużej liczby zwiedzających, nie wpływały ujemnie na archeologiczny i naukowy charakter tych stanowisk i ich otoczenia.

FINANSOWANIE BADAŃ ARCHEOLOGICZNYCH I KONSERWACJI

Artykuł 6

Każda ze Stron zobowiązuje się:

1. Zapewnić finansowe wsparcie dla badań archeologicznych od władz państwowych, regionalnych i gminnych w ramach ich kompetencji;
2. Zwiększać środki materialne na archeologiczne prace ratownicze:
 - poprzez podjęcie odpowiednich kroków zapewniających, iż większe publiczne czy prywatne plany inwestycyjne uwzględnią z funduszy publicznych bądź prywatnych,

zależnie od okoliczności, pokrycie całości wszelkich kosztów koniecznych działań archeologicznych;

- poprzez uwzględnienie w budżecie związanym z tymi planami wstępnych badań i poszukiwań archeologicznych - naukowego podsumowania wyników, a także pełnej publikacji i dokumentacji znalezisk, z zachowaniem wymogów analogicznie jak przy badaniach nad wpływem środowiska i planowania regionalnego.

ZBIERANIE I ROZPOWSZECHNIANIE

INFORMACJI NAUKOWEJ

Artykuł 7

Celem ułatwienia badań i rozpowszechniania wiedzy o odkryciach archeologicznych, każda ze Stron zobowiązuje się:

1. Przeprowadzać i aktualizować zbieranie danych, inwentaryzację i kartografię stanowisk archeologicznych znajdujących się na terenach pod jej jurysdykcją;
2. Podjąć wszelkie środki praktycznej natury umożliwiające sporządzenie, podczas terenowych czynności archeologicznych, syntetycznego raportu z badań naukowych nadającego się do opublikowania przed wydaniem niezbędnej całościowej publikacji z badań specjalistycznych.

Artykuł 8

Każda ze Stron zobowiązuje się:

1. Ułatwić krajową i międzynarodową wymianę elementów dziedzictwa archeologicznego dla celów naukowych, podejmując jednocześnie kroki mające zapewnić, aby obieg materiałów w żaden sposób nie zagrażał ich kulturowej czy naukowej wartości;
2. Promować zbieranie informacji o badaniach archeologicznych, jak również o wykopaliskach oraz przyczyniać się do tworzenia międzynarodowych programów badawczych.

PROMOCJA ŚWIADOMOŚCI PUBLICZNEJ

Artykuł 9

Każda ze Stron zobowiązuje się:

1. Przeprowadzić działania edukacyjne, aby obudzić i rozwinąć w opinii publicznej świadomość wartości dziedzictwa archeologicznego dla zrozumienia przeszłości, jak i niebezpieczeństw, jakie zagrażają temu dziedzictwu;
2. Zabiegać o publiczny dostęp do istotnych elementów dziedzictwa archeologicznego, w szczególności stanowisk oraz przyczyniać się do publicznej ekspozycji odpowiednio dobranych obiektów archeologicznych.

ZAPOBIEGANIE NIELEGALNEMU OBIEGOWI

ELEMENTÓW DZIEDZICTWA ARCHEOLOGICZNEGO

Artykuł 10

Każda ze Stron zobowiązuje się:

1. Umożliwić wymianę informacji pomiędzy kompetentnymi władzami publicznymi a instytucjami naukowymi o wszelkich stwierdzonych, nielegalnych wykopaliskach;
2. Informować kompetentne czynniki we właściwym kraju, będącym Stroną w niniejszej (po-prawionej) Konwencji, o każdej ofercie dającej powody do przypuszczeń, iż wiąże się z nielegalnymi wykopaliskami bądź bezprawnie z oficjalnymi wykopaliskami oraz dostarczać niezbędnych informacji o szczegółach;
3. Podjąć konieczne kroki celem zapewnienia, by muzea i podobne instytucje, których procedura nabywania zabytków znajduje się pod kontrolą Państwa, nie nabywały elementów dziedzictwa archeologicznego podejrzanych o pochodzenie ze znalezisk niekontrolowanych lub wykopalisk nielegalnych bądź pochodzących bezprawnie z oficjalnych wykopalisk;
4. W przypadku muzeów i podobnych instytucji znajdujących się na obszarze kraju - Strony, lecz w których procedura nabywania zabytków nie jest objęta kontrolą

Państwa:

- przekazać im tekst niniejszej (poprawionej) Konwencji;
- nie szczędzić wysiłków, by zapewnić przestrzeganie przez wspomniane muzea i instytucje za-sad sformułowanych powyżej w paragrafie 3;
- 5. Ograniczyć, na ile to możliwe, poprzez edukację, informację, kontrolę i współpracę, transfer elementów dziedzictwa archeologicznego uzyskanych z niekontrolowanych znalezisk lub nielegalnych wykopalisk bądź też bezprawnie z wykopalisk oficjalnych.

Artykuł 11

Żadne z postanowień niniejszej (poprawionej) Konwencji nie narusza istniejących i przyszłych dwu- lub wielostronnych porozumień pomiędzy Stronami, a dotyczących nielegalnego obiegu elementów dziedzictwa archeologicznego oraz ich zwrotu prawnemu właścicielowi.

WZAJEMNA POMOC TECHNICZNA

I NAUKOWA

Artykuł 12

Strony zobowiązują się:

1. Nieść wzajemną pomoc techniczną i naukową poprzez dzielenie się informacją i wymianą ekspertów w różnych dziedzinach dotyczących dziedzictwa archeologicznego;
2. Popierać, w ramach ustawodawstwa danego kraju lub obowiązujących go porozumień międzynarodowych, wymianę specjalistów w zakresie ochrony dziedzictwa archeologicznego, w tym dla dalszej edukacji specjalistów d/s kształcenia.

KONTROLA STOSOWANIA (POPRAWIONEJ) KONWENCJI

Artykuł 13

Dla potrzeb niniejszej (poprawionej) Konwencji, komitet ekspertów, ustanowiony przez Komitet Ministrów przy Radzie Europy zgodnie z Artykułem 17 Statutu Rady Europy, będzie czuwał nad wprowadzeniem w życie niniejszej (poprawionej) Konwencji, a w szczególności:

1. Regularnie składać Komitetowi Ministrów przy Radzie Europy raport o stanie działań chroniących dziedzictwo archeologiczne w Państwach Stronach niniejszej (poprawionej) Konwencji oraz o wdrażaniu zasad ujętych w (poprawionej) Konwencji;
2. Przedstawiać Komitetowi Ministrów przy Radzie Europy propozycje dotyczące sposobów wdrażania ustaleń (poprawionej) Konwencji, w tym działań wielostronnych oraz w sprawie poprawek lub uzupełnień do niniejszej (poprawionej) Konwencji, a także odnośnie informowania opinii publicznej o cechach (poprawionej) Konwencji;
3. Składać Komitetowi Ministrów przy Radzie Europy zalecenia w kwestii zapraszania Państw nie będących członkami Rady Europy, by przyłączyły się do niniejszej (poprawionej) Konwencji.

KLAUZULE KOŃCOWE

Artykuł 14

1. Niniejsza (poprawiona) Konwencja będzie dostępna do podpisania przez Państwa członkowskie Rady Europy oraz inne Państwa będące Stronami w Europejskiej Konwencji Kulturalnej. Podlega ona ratyfikacji, przyjęciu bądź zatwierdzeniu. Dokumenty o ratyfikacji, przyjęciu bądź zatwierdzeniu zostaną złożone w Sekretariacie Generalnym Rady Europy.
2. Żadne Państwo będące Stroną Europejskiej Konwencji o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego, podpisanej w Londynie 6 maja 1969, nie może złożyć dokumentu o ratyfikacji, przyjęciu bądź zatwierdzeniu bez uprzedniego wypowiedzenia wspomnianej Konwencji lub jej jednoczesnego wypowiedzenia.
3. Niniejsza (poprawiona) Konwencja wchodzi w życie sześć miesięcy po dacie,

w której cztery Państwa, w tym co najmniej trzy Państwa członkowskie Rady Europy, wyrażą gotowość przestrzegania (poprawionej) Konwencji zgodnie z ustaleniami zawartymi w poprzednich punktach.

4. W wypadku gdy, przy zastosowaniu poprzednich dwóch punktów, wypowiedzenie Konwencji z 6 maja 1969 r. nie stanie się jeszcze obowiązujące przy jednoczesnym wejściu w życie niniejszej (poprawionej) Konwencji, zainteresowane Państwo, składając swój dokument ratyfikacji, przyjęcia bądź zatwierdzenia, może zadeklarować swą wolę stosowania Konwencji z 6 maja 1969 r. do czasu wejścia w życie niniejszej (poprawionej) Konwencji.

5. W odniesieniu do każdego z Państw - sygnatariuszy, który następnie wyrazi zgodę na podporządkowanie się niniejszej (poprawionej) Konwencji, wejdzie ona w życie sześć miesięcy po dacie złożenia dokumentu ratyfikacji, przyjęcia bądź zatwierdzenia.

Artykuł 15

1. Po wejściu w życie niniejszej (poprawionej) Konwencji, Komitet Ministrów Rady Europy może zaprosić inne Państwo nie będące członkiem Rady ani Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej do przystąpienia do niniejszej (poprawionej) Konwencji na mocy decyzji podjętej przez większość, zgodnie z Artykułem 20. Statutu Rady Europy oraz na mocy

jednomyślnego głosowania przedstawicieli Państw przystępujących, uprawnionych do zasiadania w Komitecie.

2. W odniesieniu do każdego Państwa przystępującego oraz, o ile to uczyni, Europejskiej Wspólnoty Gospodarczej, (poprawiona) Konwencja wejdzie w życie sześć miesięcy po dacie złożenia dokumentu o przystąpieniu w Sekretariacie Generalnym Rady Europy.

Artykuł 16

1. Każde Państwo ma prawo, w momencie podpisywania lub składania swego dokumentu ratyfikacji, przyjęcia bądź zatwierdzenia, wyszczególnić terytorium lub terytoria, na których niniejsza (poprawiona) Konwencja będzie obowiązywała.

2. Każde Państwo ma prawo, w jakimkolwiek późniejszym terminie, poprzez deklarację skierowaną pod adresem Sekretariatu Generalnego Rady Europy, rozszerzyć stosowanie niniejszej (poprawionej) Konwencji na każde inne terytorium określone w deklaracji. Dla takiego terytorium (poprawiona) Konwencja wejdzie w życie sześć miesięcy po dacie przyjęcia odpowiedniej deklaracji przez Sekretariat Generalny.

3. Każda deklaracja dokonana na mocy dwóch poprzednich punktów może zostać wycofana dla każdego terytorium wymienionego w deklaracji, przez notę skierowaną do Sekretariatu Generalnego. Wycofanie nabierze mocy w sześć miesięcy od daty otrzymania noty przez Sekretariat Generalny.

Artykuł 17

1. Każda ze Stron ma prawo w każdym terminie odrzucić niniejszą (poprawioną) Konwencję poprzez notę skierowaną do Sekretariatu Generalnego Rady Europy.

2. Odrzucenie wejdzie w życie sześć miesięcy po dacie przyjęcia takiej noty przez Sekretariat Generalny.

Artykuł 18

Sekretariat Generalny Rady Europy powiadomi Państwa członkowskie Rady Europy, inne Państwa - Strony Europejskiej Konwencji Kulturalnej oraz każde Państwo lub Europejską Wspólnotę Gospodarczą, które przystąpiły bądź zostały zaproszone do przystąpienia do niniejszej (poprawionej) Konwencji, o:

a) każdym podpisie;

b) złożeniu każdego dokumentu ratyfikacji, przyjęcia, zatwierdzenia lub przystąpienia;

c) każdej dacie wejścia w życie niniejszej (poprawionej) Konwencji zgodnie

z Artykułami 14, 15, 16;

d) każdym innym akcie, nocie bądź powiadomieniu odnoszącym się do niniejszej (poprawionej) Konwencji.

* tekst dokumentu ICAHM (powołanego przez UNESCO) opublikowany po raz pierwszy w wersji polskojęzycznej w "Wiadomościach Konserwatorskich" nr 3-4, 1991, s. 10-13, w numerze częściowo poświęconym problematyce archeologicznej, a ponadto w Dz. U. z 1996 r. Nr 120, poz. 564.

OŚWIADCZENIE RZĄDOWE

z dnia 20 marca 1996 r.

w sprawie ratyfikacji przez Rzeczpospolitą Polską Europejskiej Konwencji o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego (poprawionej), sporządzonej w La Valetta dnia 16 stycznia 1992 r.

DZIENNIK USTAW Nr 120, poz. 565

Podaje się niniejszym do wiadomości, że zgodnie z artykułem 14 ustęp 1 Europejskiej Konwencji o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego (poprawionej), sporządzonej w La Valetta dnia 16 stycznia 1992 r., został złożony dnia 30 stycznia 1996 r.

Sekretarzowi Generalnemu Rady Europy, jako depozytariuszowi tej konwencji, dokument ratyfikacji wymienionej konwencji przez Rzeczpospolitą Polską.

Zgodnie z artykułem 14 ustęp 5 tej konwencji wchodzi ona w życie w stosunku do Rzeczypospolitej Polskiej dnia 31 lipca 1996 r.

Jednocześnie podaje się do wiadomości, co następuje:

1. Zgodnie z artykułem 14 ustęp 3 wymienionej konwencji weszła ona w życie dnia 25 maja 1995 r.

Następujące państwa stały się jej stronami składając dokumenty ratyfikacyjne lub dokumenty przystąpienia w niżej podanych datach:

1. Bułgaria 2 czerwca 1993 r.

2. Finlandia 15 września 1994 r.

3. Francja 10 lipca 1995 r.

4. Węgry 9 lutego 1993 r.

5. Malta 24 listopada 1994 r.

6. Szwecja 11 października 1995 r.

2. Oświadczenie złożone przez Bułgarię.

Oświadczenie zamieszczone w dokumencie ratyfikacyjnym złożonym w dniu 1 czerwca 1993r.

Republika Bułgarii będzie nadal stosować Europejską Konwencję o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego, podpisaną w Londynie dnia 6 maja 1969 r., aż do chwili wejścia w życie Europejskiej Konwencji o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego (poprawionej) z 1992 r.

3. Informacje o państwach, które w terminie późniejszym staną się stronami powyższej konwencji, można uzyskać w Departamencie Prawno-Traktatowym Ministerstwa Spraw Zagranicznych.

- **European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations**

E.C.C.O. Professional Guidelines:

The Profession and the Code of Ethics

The Conservator-Restorer: The Profession

Promoted by the European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations E.C.C.O. and adopted by its General Assembly (Brussels, 11 June 1993)

Preamble

The objects to which society attributes a particular artistic, historic, documentary, aesthetic, scientific, spiritual or religious value are commonly designated "cultural property"; they constitute a material and cultural heritage to be passed on to forthcoming

generations. Since these are entrusted to the care of the Conservator-Restorer by society, he has a responsibility not only to the cultural property but to the owner or legal guardian, the originator or creator, the public and posterity. These conditions serve to safeguard all cultural property, regardless of its owner, age, state of completeness or value.

I. Role of the Conservator-Restorer

The fundamental role of the Conservator-Restorer is the preservation of cultural property for the benefit of present and future generations. The Conservator-Restorer contributes to the understanding of cultural property in respect of its aesthetic and historic significance and its physical integrity.

The Conservator-Restorer undertakes responsibility for and carries out the diagnostic examination, conservation and restoration treatments of cultural property and the documentation of all procedures.

- **Diagnostic Examination:** consists of the determination of the composition and condition of cultural property; the identification, extent and nature of alterations; the evaluation of the causes of deterioration; the determination of the type and extent of treatment needed. It includes the study of relevant documentation.

Conservation:

a) **Preventive conservation:** consists of indirect action to retard deterioration and prevent damage by creating conditions optimal for the preservation of cultural property as far as is compatible with its social use. Preventive conservation embodies correct handling and use, transport, storage and display.

b) **Remedial Conservation:** consists mainly of direct action carried out on cultural property with the aim of retarding further deterioration.

- **Restoration:** consists of direct action carried out on damaged or deteriorated cultural property, the aim of which is to facilitate its understanding, while respecting as far as possible its aesthetic, historic and physical integrity.

Furthermore, it is within the Conservator-Restorer's competence to:

- develop conservation-restoration programmes or surveys,
- provide advice and technical assistance for conservation-restoration of cultural property,
- prepare technical reports on cultural property excluding any judgement of their market value,
- conduct research relating to conservation-restoration,
- develop educational programmes and teach conservation- restoration,
- disseminate information gained from examination, treatment or research
- promote a deeper understanding of conservation-restoration.

II. Distinction from Related Fields

The Conservator-Restorer is neither an artist nor a craftsperson. Whereas the artist or the craftsperson is engaged in creating new objects or in maintaining or repairing objects in a functional sense, the Conservator-Restorer is engaged in the preservation of cultural property.

III. Educational Training

To maintain the standards of the profession, the Conservator-Restorer's professional education and training shall be at the level of a university degree or equivalent.

The Conservator-Restorer: CODE OF ETHICS

Promoted by the European Confederation of Conservator-Restorers' Organisations E.C.C.O. and adopted by its General Assembly (Brussels, 11 June 1993)

I. General Principles for the Application of the Code

Article 1. The Code of Ethics embodies the principles, obligations and behaviour which every Conservator-Restorer belonging to a member organisation of E.C.C.O. should strive for in the practice of the profession.

Article 2. The profession of Conservator-Restorer constitutes an activity of public interest and must be practised in observance of all pertinent national and European laws and agreements, particularly with those concerning stolen property.

Article 3. The Conservator-Restorer works directly on cultural property and is personally responsible to the owner and to society. The Conservator-Restorer is entitled to practise without hindrance to his liberty and independence. The Conservator-Restorer has the right in all circumstances to refuse any request which he believes is contrary to the terms or spirit of this Code.

Article 4. Failure to observe the principles, obligations and prohibitions of the Code constitutes unprofessional practice and will bring the profession into disrepute.

II. Obligations towards Cultural Property

Article 5. The Conservator-Restorer shall respect the aesthetic and historic significance and the physical integrity of the cultural property entrusted to his care.

Article 6. The Conservator-Restorer, in collaboration with other professional colleagues involved with cultural property, shall take into account the requirements of its social use while preserving the cultural property.

Article 7. The Conservator-Restorer must work to the highest standards regardless of any opinion of the market value of the cultural property. Although circumstances may limit the extent of a Conservator-Restorer's action, respect for the Code should not be compromised.

Article 8. The Conservator-Restorer should take into account all aspects of preventive conservation before carrying out physical work on the cultural property and should limit the treatment to only that which is necessary.

Article 9. The Conservator-Restorer shall strive to use only products, materials and procedures which, according to the current level of knowledge, will not harm the cultural property, the environment or people. The action itself and the materials used should not interfere, if at all possible, with any future examination, treatment or analysis. They should also be compatible with the materials of the cultural property and be as easily and completely reversible as possible.

Article 10. Documentation of a cultural property should include records of the diagnostic examination, conservation and restoration interventions and other relevant information. This documentation becomes part of the cultural property and must be available for appropriate access.

Article 11. The Conservator-Restorer must undertake only such work as he is competent to carry out. The Conservator-Restorer must neither begin nor continue a treatment which is not in the best interest of the cultural property.

Article 12. The Conservator-Restorer must strive to enrich his knowledge and skills with the constant aim of improving the quality of his professional work.

Article 13. Where necessary or appropriate, the Conservator-Restorer shall consult historians or specialists in scientific analysis and shall participate with them in a full exchange of information.

Article 14. In any emergency where cultural property is in immediate danger the Conservator-Restorer, regardless of his field of specialization, shall render all assistance possible.

Article 15. The Conservator-Restorer shall not remove material from a cultural property unless this is indispensable to its preservation or it substantially interferes with the historic and aesthetic value of the property. Materials which are removed should be conserved, if possible, and the procedure fully documented.

Article 16. When the social use of cultural property is incompatible with its preservation, the Conservator-Restorer shall discuss with the owner or legal custodian, whether making a reproduction of the object would be an appropriate intermediate solution. The

Conservator-Restorer shall recommend proper reproduction procedures in order not to damage the original.

III. Obligations to the Owner or Legal Custodian

Article 17. The Conservator-Restorer should inform the owner fully of any action required and specify the most appropriate means of continued care.

Article 18. The Conservator-Restorer is bound by professional confidentiality. In order to make a reference to a specific cultural property he should obtain the consent of its owner or legal custodian.

IV. Obligations to Colleagues and the Profession

Article 19. The Conservator-Restorer must maintain a spirit of respect for the integrity and dignity of colleagues and the profession.

Article 20. The Conservator-Restorer should, within the limits of his knowledge, competence, time and technical means, participate in the training of interns and assistants. The Conservator-Restorer is responsible for supervising the work entrusted to his assistants and interns and has ultimate responsibility for the work undertaken under his supervision.

Article 21. The Conservator-Restorer must contribute to the development of the profession by sharing experience and information.

Article 22. The Conservator-Restorer shall strive to promote a deeper understanding of the profession and a greater awareness of conservation-restoration among other professions and the public.

Article 23. Records concerning conservation-restoration for which the Conservator-Restorer is responsible are his intellectual property (subject to the terms of his contract of employment).

Article 24. Involvement in the commerce of cultural property is not compatible with the activities of the Conservator-Restorer.

Article 25. To maintain the dignity and credibility of the profession, the Conservator-Restorer should employ only appropriate and informative forms of publicity in relation to his work.

- **Ethical Commitment Statement for ICOMOS Members (Revision, November 2002, Madrid)**

PREAMBLE

ICOMOS, the International Council on Monuments and Sites, is the international non-governmental organisation, established in 1965 that works to promote the application of theory, methodology and scientific techniques applied to the conservation, protection and enhancement of the world's cultural heritage. It is an official advisory body to UNESCO, and to the World Heritage Committee on the implementation of the World Heritage Convention.

The world's cultural heritage includes monuments, sites and places that range from the monumental to the vernacular; from cultural landscapes with intangible values which reflect layers of social traditions, to individual sites of community importance.

ICOMOS considers that the conservation of the world's diverse cultural heritage is the responsibility and privilege of current generations as well as the privilege and right of future generations.

Its members work in a diverse range of fields, engaging with local communities and recognising the economic contribution which heritage conservation makes to local and regional development.

The object of the ICOMOS Ethical Commitment Statement is to provide a tool to improve and clarify ethical conservation practice and principles useful amongst members, Associates, non-members and communities who are active in conservation. The Ethical Commitment Statement will be reviewed every 6 years.

Article 1:

It is an ICOMOS member's responsibility to give professional advice and act in accordance with the charters and doctrine of ICOMOS, relevant international conventions (1), recommendations of UNESCO and other relevant Acts, codes and charters to which ICOMOS is legally committed.

Article 2:

The fundamental obligation of an ICOMOS member is to advocate the conservation of monuments, sites and places so that their cultural significance is retained as reliable evidence of the past, doing as much as is necessary to care for them and support their ongoing use and maintenance but adversely affecting them as little as possible. This requires a comprehensive, holistic, dynamic and often multidisciplinary approach to guarantee authenticity and integrity and to present and interpret significance. It requires the recognition of the historical and economic role of heritage conservation in local and world development.

Article 3:

ICOMOS members respect the diverse, dynamic tangible and intangible values of places, monuments and sites that may hold different meaning for various groups and communities, enriching human culture. Members are committed to promoting effective community involvement in conservation processes, through collaborating with people or communities associated with the monument, site or place and recognising, respecting and encouraging the co-existence of diverse cultural values.

Article 4:

ICOMOS members should maintain, refine and update their knowledge of contemporary conservation philosophy, practice and techniques including relevant legal requirements, where applicable furthering their development, exchanging information and sharing experience (subject to a client's or employer's right of confidentiality). ICOMOS members can also be members of the professional organisations affiliated with their training and field of work, adhering to their relevant codes and disciplinary standards.

Article 5:

ICOMOS members promote public awareness, appreciation, access and support for heritage, fostering informed debate, education, training programmes and in particular, international information exchange. They support fellow professionals and mentor junior colleagues by promoting ethical heritage conservation practice to advance the wider understanding of conservation philosophy, standards and methods. ICOMOS Committees are open to a diversity of appropriately qualified experienced end committed applicants for membership.

Article 6:

ICOMOS members recognise that many conservation projects require an interdisciplinary approach, needing collaborative teamwork amongst professionals, technicians, administrators and craftsperson and communities.

Article 7:

ICOMOS members are committed to ensuring that conservation decisions are based on adequate knowledge and research where viable options are explored and that chosen options are justified.

ICOMOS members ensure that complete, durable and accessible records are made of the conservation process and works carried out (including diagnostic examination, monitoring techniques, managerial methods, preventive conservation and restoration intervention) on all conservation projects for which they are responsible. Such documentation should be placed in a permanent archive (such as a national library) and made publicly accessible as promptly as possible, (subject to requirements of client/employer confidentiality, security and privacy), and where this is culturally

appropriate.

Article 8:

In an emergency, where heritage monuments, sites and other cultural places are in immediate danger or at risk, ICOMOS members render all assistance practicable, provided they do not put their own health in jeopardy.

Article 9:

ICOMOS members are personally and professionally accountable to their society and community for the authorship and validity of their advice, and for data collected, analyses performed and plans developed under their direction.

Article 10:

ICOMOS members actively discourage misrepresentation, false advertising and/or misuse of work and will accurately and fairly acknowledge, record and publicise the intellectual, material and practical contributions of others.

Article 11:

ICOMOS members oppose any manipulation or the concealment of results of necessary conservation work to meet outside demands. Subject to client/employer confidentiality, ICOMOS members ensure appropriate disclosure of the scope and limitations of their work, for example, limitations due to insufficient resources, budgetary constraints or other factors.

Article 12:

ICOMOS members act in an honest, impartial and tolerant manner. An ICOMOS member will always advise another member (where another member's involvement is known about) when undertaking a commission or providing a second opinion to assess or review work carried out by that member.

Article 13:

Members undertake to enhance and to uphold the dignity and reputation of ICOMOS. They conduct their professional activities in an open, honest, accountable and objective manner, avoiding bias or dishonesty. Members shall at all times avoid or publicly declare any real or apparent conflict of interest.

Article 14:

A member may not claim to act or speak on behalf of ICOMOS or one of its committees, without the authority of the relevant ICOMOS Committee.

Article 15:

Failure to observe the principles and obligations of this statement constitutes unprofessional conduct and may bring ICOMOS into disrepute. ICOMOS membership is contingent upon the member conforming to the provisions and the spirit of the Ethical Commitment Statement. Failure to observe the articles of this statement may cause sanctions against the member, including review of his/her ongoing membership. This Statement is from time to time amended by the Executive Committee of ICOMOS and ratified by members of an ICOMOS General Assembly.

- **ICOMOS CHARTER-PRINCIPLES FOR THE ANALYSIS, CONSERVATION AND STRUCTURAL RESTORATION OF ARCHITECTURAL HERITAGE**
Final draft for submission to the 14th General Assembly of ICOMOS in Victoria Falls, October 2003
PRINCIPLES
PURPOSE OF THE DOCUMENT
Structures of architectural heritage, by their very nature and history (material and assembly), present a number of challenges in diagnosis and restoration that limit the application of modern legal codes and building standards. Recommendations are desirable and necessary to both ensure rational methods of analysis and repair methods appropriate to the cultural context.

These Recommendations are intended to be useful to all those involved in conservation and restoration problems, but cannot in anyway replace specific knowledge acquired from cultural and scientific texts.

The Recommendations presented in the complete document are in two sections: Principles, where the basic concepts of conservation are presented; Guidelines, where the rules and methodology that a designer should follow are discussed. Only the Principles have the status of an approved/ratified ICOMOS document.

The guidelines are available in English in a separate document.

PRINCIPLES

1 General criteria

1.1 Conservation, reinforcement and restoration of architectural heritage requires a multi-disciplinary approach.

1.2 Value and authenticity of architectural heritage cannot be based on fixed criteria because the respect due to all cultures also requires that its physical heritage be considered within the cultural context to which it belongs.

1.3 The value of architectural heritage is not only in its appearance, but also in the integrity of all its components as a unique product of the specific building technology of its time. In particular the removal of the inner structures maintaining only the façades does not fit the conservation criteria.

1.4 When any change of use or function is proposed, all the conservation requirements and safety conditions have to be carefully taken into account.

1.5 Restoration of the structure in Architecture Heritage is not an end in itself but a means to an end, which is the building as a whole.

1.6 The peculiarity of heritage structures, with their complex history, requires the organisation of studies and proposals in precise steps that are similar to those used in medicine. Anamnesis, diagnosis, therapy and controls, corresponding respectively to the searches for significant data and information, individuation of the causes of damage and decay, choice of the remedial measures and control of the efficiency of the interventions. In order to achieve cost effectiveness and minimal impact on architectural heritage using funds available in a rational way; it is usually necessary that the study repeats these steps in an iterative process.

1.7 No action should be undertaken without having ascertained the achievable benefit and harm to the architectural heritage, except in cases where urgent safeguard measures are necessary to avoid the imminent collapse of the structures (e.g. after seismic damages); those urgent measures, however, should when possible avoid modifying the fabric in an irreversible way.

2 Researches and diagnosis

2.1 Usually a multidisciplinary team, to be determined in relation to the type and the scale of the problem, should work together from the first steps of a study - as in the initial survey of the site and the preparation of the investigation programme.

2.2 Data and information should first be processed approximately, to establish a more comprehensive plan of activities in proportion to the real problems of the structures.

2.3 A full understanding of the structural and material characteristics is required in conservation practice. Information is essential on the structure in its original and earlier states, on the techniques that were used in the construction, on the alterations and their effects, on the phenomena that have occurred, and, finally, on its present state.

2.4 In archaeological sites specific problems may be posed because structures have to be stabilised during excavation when knowledge is not yet complete. The structural responses to a "rediscovered" building may be completely different from those to an "exposed" building. Urgent site-structural-solutions, required to stabilise the structure

as it is being excavated, should not compromise the complete building's concept form and use.

2.5 Diagnosis is based on historical, qualitative and quantitative approaches; the qualitative approach being mainly based on direct observation of the structural damage and material decay as well as historical and archaeological research, and the quantitative approach mainly on material and structural tests, monitoring and structural analysis.

2.6 Before making a decision on structural intervention it is indispensable to determine first the causes of damage and decay, and then to evaluate the safety level of the structure.

2.7 The safety evaluation, which is the last step in the diagnosis, where the need for treatment measures is determined, should reconcile qualitative with quantitative analysis: direct observation, historical research, structural analysis and, if it is the case, experiments and tests.

2.8 Often the application of the same safety levels as in the design of new buildings requires excessive, if not impossible, measures. In these cases specific analyses and appropriate considerations may justify different approaches to safety.

2.9 All aspects related to the acquired information, the diagnosis including the safety evaluation, and the decision to intervene should be described in an "EXPLANATORY REPORT".

3 Remedial measures and controls

3.1 Therapy should address root causes rather than symptoms.

3.2 The best therapy is preventive maintenance

3.3 Safety evaluation and an understanding of the significance of the structure should be the basis for conservation and reinforcement measures.

3.4 No actions should be undertaken without demonstrating that they are indispensable.

3.5 Each intervention should be in proportion to the safety objectives set, thus keeping intervention to the minimum to guarantee safety and durability with the least harm to heritage values.

3.6 The design of intervention should be based on a clear understanding of the kinds of actions that were the cause of the damage and decay as well as those that are taken into account for the analysis of the structure after intervention; because the design will be dependent upon them.

3.7 The choice between "traditional" and "innovative" techniques should be weighed up on a case-by-case basis and preference given to those that are least invasive and most compatible with heritage values, bearing in mind safety and durability requirements.

3.8 At times the difficulty of evaluating the real safety levels and the possible benefits of interventions may suggest "an observational method", i.e. an incremental approach, starting from a minimum level of intervention, with the possible subsequent adoption of a series of supplementary or corrective measures.

3.9 Where possible, any measures adopted should be "reversible" so that they can be removed and replaced with more suitable measures when new knowledge is acquired. Where they are not completely reversible, interventions should not limit further interventions.

3.10 The characteristics of materials used in restoration work (in particular new materials) and their compatibility with existing materials should be fully established. This must include long-term impacts, so that undesirable side-effects are avoided.

3.11 The distinguishing qualities of the structure and its environment, in their original or earlier states, should not be destroyed.

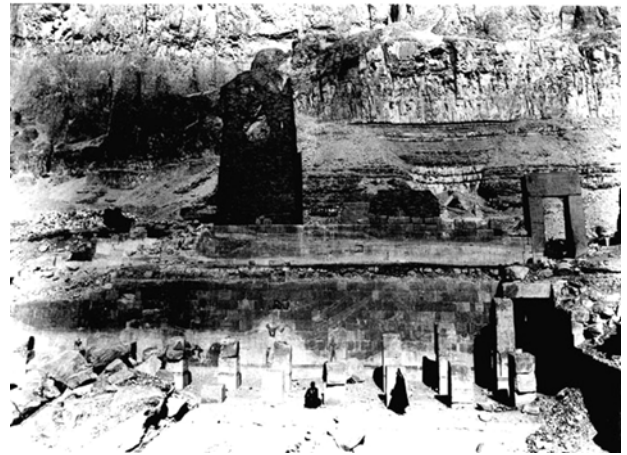
- 3.12 Each intervention should, as far as possible, respect the concept, techniques and historical value of the original or earlier states of the structure and leaves evidence that can be recognised in the future.
- 3.13 Intervention should be the result of an overall integrated plan that gives due weight to the different aspects of architecture, structure, installations and functionality.
- 3.14 The removal or alteration of any historic material or distinctive architectural features should be avoided whenever possible.
- 3.15 Deteriorated structures whenever possible should be repaired rather than replaced.
- 3.16 Imperfections and alterations, when they have become part of the history of the structure, should be maintained so far so they do not compromise the safety requirements.
- 3.17 Dismantling and reassembly should only be undertaken as an optional measure required by the very nature of the materials and structure when conservation by other means impossible, or harmful.
- 3.18 Provisional safeguard systems used during the intervention should show their purpose and function without creating any harm to heritage values.
- 3.19 Any proposal for intervention must be accompanied by a programme of control to be carried out, as far as possible, while the work is in progress.
- 3.20 Measures that are impossible to control during execution should not be allowed.
- 3.21 Checks and monitoring during and after the intervention should be carried out to ascertain the efficacy of the results.
- 3.22 All the activities of checking and monitoring should be documented and kept as part of the history of the structure.

2. Dokumentacja rysunkowa i fotograficzna⁵⁵

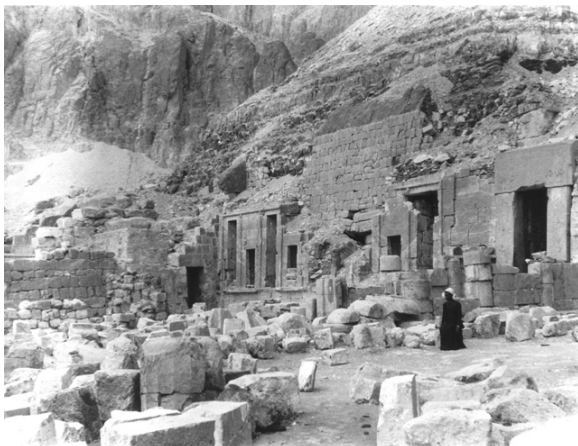
Deir el-Bahari – świątynia królowej Hatszepsut

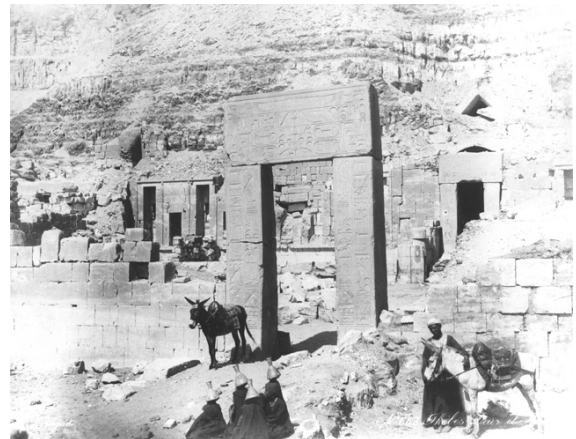
Rys. 58 Świątynia Hatszepsut. Widok ogólny z roku 1895

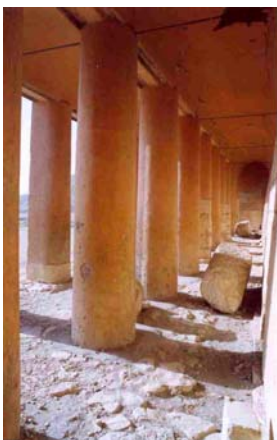
Rys. 59 Świątynia Hatszepsut. Widok na środkowy i górny portyk, z zachowaną wieżą koptyjskiego klasztoru

Rys. 60 Świątynia Hatszepsut. Dziedziniec górnego tarasu, widok z roku 1895

Rys. 61 Świątynia Hatszepsut. Portal wejściowy na dziedziniec, widok z 1895 roku

Rys. 62 Świątynia Hatszepsut. Południowy portyk dolnego tarasu. Stan obecny

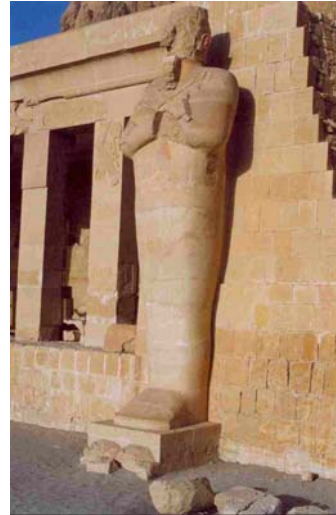

Rys. 63 Świątynia Hatszepsut. Południowy portyk dolnego tarasu. Fragment połączenia sklepienia z ścianami. Stan obecny

⁵⁵ Wybrana dokumentacja.

Rys. 64 Świątynia Hatszepsut. Północny portyk donnego tarasu. Reintegracja figury ozyriackiej z lat 1928 - 1929

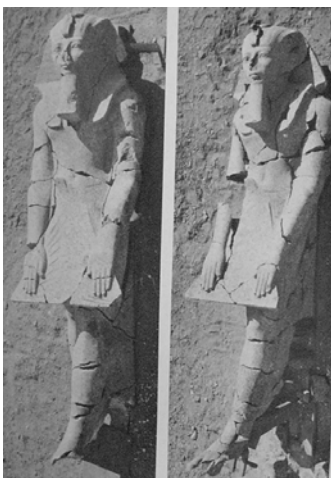
Rys. 65 Świątynia Hatszepsut. Północny portyk donnego tarasu. Reintegracja figury ozyriackiej z lat 1928 - 1929. Stan dzisiejszy

Rys. 66 Świątynia Hatszepsut. Północny portyk donnego tarasu. Reintegracja portyku. Stan dzisiejszy

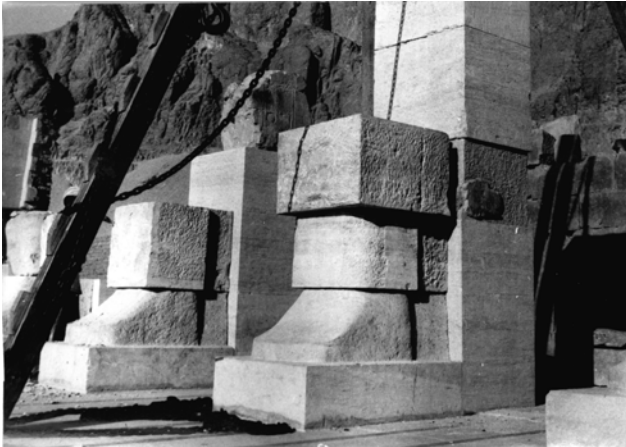
Rys. 67 Świątynia Hatszepsut. Północny portyk donnego tarasu. Rekonstrukcja baz. Stan dzisiejszy

Rys. 68 Świątynia Hatszepsut. Fragmenty odnalezione w latach 1927 - 1928 statui królowej. Aktualnie znajdują się w muzeach w Kairze i Nowym Yorku

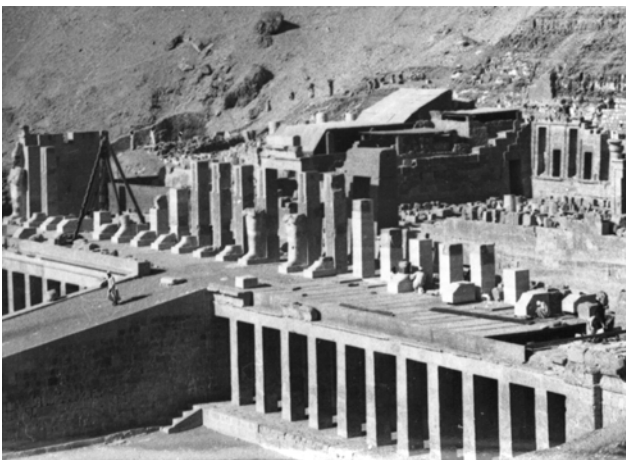
Rys. 69 Świątynia Hatszepsut. Kaplica Hatszepsut

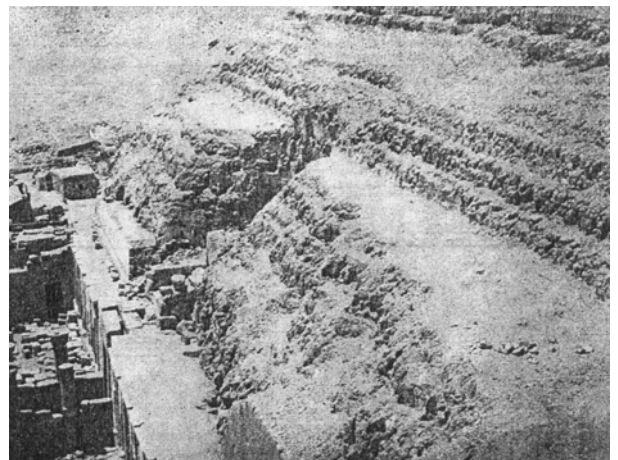
Rys. 70 Świątynia Hatszepsut. Górny portyk.
Rekonstrukcja figur ozyriackich. Stan z roku 1963

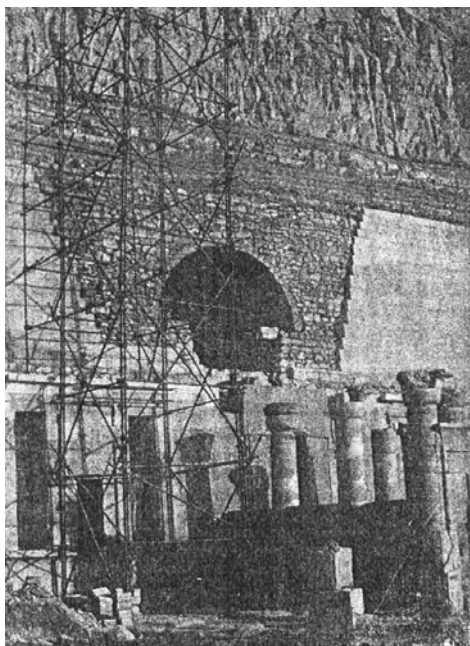
Rys. 71 Świątynia Hatszepsut. Dziedziniec trzeciego tarasu. Stan z roku 1964

Rys. 72 Świątynia Hatszepsut. Widok ogólny na trzeci taras. Stan z roku 1964

Rys. 73 Świątynia Hatszepsut. Ściana osłonowa dziedzińca. Widok przed przystąpieniem do prac restauracyjnych

Rys. 74 Świątynia Hatszepsut. Ściana zachodnia dziedzińca wraz z ścianą osłonową. Widok na prace reintegracyjne

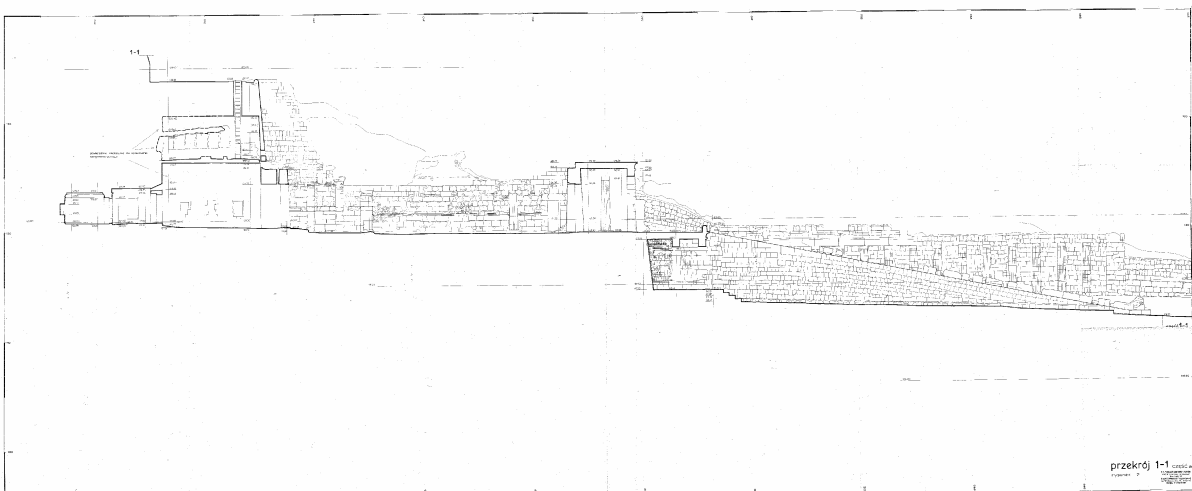
Rys. 75 Świątynia Hatszepsut. Ściana zachodnia dziedzińca wraz z ścianą osłonową. Stan obecny

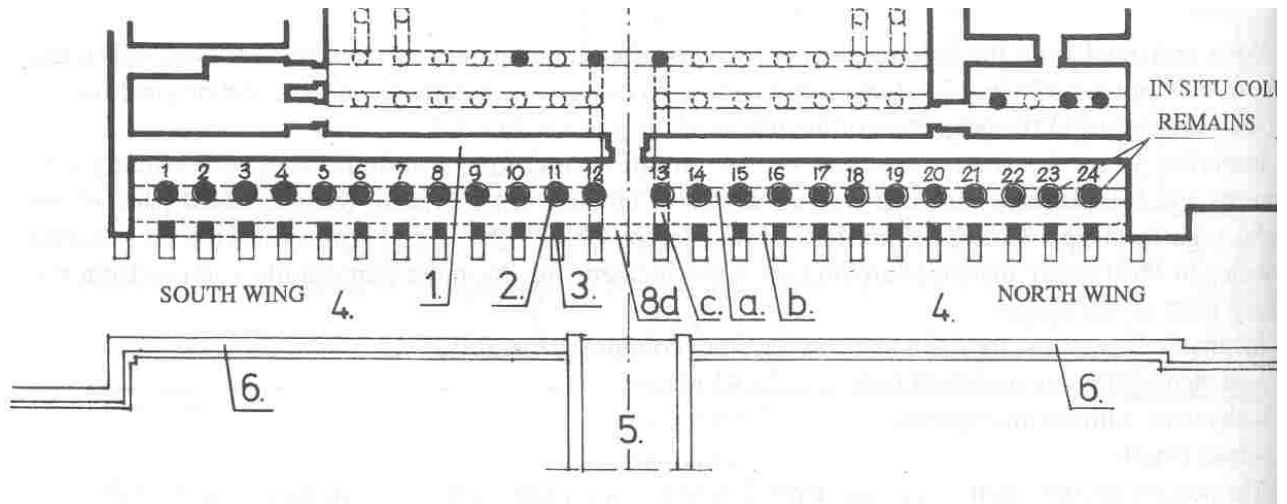
Rys. 76 Świątynia Hatszepsut. Widok ogólny

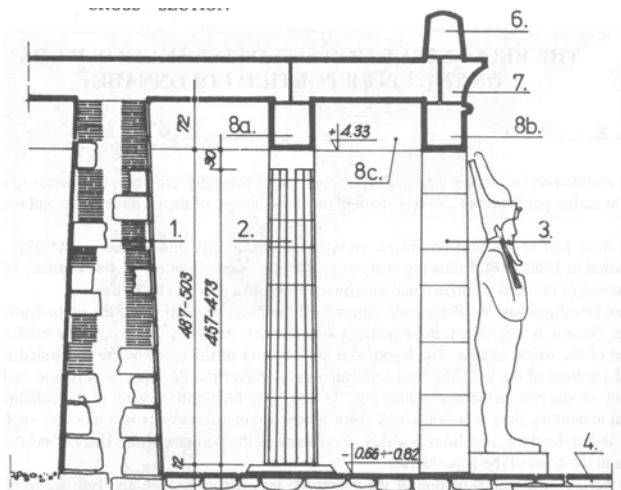
Rys. 77 Świątynia Hatszepsut. Elewacja frontowa

Rys. 78 Świątynia Hatszepsut. Przekrój poprzeczny

Rys. 79 Świątynia Hatszepsut. Portyk górnego tarasu. Projekt reintegracji

Rys. 80 Świątynia Hatszepsut. Portyk górnego tarasu. Projekt reintegracji. Przekrój

Rys. 81 Świątynia Hatszepsut. Portyk górnego tarasu. Stan obecny

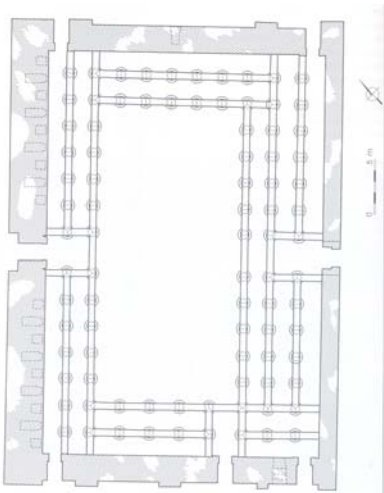
Rys. 82 Świątynia Hatszepsut. Portyk górnego tarasu. Ekspozycja zachowanych fragmentów figur ozyriackich Stan obecny

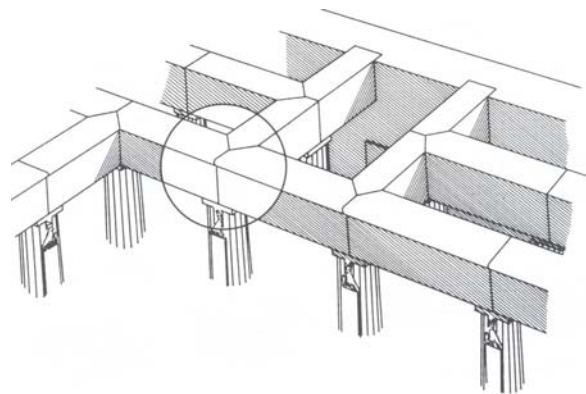
Rys. 83 Świątynia Hatszepsut. Portyk górnego tarasu. Figury ozyriackie Stan obecny

Rys. 84 Świątynia Hatszepsut. Dziedziniec górnego tarasu. Stan obecny

Rys. 85 Świątynia Hatszepsut. Dziedziniec górnego tarasu. Propozycja rozmieszczenie architrawów

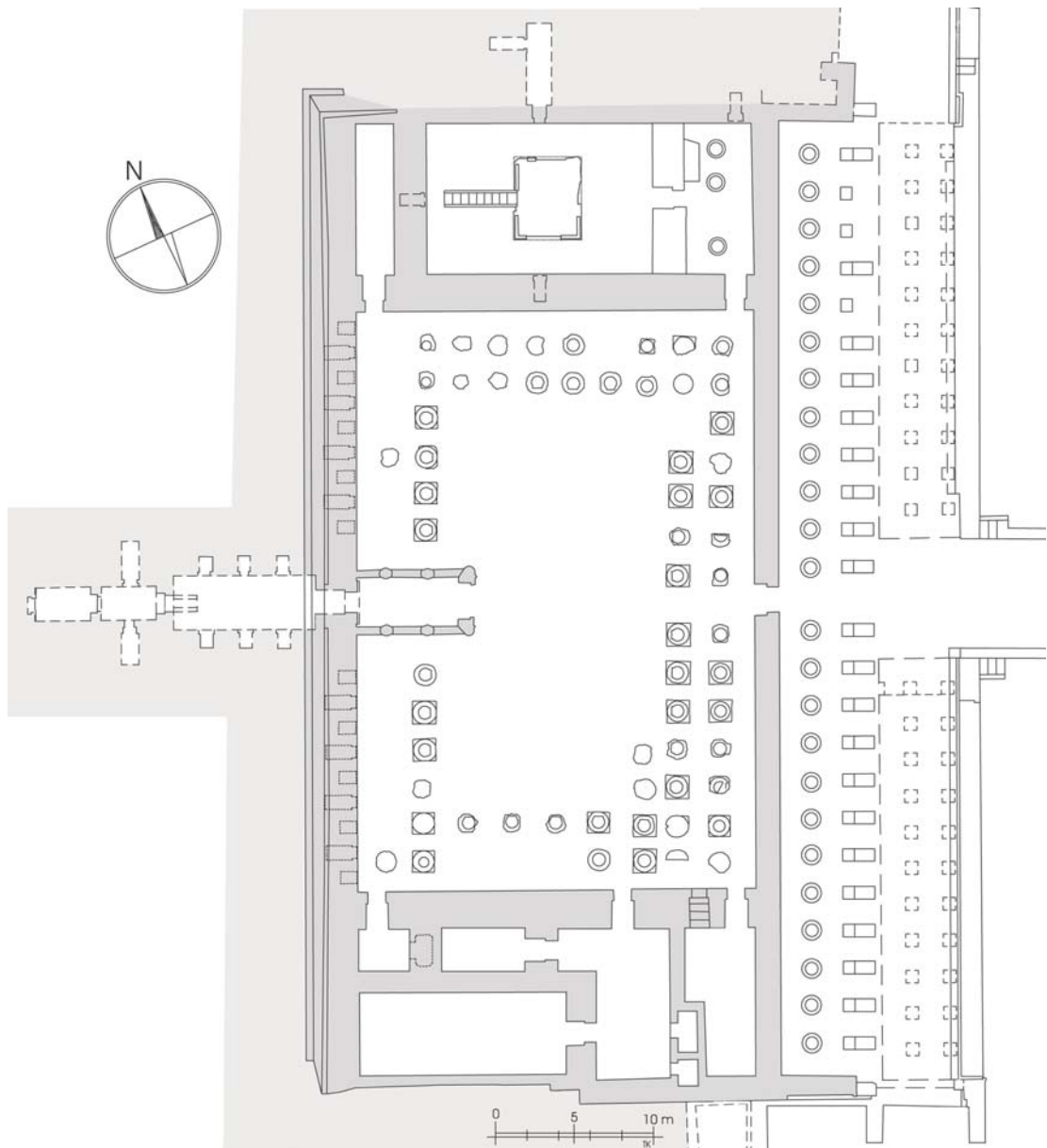
Rys. 86 Świątynia Hatszepsut. Dziedziniec górnego tarasu. Architrawy

Rys. 87 Świątynia Hatszepsut. Dziedziniec górnego tarasu.

Rys. 88 Świątynia Hatszepsut. Dziedziniec górnego tarasu. Ekspozycja kolumny dziedzińca

Rys. 89 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Stan obecny

Rys. 90 Świątynia Hatszepsut. Dziedziniec górnego tarasu. Portyk Ptolomejski. Stan obecny

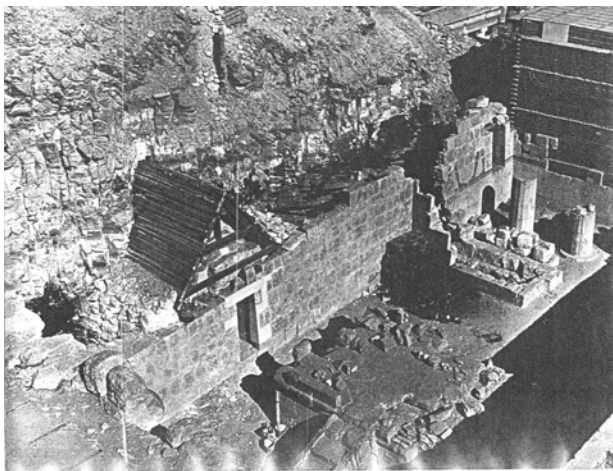
Rys. 91 Świątynia Hatszepsut. Dziedziniec górnego tarasu. Portal wejściowy. Stan obecny

Rys. 92 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Portal wejściowy do sanktuarium. Stan obecny

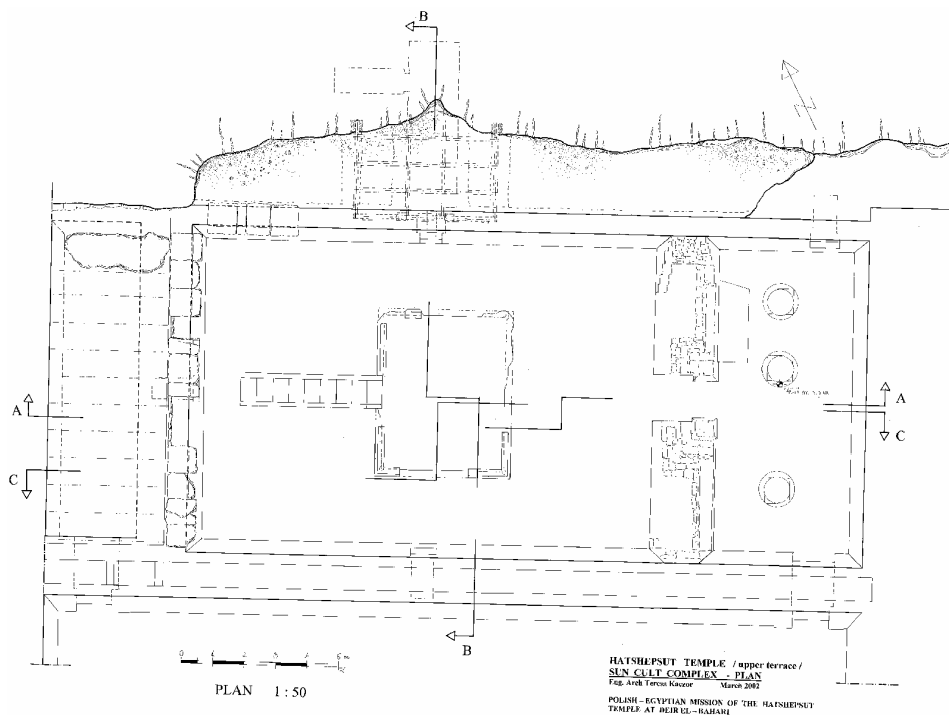
Rys. 93 Świątynia Hatszepsut. Sanktuarium Amona. Stan obecny

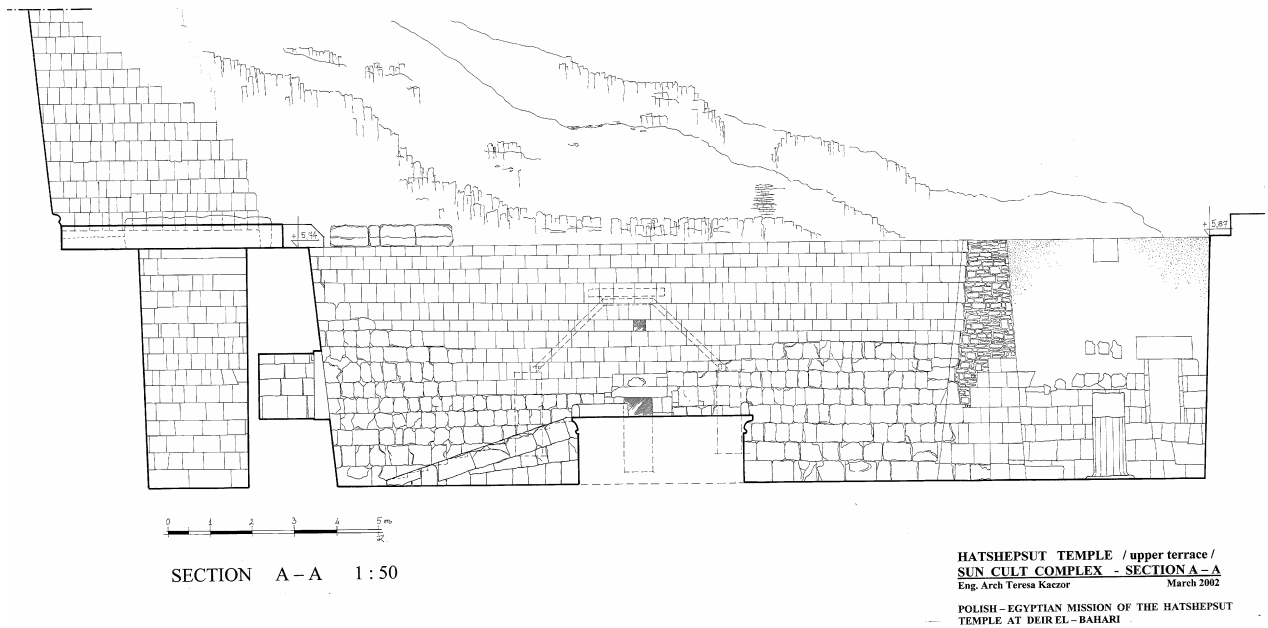
Rys. 94 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Kompleks słoneczny. Stan z roku 1988

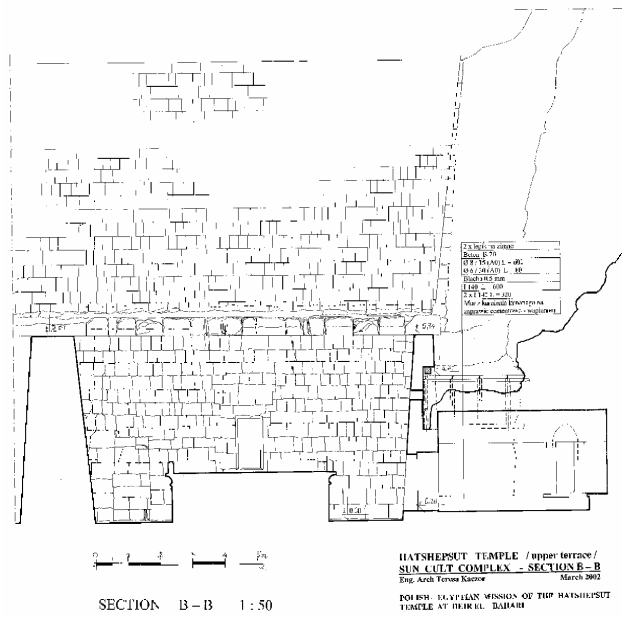
Rys. 95 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Kompleks słoneczny. Mała kaplica Anubisa. Stan z roku 1988

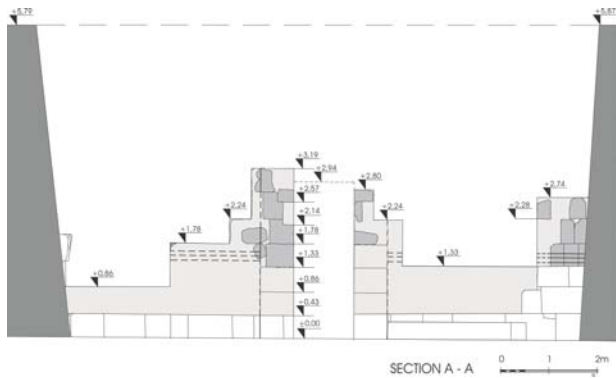
Rys. 96 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Kompleks słoneczny. Projekt restauracji, rzut, rok 2002

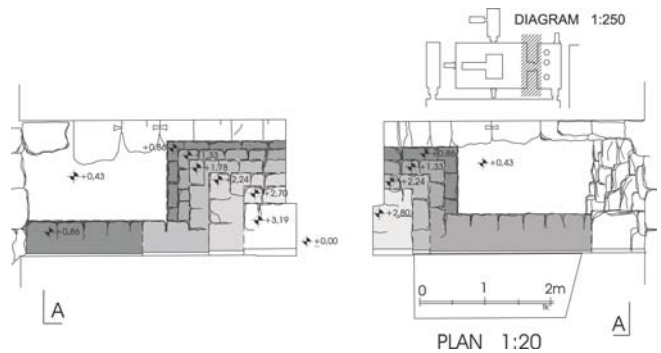
Rys. 97 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Kompleks słoneczny. Projekt restauracji, przekrój A – A, rok 2002

Rys. 98 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Kompleks słoneczny. Projekt restauracji, przekrój B – B, rok 2002

Rys. 99 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Kompleks słoneczny. Westybul Re – Horachte. Projekt restauracji, przekrój A – A, rok 2002

Rys. 100 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Kompleks słoneczny. Westybul Re – Horachte. Projekt restauracji, rzut, rok 2002

Rys. 101 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Kompleks słoneczny. Prace restauracyjne, rok 2002

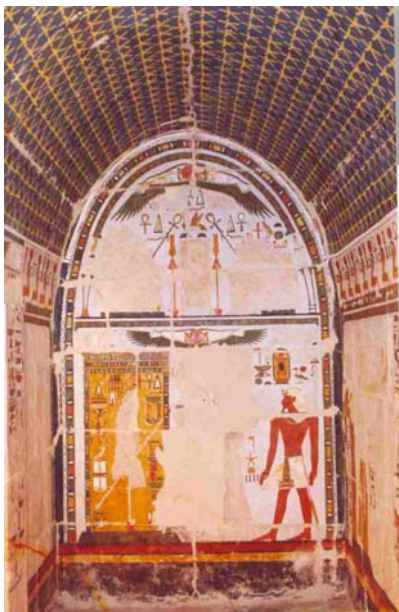
Rys. 102 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Kompleks słoneczny. Prace restauracyjne, rok 2002

Rys. 103 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Kompleks słoneczny, rok 2002

Rys. 104 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Kompleks słoneczny, rok 2002

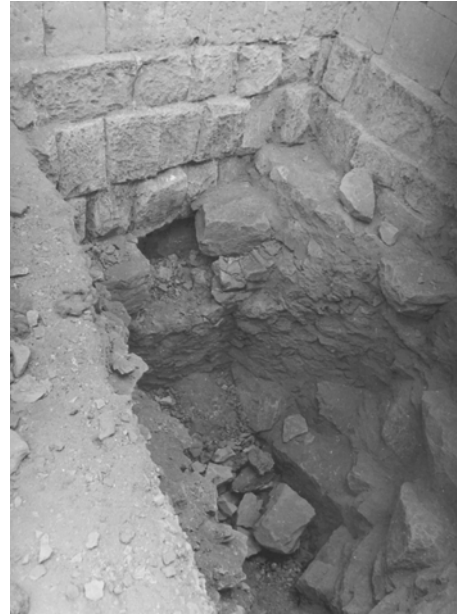
Rys. 105 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Kompleks słoneczny. Mała kaplica Anubisa, rok 2002

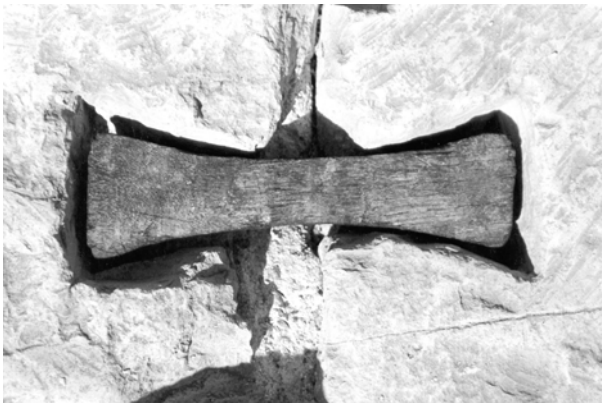
Rys. 106 Świątynia Hatszepsut. Górny taras. Kompleks słoneczny. Mała kaplica Anubisa, rok 2002

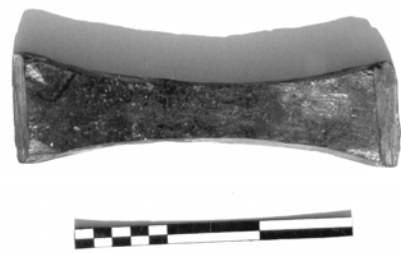
Rys. 107 Świątyni Hatszepsut. Górny Taras. Przejście do kompleksu królewskiego. Wykop z prac badawczych fundamentów. Stan z roku 1985

Rys. 108 Świątyni Hatszepsut. Górny Taras. Przejście do kompleksu królewskiego. Wykop z prac badawczych fundamentów. Stan z roku 1985

Rys. 109 Świątyni Hatszepsut. Jaskółczy ogon

Rys. 110 Świątyni Hatszepsut. Jaskółczy ogon

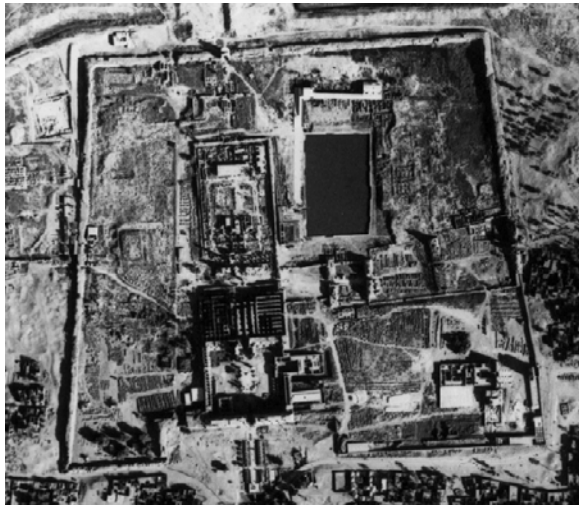

Rys. 111 Świątyni Hatszepsut. Głowa królowej Hatszepsut. Ekspozycja

Rys. 112 Świątyni Hatszepsut. Chorus wieńczący rampę prowadzącą na górny taras

Karnak – Okręg Amona

Rys. 113 Okręg Amona. Widok z lotu ptaka

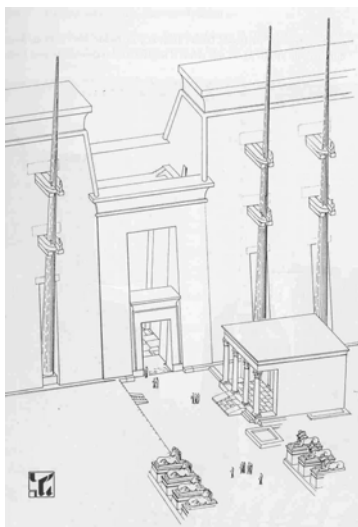
Rys. 114 Okręg Amona. Oś wschód – zachód. Widok z lotu ptaka

Rys. 115 Okręg Amona. Aleja sfinksów i pierwszy pylon. Stan z roku 1890

Rys. 116 Okręg Amona. Aleja sfinksów i pierwszy pylon. Stan obecny

Rys. 117 Okręg Amona. Propozycja rekonstrukcji

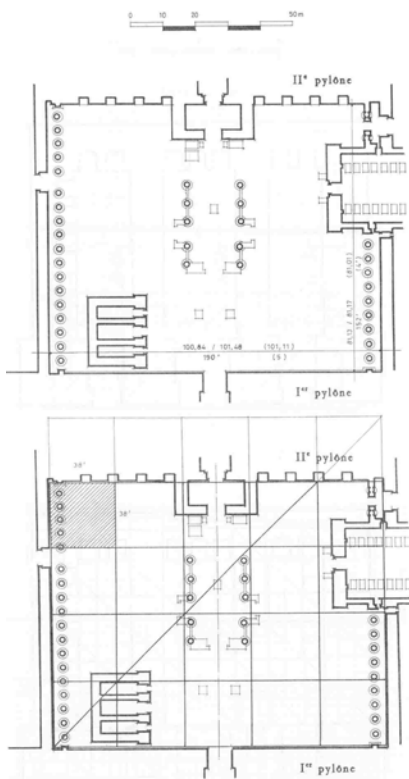
Rys. 118 Okręg Amona. Aleja sfinksów i pierwszy pylon. Stan obecny

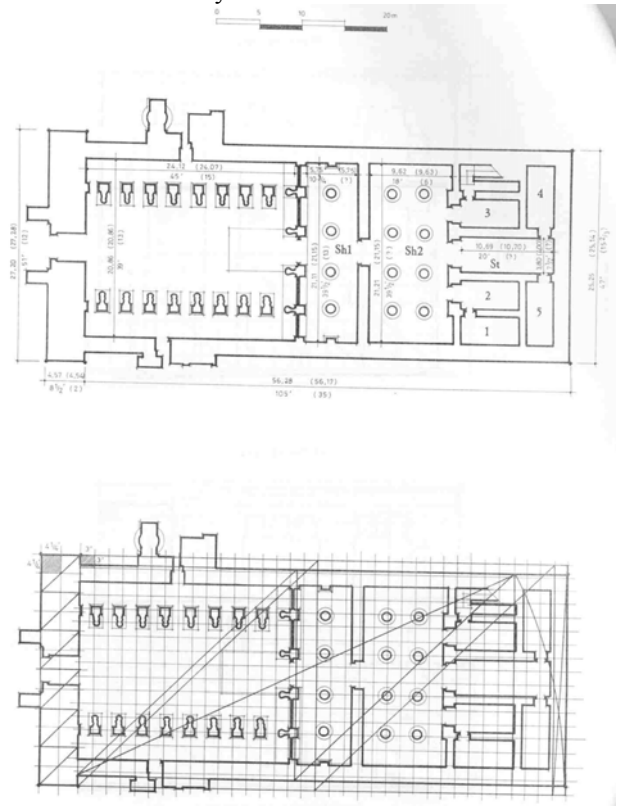
Rys. 119 Okręg Amona. Wielki dziedziniec z kolumną Taharki. Widok z 1890 roku

Rys. 120 Okręg Amona. Wielki dziedziniec z kolumną Taharki. Stan obecny

Rys. 121 Okręg Amona. Wielki dziedziniec. Badania architektoniczne

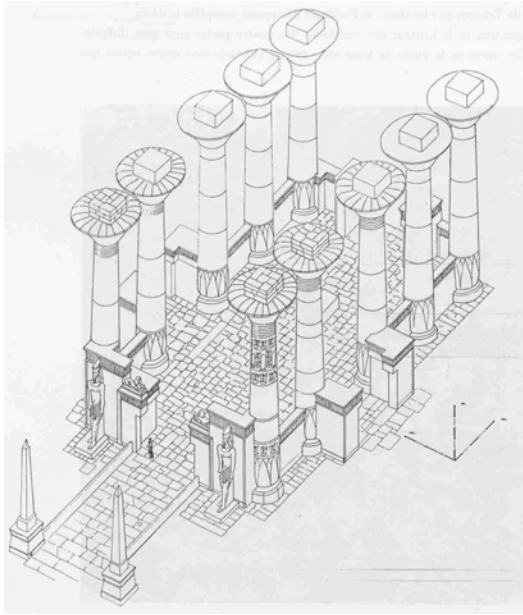
Rys. 122 Okręg Amona. Świątynia Ramzesa III. Badania architektoniczne

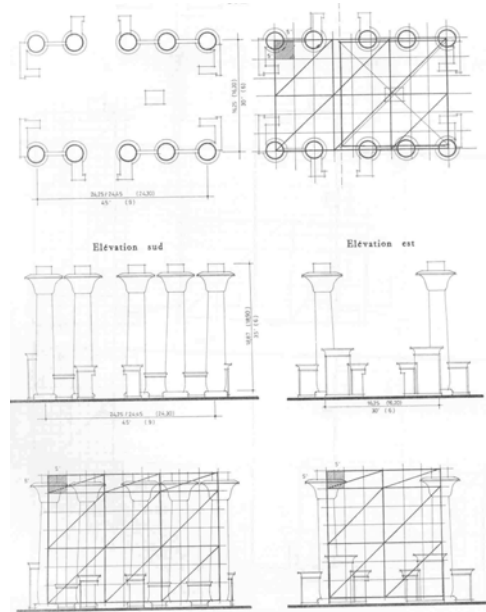
Rys. 123 Okręg Amona. Wielki dziedziniec. Stan obecny

Rys. 124 Okręg Amona. Świątynia Ramzesa III. Stan obecny

Rys. 125 Okręg Amona. Wielki dziedziniec. Propozycja rekonstrukcji kiosku Taharki

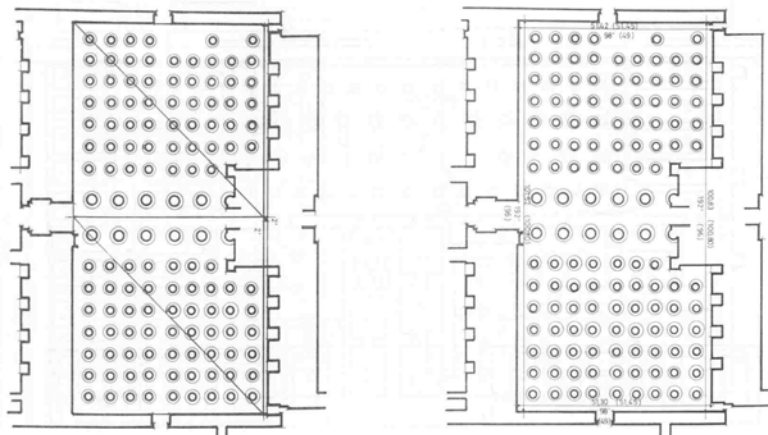
Rys. 126 Okręg Amona. Wielki dziedziniec. Badania architektoniczne kiosku Taharki

Rys. 127 Okręg Amona. Sala hypostylowa. Stan z roku 1887

Rys. 128 Okręg Amona. Sala hypostylowa. Stan obecny

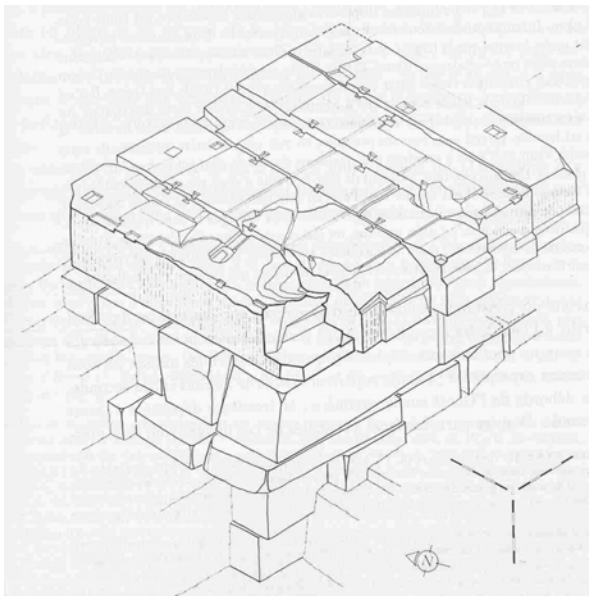
Rys. 129 Okręg Amona. Sala hypostylowa. Stan obecny

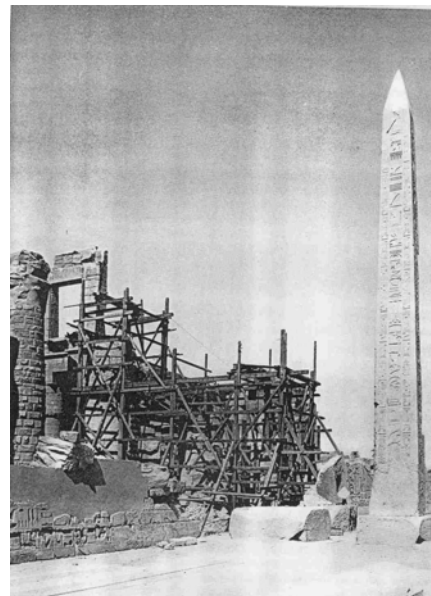
Rys. 130 Okręg Amona. Sala hypostylowa. Stan obecny

Rys. 131 Okręg Amona. Sala hypostylowa. Stan obecny

Rys. 132 Okręg Amona. Fundament III pylonu

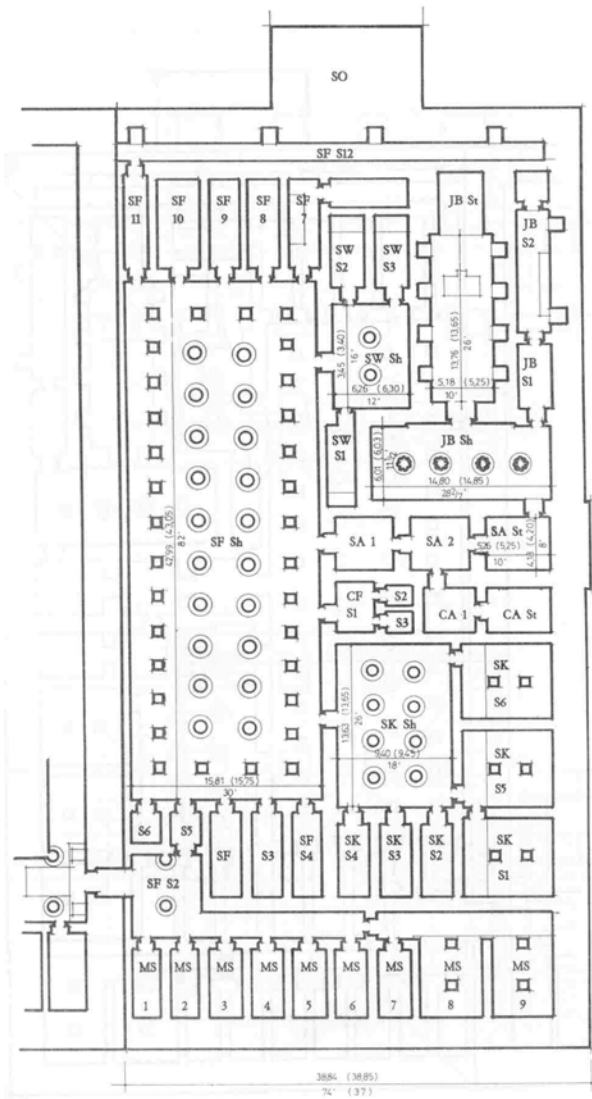
Rys. 133 Okręg Amona. Restauracja trzeciego pylonu

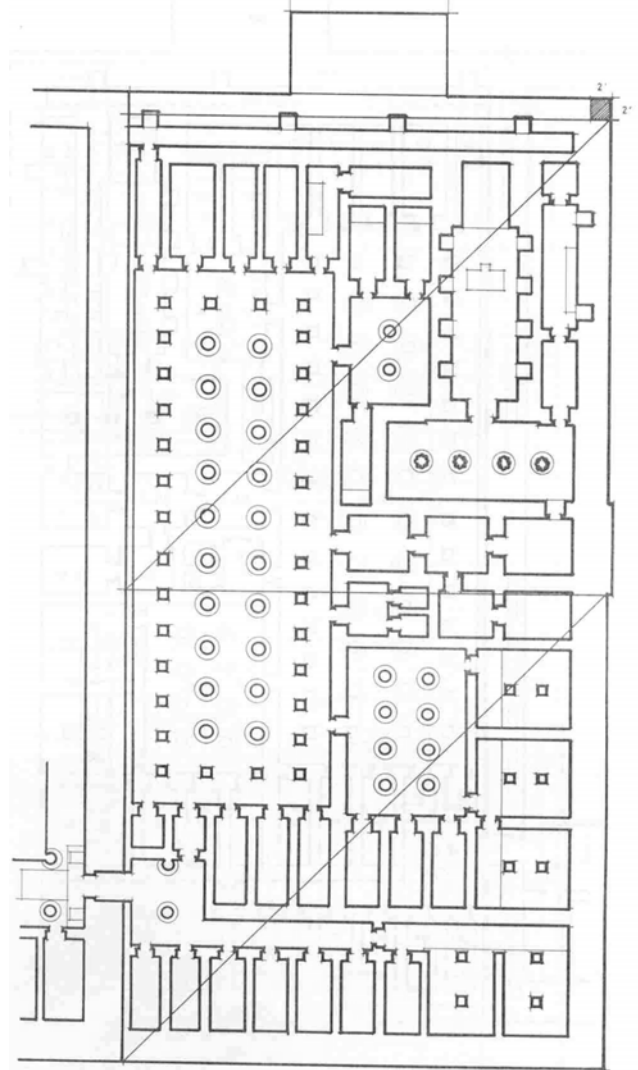
Rys. 134 Okręg Amona. Achmenu. Widok z roku 1890

Rys. 135 Okręg Amona. Achmenu. Stan obecny

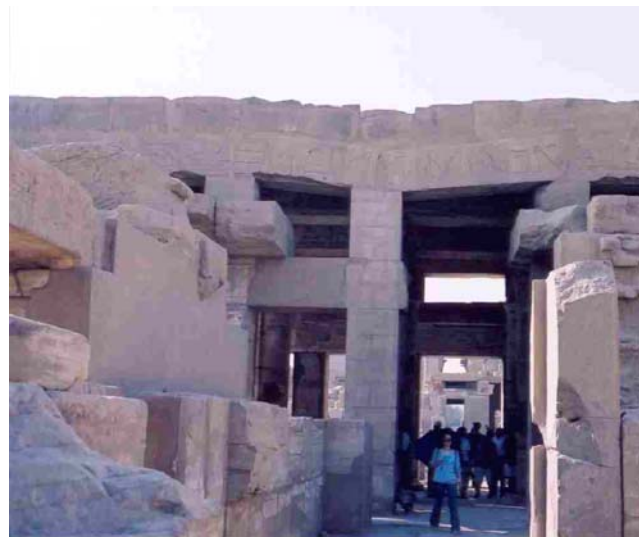
Rys. 136 Okręg Amona. Achmenu. Badania architektoniczne

Rys. 137 Okręg Amona. Achmenu. Badania architektoniczne

Rys. 138 Okręg Amona. Achmenu. Widok od strony zachodniej. Stan obecny

Rys. 139 Okręg Amona. Achmenu. Widok od strony wschodniej. Stan obecny

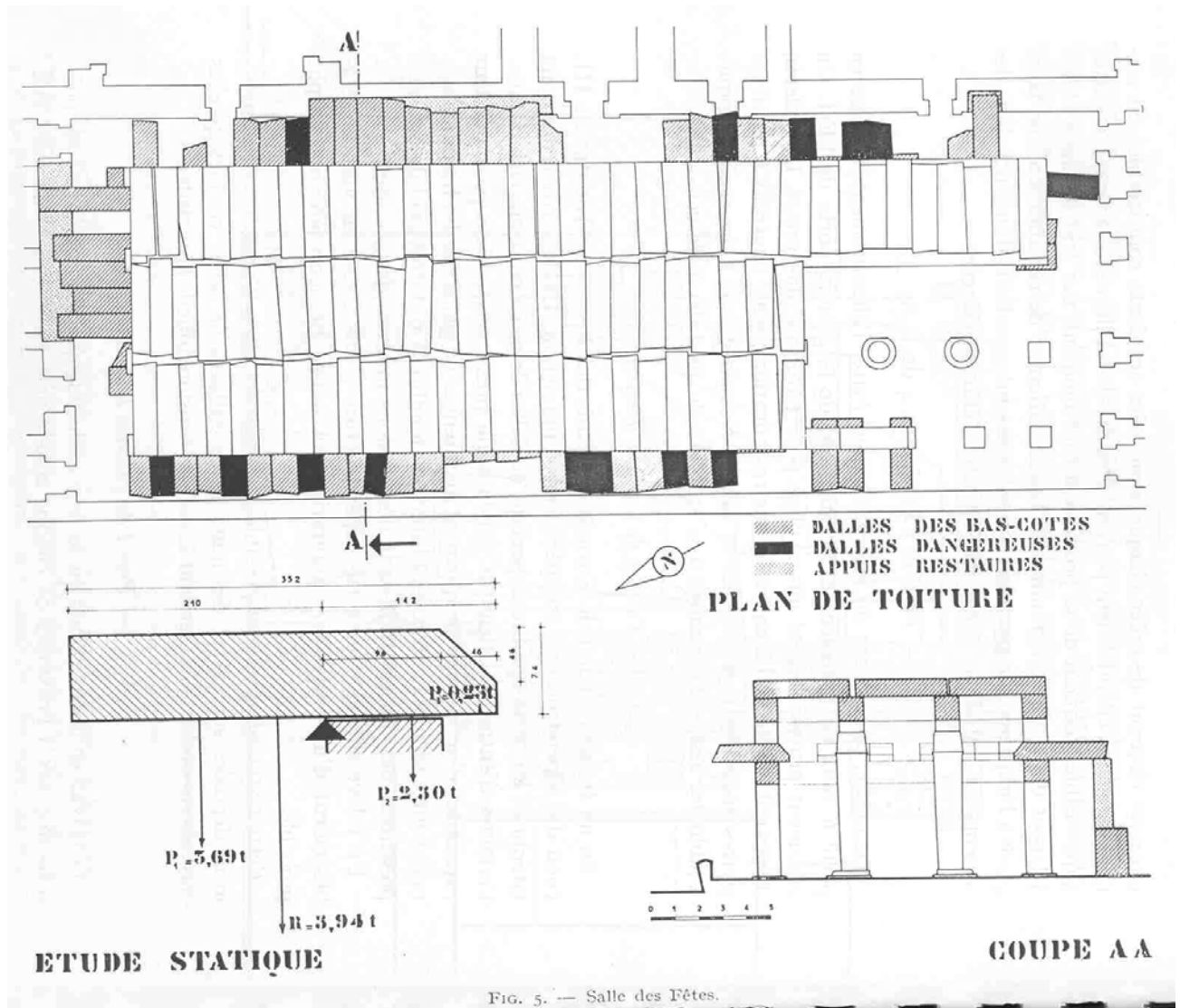

FIG. 5. — Salle des Fêtes.

Rys. 140 Okręg Amona. Achmenu. Badania architektoniczne

Rys. 141 Okręg Amona. Achmenu. Sala hypostylowa.
Stan obecnyRys. 142 Okręg Amona. Achmenu. Sala hypostylowa
Stan obecny

Rys. 143 Okręg Amona. Achmenu. Ogród botaniczny. Stan obecny

Rys. 144 Okręg Amona. Achmenu. Ogród botaniczny. Stan obecny

Rys. 145 Okręg Amona. Święte jezioro

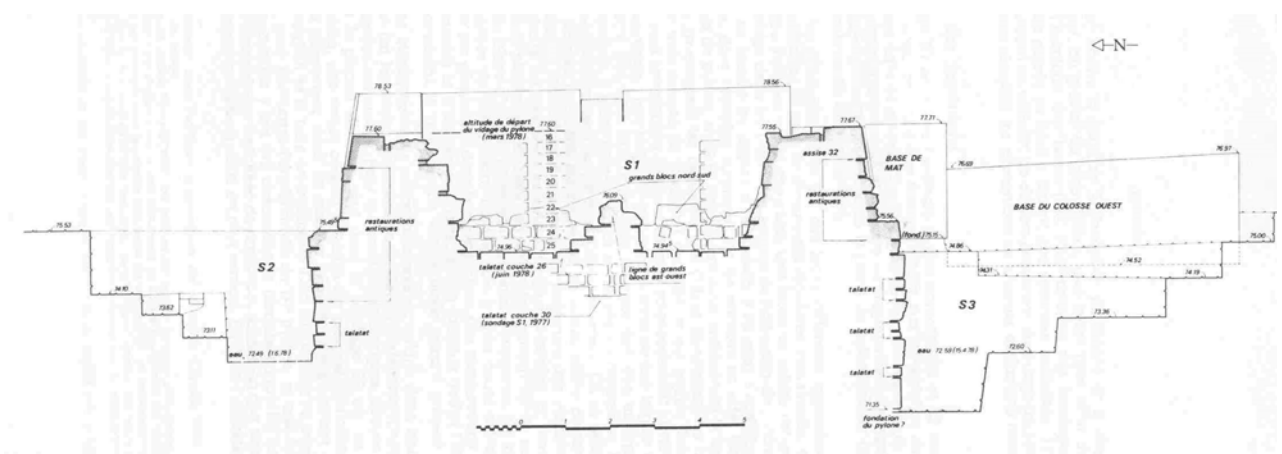
Rys. 146 Okręg Amona. Święte jezioro. Stan obecny

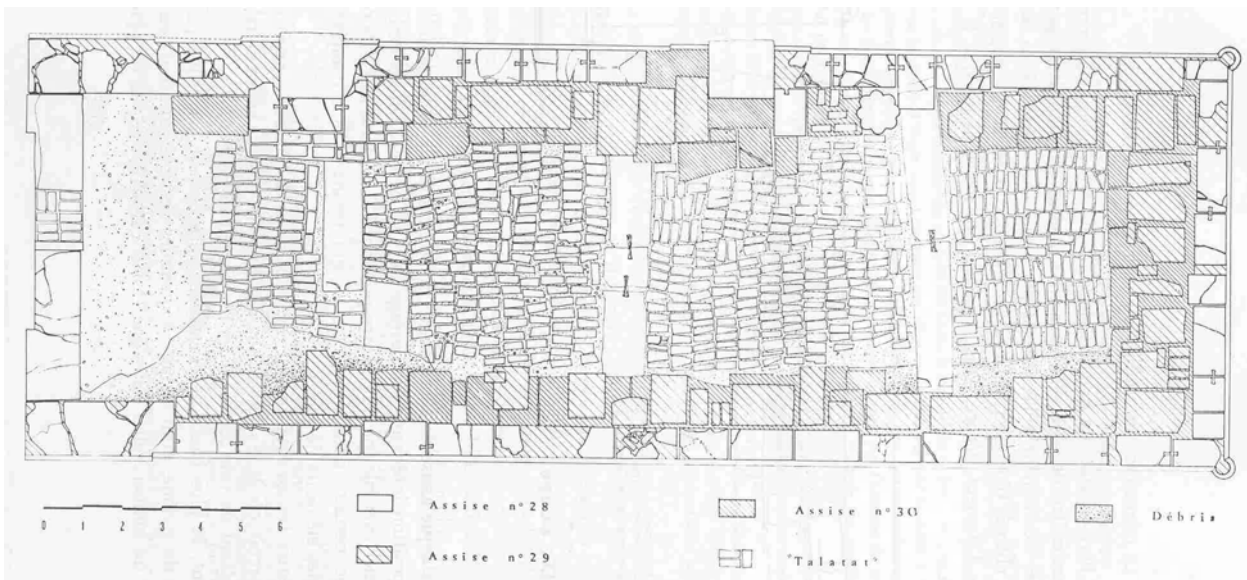
Rys. 147 Okręg Amona. VIII pylon. Stan z początku XX wieku

Rys. 148 Okręg Amona. VIII pylon. Stan obecny

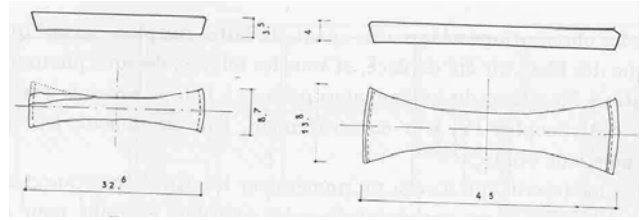
Rys. 149 Okręg Amona. IX pylon. Badania architektoniczne

Rys. 150 Okręg Amona. IX pylon. Badania architektoniczne

Rys. 151 Okręg Amona. IX pylon. Jaskółcze ogony

Rys. 152 Okręg Amona. IX pylon. Jaskółcze ogony

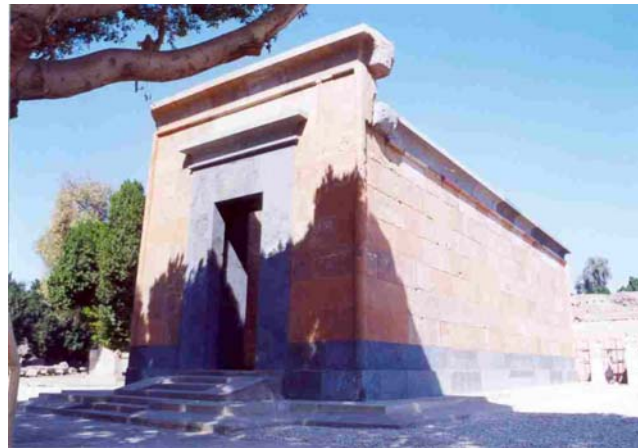
Rys. 153 Okręg Amona. IX pylon. Stan obecny

Rys. 154 Okręg Amona. IX pylon. Stan obecny

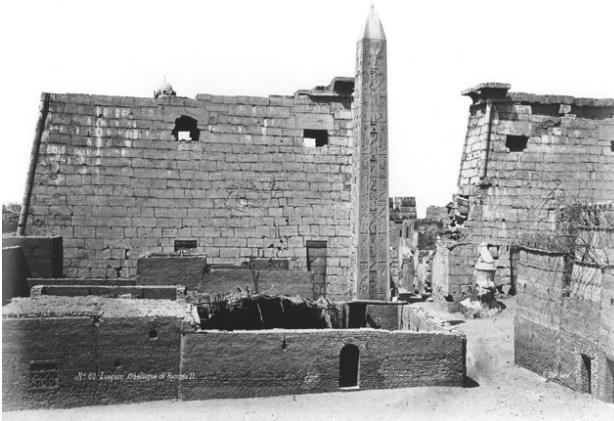

Rys. 155 Okręg Amona. Muzeum w plenerze.
Biała kaplica Senusereta I

Rys. 156 Okręg Amona. Muzeum w plenerze.
Różowa kaplica Hatszepsut

Świątyni luksorska

Rys. 157 Świątynia luksorska. Pierwszy pylon. Widok z roku 1887

Rys. 158 Świątynia luksorska. Pierwszy pylon. Stan obecny

Rys. 159 Świątynia luksorska. Pierwszy pylon. Widok z roku 1887

Rys. 160 Świątynia luksorska. Pierwszy pylon. Stan obecny

Rys. 161 Świątynia luksorska. Dziedziniec Ramzesa II. Widok z roku 1887

Rys. 162 Świątynia luksorska. Dziedziniec Ramzesa II. Stan obecny

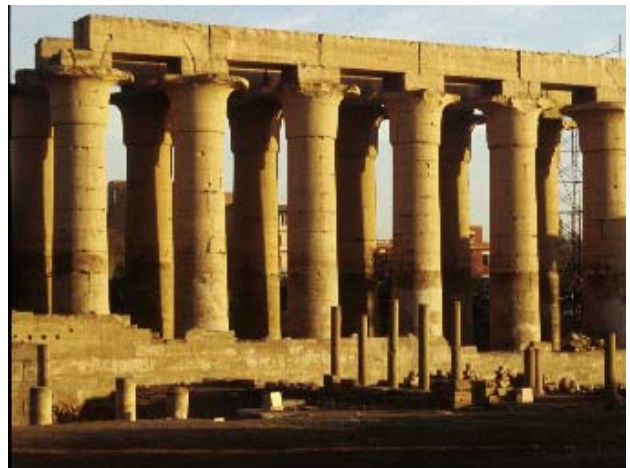
Rys. 163 Świątynia luksorska. Dziedziniec Ramzesa II z widokiem na meczet Abu Haggag. Stan obecny

Rys. 164 Świątynia luksorska. Dziedziniec Ramzesa II z widokiem na wielką kolumnadę. Stan obecny

Rys. 165 Świątynia luksorska. Wielka kolumnada. Widok z roku 1890.

Rys. 166 Świątynia luksorska. Wielka kolumnada. Stan aktualny

Rys. 167 Świątynia luksorska. Dziedziniec Amenhotepa III. Widok z roku 1890

Rys. 168 Świątynia luksorska. Dziedziniec Amenhotepa III. Stan obecny

Rys. 169 Świątynia luksorska. Wejście do sanktuarium.
Stan obecny

Rys. 170 Świątynia luksorska. Sanktuarium. Stan obecny

Rys. 171 Świątynia luksorska. Aleja sfinksów.
Stan obecny

Rys. 172 Świątynia luksorska. Aleja sfinksów.
Stan obecny

Rys. 173 Świątynia luksorska. Platformy na bloki dekorowane

Rys. 174 Świątynia luksorska. Prace oczyszczające
i konserwatorskie

Medinet Habu

Rys. 175 Medinet Habu. Widok ogólny z roku 1887

Rys. 176 Medinet Habu. Widok ogólny z roku 1887

Rys. 177 Medinet Habu. Pierwszy dziedziniec. Widok ogólny z roku 1887

Rys. 178 Medinet Habu. Widok na świątynię Amona. Widok ogólny z roku 1890

Rys. 179 Medinet Habu. Pierwszy pylon. Widok ogólny z roku 1894

Rys. 180 Medinet Habu. Pierwszy pylon. Stan obecny

Rys. 181 Medinet Habu. Pierwszy dziedziniec. Widok z roku 1887

Rys. 182 Medinet Habu. Pierwszy dziedziniec. Stan obecny

Rys. 183 Medinet Habu. Drugi dziedziniec. Widok z roku 1887

Rys. 184 Medinet Habu. Drugi dziedziniec. Stan obecny

Rys. 185 Medinet Habu. Drugi dziedziniec. Kolumna zachodniego portyku. Stan obecny

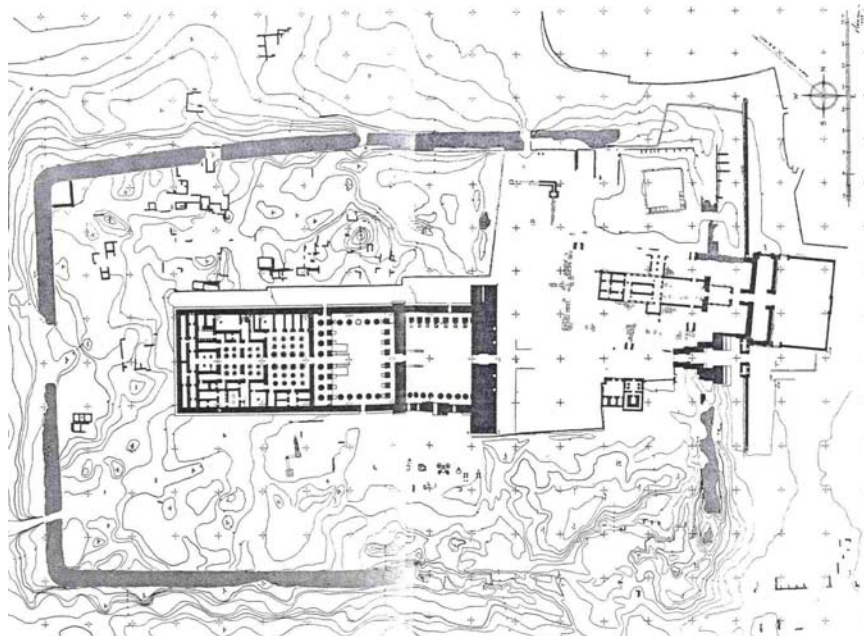
Rys. 186 Medinet Habu. Drugi dziedziniec. Kolumnada zachodniego portyku. Stan obecny

Rys. 187 Medinet Habu. Pierwsza i druga sala hypostylowa. Widok ogólny z roku 1894

Rys. 188 Medinet Habu. Pierwsza sala hypostylowa. Stan obecny

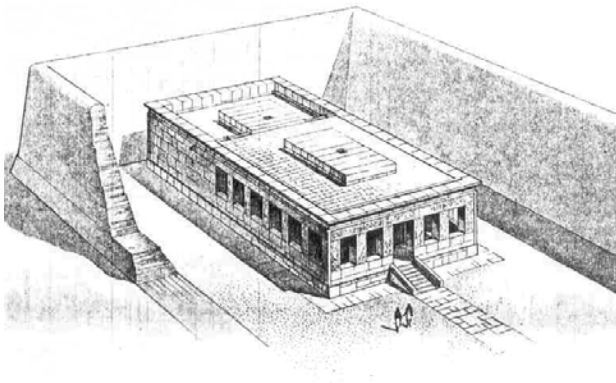
Rys. 189 Medinet Habu. Plan wg Uvo Höelscher'a z 1928 r.

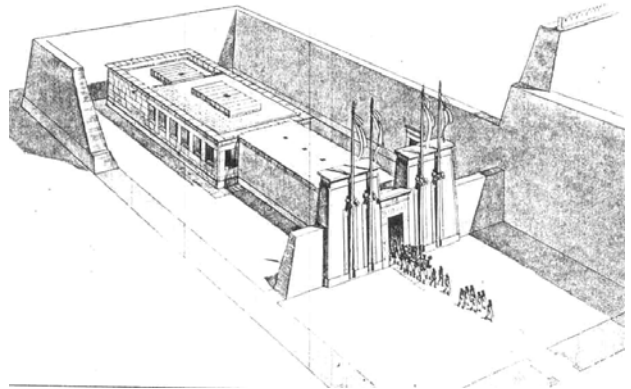
Rys. 190 Medinet Habu. Wieża bramy wschodniej. Stan obecny

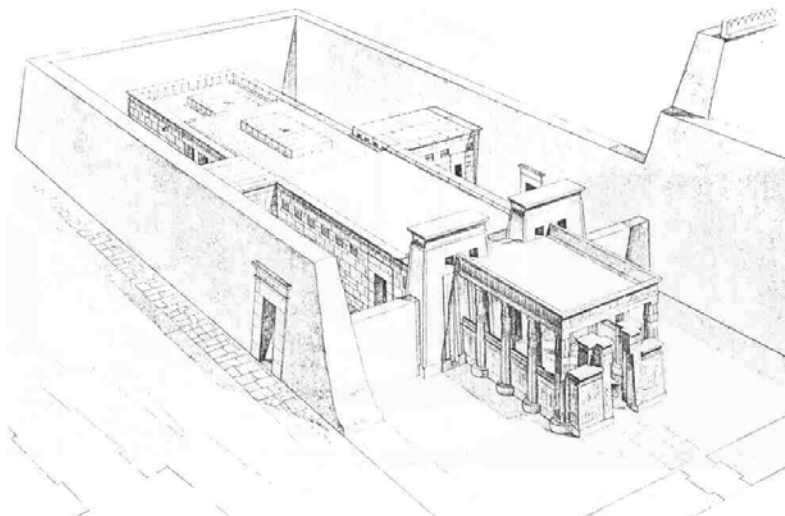
Rys. 191 Medinet Habu. Wieża bramy wschodniej. Stan obecny

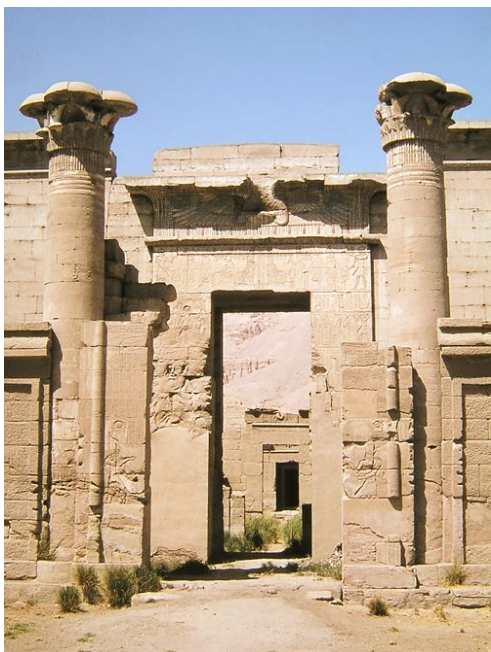
Rys. 192 Medinet Habu. Teoretyczna rekonstrukcja etapów rozbudowy świątyni Amona wg Uvo Höelscher'a z 1928 r.

Rys. 193 Medinet Habu. Teoretyczna rekonstrukcja etapów rozbudowy świątyni Amona wg Uvo Höelscher'a z 1928 r.

Rys. 194 Medinet Habu. Teoretyczna rekonstrukcja etapów rozbudowy świątyni Amona wg Uvo Höelscher'a z 1928 r.

Rys. 195 Medinet Habu. Świątynia Amona. Stan obecny

Rys. 196 Medinet Habu. Świątynia Amona. Stan obecny

Rys. 197 Medinet Habu. Świątynia Amona. Stan obecny

Rys. 198 Medinet Habu. Świątynia Amona. Stan obecny

Rys. 199 Medinet Habu. Świątynia Amona. Stan obecny

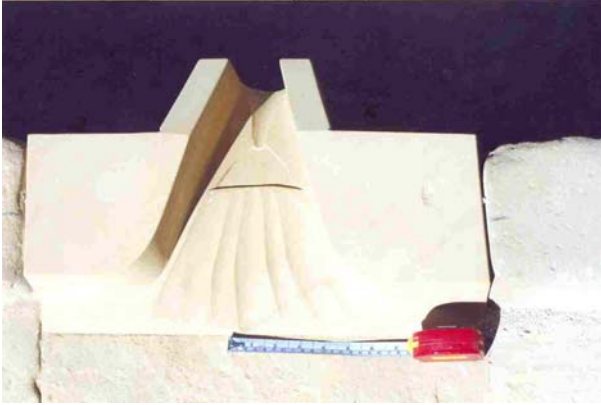
Rys. 200 Medinet Habu. Świątynia Amona. Prace dokumentacyjne. Stan obecny

Rys. 201 Medinet Habu. Świątynia Amona. Prace restauracyjne. Stan obecny

Rys. 202 Medinet Habu. Świątynia Amona. Prace restauracyjne na dachu świątyni. Stan obecny

Rys. 203 Medinet Habu. Świątynia Amona. Prace restauracyjne na dachu świątyni. Rekonstrukcja elementu odprowadzającego wodę z dachu. Stan obecny

Rys. 204 Medinet Habu. Świątynia Amona. Prace restauracyjne na dachu świątyni. Rekonstrukcja elementu odprowadzającego wodę z dachu. Stan obecny

Rys. 205 Medinet Habu. Świątynia Amona. Prace restauracyjne na dachu świątyni. Stan obecny

Rys. 206 Medinet Habu. Świątynia Ramzesa III. Prace restauracyjne. Stan obecny

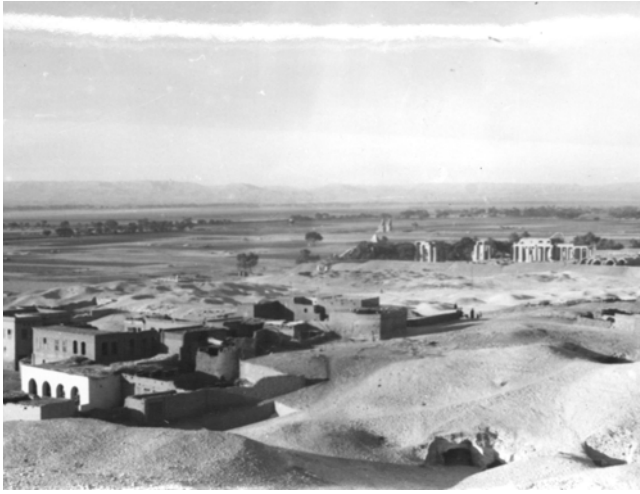

Rys. 207 Medinet Habu. Świątynia Ramzesa III. Prace restauracyjne. Stan obecny

Rys. 208 Medinet Habu. Świątynia Ramzesa III. Prace restauracyjne. Stan obecny

Ramesseum

Rys. 209 Ramesseum. Widok ogólny z początku lat 60-tych

Rys. 210 Ramesseum. Widok ogólny. Stan obecny

Rys. 211 Ramesseum. Widok na pylon i pierwszy dziedziniec. Stan obecny

Rys. 212 Ramesseum. Widok na pylon. Stan obecny

Rys. 213 Ramesseum. Drugi dziedziniec. Widok ogólny z roku 1887

Rys. 21 Ramesseum. Drugi dziedziniec. Stan obecny

Rys. 215 Ramesseum. Fragment posągu Ramzesa II.
Widok ogólny z roku 1890

Rys. 216 Ramesseum. Fragment posągu Ramzesa II.
Stan obecny

Rys. 217 Ramesseum. Drugi dziedziniec. Widok ogólny
z roku 1890

Rys. 218 Ramesseum. Drugi dziedziniec. Stan obecny

Rys. 219 Ramesseum. Sala hypostylowa. Widok z roku
1890

Rys. 220 Ramesseum. Sala hypostylowa. Stan obecny

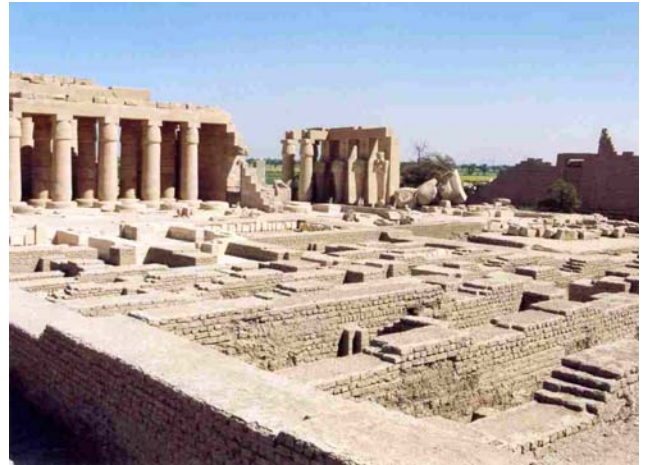
Rys. 221 Ramesseum. Sala hypostylowa. Głowica kolumny. Stan obecny

Rys. 222 Ramesseum. Sala hypostylowa. Głowica kolumny. Stan obecny

Rys. 223 Ramesseum. Kompleks ekonomiczny. Stan obecny

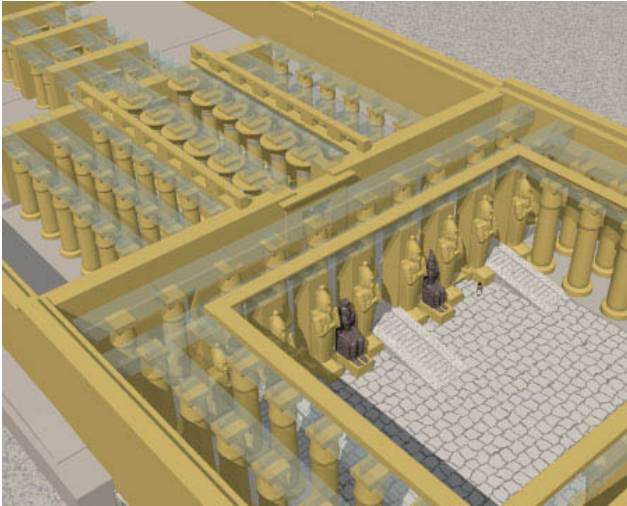
Rys. 224 Ramesseum. Kompleks ekonomiczny. Stan obecny

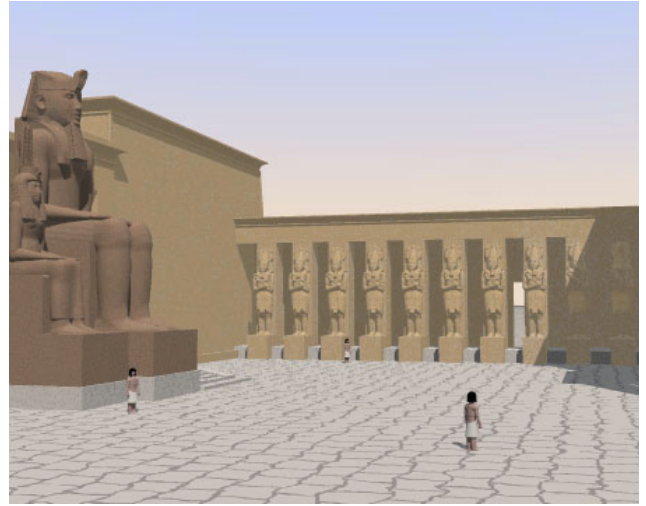
Rys. 225 Ramesseum. Kompleks ekonomiczny. Stan obecny

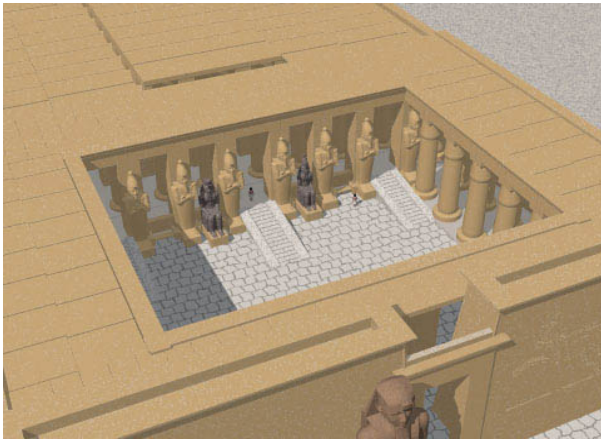
Rys. 226 Ramesseum. Kompleks ekonomiczny z widokiem na świątynię. Stan obecny

Rys. 227 Ramesseum. Teoretyczna rekonstrukcja świątyni Ramzesa II

Rys. 228 Ramesseum. Teoretyczna rekonstrukcja świątyni Ramzesa II

Rys. 229 Ramesseum. Teoretyczna rekonstrukcja świątyni Ramzesa II

Rys. 230 Ramesseum. Teoretyczna rekonstrukcja świątyni Ramzesa II

Świątynia Setiego I

Rys. 231 Świątynia Setiego I. Widok ogólny z roku 1898

Rys. 232 Świątynia Setiego I. Stan obecny

Rys. 233 Świątynia Setiego I. Widok ogólny z roku 1898

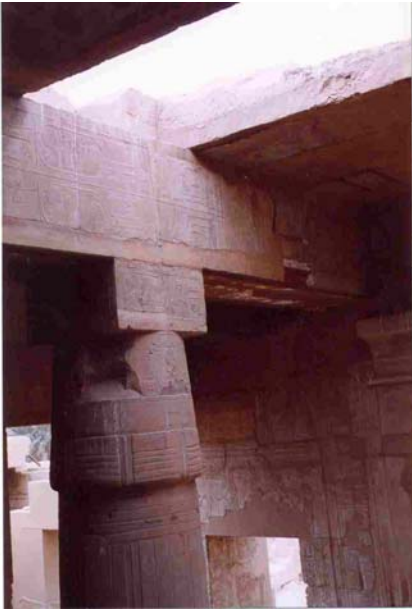
Rys. 234 Świątynia Setiego I. Widok ogólny z roku 1898

Rys. 235 Świątynia Setiego I. Kolumnada dziedzińca festiwalowego. Stan obecny

Rys. 236 Świątynia Setiego I. Kolumnada dziedzińca festiwalowego. Stan obecny

Rys. 237 Świątynia Setiego I. Kolumn sali hypostylowej. Stan obecny

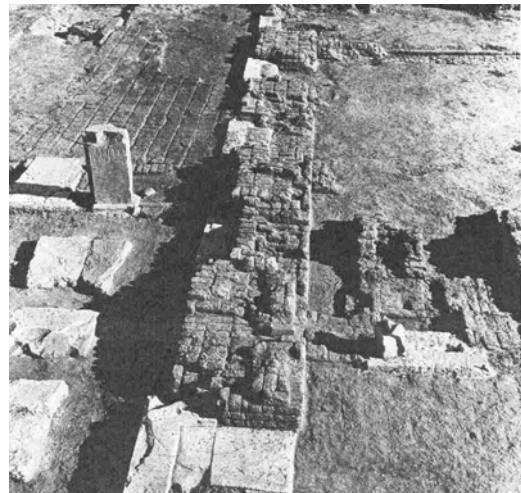
Rys. 238 Świątynia Setiego I. Sala kolumnowa. Stan obecny

Rys. 239 Świątynia Setiego I. Dziedziniec słoneczny. Stan obecny

Rys. 240 Świątynia Setiego I. Kompleks ekonomiczny. Prace badawcze. Stan z roku 1972

Rys. 241 Świątynia Setiego I. Kompleks ekonomiczny. Prace badawcze. Stan z roku 1977

Rys. 242 Świątynia Setiego I. Pałac świątynny.
Stan obecny

Rys. 243 Świątynia Setiego I. Pałac świątynny.
Restauracja sali tronowej. Stan obecny

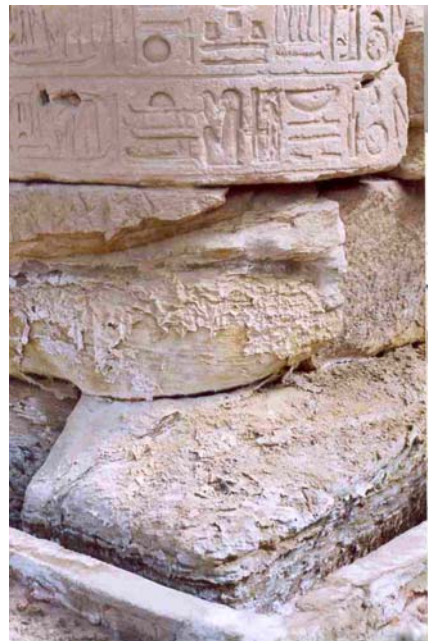
Rys. 244 Świątynia Setiego I. Dom rzymski i kościół
wczesnochrześcijański. Stan obecny

Rys. 245 Świątynia Setiego I. Pierwszy dziedziniec.
Ekspozycja nadproży. Stan obecny

Rys. 246 Świątynia Setiego I. Pierwszy pylon.
Stan obecny

Rys. 247 Świątynia Setiego I. Pierwszy pylon.
Stan obecny

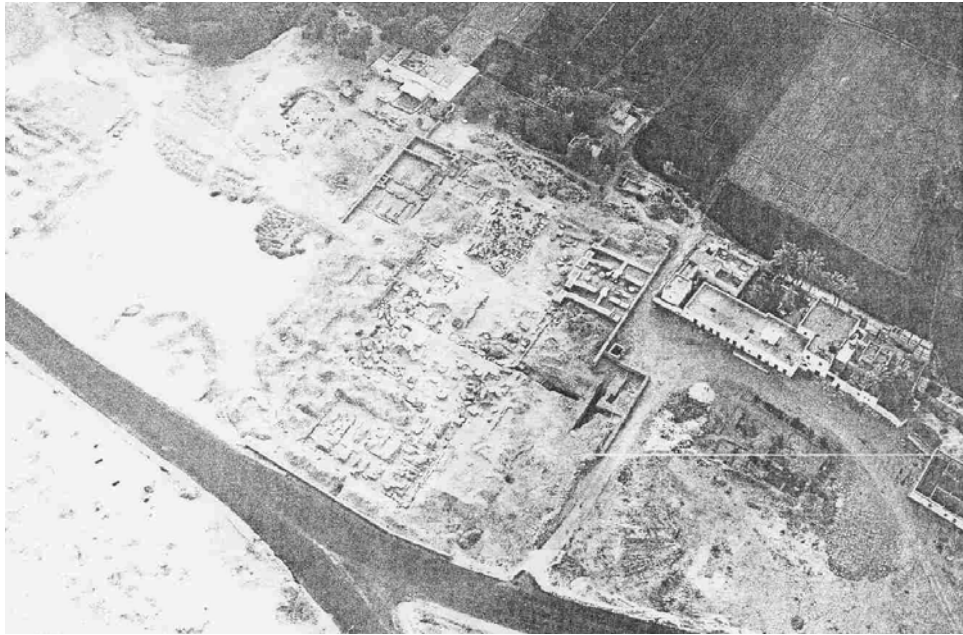

Rys. 248 Świątynia Setiego I. Pierwszy pylon.
Zabudowania gospodarcze. Stan obecny

Rys. 249 Świątynia Setiego I. Pierwszy pylon.
Zabudowania gospodarcze. Stan obecny

Świątynia Merenptaha

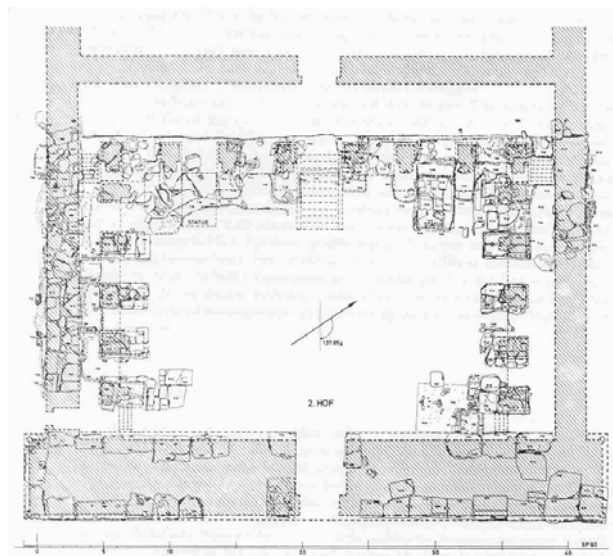
Rys. 250 Świątynia Merenptaha. Widok z lotu ptaka z roku 1992

Rys. 251 Świątynia Merenptaha. Pierwszy pylon. Stan obecny

Rys. 252 Świątynia Merenptaha. Pierwszy dziedziniec. Stan obecny

Rys. 253 Świątynia Merenptaha. Drugi dziedziniec. Badania architektoniczne z roku 1992

Rys. 254 Świątynia Merenptaha. Drugi dziedziniec.
Ekspozycja statuy. Stan obecny

Rys. 255 Świątynia Merenptaha. Drugi dziedziniec.
Ekspozycja oryginalnych fragmentów. Stan obecny

Rys. 256 Świątynia Merenptaha. Drugi dziedziniec. Stan
obecny

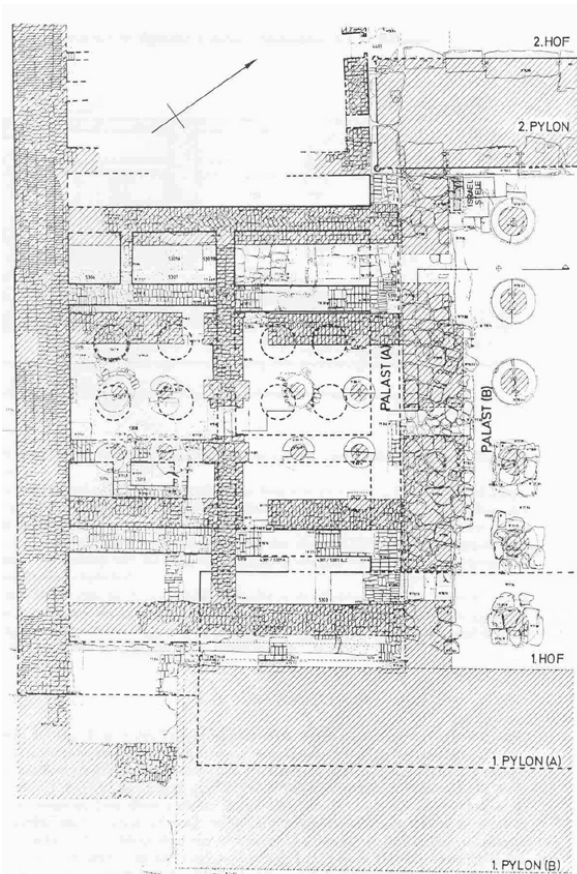
Rys. 257 Świątynia Merenptaha. Drugi dziedziniec.
Ekspozycja oryginalnych fragmentów. Stan obecny

Rys. 258 Świątynia Merenptaha. Ołtarz słoneczny. Badania
architektoniczne. Stan z roku 1996

Rys. 259 Świątynia Merenptaha. Ołtarz słoneczny. Stan
obecny

Rys. 260 Świątynia Merenptaha. Pałac świątynny. Badania architektoniczne. Stan z roku 1992

Rys. 261 Świątynia Merenptaha. Kompleks ekonomiczny. Stan obecny

Rys. 262 Świątynia Merenptaha. Kompleks ekonomiczny. Stan obecny

Rys. 263 Świątynia Merenptaha. Stela „Izrael” - kopia. Stan obecny

Rys. 264 Świątynia Merenptaha. Restauracja bazy. Stan obecny

Rys. 265 Świątynia Merenptaha. Lapidarium.
Stan obecny

Rys. 266 Świątynia Merenptaha. Lapidarium.
Stan obecny

Rys. 267 Świątynia Merenptaha. Drugi pylon
z wkomponowaną komorą na przechowywanie bloków
dekorowanych. Stan obecny

Rys. 268 Świątynia Merenptaha. Drugi pylon
z komorą na przechowywanie bloków. Odprowadzenie
wody. Stan obecny

Rys. 269 Świątynia Merenptaha. Drugi pylon. Ekspozycja
ścian z uwzględnieniem układu funkcjonalno -
przestrzennego. Stan obecny

Rys. 270 Świątynia Merenptaha. Muzeum w obrębie
świątyni. Stan obecny

Rys. 271 Świątynia Merenptaha. Muzeum w obrębie świątyni. Stan obecny

Rys. 272 Świątynia Merenptaha. Muzeum w obrębie świątyni. Stan obecny

VIII. Bibliografia

Pozycje bibliograficzne wydawnictw zwartych, czasopism i publikacji zamieszczonych w internecie podano łącznie. W przypadku kiedy wydawca nie podaje autora, o pozycji w zestawieniu decyduje pierwsza litera tytułu, w przypadku braku danych dotyczących daty i miejsca publikacji umieszczono skrót „b.d.”.

Skróty

ARCE – American Research Center in Egypt

BIFAO – Bulletin de l’Institut Français d’Archéologie Orientale

CEDAE – Centre d’Etude et de Documentation sur l’ancienne Egypte

CFEETK – Le Centre Franco-Égyptien d’Étude des Temples de Karnak

DAI – Deutsche Archäologische Institut

EAO – Egyptian Antiquities Organization

EEF – Egypt Exploration Fund

ICOMOS – International Council of Monuments and Sites

IFAO – Institut Français d’Archéologie Orientale

MEMNONIA – Bulletin édité par l’Association pour la Sauvegarde du Ramesseum

MDAIK – Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo

PAM – Polish Archaeology in the Mediterranean

PKZ – Pracownia Konserwacji Zabytków

SCA – The Supreme Council of Antiquities

Skróty na potrzeby pracy

CAŚUW – Centrum Archeologii Śródziemnomorskiej Uniwersytetu Warszawskiego

KO,DeB – Katalog obiektów, Deir el-Bahari

KO,K – Katalog obiektów, Karnak

KO,L – Katalog obiektów, świątynia w Luksorze

KO,M – Katalog obiektów, świątynia Merenptaha

KO,MH – Katalog obiektów, Medinet Habu

KO,R – Katalog obiektów, Ramesseum

KO,S – Katalog obiektów, świątynia Setiego I

KPBK,DeB – Katalog prac badawczych i konserwatorskich, Deir el-Bahari

KPBK,K – Katalog prac badawczych i konserwatorskich, Karnak

KPBK,L – Katalog prac badawczych i konserwatorskich, świątynia w Luksorze

KPBK,M – Katalog prac badawczych i konserwatorskich, świątynia Merenptaha

KPBK,MH – Katalog prac badawczych i konserwatorskich, Medinet Habu

KPBK,R – Katalog prac badawczych i konserwatorskich, Ramesseum

KPBK,S – Katalog prac badawczych i konserwatorskich, świątynia Setiego I

- 1] Arnaudès Alain, *Project en cours: collecte d'archives concernant les temples de Karnak: un programme d'intérêt général pour l'archéologie*, <http://www.cfeetk.cnrs.fr>.
- 2] Arnold Dieter, *Building in Egypt. Pharaonic stone masonry*, Oxford University Press, Oxford 1991.
- 3] Arnold Dieter, *Die Tempel Ägyptens. Götterwohnungen, Kultstätten, Baudenkmäler*, Zürich 1992.
- 4] Arnold Dieter, *Lexikon der ägyptischen Baukunst*, Zürich 1994.
- 5] Arnold Dieter, *Temples of the last pharaohs*, Oxford University Press, New York, Oxford 1999.
- 6] Arnold Dieter, *The encyclopedia of ancient Egyptian architecture*, American University in Cairo Press, Egypt 2003.
- 7] Arsyński Marian, Tajchman Jan, *Wybrane zagadnienia słownictwa konserwatorskiego w dziedzinie zabytków architektury*, Toruń 1971.
- 8] Azim Michel, *Les travaux au IX pylône de Karnak en 1978–1980* [w:] *Karnak VII 1978–1981*, Paris 1982.
- 9] Azim Michel, *A propos du pylône du temple d'Opet à Karnak*, [w:] *Karnak VIII 1982 – 1985*, Paris 1987.
- 10] Azim Michel, Bjarnason Fridrik, Deleuze Patrick, *Karnak et sa topographie Vol. I, Les relevés modernes du temple d'Amon-Rê 1967 – 1984*, Paris 1998.
- 11] Badawy Alexander, *A History of Egyptian Architecture. The first Intermediate Period, the Middle Kingdom, and the Secend Intermediate Period*, University of California Press Berkeley and Los Angeles 1966.
- 12] Badawy Alexander, *A History of Egyptian Architecture. The empire (the New Kingdom) from the eighteenth dynasty to the end of the twentieth dynasty*, University of California Press Berkeley and Los Angeles 1968.
- 13] Badawy Alexander, *Coptic Art and Archaeology: The Art of the Christian Egyptians from the Late Antique to the Middle Ages*, Massachusetts Institute of Technology 1978.
- 14] Barbacci Alfredo, *Konserwacja zabytków we Włoszech*, Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Warszawa 1966.
- 15] Barwik Mirosław, *Deir el-Bahari. The temple of Hatshepsut, season 2001*. PAM Reports XIII – 2001, Warsaw 2002.
- 16] Barwik Mirosław, *Deir el-Bahari. The temple of Queen Hatshepsut, season 2001/2002*. PAM Reports XIV – 2002, Warsaw 2003.

-
- 17] Bernard Mathieu, *Travaux de l'institut français d'archéologie orientale en 2001–2002*, <http://www.cfeetk.cnrs.fr>.
 - 18] Bickel Susanne, *Blocs d'Amenhotep III réemployés dans le temple de Merenptah à Gournah. Une porte monumentale*, [w:] BIFAO 92, s. 1 – 13, Le Caire 1992.
 - 19] Borowski Jan, *Ochrona zabytków*, Poznań, Gdańsk 1954.
 - 20] Carlotti Jean-François, *L'Akh-menou de Thoutmosis III à Karnak. Étude architecturale*, Paris 2001.
 - 21] Clarke Somers, Engelbach R., *Ancient Egyptian Masonry. The building craft*, Oxford University Press, London 1930.
 - 22] Clarke Somers, Engelbach R., *Ancient Egyptian construction and architecture*, Dover Publications 1990, wydanie I na podstawie oryginalnej publikacji z 1930 r., Oxford University Press, New York 1990.
 - 23] Convention Concerning the Protection of the World Cultural and Natural Heritage. Paris 17 October – 21 November 1972.
http://unesco.org/world_he.html
 - 24] Czerner Rafał, Medeksza Stanisław, *The New Observation on the Architecture of the Temple of Thutmosis III at Deir el-Bahari*. [w:] Acts 6th ICE (1992–1993), s. 119 – 123.
 - 25] Daumas François, *Od Narmera do Kleopatry. Cywilizacja starożytnego Egiptu*, Warszawa 1973.
 - 26] Dąbrowski Leszek, *Rekonstrukcja świątyni królowej Hatszepsut w Deir el-Bahari*, [w:] Ochrona Zabytków, nr 2, 1964, s. 39 – 49.
 - 27] Dąbrowski Piotr, *Gzysmy świątyni Hatszepsut w Deir el-Bahari*, maszynopis, CAŚUW, b.d.
 - 28] Derwojedowa Anna pod red., Dulewicz Andrzej, Grochala Bożena, *Encyklopedia sztuki starożytnej. Europa. Azja. Afryka*, Warszawa 1998.
 - 29] Dominicus Brigitte, Jaritz Horst, *Untersuchungen im Totentempel des Merenptah in Theben. Die Dekoration und Ausstattung des Tempels*, Mainz Zabern 2004.
 - 30] Dorman Peter F., *The epigraphic survey 1991–1992 anual report*, Chicago 2002, <http://oi.chicago.edu/OI/AR>.
 - 31] Dorman Peter F., *The epigraphic survey 1992–1993 anual report*, Chicago 2002, <http://oi.chicago.edu/OI/AR>.
 - 32] Dorman Peter F., *The epigraphic survey 1993–1994 anual report*, Chicago 2002, <http://oi.chicago.edu/OI/AR>.
 - 33] Dorman Peter F., *The epigraphic survey 1994–1995 anual report*, Chicago 1997, <http://oi.chicago.edu/OI/AR>,
 - 34] Dorman Peter F., *The epigraphic survey 1995–1996 anual report*, Chicago 1997, <http://oi.chicago.edu/OI/AR>.
 - 35] Dorman Peter F., *The epigraphic survey 1996–1997 anual report*, Chicago 2000, <http://oi.chicago.edu/OI/AR>.

-
- 36] Max Dvořák, *Max Dvořák i jego teoria dziejów sztuki*, Warszawa 1974.
- 37] Ethical Commitment Statement for ICOMOS Members (Revision, November 2002, Madrid). http://international.icomos.org/ethical_e.htm.
- 38] Europejska konwencja o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), sporządzona w La Valette dnia 16 stycznia 1992r. (Dz. U. z dnia 9 października 1996r).
- 39] European Charter of the Architectural Heritage. Adopted by the Council of Europe, Amsterdam October 1975. http://www.icomos.org/docs/euroch_e.html.
- 40] European Confederation of Conservator – Restorers’ Organisations (Brussels, 11 June 1993). <http://palimpsest.stanford.edu/byorg/ecco/library/ethics.html>.
- 41] Frycz Jerzy, *Restauracja i konserwacja zabytków architektury w Polsce w latach 1795–1918*, Warszawa 1975.
- 42] Gazda Rajmund, *Arbeiten im Spannungsfeld zwischen denkmalpflegerischer Zielvorstellung und technischen optimum. IBB – Forum auf der Denkmal '98 Erfahrungsaustausch polischer und deutscher Denkmalpfleger*, maszynopis CAŚUW, 1998.
- 43] Gazda Rajmund, *Conservation work at the temple of Hatshepsut, 1999/2000*. [w:] PAM, Reports XII – 2000, Warsaw 2001.
- 44] Godlewski Włodzimierz, *Le monastère de St Phoibammon*, Warszawa 1986.
- 45] Golvin Jean–Claude, Goyon Jean–Claude, *Les travaux du Centre Franco – Égyptien de 1978 à 1981. Rapport général*. [w:] *Karnak VII 1978–1981*, Paris 1982.
- 46] Golvin Jean–Claude, Goyon Jean–Claude, El – Hamid Sayed Abd, *Les travaux du Centre Franco – Égyptien de 1981 à 1985. Rapport général*. [w:] *Karnak VIII 1982–1985*, Paris 1987.
- 47] Golvin Jean–Claude *Les restauration antique du passage du IIIe pylône*, [w:] *Karnak VIII 1982–1985*, Paris 1987.
- 48] Golvin Jean–Claude, *Les restauration architecturale du Ramesseum*, [w:] MEMNONIA I 1990/1991, Le Cairo 1991.
- 49] Golvin Jean–Claude *Etude architecturale*, [w:] *Le propylône d’Amon-Rê–Montu à Karnak – Nord*, Le Cairo 2000.
- 50] Gołaszewska Maria, *Zarys estetyki. Problematyka, metody, teorie*, Kraków 1973.
- 51] Goyon Jean–Claude, *Le Ramesseum. Sauvegarde d’un chef – d’oeuvre architectural de Ramsès II*, Le Cairo 1992.
- 52] Grimal Nicolas, Larché François, *Karnak 1989–1992*, [w:] *Karnak IX 1993*, Paris 1993.
- 53] Grimal Nicolas, Larché François, *Karnak 1992–1994*, [w:] *Karnak X 1995*, Paris 1995.

- 54] Grimal Nicolas – directeur de publication, *Site archéologique de Karnak Centre Franco – Égyptien d'Étude des Temples de Karnak 2002*, <http://www.cfeetk.cnrs.fr>.
- 55] Grimal Nicolas, *Dzieje starożytnego Egiptu*, Warszawa 2004.
- 56] Grossman Peter, *Eine vergessene frühchristliche Kirche beim Luxor – Tempel*, [w:] MDAIK 29 (73), s. 167–181, Western Germany 1973.
- 57] Haeny Gerhard, *Basilikale Anlagen in der ägyptische Baukunst des neuen Reiches*, [w:] *Beiträge zur Ägyptischen Bauforschung und Altertumskunde*, Wiesbaden 1970.
- 58] Hölscher Uvo, *The architectural survey of the great temple and palace of Medinet Habu season 1927–28*, [w:] *Medinet Habu 1924–28*, The University of Chicago 1929.
- 59] Hölscher Uvo, *The architectural survey 1929/30*, [w:] *Medinet Habu Reports*, The University of Chicago 1931.
- 60] ICOMOS Charter for the Protection and Management of the Archaeological Heritage.(1990) http://www.icomos.org/archaeological_charter.html.
- 61] ICOMOS Charter principles for the analysis, conservation and structural restoration of architectural heritage. Final draft for submission to the 14th General Assembly of ICOMOS in Vicioria Falls. Zimbabwe 2003. http://www.international.icomos.org/victoriafalls2003/struct1_eng.htm.
- 62] Jacquet Jean, *Karnak – Nord. Le Trésor de Thoutmosis I. Étude architecturale*, Du Cairo 1983.
- 63] Jaritz Horst, *Der Totentempel des Merenptah in Qurna*, [w:] MDAIK 48 (1992), s. 65–91, Tafeln 11–15, Mainz Zaben 1992.
- 64] Jaritz Horst, Bickel Susanne, *Une porte monumentale d'Amenhotep III. Second rapport prélaire sur les blocs réemployés dans le temple de Merenptah à Gournà* [w:] BIFAO 94, s. 277–285, Le Caire 1994.
- 65] Jaritz Horst, Dominicus Brigitte, Sourouzian Hourig, *Der Totentempel des Merenptah in Qurna*, [w:] MDAIK 51 (1995), s. 57 - 83, Tafeln 18–23, Mainz Zaben 1995.
- 66] Jaritz Horst, Dominicus Brigitte, Minuth Uwe, *Der Totentempel des Merenptah in Qurna*, [w:] MDAIK 52 (1996), s. 201–232, Tafeln 34–40, Mainz Zaben 1996.
- 67] Jaritz Horst, Bickel Susanne, *Untersuchungen im Totentempel des Merenptah in Theben. Tore und andere wiederverwendete bauteile Amenophis' III*, Stuttgart 1997.
- 68] Johnson Paul, *Cywilizacja starożytnego Egiptu*, Warszawa 1997.
- 69] Johnson Raymond W., *The epigraphic survey 1997–1998 anual report*, Chicago 2000, <http://oi.chicago.edu/OI/AR>.
- 70] Johnson Raymond W., *The epigraphic survey 1998–1999 anual report*, Chicago 2000, <http://oi.chicago.edu/OI/AR>.
- 71] Johnson Raymond W., *The epigraphic survey 1999 – 2000 anual report*, Chicago 2000, <http://oi.chicago.edu/OI/AR>.

- 71a] Johnson Raymond W., *The Chicago House season, october 2000 to april 2001: a monthly diary*. [w:] Chicago House Bulletin, Vol. XII, No 1. Chicago 2001.
- 72] Johnson Raymond W., *The epigraphic survey 2000–2001 anual report*, Chicago 2001, <http://oi.chicago.edu/OI/AR>.
- 73] Johnson Raymond W., *The epigraphic survey 2001–2002 anual report*, Chicago 2003, <http://oi.chicago.edu/OI/AR>.
- 74] Johnson Raymond W., *The epigraphic survey in Luxor. The first seventy five years*, Chicago 2002, <http://www-oi.uchicago.edu/OI>.
- 75] Johnson Raymond W., *The Chicago House season, october 2002 to april 2003: a monthly diary*. [w:] Chicago House Bulletin, Vol. XIV, No 1. Chicago 2003.
- 76] Johnson Raymond W., *The Chicago House season, october 2003 to april 2004: A BI monthly diary*. [w:] Chicago House Bulletin, Vol. XV, No 1. Chicago 2004
- 77] Kadłuczka Andrzej, *Konferencja konserwatorska*. Kraków 2000, <http://riad.pk.edu.pl/~naszapol/archiwum>.
- 78] Kalisiewicz Dariusz, Gadacz Tadeusz pod red. *Mała encyklopedia PWN*, wydanie III. Warszawa 2000
- 79] Karkowski Janusz, *Świątynia Hatszepsut w Deir el–Bahari 1993. Misja epigraficzna*, PAM Raporty Wykopaliskowe V, Warszawa 1994.
- 80] Karkowski Janusz, *Deir el–Bahari. Polska Misja Epigraficzna w świątyni Hatszepsut*, PAM Raporty Wykopaliskowe VI, Warszawa 1995.
- 81] Karkowski Janusz, *Świątynia Hatszepsut. Prace epigraficzne w sezonie 1995*, PAM Raporty Wykopaliskowe VII, Warszawa 1996.
- 82] Karkowski Janusz, *Hatshepsut temple, epigraphic documentation*, PAM Reports IX 1997, Warsaw 1998.
- 83] Kopaliński Władysław, *Słownik wyrazów obcych i zwrotów obcojęzycznych*, Warszawa 1971.
- 84] Kowalski Tadeusz, *Rekonstrukcja zabytków architektury. Teoria a praktyka, Studia i Materiały PKZ*, Warszawa 1985.
- 85] Krzyżanowski Lech pod red. Wysocki Zygmunt, Połoczanin Waldemar, Dąbrowski Piotr, Kwaśnica Andrzej, Szafranski Zbigniew, Konikowski Wojciech, Bielenia Kazimierz, Abu El Youn El Barakat, *The temple of Queen Hatshepsut, The report of the Polish – Egyptian Archaeological and Preservation Mission Deir el–Bahari 1980 – 1988*, Vol. 4, Warszawa 1991.
- 86] Lacovara Peter, *The New Kingdom royal city*, Columbia University Press 1997.
- 87] Lauffray Jean, *Rapport sur les travaux de Karnak. Activités du centre franco – égyptien en 1967–1968*, Karnak 1968.
- 88] Lauffray Jean, *Rapport sur les travaux de Karnak. Activités du centre franco – égyptien en 1968–1969*, Karnak 1969.
- 89] Lauffray Jean, Sa’ad Ramadan, Sauneron Serge, *Rapport sur les travaux de Karnak. Activités du Centre Franco – Égyptien en 1970–1972*, [w:] Karnak V 1970–1972, La Cairo 1975.

-
- 90] Leblanc Christian, *Compte – rendu de l'assemblée générale orginaire de l'association pour la sauvegarde du Ramesseum*, [w:] MEMNONIA II – 1991, La Cairo 1991.
- 91] Leblanc Christian, *Quelques suggestions pour la protection et la conservation du patrimone pharaonique, à Thèbes – ouest*, [w:] MEMNONIA XI 2000, La Cairo 2000.
- 91a] Leblanc Christian, *Le Ramesseum*, [w:] MEMNONIA XI 2000, La Cairo 2000.
- 91b] Leblanc Christian, *Le Ramesseum. Temple de millions d'années de Ramsès II a Thèbes – ouest*, http://ourworld.compuserve.com/homepages/Gerard_Flament/2000.
- 92] Leblanc Christian, *Le Ramesseum*, [w:] MEMNONIA XII–XIII 2001, 2002, La Cairo 2002.
- 93] Leblanc Christian, *Ramsess II, temple of millions of years, Thebes*, [htt://ourworld.compuserve.com/homepages/Gerard_Flament](http://ourworld.compuserve.com/homepages/Gerard_Flament), 2003.
- 94] Lecuyot Guy, *Le sanctuaire du Ramesseum. Campagnes de fouilles 1997–1999*, [w:] MEMNONIA XI 2000, La Cairo 2000.
- 95] Legrain Georges, *Le temple et les chapelles d'Osiris à Karnak*, Paris 1901.
- 96] Lipińska Jadwiga, *Historia architektury starożytnego Egiptu* (skrypt), Warszawa 1977.
- 97] Lipińska Jadwiga, Koźmiński Wiesław, *Cywilizacja miedzi i kamienia. Technika starożytnego Egiptu*, Warszawa 1977.
- 98] Lipińska Jadwiga, *Sztuka egipska*, Warszawa 1982.
- 99] Łukaszyk Roumald, Beńkowski Ludomir, Gryglewicz Feliks pod red., *Encyklopedia katolicka*, Tom IV, Lublin 1983.
- 100] Maaur Andrzej, *Sprawozdanie z działalności Polsko–Egipskiej Misji Archeologiczno–Konserwatorskiej Deir el–Bahari w sezonie 1988/1989*, Gdańsk 1989. maszynopis CAŚUW.
- 101] Małachowicz Edmund, *Ochrona środowiska kulturowego*, tom 1 i 2, Warszawa 1988.
- 102] Małachowicz Edmund, *Konserwacja i rewaloryzacja architektury w zespołach i krajobrazie*, Wrocław 1994.
- 103] Michałowski Kazimierz, *Sztuka i kultura świata starożytnego – Karnak*, Warszawa 1969.
- 103a] Michałowski Kazimierz, *Nie tylko piramidy. Sztuka dawnego Egiptu*, Warszawa 1969.
- 104] Michałowski Kazimierz, *Sztuka i kultura świata starożytnego – Luksor*, Warszawa 1971.
- 105] Michałowski Kazimierz, *Sztuka i kultura świata starożytnego – Teby*, Warszawa 1973.
- 106] Michałowski Kazimierz, *Od Edfu po Faras. Polskie odkrycia archeologii śródziemnomorskiej*, Warszawa 1974.

-
- 107] Misiorowski Andrzej, *Prace badawcze, studialne i projektowe w sezonie 1969/70. Deir el-Bahari – Świątynia Hatszepsut. Ściana osłonowa nad trzecim tarasem*, maszynopis CAŚUW, Deir el – Bahari 1970.
- 108] Murray Margaret A., *Egyptian Temples*, London 1931.
- 109] Myśliwiec Karol, *Pan obydwu krajów*, Warszawa 1993.
- 110] Myśliwiec Karol, *Święte znaki Egiptu*, Warszawa 2001.
- 111] Naville Edouard, *The Temple of Deir el-Bahari, Part VI – Architectural Description* by Somers Clarke, s. 17 – 81, London 1908.
- 112] Nicholson Paul T., Shaw Ian, eds. *Ancient Egyptian materials and technology*, Cambridge 2000.
- 113] Noblecourt Desroches Christiane, *Le mammisis de Ramsès au Ramesseum*, [w:] MEMNONIA I 1990/1991, Le Caire 1991.
- 114] Osing Eugen, *Der Tempel Sethos' I in Gurna: Die Reliefs und Insehriften*, Kairo 1977.
- 115] Pasierb Janusz St., *Ochrona zabytków sztuki kościelnej*, Warszawa 1995.
- 116] Pawlicki Franciszek, *Świątynia Hatszepsut w Deir el-Bahari, sezon 1993*, PAM Raporty Wykopaliskowe V, Warszawa 1994.
- 117] Pawlicki Franciszek, *Deir el-Bahari: świątynia królowej Hatszepsut. Prace konserwatorskie 1993/94*, PAM Raporty Wykopaliskowe VI, Warszawa 1995.
- 118] Pawlicki Franciszek, *Świątynia Hatszepsut. Prace konserwatorskie i restauracyjne w sezonie 1994/95*, PAM Raporty Wykopaliskowe VII, Warszawa 1996.
- 119] Pawlicki Franciszek, *Hatshepsut temple conservation and preservation project 1996/97*, PAM Reports IX 1997, Warsaw 1998.
- 120] Pawlicki Franciszek, *Deir el-Bahari. The temple of queen Hatshepsut, 1997/1998*, PAM Reports X 1998, Warsaw 1999.
- 121] Petrie Flinders, *Six temples at Thebes. 1896*, London 1897.
- 122] Petrie Flinders, *Egyptian architecture*, London 1938.
- 123] Pillet Maurice *Thèbes. Karnak et Louxor*. Paris 1928.
- 124] Piwocki Ksawery, *Pierwsza nowoczesna teoria sztuki. Poglądy Aloisa Riegla*, Warszawa 1970.
- 125] Połozanin Waldemar, *Kompozycja zabudowy świątyni królowej Hatszepsut w Deir el-Bahari w świetle badań wybranych fragmentów budowli*, maszynopis CAŚUW, b.d.
- 126] Połozanin Waldemar, *Górny portyk. Chronologiczne omówienie dotychczasowych badań i wniosków*, Deir el-Bahari 1972, maszynopis CAŚUW, b.d.
- 127] Pruszyński Jan, *Ochrona zabytków w Polsce. Geneza, organizacja, prawo*, Warszawa 1989.
- 128] Pruszyński Jan, *Prawna ochrona zabytków architektury w Polsce*, Warszawa 1977.

-
- 129] Robins Gay, *Proportion and Style Ancient Egyptian Art*, London 1994.
- 130] Rondot Vincent, *La grande salle hypostyle de Karnak. Les architraves*, Paris 1997.
- 131] Rouba Bogumiła J., *Etyka a estetyka w pracy konserwatorskiej. I Forum Konserwatorów. Etyka i estetyka. Toruń 25 – 27 lutego 1998 r.*, Toruń 1998.
- 132] Rozporządzenie Ministerstwa Kultury z dnia 8 kwietnia 2002r. w sprawie społecznej opieki nad zabytkami. (Dz. U. z dnia 15 maja 2002r.)
- 133] Rymaszewski Bohdan, *Między teorią a praktyką. Uwagi o naszym konserwatorstwie*, [w:] Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków. Zabytkoznawstwo i konserwatorstwo, tom LXXXI, s. 34 – 38, Warszawa 1987.
- 134] Shafer Byron E. by edited, Arnold Dieter, Bell Lanny, Finnestad Ragnhild Bjerre, Haeny Gerhard *Temples of ancient Egypt*, New York 1997.
- 135] Show Ian, Nicholson Paul, *British museum dictionary of ancient Egypt*, British Museum Press 1995.
- 136] Skalski Krzysztof, *Środki prawne i organizacja ochrony zabytków oraz obszarów zabytkowych*, [w:] Biblioteka Muzealnictwa i Ochrony Zabytków, Ośrodek Dokumentacji, seria B, tom LXXVI, Warszawa 1985.
- 137] Smith Stevenson W., *The art and architecture of ancient Egypt*, Maryland, Great Britain 1958.
- 138] Somerville James, *Czy istnieją jakości estetyczne*, [w:] *Estetyka w świecie, 3. Wybór tekstów*, pod red. Maria Gołaszewska, Kraków 1991.
- 139] Stadelman Rainer, *Der Tempel Sethos I in Gurna*, [w:] MDAIK 28 (72), s. 293–299, Western Germany 1973.
- 140] Stadelman Rainer, *Tempelpalast und Erscheinungsfenster in den Thebanischen Totentempel*, [w:] MDAIK 29 (73), s. 221–242, Western Germany 1974.
- 141] Stadelman Rainer, *Der Tempel Sethos I in Gurna*. [w:] MDAIK 33 (77), s. 125–131, Western Germany 1978.
- 142] Stadelman Rainer, *Totentemple und Millionenjahrhaus in Theben*, [w:] MDAIK 35 (79), s.303–321, Western Germany 1973.
- 143] Stadelman Rainer, *Die Ägyptischen Pyramiden*, Zabern 1997.
- 144] Stadelman Rainer, *Der Totentemple Sethos ' in Qurna*, Deutsches Archäologisches Institut, Kairo 2001.
- 145] Stefanowicz Adam, *Prace badawcze w zespole kultu słonecznego górnego tarasu świątyni królowej Hatszepsut w Deir el-Bahari w sezonie 1984/85*, maszynopis CAŚUW, Gdańsk 1985.
- 146] Szafrński Zbigniew, *Gedenkschrift für Winfried Barta*, Europäischer Verlag der Wissenschaften 1995.
- 147] Szafrński Zbigniew pod red. Gawlikowski Michał, James Thomas G.H., Kwaśnica Andrzej, Karkowski Janusz, Barwik Mirosław, *Królowa Hatszepsut i jej świątynia 3500 lat później*, Warszawa 2001.

- 146a] Szafrński Zbigniew, *Deir el-Bahari. The temple of Hatshepsut, season 1999/2000. PAM Reports XII – 2000*, Warsaw 2001.
- 148] Szudłowska Albertyna pod red., Chmielewski Waldemar, Dziemidowicz Grzegorz, Marciniak Marek, Ranoszek Rudolf, Ruszczyk Barbara, Wierciński Andrzej, Winnicki Jan Krzysztof, *Starożytny Egipt*, Warszawa 1978.
- 149] Szolginia Witold, *Ilustrowana encyklopedia dla wszystkich. Architektura i budownictwo*, Warszawa 1991.
- 150] Śliwa Joachim, *Skarabeusze egipskie*, Wrocław 2003.
- 151] Tajchman Jan, *Badania i prace projektowe w zabytkach architektury w świetle ogólnej problematyki ochrony i konserwacji zabytków*, [w:] Ochrona Zabytków nr 3–4, s. 157–162, 1985.
- 152] Tamowicz Barbara, *Stan techniczny konstrukcji rekonstruowanej świątyni królowej Hatshepsut*, maszynopis CASUW, 1995.
- 153] Tatarkiewicz Władysław, *Historia estetyki*, tom III, *Estetyka nowożytna*, Wrocław – Warszawa – Kraków 1967.
- 154] Tatarkiewicz Władysław, *Dzieje sześciu pojęć*, Warszawa 1976.
- 155] Teeter Emily, *Additional records recovered from the Medinet Habu excavations*, Chicago 2002, <http://www-oi.uchicago.edu/OI>.
- 156] Ujednolicony tekst ustawy z dnia 15 lutego 1962 roku o ochronie dóbr kultury uwzględniający nowelizację z lat 1983 – 1996.
- 157] Ustawa z dnia 23 lipca 2003r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz. U. Z dnia 17 września 2003r.).
- 158] *Vademecum konserwatora zabytków*, Biuletyn ICOMOS Międzynarodowe Normy Ochrony Dziedzictwa Kultury, Warszawa 1996.
- 159] Vercouther Jean, *W poszukiwaniu starożytnego Egiptu*, Warszawa 1995.
- 160] Wilde Carolyne, *Wartość estetyczna a wzgląd moralny*, [w:] *Estetyka w świecie*, 3. *Wybór tekstów*, pod red. Maria Gołaszewska, Kraków 1991.
- 161] Webrouck Marcelle, *Le temple d' Hatshepsut a Deir el-Bahari*, Bruxelles 1949.
- 162] Wilkinson Richard H., *The complete Temples of Ancient Egypt*, United Kingdom 2000.
- 163] Winlock Herberta E., *Excavation at Deir el-Bahari 1911–1931*. New York 1942.
- 164] Winniczuk Lidia pod red., *Słownik kultury antycznej*, Warszawa 1986.
- 165] Wysocki Zygmunt, *Sprawozdanie z działalności Misji Stacji Archeologii Śródziemnomorskiej w Kairze, prace w Deir el-Bahari przy rekonstrukcji i konserwacji świątyni królowej Hatshepsut. Sprawozdanie obejmuje sezon prac 1968/1969*, maszynopis CAŚUW, b.d.
- 166] Wysocki Zygmunt, Karkowski Janusz, *Badania, studia i wnioski oraz realizacja prac reintegracyjnych zabudowy dziedzińca górnego tarasu świątyni królowej Hatshepsut*, maszynopis CAŚUW, Deir el-Bahari 1972.

-
- 167] Wysocki Zygmunt, *Polska działalność konserwatorska w Egipcie*, maszynopis CASUW, Gdańsk 1977.
- 168] Wysocki Zygmunt, *Świątynia królowej Hatszepsut – badania i prace ekipy Pracowni Konserwacji Zabytków*, [w:] *Ochrona Zabytków* nr 1–2, s.140–141, Warszawa 1983.
- 169] Wysocki Zygmunt, *Sprawozdanie z działalności Polsko–Egipskiej Misji Archeologiczno–Konserwatorskiej Deir el–Bahari w sezonie 1982 – 83*, maszynopis CASUW, Gdańsk 1983.
- 170] Wysocki Zygmunt, *Sprawozdanie z działalności Polsko–Egipskiej Misji Archeologiczno–Konserwatorskiej Deir el–Bahari w sezonie 1983 – 84*, maszynopis CASUW, Gdańsk 1984.
- 171] Wysocki Zygmunt, *Sprawozdanie z działalności Polsko–Egipskiej Misji Archeologiczno–Konserwatorskiej Deir el–Bahari w sezonie 1984 – 85*, maszynopis CASUW, Gdańsk 1985.
- 172] Wysocki Zygmunt, *Sprawozdanie z działalności Polsko–Egipskiej misji Archeologiczno–Konserwatorskiej Deir el–Bahari w sezonie prac 1985/ 86*, maszynopis CASUW, Gdańsk 1986.
- 173] Wysocki Zygmunt, *Sprawozdanie z działalności Polsko–Egipskiej misji Archeologiczno–Konserwatorskiej Deir el–Bahari w sezonie prac 1986/87*, maszynopis CASUW, Gdańsk 1987.
- 174] Wysocki Zygmunt, *Świątynia królowej Hatszepsut w Deir el–Bahari – architektoniczne badania fundamentów niektórych ścian w południowej partii górnego tarasu*, maszynopis CASUW, Gdańsk 1988.
- 175] Wysocki Zygmunt, *Sprawozdanie z działalności Polsko–Egipskiej misji Archeologiczno–Konserwatorskiej Deir el–Bahari w sezonie prac 1987/88*, maszynopis CASUW, Gdańsk 1988.
- 176] Wysocki Zygmunt pod red., Połoczanin Waldemar, Dąbrowski Piotr, Kwaśnica Andrzej, Szafranski Zbigniew, Konikowski Wojciech, Bielenia Kazimierz, Abu El Youn El Barakat, *The temple of Queen Hatshepsut. Vol. 4. The report of the polish–egyptian archaeological and preservation mission Deir el–Bahari 1980–1988*, PKZ, Warszawa 1991.
- 177] Wysocki Zygmunt, *Wyniki badań i studiów architektonicznych nad rozwojem realizacji świątyni królowej Hatszepsut w Deir el–Bahari oraz próba datowania poszczególnych etapów*, maszynopis CASUW, Gdańsk, b.d.
- 178] Zabłocka Julia, *Historia Bliskiego Wschodu w starożytności (od początku do podboju perskiego)*, Wrocław 1982.
- 179] Zachwatowicz Jan, *Ochrona zabytków w Polsce*, Warszawa 1965.

Spis rycin i wykaz źródeł

Katalog obiektów:

- **Deir el – Bahari:** Rys. 1,2 – ([48] s. 274 – 275, 181), 3 – opracowanie autorki na podstawie archiwum CAŚUW
- **Karnak:** Rys. 4,5 – ([48] s. 274 – 275, 308)
- **Lukсор:** Rys. 6,7 – ([48] s. 274 – 275, 278), 8 – ([13] s. 107)
- **Medinet Habu:** Rys. 9,10 – ([48]s. 274 – 275, 286), 11, 12 – ([51] s. 41, 42), 13, 14 – ([13] s.30,67)
- **Ramesseum:** Rys. 15, 16 – ([48]s.274 – 275, 277), 17 – ([127] s. 234)
- **Seti I:** Rys. 18 – ([48]s. 274 – 275), 19 – ([131] Tabl. 9), 20 – ([127] s.233)
- **Merenptah:** Rys. 21 – ([48] s. 274 – 275), 22 – ([56] s. 60), 23 – ([127] s. 234)

Techniki budowlane:

- Rys. 24, 28, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 55, 57 – opracowanie autorki
- Rys. 25, 32 – ([6]s.47, 94)
- Rys. 26, 27, 29, 30, 31, 36, 38, 56 – ([21]s. 73, 74, 141, 153, 174, 175, 185)
- Rys. 53 – ([3]s.162)
- Rys. 46 – wg. The Griffith Institute in Oxford - www.ashmol.ox.ac.uk

Aneks:

- Rys. 58, 59, 60, 61, 115, 119, 127, 134, 157, 159, 161, 165, 167, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 183, 187, 213, 215, 217, 219, 231, 233, 234 – wg. The Griffith Institute in Oxford - www.ashmol.ox.ac.uk
- Rys. 62, 63, 65,81, 82, 83, 84, 90, 91, 92, 93, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 112, 118, 123, 124, 128, 130, 131, 135, 138, 139, 141, 142, 143, 144, 148, 153, 154, 155, 156, 158, 160, 162, 163, 164, 168, 169, 170, 171, 180, 182, 184, 185, 186, 188, 190, 191, 195, 196, 197, 198, 199, 201,202, 203, 204, 206, 207, 208, 212, 214, 216, 218, 220,221, 222, 224, 225, 226, 232, 235, 236, 237, 238, 239, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 251, 252, 254, 255, 256, 257, 259, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 268, 269, 270, 271, 272 – opracowanie autorki
- Rys. 64, 68 – ([145] s. 98)
- Rys. 69 – ([143] s. 46)
- Rys. 70, 71, 72, 77, 78, 103, 107, 108, 209 – archiwum CAŚUW
- Rys. 73,74 – ([149] s. 74, 75)
- Rys. 79, 80 – ([157] s. 30)
- Rys. 85, 87, 88 – (134a] s. 190)
- Rys. 86 – ([134] s. 96)
- Rys. 89, 96, 97, 98 – opracowanie autorki na podstawie archiwum CAŚUW
- Rys. 94, 95 – ([87] s. 13, 14)
- Rys. 101 – ([16] s. 205)
- Rys. 113, 114, 116, 120, 145, 146, 147 – <http://www.cfeetk.cnrs.fr/>
- Rys. 117, 125, 133 – ([77] s. 107, 150, 77)
- Rys. 121, 122, 126, 129, 136, 137, 149, 150 – ([46] Pl. I, IV, XV, V, VII)
- Rys. 132, 140, 151, 152 – ([76] s. 253, 132)
- Rys. 166, 173, 174 – <http://oi.uchicago.edu/OI/PROJ/EPI/Epigraphic.html>

Rys. 189 – ([51] s.

Rys. 192, 193, 194 – ([52] Pl. I, II, III)

Rys. 210, 211, 223, 227, 228, 229, 230 –

http://ourworld.compuserve.com/homepages/Gerard_Flament/

Rys. 240 – ([126] Tafel 68b)

Rys. 241 – ([128] Tafel 39b)

Rys. 250 – ([56] Tafel 18)

Rys. 253, 260 – ([54] Abb 2, 4)

Rys. 258, 267 – ([57] Tafel 36, 39)